

НАЦІОНАЛЬНИЙ
“ОСТРОЗЬКА

УНІВЕРСИТЕТ
АКАДЕМІЯ”

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

*На пошану професора
Володимира Васильовича Трофимовича*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки

ВИПУСК 10

ОСТРОГ – 2008

УДК94(082)
ББК63
НЗ4

*Друкується за ухвалою вченої ради
Національного університету “Острозька академія”
Протокол № 5 від 31 січня 2008 р.*

*Друкується згідно з постановою ВАК
від 11.04.2001 № 5-04/4*

Наукові записки. Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2008. – Вип. 10. – 488 с.

Редакційна колегія:

І.Д. Пасічник, доктор психологічних наук, професор (головний редактор);

Л.-Р. Винар, доктор, професор (головний редактор);

В.В. Трофимович, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор);

Л.О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор;

Ю.А. Мицик, доктор історичних наук, професор;

В.С. Степанков, доктор історичних наук, професор;

А.Є. Атаманенко, кандидат історичних наук, доцент;

В.Б. Атаманенко, кандидат історичних наук, доцент;

В.В.Павлюк, кандидат історичних наук, доцент;

В.П. Яремчук, кандидат історичних наук, доцент.

У збірнику розглядаються проблеми української та світової історії, а також історіографії і джерелознавства. Статті збірника репрезентують наукові зацікавлення дослідників Національного університету “Острозька академія” та інших наукових та навчальних установ України.

Видається з нагоди 60-річчя професора Володимира Васильовича Трофимовича.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів та студентів вищих закладів освіти.

ISBN 966-7631-62-1

© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2008
© Українське Історичне Товариство, 2008

Зміст

Віталій Яремчук

ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ ТРОФИМОВИЧ:
ШТРИХИ ДО ЛЮДСЬКОГО І ТВОРЧОГО ПОРТРЕТУ 7

Андрій Рибак, Іван Шишкін, Олег Дмитерко

«АКАДЕМІЯ – ДАЛЕКО НЕ ТРАДИЦІЙНИЙ ВУЗ...» 20

Юрій Климків

МУКИ ДИСЕРТАНТА 28

ЗАХИЩЕНІ КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ, ВИКОНАНІ ПІД

НАУКОВИМ КЕРІВНИЦТВОМ В.ТРОФИМОВИЧА 30

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ВОЛОДИМИРА ТРОФИМОВИЧА 31

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Володимир Петегурич

КНЯЖИЙ ЛЮБОМЛЬ 42

Наталія Лопачька

ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ДЕРМАНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО
МОНАСТІРЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ 48

Ігор Плевако

ПОЗИЦІЯ СЕЙМИКУЮЧОЇ ШЛЯХТИ ВОЛИНСЬКОГО
ВОЄВОДСТВА ДО ПРОБЛЕМ РЕЛІГІЙ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ 59

Микола Близняк

ТОРГОВІ ЛАВКИ ОСТРОГА КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ. 68

Ольга Юрейко

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА І ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НАРОДОВА:
ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН 84

Сергій Міщук

ОРЕСТ ОКСЕНТІЙОВИЧ ФОТИНСЬКИЙ (1862–1931) ТА ЙОГО
ВНЕСОК У ЗБИРАННЯ, ОХОРОНУ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ
ВОЛИНСЬКИХ КНИЖКОВИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ 95

Сергій Рудько

УЧАСТЬ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ
ЖИТТІ КИСЕВА В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. 106

Богдан Бойко ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	119
Андрій Випасняк ОСОБЛИВОСТІ ТРАДИЦІЙНИХ ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – 30-Х РР. ХХ СТ.: ЕТНІЧНІ РИСИ І ЛОКАЛЬНА СПЕЦИФІКА	130
Павло Ткачук УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ	139
Олександр Вовк ЗАГОСТРЕННЯ ПРОТИРІЧ МІЖ ВЛАДОЮ І СЕЛЯНСТВОМ СУМЩИНИ НАПРИКІНЦІ 20 – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ	151
Андрій Смирнов ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ПОЗИЦІЙ СТЕПАНА СКРИПНИКА	160
Леонід Кривизюк, Іван Бабірат З ІСТОРІЇ ПОШУКОВО-КАРАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ НКВС В УКРАЇНІ (1939-1940-І РОКИ)	170
Віталій Циганюк КОНСПІРАТИВНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ ГОЛОВНОГО КОМАНДИРА УПА РОМАНА ШУХЕВИЧА	183
Тарас Ремарчук ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ ЛЬВІВЩИНИ (1944-1948 РР.)	193
Оксана Суцук РАДЯНСЬКІ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНИ ТА РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1953) ..	204
Ярослав Антонюк АГЕНТУРНО-БОЙОВІ СПЕЦГРУПИ НКВС-МВС-НКДБ-МДБ	213
Роман Бойко ОПІР ГРЕКО-КАТОЛИКІВ РЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 50-Х – СЕРЕДИНА 60-Х РР. ХХ СТ.)	226

Оксана Боруцька ПРО РЕЛІГІЙНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 60-70-Х РР. ХХ СТ.	239
Олег Муравський РУСИНСТВО НА УКРАЇНІ	254
Іщук Ольга ПРОБЛЕМА ЄПІСКОПСЬКОЇ ВЛАДИ В ПРОЦЕСІ ЦЕРКОВНОГО РЕФОРМУВАННЯ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	261

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Світлана Дарчик ОБРАЗИ КОЗАЦЬКИХ ВАТАЖКІВ У СПОГАДАХ ТА ЩОДЕННИКАХ ШЛЯХТИЧІВ – СУЧАСНИКІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	271
Ковальчук Тетяна ІСТОРИОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА	282
Віктор Павлюк ПРОБЛЕМА ЕЛІТИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. ЛИПИНСЬКОГО	292
Віталій Яремчук ОФІЦІЙНА ДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У СЕРЕДИНІ 1930-Х – СЕРЕДИНІ 1950-Х РОКІВ: ЗМІСТ І СУТНІСТЬ ПАРТІЙНИХ НАСТАНОВ	299
Марія Пелешок УКРАЇНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ЗАКЕРЗОННІ 1944-1947 РР. У СПОГАДАХ	320
Галина Клинова УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДОМБРОВСЬКОГО В НАУКОВИХ ДИСКУСІЯХ 70-80 РР. ХХ СТ.	336
Любов Корнійчук БІОІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ТВОРЧОСТІ А. ЖУКОВСЬКОГО	351
Леонід Запкільняк СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ	366

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Іван Патер СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЯ	388
Володимир Білодід ПОГЛЯДИ АНГЛІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ТЕОРЕТИКІВ НА РОЛЬ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ТАНКІВ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1919-1939)	403
Ольга Завадська ВИДАВНИЧА РОБОТА ПОЛЬСЬКИХ КРАСЗНАВЧИХ ТОВАРИСТВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	410
Лілія Трофимович ПОЛЬСЬКА ДИПЛОМАТІЯ У ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ 1938 Р.	423
Іван Шишкін ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКИХ УРЯДІВ ЩОДО УКРАЇНЦІВ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	437
Володимир Баран ПРИЄДНАННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ЧАСТИНИ БЕССАРАБІЇ ДО УРСР	446
Андрій Кошельник ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ НА ХОЛМЩИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	454
Марія Васильченко ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД	466
Тетяна Сидорук СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА	476

Віталій Яремчук

ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР ВАСИЛЬОВИЧ ТРОФИМОВИЧ: ШТРИХИ ДО ЛЮДСЬКОГО І ТВОРЧОГО ПОРТРЕТУ

Володимир Васильович Трофимович народився 17 березня 1948 р. в м. Любомлі Волинської області в сім'ї службовців (мати – Марія Йосипівна – полтавчанка, яка, втікаючи від повоєнного голоду в Східній Україні, опинилась на Волині, а батько – Василь Васильович – корінний любомльчанин, родину якого німецькі окупанти вкупі з місцевими поліцаями живцем спалили в 1943 р. за зв'язок одного її члена з партизанкою).

У шкільні роки до безтями захоплювався футболом. З четвертого класу і до закінчення школи грав на трубі у духовому оркестрі, який неодноразово займав перші місця на обласних і республіканських оглядах, за що нагороджувався, зокрема, і путівками до молодіжного спортивно-оздоровчого табору «Молода гвардія». З теплотою згадує його талановитого керівника, військового диригента Івана Миколайовича Теплякова, від якого дістав перші уроки дисциплінованості, відповідального ставлення до дорученої справи, терпіння, усвідомлення відчуття колективізму.

Уже в старших класах цікавився політикою, стежив за світовими подіями, на спір міг назвати прізвище голови будь-якої держави світу.

Оскільки мріяв про правничу кар'єру, то перейшов навчатися у вечірню школу робітничої молоді, аби паралельно заробити трудовий стаж, без якого не можна було тоді здобути вищу юридичну освіту. Закінчивши її в 1966 р. з золотою медаллю, подав документи на юридичний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка. Однак у той відтинок часу за доносом був звинувачений у приналежності до молодіжної націоналістичної групи, насправді міфічної. Хоча в ході неодноразових викликів до начальника районного відділу КДБ Смирнова останній, як тоді видавалось, не зміг довести його причетність до «буржуазних націоналістів» і змушений був обмежитися закидом нібито він десь «не так висловлювався», відчув, що його юнацька мрія перекреслена. Найближчим ча-

© Віталій Яремчук, 2008

сом це підтвердилось, коли за два дні до закінчення прийому документів у вузи одержав телеграму з прийнятною комісії КДУ з пропозицією терміново прибути туди, де, вказавши на деякі незрозумілі йому формальні неточності в документах, запропонували переписати заяву на будь-який інший факультет, окрім юридичного. Проте він забрав і завіз їх на історичний факультет Львівського університету (від нездійсненої юнацької мрії на все життя залишився ненаситний потяг до «кримінального читива»).

У 1966 – 1971 роках В. Трофимович – студент історичного факультету Франкового університету. В науковому і викладацькому плані це був потужний факультет. Тоді на ньому читали лекційні курси доктори історичних наук, професори Роман Бродський, Іван Вейцківський, Григорій Гербільський, Юрій Гроссман, Опанас Зашкільняк, Василь Інкін, Олександр Карпенко, Ярослав Кісь, Іван Кошарний, Микола Кравець, Дмитро Похилевич, Ігор Свешніков, в яких можна було багато чого навчитись і перейняти.

Серед однокурсників зібралися цікаві особистості, частина з яких стали пізніше вченими і науковцями. Серед них доктори наук, професори Л. Зашкільняк, Я. Малик, Н. Черниш, кандидати наук, доценти В. Галушко, П. Дяченко, М. Марченко, Ю. Свідерський, П. Семенчук, А. Снігур, В. Остудін, І. Форгель, Н. Шевченко, археологи В. Конопля, В. Петегирич і Р. Чайка, викладачі-методисти О. Петрух, Н. Проців, В. Слобода та інші.

Учився добре: з другого курсу і до закінчення вузу був лєнінським стипендіатом (тоді – найвища іменна стипендія, яка, між іншим, була істотно вищою, ніж його перша зарплата на освітянській ниві після закінчення університету). Найважчим предметом для нього була хіба-що «воєнка», на якій начальник загальновійськового циклу полковник П. Голубченко нещадно ламав студентсько-цивільний стиль життя і, попри певну специфіку персональної «методики», вчив відповідальності, дисциплінованості, зібраності і точності.

Нині Володимир Васильович з теплотою згадує і колектив вузівського духового оркестру, у складі якого відіграв усі студентські літа, очолюваного асистентом кафедри педагогіки, філологом за освітою, тонким психологом Андрієм Володимировичом Козаком, який, окрім доручених обов'язків, непомітно, але методично прищеплював юнакам любов до всього українського, а в довірливих розмовах не приховував своїх антирадянських поглядів.

Протягом майже усього студентського періоду В. Трофимович був головою Студентського наукового товариства університету, сам

робив перші наукові спроби, виступав з доповідями на студентських конференціях в Москві, Ленінграді, Києві, Тбілісі, Одесі, інших містах тодішнього СРСР. До речі, перша публікація майбутнього професора була вміщена в студентському збірнику Бакинського університету. Спеціалізувався на кафедрі історії нового і новітнього часу. Науковим керівником дипломної роботи був Іван Іванович Белякевич, фігура неоднозначна у житті Львівського університету, післявоєнний його ректор, пізніше декан історичного факультету і завідувач кафедри. Саме він запропонував В. Трофимовичу досліджувати польський робітничий рух на рубежі XIX – XX століть, який надовго став його пріоритетним предметом дослідження. І. Белякевич далеко не формально ставився до обов'язків наукового керівника, витрачав чимало, в тому числі поза робочого часу, аби навчити підопічних азам дослідницької роботи, наукової організації праці, мав на факультеті чи не найбільшу кількість захищених під його керівництвом кандидатських дисертацій.

Захопившись темою, студент близько двох місяців п'ятого курсу провів в архівах і бібліотеках Москви, проживаючи в гуртожитку Ломоносового університету.

На розподілі випускників ректор університету професор М. Максимович і представник об'єднано запропонували направити В. Трофимовича, як «стипендіата й активіста», в одну зі шкіл Львова, але декан істфаку доцент П. Челак, даючи йому там же позитивну характеристику, водночас переконав їх у тому, що він буде більш потрібним в одній із сільських шкіл Волині, з чим вони погодились.

Справа полягала у тому, що роком раніше В. Трофимович у розмові з деканом засудив методи фактичної розправи з викладачем факультету, доктором історичних наук Олександром Карпенком (якого звинуватили в „протягуванні” націоналізму і перекрученні історії під час читання лекцій для студентів істфаку), одним з ініціаторів якої був П. Челак.

У 1971 – 1972 роках працював учителем Рівненської середньої школи Любомльського району Волинської області, де викладав історію, суспільствознавство, українську літературу, фізкультуру, керував гуртком, читав лекції для односельчан по лінії товариства „Знання”. Цей період вважає одним з найсвітліших і найпрекрасніших у своїй трудовій біографії. Тут же зустрів свою майбутню дружину Надію Іванівну, тоді десятикласницю, в якій був класним керівником.

У селі на власні очі побачив, як важко працювали колгоспники, в яких складних побутових умовах жили їхні сім'ї, як мало про

них дбала влада. З того часу Володимир Васильович незмінно з великою шаною ставиться до сільських трударів.

Сюди – на рідну Любомльщину – часто повертався в наступні роки. Тут давно відійшли у вічність батьки, а сьогодні проживає дорога йому сестра Люба та її численна родина.

Паралельно з чителюванням прикріпився до кафедри нової та новітньої історії, здав два кандидатські мінімуми, підготував до друку статтю. Приємною несподіванкою для молодій людини стало присудження тоді республіканської премії ім. Комсомолу України, а згодом і медалі міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР за подані ще на випускному курсі дві роботи на все-союзний і республіканський конкурси студентських наукових праць.

У серпні 1972 р. наказом завідувача Волинського облвню В. Трофимович був переведений на посаду вчителя історії середньої школи №8 шахтарського міста Нововолинськ і за сумісництвом став працювати у місцевому філіалі Львівського політехнічного інституту на кафедрі суспільних наук. А вже в листопаді з'явилась очікувана можливість перейти працювати у Львівський університет. Проте звільнитись виявилось вельми складно, і це при тому, що на черзі працевлаштуватись у місті було більше десятка істориків. Саме тоді міськом партії визначив його як кандидата на посаду секретаря міського комітету комсомолу.

Вирішальну роль у розв'язанні цієї проблеми на користь Володимира Васильовича відіграв доктор історичних наук, професор Опанас Степанович Зашкільняк, який знав його ще як студента і який написав листа до секретаря Волинського обкому партії Н. Алексеевої (виявилось, що він знав її особисто) з проханням посприяти його переведенню у Львівський університет. І зараз В. Трофимович принагідно підкреслює, що й своїм подальшим становленням як викладача і науковця величезною мірою зобов'язаний Опанасу Степановичу.

Початковий період на посаді асистента кафедри історії КПРС в університеті співпав з гонінням і переслідуванням студентів і викладачів історичного та інших факультетів, звинувачених у проявах «буржуазного націоналізму», з посиленням ідеологічного контролю, розгортанням атеїстичної пропаганди тощо. Це був час політичної реакції в Україні, пов'язаної, зокрема, з перебуванням на посаді секретаря ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчука (до речі, випускника істфаку Львівського університету, доктора історичних наук). Сам Франковий вуз розглядався правлячим режимом як

бастіон боротьби з „українським буржуазним націоналізмом”.

В 1978 році В. Трофимович захистив написану під керівництвом О. Зашкільняка кандидатську дисертацію на тему „Співробітництво російських і польських революційних соціал-демократів у період лєнінської «Искри» (1900–1903)”. Незабаром отримав атестат доцента. Читав лекції і вів практичні заняття в студентів багатьох факультетів: історичного, юридичного, економічного, журналістики, іноземних мов, хімічного, фізичного, геологічного, прикладної математики. Як лектор товариства «Знання» часто бував у районах області, виступав в установах, школах, підприємствах, колгоспах. Тричі у різні роки у складі лекторської групи т. зв. „агітпоїзду” ЦК ВЛКСМ «Молодогвардеец» побував у багатьох регіонах і містах СРСР: Красноярському краї, Новосибірську, Тюмені, Ханті-Мансійському і Ямало-Ненецькому автономних округах, Сургуті, Новому Уренгої, Екібастузі, Ноябрьську, Свердловську, Омську, Томську, на тодішніх гігантських новобудовах паливно-енергетичного комплексу, де виступав перед колективами нафто- і газодобувників, будівельників транспортних магістралей, які прокладали траси в зоні тайги і вічної мерзлоти, шахтарів, військовиків, серед яких, до речі, було дуже багато українців. Тоді на власні очі побачив, як на таких „гарячих точках” випробовується відданість справі, почуття товаришності, стійкість і здатність працювати в суворих умовах, знання і винахідливість.

Уже будучи викладачем університету, шість разів у період „третього трудового семестру” виїздив комісаром обласного штабу або командиром студентських будівельних загонів в Казахстан, Крим, Болгарію, Польщу. Лише в Люблін – одне з найстаріших міст Польщі, найбільших промислових і культурних центрів країни – львівські студенти під його керівництвом тричі приїздили працювати на новобудови, заслужили добру пам'ять і повагу місцевих жителів, а сам командир був нагороджений польською медаллю. Було приємно, що студенти витримували екзамен на зрілість, не підводили свою Альма Матер, що відбувалось становлення дружніх колективів. І думалось тоді: пройде час, нові проблеми доведеться вирішувати, інші життєві маршрути долати, але пам'ять часто буде повертати сюди, в Люблін, бо залишиться тут частина життя, праці, а також польські колеги, з деякими з них і до нині професор підтримує дружні стосунки, як і любить це місто. Володимир Васильович впевнений, що сьогодні студентські будівельні загоони треба поновити, оскільки вони були великою школою трудового гарту, чинили вплив на формування характеру їх бійців.

Як відомо, навесні 1985 року розпочалася горбачовська перебудова, проголошувалися гласність, плюралізм думок, демократизація суспільства, почалося критичне осмислення минулого, прискіпливе вивчення реального соціалізму. Перебудовні процеси докотились і до таборів суворого і особливо суворого режиму. Партийна влада змушена була дозволити представникам інтелігенції відвідувати в'язнів сумління, читати їм лекції по лінії товариства „Знання”, бесідувати з ними. В червні 1986р. Володимир Васильович як лектор-міжнародник прилетів у «табір смерті» Кучино на Уралі (Пермська обл.), де перебували тоді Михайло Горинь, Степан Хмара, колишній студент філфаку ЛДУ Зорян Попадюк, письменник з Івано-Франківська та інші українські дисиденти, засуджені за звинуваченням в антирадянській пропаганді та агітації, і де менше року тому пішов з життя Василь Стус. Молодому вченому, вихованому значною мірою на комуністичних ідеалах, запали в душу зустрічі з ними, їхні розповіді (підкріплені знайомством з кримінальними справами та інформацією табірної начальства) про те, як їх переслідували, цькували, принижували, дискредитували, намагалися зламати духовно і фізично за критику національної політики КПРС, русифікації, за любов до рідної мови, захоплення історичним минулим українського народу, його національно-визвольними традиціями, культурно-духовною спадщиною і що, незважаючи на це, вони продовжували активну пропагандивну роботу в таборах, поширювали серед політв'язнів самвидав, влаштували голодівки, передавали на волю інформацію, вели дискусії про шляхи і способи створення української держави. Уже це справило на нього надзвичайно сильне враження, спонукало до серйозного переосмислення найбільш усталених стереотипів, ідеологічних штампів, деформованих процесів і явищ, ролі в них окремих особистостей.

Разом з викладацькою і громадською роботою, впродовж періоду кінця 1970-х – 1980-х років Володимир Васильович усе глибше занурювався у проблематику, з якою пов'язав свої наукові зацікавлення – дослідження польського робітничого руху, діяльності його політичних партій, їх взаємин з російським революційним рухом. Безперечно, що на зміст тодішніх публікацій В. Трофимовича, навіть на їх назви, свій відбиток накладали безроздільне панування комуністичної ідеології і цензури, їх сувора вимога т. зв. „класового підходу” до висвітлення історичних подій і суспільних явищ, заздалегідь запрограмовані інтерпретації і концепції останніх, обов'язкове возвеличення і лаковане зображення діянь більшовиць-

кої партії та її вождя і, навпаки, – непримиренне ставлення до їх політичних опонентів, нищівна критика „буржуазних фальсифікаторів”, які, як вимушений був написати Володимир Васильович в авторефераті своєї кандидатської дисертації, „намагаються спотворити історію революційних зв'язків, дружбу КПРС і ПОРП з метою підірвати єдність країн соціалістичної співдружності, міжнародного комуністичного і робітничого руху”. Хоча В. Трофимович змушений був рахуватися з вищевказаними ідеологічними кліше, що так чи інакше позначились на науковому рівні його публікацій, однак намагався компенсувати це за рахунок введення до наукового обігу великої кількості маловідомого, а то й не знаного зовсім фактичного матеріалу, почерпнутого, насамперед, з архівних фондів, а також широкого використання іншої джерельної бази, її ґрунтовного аналізу та співставлення, що давало змогу наблизитись до об'єктивного висвітлення розглядуваних подій.

У 1988 р. ректор Львівського університету В. Чугайов (свого часу він був офіційним опонентом його кандидатської, а пізніше – докторської дисертації) запропонував йому поступати в докторантуру Московського університету ім. М. Ломоносова, з яким Франковий вуз мав договір про співпрацю, і де В. Трофимовича знали, оскільки в 1984 р. у цій провідній вищій школі Радянського Союзу проходив піврічне стажування і затверджував тему докторської дисертації. З відповідними документами він прибув до МДУ. Проте декан історичного факультету заявив, що в них своїх 18 кандидатів на три місця і порекомендував „пошукати щастя” в Україні. Того ж року В. Трофимович став докторантом історичного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка. Науковим консультантом призначили доктора історичних наук, професора В.П.Горшкова, колишнього проректора цього вузу

З відведених трьох років перший припав на стажування у Варшавському університеті. Це були дуже напружені і водночас цікаві та змістовні роки: кропітка наукова робота в архівах і книгозбірнях Києва, Москви, Ленінграда, Варшави, Лодзі, Любліна, інших міст, консультації у відомих вчених, апробація наукових результатів, палкі дискусії. Стажування в Польщі співпало з розгортанням там масових страйків і мітингів, спрямованих проти комуністичної влади. Внаслідок аналізу тодішньої політичної ситуації, участі у дискусіях, що влаштовувалися представниками польської творчої і наукової інтелігенції, відбувалося переосмислення створених у період комуністичної цензури концепцій досліджуваних подій та їх серйо-

зна модернізація з урахуванням багатого джерельного матеріалу, накопиченого за роки пошукової праці.

За три дні до закінчення терміну докторантури рукопис дисертації на тему „Проблеми згуртування пролетаріату в діяльності російських і польських соціал-демократів (1893 – 1907 рр.)” був прийнятий на розгляд спеціалізованою вченою радою КДУ, в лютому 1992 р. відбувся її успішний захист, а ще через три роки Володимир Васильович отримав атестат професора.

Після повернення з докторантури у Львівський університет працював на кафедрі політичної історії, згодом перейменованої на кафедру історичного краєзнавства. Читав лекційні курси для студентів факультетів журналістики, історичного, іноземних мов. Тоді ж із задоволенням прийняв пропозицію декана новоствореного факультету міжнародних відносин М. Мальського розробити і читати лекційні курси «Історія дипломатії», «Міжнародні відносини і зовнішня політика», які стали для В. Трофимовича улюбленими предметами.

До речі, авторський колектив під його керівництвом уперше в Україні підготував у 1996 р. навчальний посібник «Історія міжнародних відносин України ХХ століття». Адже перебування у складі Російської імперії, згодом СРСР робило вивчення згаданої проблеми з погляду союзного Центру зайвим, недоцільним, штучним і навіть шкідливим. Домінувала думка, що Україні або зовсім не властиві зовнішньополітичні інтереси, або їх успішно та безкорисливо захищали Петербург і Москва. Самобутня історія українського народу ховалася за загальними подіями у житті Росії й Австро-Угорщини, післяверсальських Польщі, Румунії, Чехословаччини, врешті, Радянського Союзу. Життя та діяльність, злети і падіння, перемоги і поразки поколінь українців мали вигляд спорадичних ілюстрацій до минулого країн, що розпоряджались їх землями, а сам народ уявлявся не тільки не державним, а й був забутим, ланцюгом історії прикутим до цих держав з беззастережним вироком розчинитись у складі панівної нації. Отож політична і наукова актуальність усебічного висвітлення історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України була незаперечна, навчальний посібник був схвально зустрінутий студентами і викладачами, наступного року вийшло його друге видання.

Володимир Васильович є також автором або співавтором низки інших навчально-методичних посібників. Зокрема, серед них усебічність авторського аналізу, свіжістю, новизною поглядів, доступністю викладу вирізняються такі його праці, як тексти лекцій

„Українські військові формування у німецьких мундирах. 1939 – 1942 рр.” (1994), „Україна в роки Другої світової війни. 1939 – 1945” (1995), написаний ним розділ у навчальному посібнику „Світова та європейська інтеграція. Організаційні засади” (2001).

З початку 90-х років аналогічні вищеназваним, а також деякі інші лекційні курси викладав за сумісництвом курсантам Львівського військового інституту Національного університету „Львівська політехніка”, двоє з яких – Леся Янішевська та Юрій Климків, – уже ставши офіцерами, захистили під його науковим керівництвом дисертації. Співпраця з військовими затягнулась на довгі роки і залишила найкращі враження. Саме у складі делегацій цього вузу в 1998 р. здійснив тривалу поїздку до Парижа, Люрда, інших міст Франції, а в 2007 р. побував у Римі на міжнародній науковій конференції, учасників якої тепло прийняв у Ватикані Папа Римський Бенедикт XVI.

У першій половині 90-х років суттєво розширилось коло наукових інтересів професора. Він захопився поглибленим вивченням історії національно-визвольного руху в Україні у 40 – 50-х роках ХХ століття. Результатом цього стала публікація ним низки розвідок, присвячених деяким цікавим і недостатньо вивченим питанням цієї непростої проблеми. Одна з них стосувалась участі студентів і викладачів Львова в русі Опору у 40-50-і роки – тоді недослідженої сторінки історії національно-визвольних змагань на західноукраїнських теренах. Здійснюючи пошукову роботу у колишньому партійному архіві, що тепер включений у загальні фонди Державного архіву Львівської області, натрапив на секретні документи і матеріали, які більше сорока років практично були недоступні науковцям. Ці та інші матеріали, а також статті, присвячені історії військових формувань ОУН у німецьких мундирах, Акту 30 червня 1941 р., іншим гостро дискусійним в той період темам, були опубліковані на сторінках теоретичного органу Української республіканської партії «Республіканець», тоді вельми популярного, в якому він до того ж був редактором рубрики «Погляд в історію» (головним редактором журналу був знаний дослідник українського національно-визвольного руху середини ХХ століття, що, на жаль, трагічно пішов із життя, Юрій Киричук).

З кінця 90-х рр. пріоритетною у наукових пошуках В. Трофимовича стає слабко досліджена в українській історіографії проблема українсько-польських відносин в 1939 – 1947 роках. Зважаючи на попередній досвід роботи з питань української і польської історії,

добре знання польських архівів, перебування у колі дискусій, які торкалися непростих взаємин сусідніх народів, професор не був „новачком” в розробці згаданої тематики. Результатом наполегливих нових архівних студій в Польщі і Україні, осмислення на поважній джерельній та теоретичній основі геополітичних реалій 1930 – 1940-х років стали публікації українською і польською мовами: «Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни», «Роль Німеччини і Радянського Союзу в українсько-польському конфлікті 1939 – 1945 рр.», «Деякі аспекти українсько-польських відносин в роки Другої світової війни», «Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941 – 1945», «Примирення не можна приурочити до певної дати», «Москва і українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни», «Дискусійні аспекти акції «Вісла»: спроба інтерпретації» та інші, а також виступи на зібраннях Міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 роках”, постійним учасником якого він є, членство у робочій групі експертів з проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр. Ради національної безпеки і оборони України.

Автор цих публікацій та виступів прийшов до важливих висновків. Він вважає, що було б помилкою розглядати Волинські події виключно у вузьких рамках 1943 – 1944 років, виносити їх в окремий епізод, виривати з контексту надзвичайно складних і заплутаних взаємин без урахування двосторонніх протиріч, що мали місце між поляками і українцями протягом усього періоду 1918 – 1947 років, зрештою, без урахування всього комплексу причин, що викликали Волинську трагедію: територіальних, політичних, етнічних, соціальних, військових. Тут були і взаємні образи, підозри, антипатії, відсутність пошани один до одного, побутові конфлікти на тлі соціальних стосунків селянства з минулих часів і з приводу війни, політичні чинники з обох сторін, створення підстав для відбудови власної державності. Політика нацистів та радянських партизан, які використовували і роздмухували національне протистояння, нейтралізуючи і знекровлюючи у такий спосіб визвольну боротьбу українського і польського народів, були тією третьою силою, яка неодноразово в історії душила польську й українську державність. Отже, Друга світова війна лише вивела за давнє ворожнечу українців і поляків на поверхню. Події 1943 р. були лише наслідком усієї попередньої історії, відповідальність за них не можна покласти виключно на ОУН і УПА. Ця боротьба точилася в умовах війни

та окупації, знищення моральних критеріїв з обох сторін – польської та української. Знайти одного винуватого ніколи не вдасться. Завжди залишатимуться аргументи на користь звинувачення протилежної сторони. Треба зважати на те, що ОУН і УПА діяли в екстремальних умовах війни, коли мораль заганяють у глухий кут, коли до злочинних дій вдавалися обидві сторони, коли, зрештою, це відбувалося в контексті воєнних злочинів, що скоювалися під час Другої світової війни. Отже, українська і польська сторони несуть відповідальність за взаємне збройне, політичне протистояння в роки війни. Лише усвідомлення й прийняття цього факту сучасними українськими і польськими істориками, стверджує автор публікацій, сприятиме об’єктивному висвітленню тих подій.

У 1998 р. Володимир Васильович одержав запрошення прочитати кілька лекційних курсів в Острозькій академії. І хоча остання приємно вразила своєю атмосферою, традиціями і планами, проте тоді не здогадувався, що вона незабаром кардинально змінить його життя, що заради неї залишить рідну Альма Матер, неповторне місто Лева і розпочне з чистого листка новий, острозький, період трудової біографії. Відгукнувшись на пропозицію, з 1 вересня 1999 р. став працювати професором, а через рік завідувачем кафедри історії академії, яка з 2000 р. одержала офіційну назву Національний університет «Острозька академія».

У старовинному і одночасно – зовсім юному завдяки питомо чи не найбільшій в Україні кількості молодих людей університетському Острозі – науковий досвід та природна енергійність В. Трофимовича здобули нові можливості для реалізації. Звичайно, Володимир Васильович прийшов не на порожнє місце – він став на чолі досить потужної кафедри університету, сформованої головним чином з учнів видатного українського історика, одного з організаторів Острозької академії, її першого проректора з наукової роботи професора Миколи Павловича Ковальського (який, на жаль, відійшов у вічність у жовтні 2006 року). З іншого боку, потрібно було адаптуватись до нового викладацького та студентського середовища, нової системи викладання, нового міста.

За короткий проміжок часу професор влився в незвичний для нього „життєвий простір”. Більше того, тут зміг виховати кількох перспективних учнів, які захистили під його керівництвом кандидатські дисертації і стали викладачами кафедри або інших підрозділів університету (всього ж є керівником 11 захищених кандидатських дисертацій).

Крім продовження попередніх наукових студій, дидактичної роботи В. Трофимович розкрився в Острозі в науково-організаційній царині. На сьогодні він є членом двох спеціалізованих рад – у Національному університеті „Острозька академія” та у Львівському національному університеті ім. І. Франка., відповідальним редактором університетських „Наукових записок” (серія „історичні науки”), заступником головного редактора „Військового наукового вісника” Львівського військового інституту НУ „Львівська політехніка”, членом редколегій двох інших наукових збірників. Неодноразово в останні роки наказом Міністерства освіти і науки України призначався головою Державної екзаменаційної комісії на історичному факультеті Волинського національного університету ім. Л.Українки та факультету міжнародних відносин Рівненського Інституту слов’янознавства Київського славистичного університету. Успішною є його діяльність як керівника кафедри історії. Зокрема, він, при підтримці кафедралів, зумів залучити до співпраці з острозькою вищою школою низку відомих сучасних вчених-істориків, які читають студентам академії навчальні курси і рецензують їхні кваліфікаційні роботи, очолюють державні екзаменаційні комісії, керують написанням кандидатських і надають консультації в підготовці докторських дисертацій, монографій, посібників науковцями вищого закладу освіти в Острозі. Це професори, доктори історичних наук Володимир Баран, Світлана Гаврилюк, Леонід Зашкільняк, Михайло Кріль, Костянтин Кондратюк, Олександр Лисенко, Микола Литвин, Степан Макарчук (який ще раніше, завдяки науковим контактам з М.Ковальським та доцентом В.Атаманенком, залучався до роботи державної екзаменаційної комісії, читав лекційні курси в академії), Ярослав Малик, Іван Патер, Олексій Сухий, Юрій Шаповал, доценти, кандидати історичних наук Юрій Киричук, Борис Крачковський. Під керівництвом професора кафедра організувала низку представницьких наукових конференцій, зокрема, „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни” (2003), „Уряд нескорених (До 60-річчя УГВР)” (2004), „У горнилі воєнних випробувань” (2004).

Колеги знають В. Трофимовича як людину, яка завдяки організаційним здібностям, дипломатичному хисту вдало керує колективом, який складається з науковців середнього покоління і зовсім молодих людей, що тільки роблять перші кроки на викладацькій і дослідницькій нивах. Вміє тактовно спрямувати співробітників на вирішення проблем навчального і наукового життя кафедри та уні-

верситету. Попри регалії, не має жодного аплombу, чуйний до кожного студента, члена кафедри, працівника академії. Разом з тим, володіє здатністю делікатно зупиняти інколи надто „загонистих” при вирішенні окремих питань студентів, а то й молодших викладачів.

І на завершення – декілька штрихів про особливі якості В. Трофимовича, які, як правило, й складають неповторний стиль, колорит будь-якої людини. Отож, вражає працелюбство професора, який встигає і „втягувати” немале педагогічне навантаження, і активно займатись науковою роботою, і керувати кафедрою історії, дипломниками, аспірантами, бути членом кількох вчених рад і т. ін. Тут розгадка, напевне, полягає у природному темпераменті та схильності до здорового способу життя (в університеті всі знають, що Володимир Васильович не є анахоретом, але й що його щоранку можна побачити на академічному стадіоні, „не пасе задніх” також під час нерідких футбольних „баталій” викладачів).

Окрім того, слід відзначити й риси, які, на наш погляд, формуються в процесі „сплаву” психологічних прикмет та життєвого досвіду людини. Не одному студенту, викладачеві, а то й представнику адміністрації університету допомагали у творчому та навіть особистому житті розумні і тактовні поради Володимира Васильовича. Ще одна риса, яка відрізняє професора – оригінальне почуття гумору (яке, між іншим, позитивно впливає на психологічний клімат в колективі кафедри, сприяє розв’язанню інколи зовсім не „смішних” проблем). Він є майстром життєвих історій, анекдотів, дотепів, які інколи рятують в непростих ситуаціях (автору цього нариса пригадується, наприклад, епізод під час проведення в Острозі дуже поважної міжнародної конференції, під час виголошення повідомлень на якій деякі доповідачі суттєво „перебирали” регламент; тоді Володимир Васильович з незмінно серйозним у таких випадках виразом обличчя вийшов на трибуну і „пригрозив”, що ті учасники конференції, які не дотримуються відведеного їм часу, будуть позбавлені права участі у традиційній для таких заходів товариській вечері – після дружнього сміху зібрання відбувалося значно динамічніше, хоча й не менш ефективно).

Ось таким постає у нашому баченні один із провідних вчених Національного університету „Острозька академія”, професор, доктор історичних наук Володимир Васильович Трофимович. З роси і води Вам, шановний Ювіляре!

Андрій Рибак, Іван Шишкін, Олег Дмитерко

«АКАДЕМІЯ – ДАЛЕКО НЕ ТРАДИЦІЙНИЙ ВУЗ...»

*Розмова з доктором історичних наук,
професором Трофимовичем В.В.*

Доктор історичних наук, професор Володимир Васильович Трофимович є непересічною особистістю. Він належить до тих людей, які, досягаючи певних вершин, не втрачають людських якостей, віддають усі сили для науки, допомагають колегам і тим самим викликають лише повагу. Такі люди, добре виконуючи свою роботу, не афішують її результатів, ніби свідомо залишаючись в тіні.

Як колись сказав професор Л. Зашкільняк: є «науковці», є «історики», а є «історики». Професор В. Трофимович належить до тих справжніх істориків-науковців, котрі фанатично віддані своїй професії, що давно для них стала справою життя, несуть новаторство і беруться за розв'язання складних і, водночас, актуальних наукових проблем.

Ще одна його риса, яка справді захоплює – це вміння розбиратися в людях, що дозволяє Володимирі Васильовичу розгледіти сутність людини, що вона хоче і що вона може.

Як педагог і викладач, Володимир Васильович відзначається як людськими, так і професійними якостями: терпимістю, тактовністю, справедливістю, індивідуальним підходом до кожного студента, а також щирістю, вмінням створити на заняттях невимушену атмосферу, водночас, вмінням забезпечувати дисципліну і об'єктивність в оцінюванні.

На своїх лекціях професор часто повторює, що задля справжніх наукових результатів необхідно «копати вглиб матеріалу, а не лише оперувати загальновідомими фактами, які лежать на поверхні». Безперечно, що такий професіоналізм і відданість своїй справі передаються також його студентам та учням.

На особливу увагу заслуговують специфічні методи проведення семінарських занять, які пробуджують справжній інтерес до навчальної дисципліни і залучають до активної роботи усіх студентів. Його стиль – це глибоке знання матеріалу і проблем, які розгляда-

© Андрій Рибак, Іван Шишкін, Олег Дмитерко, 2008

ються, побудова лекцій на основі маловідомих, цікавих фактів, а доповнювало все це просто феєричне почуття гумору.

Для аспірантів та здобувачів Володимир Васильович є не лише науковим керівником, а й справжнім наставником, який щиро вболіває не лише за «дисертаційні результати», але й за подальший життєвий шлях своїх учнів.

Викликає захоплення його надзвичайний динамізм, рухливість і непересічна працездатність. В цьому плані він надзвичайно вимогливий до себе і вимогливий до своїх аспірантів. Професор завжди вимагає планомірної, систематичної, буквально щоденної праці над дисертацією. Але однієї лише праці замало – вона повинна була бути ЯКІСНОЮ.

Усі ми, аспіранти, знали, що кожна наша стаття, кожен розділ дисертаційної роботи буде ретельно вчитаний керівником, який обов'язково зверне увагу на всі помилки: граматичні, стилістичні, змістові. І такий підхід давав свої плоди, адже спонукав до справді якісної роботи, пошуку найкращого варіанту розділу чи статті. Без сумнівів, саме ця вимогливість стала однією із складових успішного завершення дисертаційних досліджень. За що ми, колишні аспіранти професора Трофимовича, безмежно йому вдячні.

Професор В. Трофимович розпочав роботу в Острозькій академії через декілька років після початку сучасного етапу її історії, проте, його, безперечно, можна зачислити до тих, хто вносить вагомий внесок у її становлення і якісне зростання. Окрім того, усі, хто хоча б раз спілкувався з Володимиром Васильовичом не можуть не відзначити, що він є надзвичайно цікавим співрозмовником з величезним життєвим досвідом, а тому наша розмова, присвячена острозькому періоду діяльності професора, ще раз дала нам можливість у цьому переконатись.

Володимире Васильовичу, задайте, коли Ви вперше відвідали Острозьку академію в якості викладача?

Уперше я приїхав в Академію в якості викладача-сумісника у 1998 році. Окрім викладання, був також рецензентом дипломних робіт студентів-істориків, а на постійній основі став працювати з 1 вересня 1999 року.

А хто запросив Вас працювати на кафедрі історії на постійній основі і які курси Ви читали з початку «острозької кар'єри»?

Пропозицію перейти працювати в Академію зробив тодішній завідувач кафедри Віктор Борисович Атаманенко у червні 1999 року

у Львові, за кухлем пива. Пригадую, я запитав: «Чи не боїться він за посаду завідувача, оскільки запрошує доктора і професора?». На що той відповів: «Не боюся, бо хочу йти в докторантуру». Я обіцяв подумати, але, відверто кажучи, відкидав саму думку, що доведеться залишити дітей, Львів, університет, друзів, а тому навіть не сказав про пропозицію дружині, сподіваючись, що розмова, так би мовити, залишиться розмовою. Однак наполегливий Віктор Борисович зателефонував через декілька тижнів і повідомив, що, на випадок моєї згоди, ректор Академії чекає на співбесіду. Після роздумів я вирішив їхати. Керівництво кафедри запропонувало розробити цілком нові для мене курси: «Історія і географія релігій», «Історія громадських рухів і політичних партій України», «Актуальні питання історії України» (перший і третій читаю і сьогодні), а також деякі курси, які я читав у Львівському університеті.

Професоре, згадайте свої перші враження від Острога та Академії?

Чесно кажучи, був вражений тим, що в самому Острозі не було залізничної станції і що майже поруч атомна електростанція. Про історію Академії та її тодішні реалії я знав не багато і, скажу щиро, на перших порах відчував себе все ще професором Львівського університету. Пригадую, коли я вперше зайшов до ректора в кабінет на співбесіду, Ігор Демидович кудись дуже поспішав, а тому моя аудієнція була короткою і, за невеликим винятком, майже обмежилась його словами: «Я бачу по очах, що ви нам підходите». На що я, дещо зніяковівши, видушив з себе: «А я думав, що ви розбираєтесь в людях». «Тим більше!» – відповів ректор, сприйнявши мій каламбур.

А що або хто мало (мав) вирішальний вплив на прийняте Вами рішення про подальшу роботу в Острозькій академії?

Я би злукавив, аби чесно не відповів, що вирішальний вплив справила обіцянка ректора надати житло. Проте, вже згодом зрозумів, що мені пощастило не лише з квартирою, а й з колективом, атмосферою, традиціями, студентами й аспірантами.

Ще до переходу в Академію, приїздивши сюди в якості викладача-сумісника, я іноді вечорами довго прогулювався вулицями Острога з викладачами В.П. Яремчуком і В.Б. Ковальчуком, колишніми випускниками історичного факультету Львівського університету. Я був неабияк здивований тим, з яким захопленням вони розповідали про Острозьку академію, гігантські плани її керівництва, свої творчі задуми, найближчі перспективи навчального за-

ладу. Я почав перейматись їх настроєм, поволі усвідомлювати, що Академія – далеко не традиційний вуз.

Володимире Васильовичу, а коли Вам запропонували очолити кафедру історії?

Через рік роботи в Академії, коли тодішній завідувач зібрався в докторантуру і з'явилась вакансія.

Ви прийняли пропозицію без вагань?

Загалом, так. Тоді планувалося відкриття магістеріуму й аспірантури і для цього бажано було, аби на чолі кафедри був доктор, професор. Оскільки таких на кафедрі було двоє – М.П. Ковальський, тоді проректор з наукової роботи, і я, то варіантів не було і я з розумінням поставився до ректорської пропозиції.

А скільки років до того Ви пропрацювали у Львівському університеті?

24 – у якості викладача, а до того 5 років був студентом історичного факультету.

І Ви повністю відмовились від викладацької роботи у Львові чи доводилось читати одночасно у декількох ВЗО?

Оскільки я повідомив декана істфаку Львівського університету доцента Р.М. Шуста про свій перехід в Академію лише на початку навчального року, то було вирішено, за взаємною згодою, що я залишаюся працювати за сумісництвом на кафедрі історичного краєзнавства. Крім того, з 1993 року працював на 0,5 ставки у військово-му вузі (нині популярний і авторитетний Львівський інститут Сухопутних військ ім. Гетьмана П. Сагайдачного Національного університету „Львівська політехніка”), де в мене були друзі, однодумці, навчався син, працювала донька і перед яким в мене були певні зобов'язання, то я вирішив продовжувати читати курси для майбутніх розвідників, військових перекладачів і журналістів. Звичайно, доводилось, як кажуть, крутитися як білка в колесі, мотатись туди-сюди, до глибокої ночі засиджуватися над книжками і конспектами, рахувати кожну хвилинку, організувати час так, аби ніде не зірвати навчальний процес, аби не перетворитись на «ремісника від науки». Але був у цьому, на мій погляд, крім іншого, один важливий позитив: в той час мене не здолала ностальгія за Львовом, я нібито й не залишав його. Водночас, відчував, що пріоритетне становище стали займати справи Академії, її студенти. До того ж, я міг використовувати набутий, насамперед, методичний досвід і творчо застосовува-

ти його в Академії. Також усвідомив, які резерви таяться в людському організмі, якщо їх правильно задіяти.

З якими особливостями роботи в Острозькій академії, порівняно з Львівським університетом, Ви зіткнулись?

З певним браком кваліфікованих кадрів та великою кількістю приїжджених викладачів-сумісників. Особливістю також був надзвичайно молодий викладацький склад та невелика чисельність колективу. У той час Академія нагадувала будівельний майданчик (у позитивному значенні): постійно щось будувалось, вдосконалювалось, красивішало буквально на очах. Приємно вразили також чистота і порядок в аудиторіях і на території, постійні візити багатьох гостей – відомих політиків, депутатів, діячів мистецтва, меценатів.

А чи можете пригадати якісь початкові несподіванки, пов'язані з навчальним процесом в Академії?

Приємною несподіванкою був удвічі менший, порівняно з львівським, обсяг годин професорської ставки, а також оплата навантаження понад ставку.

Ви відчули різницю між студентами двох ВЗО: Львова та Острога (особисті якості, ставлення до навчання тощо)?

Звичайно, можливості студентів, скажімо Львівського університету, в плані використання накопиченого ним наукового потенціалу, професорсько-викладацького складу, архівної, бібліотечної, музейної бази тощо і реалізація їх у навчальній і науковій роботі залишаються поки що кращими, ніж в острозьких студентів, однак ця відмінність перманентно зменшується і певною мірою компенсується дещо більшою зацікавленістю знаннями, відповідальнішим ставленням до навчання, більшими дисциплінованістю, ввічливістю, шануванням традицій вузу, усвідомленням того, що вони теж причетні до його постійного відродження і поступу. Зрозуміло, що ці риси виникли не стихійно, а в результаті наполегливої навчально-виховної роботи зі студентами. До того ж, за невеликим винятком, студентів Академії – вихідці з простих, трудових сімей, а тому, очевидно, усвідомлюють, що шлях до благополуччя пролягає через продуктивне навчання і наполегливу самостійну працю.

А якими були перші враження від трудового колективу в Острозі?

Скажу відверто: був приємно здивований духом подвижництва викладачів і керівництва. На мою думку, саме завдяки цьому Акаде-

мія постійно розвивається, розширюється, міцнішає, робиться привабливішою і популярнішою. Від початку також вразила колосальна працездатність, цілеспрямованість, здоровий прагматизм ректора, його вміння реалізовувати вельми складні завдання, талант бачити перспективу і намагання тримати всіх і все під контролем.

До чого найважче було звикнути на новій роботі?

Не було повної впевненості, чи зробив правильний вибір, туманними видавалися острозькі перспективи, виникали сумніви, чи зустрінуть тут людей, з якими можна було б поговорити «по душам», з'явилося болісне відчуття, що фактично назажди пішов з львівського наукового і викладацького середовища, якому безмежно зобов'язаний.

З чим були пов'язані перші труднощі?

Мабуть, з рейтинговою системою, з якою вперше зустрівся, пошуком оптимального рівня вимог до місцевих студентів, необхідністю розробки нових лекційних курсів при слабкій історіографічній і джерельній базі, ну, і з необхідністю адаптуватись до нових обов'язків та умов життя.

Якщо говорити про безпосереднє виконання керівних обов'язків, то що Ви можете віднести до першочергових здобутків на посаді завідувача кафедрою?

По-перше, за ці роки на кафедрі, завдяки спільним зусиллям її викладачів, сформувався кваліфікований, цікавий, «здоровий», творчий і перспективний колектив, основне джерело поповнення якого – наші випускники. По-друге, при кафедрі існує аспірантура, через яку «пройшли» кращі вихованці Академії і продемонстрували не лише ґрунтовні знання, а й справжні здібності до наукової роботи. Тільки в 2007 р. – сім з них успішно захистили кандидатські дисертації. Опосередкованим здобутком є те, що кафедра історії підготувала викладачів і для інших кафедр університету.

Професоре, а які з своїх навчальних курсів Ви вважаєте найбільш «козирними»?

Цікаве запитання, мабуть, об'єктивну відповідь на нього можуть дати студенти, але, як на мене, то до таких слід віднести «Актуальні проблеми історії України ХХ-ХХІ століть», «Проблеми і тенденції міжнародних відносин після 1945 року», «Історія міжнародних відносин».

Володимире Васильовичу, які напрямки наукових досліджень стали для Вас найбільш пріоритетними під час роботи в Академії?

До таких, безперечно, належать проблеми українсько-польських відносин, український самостійницький рух 40-50-х років ХХ століття. Вони є недостатньо досліджені, дискусійні, значною мірою спотворені і фальсифіковані в недавньому минулому, мають нині гостре суспільне звучання, потребують не лише об'єктивного висвітлення, заповнення певних прогалів в історіографії, але й повернення з небуття імен борців за волю України, вшанування пам'яті тисяч і тисяч невинних жертв драматичних подій ХХ століття, підтвердження державницьких традицій українського народу. Також вже декілька років займаюсь питаннями зовнішньої політики незалежної України.

А яка кількість Ваших статей (монографій, посібників тощо) у тому числі у співавторстві вийшла за період «острозької кар'єри»?

Понад 30. У тому числі входжу до авторського колективу двох навчальних посібників. Під моїм керівництвом було також захищено 7 кандидатських дисертацій.

Чи надходили до Вас за час роботи в Острозі пропозиції щодо працевлаштування в інших ВЗО?

Була пропозиція перейти на проректорську посаду в один з університетів регіону з обіцянкою власної квартири.

Чому Ви відмовились?

На той час, на щастя, я вже добре усвідомив, що являє собою Острозька академія, де мене з дружиною прийняли по-людськи, виявили довір'я, яке слід було виправдати, а не «скакати» з місця на місце.

Не секрет, що Ви є відомою постаттю в наукових колах і особисто знайомі з багатьма вітчизняними вченими. Назвіть видатних науковців, яких Вам вдалось запросити читати лекції в Академії?

Ну, щодо «відомості», то ви явно перебільшуєте. Не можу не згадати таких талановитих людей, як доктори історичних наук, професори В.К. Баран, С.В. Гаврилюк, Л.О. Зашкільняк, К.К. Кондратюк, М.М. Криль, О.Є. Лисенко, С.А. Макарчук, Я.Й. Малик, О.М. Сухий, Ю.І. Шаповал, а також славної пам'яті кандидат історичних наук, доцент Ю.А. Киричук. Я твердо переконаний, що всі вони зробили вагомий вклад у процес професійного становлення наших студентів.

Володимире Васильовичу, дозвольте ще раз привітати Вас з ювілеєм, побажати Вам міцного здоров'я, довгих років життя, сімейної злагоди, творчих і професійних успіхів. Нехай береже Вас Господь та благословляє на подальші звершення. Дякуємо за щирі розмову.

Студенти-лауреати конкурсу наукових робіт та їх наукові керівники.

Сидять зліва направо:

канд. іст. наук, доцент Белякевич Іван Іванович,
докт. іст. наук, проф. Бродський Роман Михайлович,
докт. іст. наук, проф. Кісь Ярослав Павлович.

Стоять студенти зліва направо:

Трофимович Володимир, Вовк Юрій, Давидович Тетяна,
Малик Ярослав, Форгель Іван.

Юрій Климків

МУКИ ДИСЕРТАНТА

*Своєму Вчителю та наставнику, науковому керівнику
Володимиру Васильовичу Трофимовичу
присвячую.*

Дисертації моя,
подруго науки,
ти гартуєш почуття
і приносиш муки.

Кращі дні свого життя,
й стоси паперові,
в жертву я тобі приніс
з світлої любові.

У зимові вечори,
взявши в руки волю,
здобував я у труді
собі „кращу долю”.

Стежку дому вже забув,
жінку не впізнати,
рідні діти, побачивши,
стали дядьком звати.

Вже й волосся поріділо,
череп став блищати
з того часу, як почав
я тебе писати.

Кожне слово добирав
в комірку науки,
хоч бувало, що не раз
опускались руки.

Брав до роздумів завжди
мудреців зауваги,
пошук істини давав
в роботі наснаги.

Та давалися взнаки
істини капризи,
потрапляв тоді в тенети
душевної кризи.

Як до істини зближався,
дум роїлась хмара.
Осяйнувши враз на мить,
зникла, мов примара.

Хоч її я доконав,
все ж вона відносна,
що сьогодні вже гучна,
завтра – ні, не доленосна.
В філософії навчався
створювати схеми,
в спецнауці поза як
зростали проблеми.

Як Тебе я захищав,
була зимня пора,
вкрай мені була потрібна
добра вже підпора.

Після захисту Тебе
тіло обважніло,
на півкулях мозолі,
лице почорніло.

Став я „спецом визначним”
в галузі науки.
Не полегшали від того
мої творчі муки.

Науковцям до лица
електрони, кварки,
ще й почеснії місця,
вищій прошарки.

Та в науці неспроста
бувають сюрпризи,
для одного є халат,
інший носить ризи.

Ще в науці часто так,
що один шукає,
мучать сумніви його,
інший користає.

Фатум долі вперто йшов
по своїй дорозі,
дальше рухати науку
не був я у змозі.

Отака-то річ сумна –
сучасна наука,
вправи розуму дає,
серцю ж одна мука.

Все ж науку Ви любіть
в часі і просторі.
Скерування хай дають Вам
всі небесні зорі.

**ЗАХИЩЕНІ КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ,
ВИКОНАНІ ПІД НАУКОВИМ КЕРІВНИЦТВОМ
В.ТРОФИМОВИЧА**

1. Каспрук І.І. Неп на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз). К., 1994.
2. Кондратюк О.К. Аграрне питання в програмах і діяльності українських політичних партій Західної України в 1919-1939 рр. Львів, 1997.
3. Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941-1951. Львів, 1998.
4. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917-1920). Львів, 2001.
5. Іваник М.М. Органи місцевого самоврядування на Західній Україні у 1919-1939 роках. Львів, 2003.
6. Дмитерко О.М. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА в 1944-1950-х роках. Львів, 2004.
7. Куцька О.М. Інформаційно-психологічне протиборство в період конфлікту НАТО – Югославія 1999 року. Львів, 2004.
8. Шишкін І.Г. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду та підпілля в роки Другої світової війни. Львів, 2006.
9. Рибак А.І. Концепція Української держави в ідеології ОУН (1939-й–1950-і роки). К., 2007.
10. Марчук В.С. Петро Федун в українському національно-визвольному русі (40-50-і рр. ХХ ст.). Львів, 2007.
11. Климків Ю.Б. Радянський фактор у створенні Збройних сил Польщі. 1943-1956. Львів, 2008.

**БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ
ВОЛОДИМИРА ТРОФИМОВИЧА**

1969

1. История комсомольской организации Львовского университета / Материалы научной конференции молодых ученых, посвященной 50-летию Азербайджанского университета им.С.М.Кирова. – Баку, 1969. – С. 109-111.

1970

2. НСТ сьогодні і вчора // За радянську науку. – Львів: ЛДУ. – 1970. – 27 березня.

1974

3. До питання про співробітництво російських і польських революційних соціал-демократів в ленінській «Искре» // Вісник ЛДУ. – Сер. сусп. наук. – Львів, 1974. – Вип. 10. – С. 3-7.
4. Організаційне зближення російських і польських марксистів напередодні II з'їзду РСДРП // Українське слов'язознавство. – Львів, 1974. – Вип. 10. – С. 99-104.

1975

5. З історії революційного співробітництва російського і польського пролетаріату в 1901–1902 рр. // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 77. – С. 127-135.
6. Критика В.І.Леніним помилкової позиції Р.Люксембург в організаційних питаннях // Вісник ЛДУ. Сер. сусп. наук. – Львів, 1975. – Вип. 11. – С. 3-8.

1978

7. Сотрудничество российских и польских революционных социал-демократов в период ленинской «Искры»: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Львов, 1978. – 24 с.

1980

8. В.І.Ленін про партію нового типу // Вісник ЛДУ. Сер. сусп. наук. – Львів, 1980. – Вип. 18. – С. 5-11 (у співавт. з П.С.Зашкільняком).
9. Ленінська ідейна спадщина (методичний матеріал на допомогу лекторам та пропагандистам). – Львів, 1980. – 16 с. (у співавт. з В.А.Савинцем).
10. Радянська і польська історіографія про співробітництво російських і польських соціал-демократів в період ленінської «Искры» // Вісник ЛДУ. – Сер. сусп. наук. – Львів, 1980. – Вип. 16. – С. 49-56.
11. Революційні зв'язки російських і польських соціал-демократів в 1895–1900 рр. // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1980. – Вип. 22. – С. 58-65.
12. Сила интернациональной солидарности // Львовская правда. – 1980. – 26 марта (у співавт. з П.С.Зашкільняком).
13. Торжество ленінської аграрної політики // Ленінська молодь. – 1980. – 2 вересня (у співавт. з П.С.Зашкільняком).

1981

14. З історії боротьби В.І.Леніна і польських марксистів проти опортунізму (кінець XIX – поч. XX ст.) // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1981. – Вип. 24. – С. 91-99.

15. Роль ленинської «Искры» в укріпленні інтернаціональних зв'язей російських і польських революційних соціал-демократів // Научные труды по истории КПСС. – К., 1981. – Вип. 113 (у співавт. з П.С.Зашкільняком).

1982

16. По шляху, вказаному Леніним // Вільна Україна. – 1983. – 12 жовтня (у співавт. з П.С.Зашкільняком).

17. Прийняття другим з'їздом РСДРП програми партії нового типу // Вісник ЛДУ. Сер. сусп. наук. – Львів, 1983. – С. 11-19.

18. Солидарність російського і польського пролетариата в началі 90-х років XIX століття // Узлові питання радянського славянознавства. – Тез. докл. і сообщ. IX Всесоюз. конф. істориків-славистів. – Ужгород, 1982. – С. 179.

19. Чудовий край з великим майбутнім // Ленінська молодь. – 1983. – 14 липня.

20. Школа трудового гарту // За радянську науку. – Львів: ЛДУ. – 1983. – 29 листопада.

1984

21. Есть такая партия // Львовская правда. – 1984. – 19 вересня (у співавт. з П.С.Зашкільняком).

1985

22. В.И.Ленин и борьба большевистских организаций за массы (1905–1907 гг.) – Львов: Вища школа, 1985. – 211 с. (у співавт. з П.С.Зашкільняком та ін.).

23. Життєва сила політичного курсу КПРС: деякі питання зовнішньої і внутрішньої політики партії на сучасному етапі. – Львів: Вища школа, 1985. – 181 с. (у співавт. з В.М.Чуприною та ін.).

1986

24. Маршрутами трудової подвигу // Ленінська молодь. – 1986. – 9 травня.

25. Маршрутами трудової звитяги молодих // За радянську науку. – Львів: ЛДУ. – 1986. – 6 травня.

26. Покликання // За радянську науку. – Львів: ЛДУ. – 1986 – 10 червня (у співавт. з Т.І.Замлинським).

27. Силою слова, силою переконання // За радянську науку. – Львів: ЛДУ. – 1986. – 14 жовтня.

28. Тепло братніх долонь: спогади про третій трудовий семестр // За радянську науку. – 1986. – 30 вересня.

29. XXVII з'їзд КПРС – видатна подія сучасності (методичні поради лекторам). – Львів, 1986. – 61 с. (у співавт. з О.В.Піскоркським та ін.).

1987

30. Боротьба В.І.Леніна за російсько-польський революційний союз в період підготовки Великого Жовтня // Вісник ЛДУ. Сер. сусп. наук. – Львів, 1987. – Вип. 25. – С. 35-40.

1988

31. З історії інтернаціональних зв'язків російських і польських студентів на початку XX ст. // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1988. – Вип. 38. – С. 44-52.

32. Исторический опыт КПСС – неиссякаемый источник интернационального и военно-патриотического воспитания студентов. – Львов, 1988. – 26 с.

33. Інтернаціоналістські традиції співробітництва КПРС і ПОРП // Вісник ЛДУ. Сер. сусп. наук. – Львів, 1988. – С. 34-42 (у співавт. з П.С.Зашкільняком).

34. Курс КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку суспільства. – Львів: Вища школа, 1988. – 165 с. (у співавт. з В.М.Чуприною та ін.).

35. Развитие братского сотрудничества КПСС и ПОРП, советского и польского народов (истоки и традиции). – Львов, 1988. – 26 с.

36. Участие польских социал-демократов в российском революционном движении в 90-е гг. XIX в. // I съезд РСДРП и местные партийные организации. Тез. докл. – Пермь, 1988. – С. 90-92.

1989

37. З історії революційних передумов возз'єднання // Вісник ЛДУ. – Сер. сусп. наук. – Львів, 1989. – Вип. 27. – С. 15-22 (у співавт. з П.С.Зашкільняком).

38. Социал-демократия Польши и Литвы в борьбе за польско-российский революционный союз в начале XX в. // Научные труды по истории КПСС. – К., 1989. – Вип. 27. – С. 110-117.

1990

39. В.І.Ленін про утворення Польської соціал-демократії // Вісник ЛДУ. Сер. сусп. наук. – Львів, 1990. – Вип. 28. – С. 40-49 (у співавт. з П.С.Зашкільняком).

40. Ганецький Яків Станіславович // Вивчення життя і діяльності політичних діячів у шкільному курсі історії СРСР (період XX ст.). – Львів, 1990. – С. 29-31.

41. Солідарність варшавських робітників з революційними подіями в Петербурзі в січні 1905 р. // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 83-90.

42. Сотрудничество искровцев и польских социал-демократов в эмиграции (1900–1903 гг.) // Научные труды по истории КПСС. – К., 1990. – Вип. 162. – С. 9-16.

1991

43. Політичні партії Західної України: Методичні вказівки для викладачів і студентів. – Львів: ЛДУ, 1991. – 77 с. (у співавт. з В.А.Савинцем та ін.).
44. Польська соціалістична партія і революційний рух в Росії (1892–1903 рр.) // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 10-21.
45. Солидарность российскийского и польского пролетариата в 1905 году. – Львов, 1991. – 186 с. Деп. в УКРНИИФИ 26.09.1992 № 1292 – УК – 911.
46. Соціал-демократія Королівства Польського і польсько-російський революційний союз (1893–1896) // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1991. – Вип. 40. – С. 42-51.
47. Я.С.Ганецький // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 171. – С. 83-92.

1992

48. Робітники Варшави в загальному політичному страйку (жовтень – листопад 1905 р.) // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1992. – Вип. 44. – С. 83-93.
49. Проблемы сплочения пролетариата в деятельности российских и польских социал-демократов. 1893–1907: Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. – К., 1992. – 41 с.
50. Робітники Домбровського басейну в загальному політичному страйку в січні 1905 р. // Вісник ЛДУ. Сер. сусп. наук. – Львів, 1992. – Вип. 30. – С. 81-86.
51. Рабочая Лодзь во всеобщей забастовке (январь 1905 г.) // Вопросы новой и новейшей истории. – К., 1992. – Вип. 38. – С. 114-120.
52. Робітники Домбровського басейну в загальному політичному страйку (жовтень-листопад 1905 р.) // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 105-111.
53. Історія міжнародних відносин України (1917–1992): Текст лекцій. – Львів, 1992. – 89 с. (у співавт. з Я.Й.Маликом та ін.)

1993

54. Акт 30 червня 1941 р. // Республіканець. – Львів, 1993. – № 6. – С. 34-38.
55. Акт 30 червня 1941 р. у працях і спогадах учасників визвольних змагань // Республіканець. – Львів, 1993. – № 5. – С. 45-48.
56. Взаємини товариств «Просвіта» і ім. М.Качковського (друга пол. XIX – поч. XX ст.): Текст лекцій. – Львів, 1993. – 24 с. (у співавт. з Ю.Р.Тітком).
57. «Галичанин» про еміграцію українського селянства в 90-ті рр. XIX ст. // Історія української преси: Тези конф. – Львів, 1993. – С. 19-20.
58. Дмитро Донцов про Революційну українську партію // Республіканець. – Львів, 1993. – № 6. – С. 21-25.
59. З історії українського «зміновіхвіства» (початок 20-х років) //

Вісник ЛДУ. Сер. істор. – Львів, 1993 – Вип. 29. – С. 75-81 (у співавт. з І.І.Каспруком).

60. За Українську Самостійну Соборну Державу // Республіканець. – Львів, 1993. – № 1. – С. 70.
61. Іноземний капітал в економіці України на початку 20-х рр. // Республіканець. – Львів, 1993. – № 7-8. – С. 51-55 (у співавт. з І.І.Каспруком).
62. Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX ст. – 1920): Текст лекцій. – Львів: ЛДУ, 1993. – 98 с. (у співавт. з Я.Й.Маликом та ін.).
63. Київська група польських соціалістів наприкінці XIX ст. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – К.: Либідь, 1993. – С. 151-158.
64. Політична боротьба на Україні при переході до НЕПу: Текст лекцій. – Львів: ЛДУ, 1993. – 36 с. (у співавт. з І.І.Каспруком).

1994

65. Аграрний страйк 1902 року в Галичині й українські політичні партії. – Львів, 1994. – 60 с. (у співавт. з Ю.Р.Тітком).
66. Використання краєзнавчого матеріалу при вивченні теми «Україна в роки Другої світової війни» // Історичне краєзнавство і національне виховання. – Львів: ЛДУ, 1994. – С. 85-87.
67. Військова діяльність ОУН у 1939–1942 рр. // Республіканець. – Львів, 1994. – № 1. – С. 64-70.
68. Військова діяльність ОУН у 1939–1942 рр. // Республіканець. – Львів, 1994. – № 2. – С. 87-97.
69. Військово-вишкільна підготовка оунівців у 1939–1941 роках // Армія України. – 1994. – 29 березня.
70. До питання про рух опору у львівських вузах у 40-50 рр. // Республіканець. – Львів, 1994. – № 2. – С. 87-97.
71. З хати до хати, з рук до рук. Пересторога громадянам Золочівського району. Вересень 1949 р. // Республіканець. – Львів, 1994. – № 1. – С. 70.
72. Іван Наумович // Республіканець. – Львів, 1994. – № 3-4. – С. 89-95 (у співавт. з Ю.Р.Тітком).
73. Ідейна і мемуарна спадщина як джерело вивчення діяльності ОУН 1939–1941 рр. // Гуманітарна освіта і проблеми духовного відродження України. – Львів, 1994. – С. 110-111.
74. Історія військових формувань ОУН: Текст лекцій. – Львів: ЛДУ, 1994. – 50 с.
75. Концесійна політика в Україні в перші роки НЕПу // Другий міжнародний конгрес українців: Допов. і повід. Історія. – Львів, 1994. – Ч. 2. – С. 62-66 (у співавт. з І.І.Каспруком).
76. Матеріали органів державної безпеки про діяльність греко-католицької церкви в роки німецької окупації // Історія релігії в Україні:

Тези, повідом. IV Круглого столу. – Львів, 9-10 травня 1994 р. – К.; Львів, 1994. – С. 184-185.

77. Нова праця про злочини сталінізму в Україні // Армія України. – 1994. – 28 січня.

78. Питання історії суспільних рухів і політичних партій на уроках історії в середній школі // Конспект. – 1994. – № 11-12. – С. 7-61.

79. Підпільні студентські організації і групи Львова в 40-50-х роках ХХ ст. // Львів: Історія, населення, культура: Тези, допов., повід. – Львів: ЛДУ, 1994. – С. 49-51.

80. Сторінки ненаписаної історії // Армія України. – 1994. – 2 березня. (у співавт. з Я.Й.Маликом).

81. Україна як об'єкт сталінських політичних репресій: Рецензія // Республіканець. – Львів. – 1994. – № 3-4. – С. 96-99 (у співавт. з Я. Й Маликом).

82. Українські військові формування у німецьких мундирах. 1939–1942 рр. – Львів: ДУЛП, 1994. – 51 с.

1995

83. Героїзм и трагедия украинского народа. 1941–1945 гг. // 50-летие Великой Победы над фашизмом: История и современность. Матер. Междун. научн. конф. – Смоленск: Смядынь, 1995. – С. 273-275.

84. Західноукраїнський аспект у листі М.Грушевського до канадських українців // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доп. і повід. наук. конф. – Львів: Світ, 1995. – С. 334-336.

85. Історія похідних груп ОУН у працях і спогадах їх учасників // Вісник ЛДУ. – Сер. істор. – Львів, 1995. – Вип. 30. – С. 81-89.

86. У горнілі воєнних випробувань. – Львів: ДУЛП, 1995. – 100 с.

87. Україна в роки Другої світової війни: Текст лекцій. – Львів: ЛДУ, 1995. – 101 с.

1996

88. Історія міжнародних відносин України (ХХ століття): Навч. посібн. – Львів: ДУЛП, 1996. – 223 с. (керівник авторського колективу).

89. Правда про селянина і землю // Армія України. – 1996. – 30 липня; 1 серпня.

90. Український напрям у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Питання історії міжнародних відносин: Матер. наук. практ. конф. – Одеса, 1996. – С. 206-209.

1997

91. Зовнішня політика СРСР на зламі 30-40-х рр.: Матер. наук. конф. // Наукові зошити історичного фак-ту. – Львів: ЛДУ, 1997. – Вип. 1. – С. 111-113.

92. Україна в міжнародних відносинах ХХ століття: Навч. посібн. – Львів: ЛДУ, 1997. – 224 с. (керівник авторського колективу).

1998

93. Дискусія // Україна – Польща: важкі питання. Матер. II міжн. семін. істор. „Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. – Варшава, 1998. – Вип. 1-2. – С. 125-129; 216-217.

94. Українсько-польська проблематика в політиці Австро-Угорщини на початку Першої світової війни // Перша світова війна і слов'янські народи: Матер. Міжн. наук. конф. – К., 1998. – С. 24-30 (у співавт. з Р.Й. Романюком).

1999

95. Журнал „Ідея і чин” про українсько-польські відносини в роки Другої світової війни // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 2005. – Т. 5. – С. 179-184.

96. Збройні формування на території України в період Другої світової війни // Історія українського війська (навч.-метод. посібн.). – Львів, 1999. – С. 91-105.

97. Мемуари як джерело вивчення Карибської кризи 1962 р. // Наукові зошити історичного факультету ЛДУ. – Львів, 1999. – Вип. 2. – С. 241-243.

98. Проблема кордону між Україною і Польщею у радянській політиці 1944 р. // Вісник Львівського університету. Сер. міжн. відн. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 70-77 (у співавт. з І.С. Козловським).

99. Українська політична думка у Західній Україні щодо польської проблеми в роки Другої світової війни // Україна – Польща: важкі питання. Матер. IV міжн. семін. істор. „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава, 1999. – Т. 4. – С. 237-254.

100. Rola Niemiec i Związku Sowieckiego w narodowościovym konflikcie polsko-ukraickim w latach 1942–1945 // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – Т. 5. – С. 193-200.

101. Ukraicka myśl polityczna na Ukrainie Zachodniej (wobec problemu polskiego w latach II wojny światowej) // Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1999. – Т. 4. – С. 251-269.

2000

102. Німеччина і українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни // Вісник Львівської комерційної академії. – Гуманіт. науки. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 49-57.

103. Українсько-польська війна і політика Антанти (1918–1919). – Львів: ЛНУ, 2000. – 58 с. (у співавт. з О.С.Кучиком).

104. Радянський Союз і українсько-польський конфлікт (1942–1944) // Наукові зошити історичного факультету ЛНУ. – Львів, 2000. – С. 230-236.

105. Польське питання в політичній думці українського підпілля. 1939–1945 // Наукові записки Острозької академії: Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 110-125.

106. Dyskusja // Polska – Ukraina: trudne pytania: Mater. II mikdzynar.

seminar. histor. "Stosunki polsko ukraïskie w latach II wojny ņwiatowej". – Warszawa, 2000. – S. 210-212.

2001

107. Конституційний процес в Україні за доби Центральної Ради // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Сер. „Право”. – Острог, 2001. – Ч. 2. – С. 229-234.

108. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX–XX ст.): Навч. посібн. – Львів: Світ, 2001. – 296 с. (у співавт. з Я.Й. Маликом та ін.).

109. Національні збройні формування на території України в період Другої світової війни // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матер. Міжн. наук. конф. – Львів: ЛНУ, 2001. – С. 187-192.

110. Польське питання в українській національній ідеї (1939–1945) // Міжн. наук. конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 310-315.

111. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання: Матер. V міжн. семін. істор. „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава, 2001. – Т. 5. – С. 181-207.

112. Світова та європейська інтеграція: організаційні засади: Навч. посібн. – Львів: ЛНУ, 2001. – 402 с. (у співавт. з Я. Й. Маликом та ін.).

113. Українсько-польська міжрегіональна співпраця // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. Матер. наук.-практ. конф. – Львів, 2001. – Ч. 2. – С. 59-64.

114. Dyskusja // Polska – Ukraina: trudne pytania: Mater. VIII miêdzynar. seminar. histor. "Stosunki polsko-ukraïskie w latach II wojny ņwiatowej". – Warszawa, 2001. – Т. 8. – S. 94-95, 221-222.

2002

115. Відродження і поступ Острозької академії // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2. – С. 155-166.

116. Військова політика Організації українських націоналістів у 1939–1941 рр. // Дрогобицький краєзнавчий збірник: Спецвипуск. – Дрогобич, 2002. – С. 7-19.

117. Греко-католицька церква та український національно-визвольний рух у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2002. – Вип. 2. – С. 105-122 (у співавт. з О.Сурмач).

118. Деякі аспекти державотворчої діяльності Західно-Української народної республіки // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Сер. „Право”. – Острог, 2002. – С. 116-126.

119. Москва і українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни // Україна – Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. – К.; Краків, 2002. – С. 143-146.

2003

120. Державотворчі процеси в добу останнього гетьманату // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Сер. „Право”. – Острог, 2003. – Вип. 4. – С. 133-144.

121. Деякі аспекти українсько-польських відносин у роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 250-262.

122. Польське питання в українській політичній думці в роки Другої світової війни // Волинь і Холмщина. 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – Львів, 2003. – С. 139-160.

123. Примирення не можна приурочити до певної дати // День. – 2003. – 16 квітня.

124. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті в 1939–1945 // Волинь 1943: Боротьба за землю. – І. – 2003. – № 28. – С. 118-146.

125. Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941–1945 роки // У пошуках правди. – Луцьк, 2003. – С. 375-392.

126. Українсько-румунські відносини на сучасному етапі // Соціально-економічна ефективність державного управління: теорія, методологія, практика. – Львів, 2003. – Ч. 2. – С. 366-370.

2004

127. До питання про відносини України з Європейським Союзом // Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції. – Львів, 2004. – Ч. 2. – С. 119-122.

128. Примирення не можна приурочити до певної дати // Війна і мир, або „українці-поляки: брати/вороги, сусіди...”. – К., 2004. – С. 346-351.

129. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА (1944–1956 рр.) // Шляхами історії. – Львів, 2004. – С. 409-422 (у співав. з О.М.Дмитерком).

130. Україна в міжнародних відносинах XX століття: Навч. посібн. – Львів, 2004. – 391 с. (у співавт. з Я.Й.Маликом та ін.).

131. Україна на шляху до Європейського Союзу: здобутки, проблеми, перспективи // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2004. – С. 496-505.

2005

132. Деякі аспекти державотворення в період гетьманату Павла Скоропадського // Україна соборна: Зб. наук. праць. – К, 2005. – Вип. 2. – С. 141-153.

133. Масові репресії в Західній Україні в 1939–1941 роках // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”. Сер. „Право”. – Острог, 2005. – Вип. 6. – С. 91-102.

134. Переселенсько-депортаційні акції в Західній Україні в 1940 році: політико-правовий аспект: Матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. – Острог, 2005. – С. 73-76.

135. Позиція польського підпілля в українському питанні у роки Другої світової війни // *Україна в Другій світовій війні: українсько-польські стосунки*. – Львів, 2005. – С. 231-237 (у співавт. з І.Г.Шишкіним).

2006

136. Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки Другої світової війни // *Україна – Польща: важкі питання*. – Варшава, 2006. – Т. 10. – С. 245-268.

137. Етно-демографічні зміни у Східній Галичині та Волині в роки німецько-радянської війни // *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки*. – Острог, 2006. – Вип. 6. – С. 267-282.

138. Євроінтеграційні проблеми України (за матеріалами газети „Дзеркало тижня”) // *Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні*. – Львів, 2006. – Ч. 2. – С. 152-155.

139. Митрополит Феофіл (Булдовський) і Українська автокефальна православна церква формації 1942 р. // *Збірник навч.-метод. матер. і наук. статей історичного факультету Волинського державного університету ім.Л.Українки*. – Луцьк, 2006. – Вип. 11. – С. 98-101.

140. Пропагандистська діяльність ОУН і УПА 1944–1950-х роках: історіографія проблеми // *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки*. – Острог, 2006. – Вип. 7. – С. 140-151 (у співавт. з О.М.Дмитерком).

141. Zmiany etniczno-demograficzne na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej // *Polska – Ukraina: trudne pytania*. – Warszawa, 2006. – Т. 10. – С. 251-274.

2007

142. Дискусійні аспекти акції „Вісла”: спроба інтерпретації // *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки*. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 485-499.

143. Пропагандистська діяльність Петра Федуна (Полтави) в українському національно-визвольному русі 1940–1950-х рр. // *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету ім.Л.Українки*. – Луцьк, 2007. – С. 105-114 (у співавт. з В.С.Марчуком).

144. Державотворчі ідеї Проводу ОУН в Україні (1940–1950 рр.) // *Український визвольний рух*. – Львів, 2007. – № 10. – С. 299-312.

Історія України

Володимир Петегирич

КНЯЖИЙ ЛЮБОМЛЬ

Рідний для Ювіляра–Любомль веде свою історію ще з княжих часів. Він лежить у межах Поліської низовини і є одним з найзахідніших містечок Волинської області. Місцевість, де виник і розбувався Любомль, за своїми ландшафтними особливостями відноситься до т. зв. погорбованої рівнини; кілька таких пагорбів тягнуться вузьким пасмом, починаючи від міста у північно-східному напрямку.

У давнину ця територія була своєрідною оазою, оточеною лісами, болотами та водними перешкодами, що утруднювало доступ до неї. З північного боку її захищали пущі й болота у верхів'ї Прип'яті та Шацькі озера, зі сходу та півдня підхід перекривали болота р.Виживки та її невеликих лівосторонніх допливів, із західного боку протікав Буг з його заболоченим правобережжям. Можливо, що саме через свою природно привабливість та, до певної міри, й захищене положення Любомль став заміською резиденцією володимирських князів й особливо улюбленим місцем перебування Володимира Васильковича, який князував у Володимирі неповних 20 років (1269–1288).

Топонім “Любомль” має прозору етимологію. Ця назва міста, очевидно, походить від антропоніма–комполіта Люб-о-міль типу давньоруського Богоміль, польського Wsemil і подібних (пор. східнослов'янський антропонім Любим)[1, 101–129; 2, 86].

Перші поселенці на цій території з'явилися ще в епоху мезоліту–середньокам'яного віку (IX – VI тис. до н.е). Їх зняряддя, виготовлені з кременю, виявлено за 2 км на південний схід від міста поблизу с. Машів на піщаному підвищенні в урочищі “Мельникова гора” [3, 183]. У самому Любомлі знайдено крем'яні сокири і наконечник списа раннього періоду (рубіж III – II тис. до н.е) бронзової доби [4, 141].

На початку I тис. н.е. Волинь і в т.ч. Любомльщина стали транзитною територією, якою просувалися гото–гепідські племена з Нижнього Повіслення до Чорного моря. Тут вони залишили свої

поховальні пам'ятки – безкурганні могильники з останками трупопалення, які відомі серед археологів як пам'ятки Вельбарської культури (назва від могильника Мальборк – Вельбарк у пониззі Вісли). Могильники цієї культури у Любомлі та сусідньому Машеві досліджували у 60-х роках XX ст. археологи В.Баран, В.Циглик з Інституту суспільних наук (тепер Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові), Ю.Кухаренко з Інституту археології у Москві з участю місцевих краєзнавців, які першими зафіксували могильники під час будівельних робіт [5, 182–183]. Матеріали з цих пам'яток та інших могильників і поселень, вивчених згодом на Волині, у межириччі Південного Бугу і Дніпра і далі на південь в напрямку Чорного моря, підтвердили повідомлення історика Йордана про переселення готів наприкінці II – на початку III ст. н.е. у Північне Причорномор'я та Приазов'я.

З княжих часів на обширі сучасного Любомля збереглися сліди двох укріплених поселень – городищ. Про цю добу нагадує також посвячена святому Георгію (Юрію) любомльська церква, побудована у 70–80-х роках XIII ст., первісна будівля якої вже давно не існує, але теперішня зберігає цю ж назву вже більше семи століть.

Перші відомості про любомльські городища походять з кінця XIX ст.[6, 66]. У 30-х роках XX ст. їх обстежував відомий дослідник Волині О.Цинкаловський [7, 184]. Існує інформація, що у 1938 р. на городищі, яке знаходиться за 0,5 км у північно–східному напрямку від центру міста, провів розкопки польський археолог Ян Фіцке і виявив рештки житлових будівель з керамікою X–XI ст.[8, 32]. Це городище розміщене на низькому місці серед широкої лугової заплави. Воно складається з двох майданчиків – круглого, частково знищеного, дитинця діаметром біля 80 м, оточеного валом і ровом, та великого околного міста довжиною близько 250 м і найбільшою шириною 200 м, захищеного валом і зовнішнім ровом [9, 72]. Цю пам'ятку не можна ідентифікувати з літописним Любомлем через хронологічну невідповідність. Найімовірніше писемним згадкам відповідає т.зв. городище Фосія в центрі сучасного міста на території міського парку, яке мало круглий майданчик дитинця діаметром приблизно 60 м, що займав підвищене місце над заболоченою місцевістю. Укріплення цього дитинця були зруйновані під час будівництва пізнього замчища та остаточно знівельовані влаштованим тут танцювальним майданчиком [10, 9; 11, 50]. Інші структурні частини літописного міста візуально не простежуються.

Цікаві результати отримано під час археологічних пошуків Ге-

оргівеської церкви, побудованої володимирським князем Володимиром Васильковичем. Зонди прокопані біля фундаментів нині існуючого храму тієї ж назви (побудований, очевидно, у XVIII ст.) показали, що церква з княжих часів майже повністю перекрита пізньою. Вдалося простежити тільки східну частину її північної стіни довжиною 2 м, північне плічко та частину північної апсиди. Стіни давньої Георгівеської церкви були складені з брускової цегли розміром 25 x 11-12 x 8-9 см на розчині вапна з домішкою піску, вони збереглися на висоту трьох–п'яти рядів кладки. Фундамент складений з каменю–ріняку насухо, заглиблений у материк на 1,1–1,15 м від сучасної поверхні. Ці ознаки дозволили дослідникам впевнено ототожити відкриті останки храму зі згаданою у літописі церквою [12, 354–355].

Досить скупі матеріали про княжий Любомль, здобуті в процесі археологічних та архітектурно–археологічних досліджень, суттєво доповнюють літописні повідомлення.

Любомль вперше згадується на сторінках Галицько–Волинського літопису під 1287 р. як вже існуюче місто. Ця згадка стосується подій, пов'язаних з спільним походом татарських військ на чолі з Телебугою і Алгуєм та руських князів, синів короля Данила – Мстислава і Лева з сином Юрієм та їх двоюрідного брата Володимира Васильковича на Польщу [13, 897]. На час цього походу Володимир Василькович був вже важко хворим, як пише літописець, ”послана була на нього богом недуга незцілима” [14, 437]. Відчуваючи неміч, князь звернувся до свого брата Мстислава з обіцянкою передати йому ”землю свою і всі міста “ після своєї смерті. З-над р.Сян він повертається до свого столярного міста Володимира і, перебувши там кілька днів, їде з княгинєю та своїми слугами до Любомля. Саме за таких обставин вирішує з літопису перша згадка про місто. Це повідомлення дозволяє також стверджувати, що на той час воно було вже добре розбудоване і забезпечене, якщо у ньому зупинявся князь зі своєю дружиною, слугами, військом. Володимир Василькович і надалі дбав про Любомль, перетворивши його на важливий культурний, мистецький та релігійний центр Володимирського князівства.

Ось як про це пише літописець у т.зв. Заповіті князя Володимира: ”В Любомлі ж він поставив церкву кам'яну святого і великого мученика Христового Георгія [Побідоносця], прикрасив її іконами окованими і начиння служебне срібне викував, і покрови (дорогоцінні тканини, якими покривають церковне начиння) оксамитні,

шиті золотом, із жемчугом, херувимом і серафимом, [придбав], і індітію (світлі і блискучі напрестольні шати) золотом шиту всю, а другу – з паволоки (загальна назва дорогої матерії пурпурового кольору або витканої золотом чи сріблом на шовковій основі) білуватої, а в оба малі олтарі – обидві індітії з білуватої-таки паволоки; Євангеліє він списав апракос, окував його все золотом, і камінням дорогим із жемчугом [оздобив], і Деїсуса (ікона) на ньому викувано із золота, образки великі, з емаллю, чудовні на вигляд; а друге Євангеліє, теж апракос, обтягнуто золототканим єдвабом і образок він положив на нього з емаллю, а на ньому–два святі мученики Гліб і Борис; Апостола апракос, Пролог (збірник коротких житій) списав він [на] дванадцять місяців, [де] викладено життя святих отців і діяння святих мучеників, як вони діставали нагороду за кров свою, [пролиту] за Христа, і Мінеї (збірник поширених житій у хронологічному порядку, слів, повчань) [на] дванадцять [місяців] списав, і Тріоді, і Октай, і Єрмолей; списав він також і Служебник (різні типи богослужбних книг) [церкві] святого Георгія, і молитви вечірні і заутренні списав, окрім Молитовника; Молитовник ж він купив у жони протопопа, і дав за нього вісім гривень кун, і оддав святому Георгію; кадильниці дві–одну срібну, а другу мідяну, і хрест воздвижальний він дав святому Георгію; ікону також він написав на золоті, намісну, святого Георгія, і гривну золоту возложив на неї, з жемчугом; і святу Богородицю написав він, теж на золоті, намісну, і возложив на неї намисто золоте з камінням дорогим; і двері вилив мідяні.

Почав він також був розписувати її і розписав усі три олтарі, і шия [основа церковної бані] вся розписана була, та не скінчена, бо постигла його болість. Вилив він також і дзвони дивного звуку. Таких ото не було в усій землі” [15, 447–448].

Такий розлогий і унікальний опис численних фундацій у любомльську церкву, здійснений Володимиром Васильковичем, якого літописець називає “книжником великим і філософом, якого не було у всій землі і після нього не буде”, свідчить про перетворення улюбленого міста в один з найяскравіших культурних осередків Галицько–Волинського князівства. Особливо дивує перелік книг та їх художнє оформлення. Серед них були не тільки літургійні книги, а й література для позацерковного читання. Дослідники рукописної книги, аналізуючи вищенаведене літописне повідомлення, вичисляють, що тільки для Георгівеської церкви князь пожертвував 34 книги [16, 73]. Робляться наукові пошуки щодо можливої ідентифікації серед

збереженої до сьогодні рукописної спадщини книг, пов'язаних з діяльністю скрипторію володимирського князя Володимира Васильковича, який не тільки був безпосереднім організатором його роботи, а й власноручно переписував книжки [17, 186–193].

Любомль розбудовували, очевидно, володимирські майстри-умільці, серед яких, судячи з розповіді літописця, мусили бути будівничі, художники, ювеліри, іконописці, переписувачі книг, майстри бронзоліварної справи та інші. Хоч прямих свідчень про це не маємо, та все ж варто згадати, що саме у другій половині XIII ст. у Володимирі працював здібний майстер Олекса, який керував будівництвом багатьох міст за Володимира та давніше, за його батька Василька [18, 430]. Якщо вже літописець вважав за потрібне згадати про нього, то це мусів бути справді талановитий будівничий.

У контексті можливої участі володимирських майстрів в будівництві Любомля вартій уваги той факт, що любомльська церква посвячена святому Георгію (Юрію), який був покровителем Володимира. Цим підкреслювався тривкий зв'язок Любомля з стольним містом, в якому на той час будувалися чудові пам'ятки монументальної архітектури, працювали досвідчені ремісники різних спеціальностей. Володимир був визначним осередком писемності; тут наприкінці XIII – на початку XIV ст. укладено Галицько–Волинський літопис шляхом об'єднання Галицько–Холмського літопису Данила з літописом володимирських князів Василька та його сина Володимира. Можливо, що літопис Володимира Васильковича писався у Любомлі, де любив бувати князь [19, 30].

Важко хворий на рак нижньої щелепи князь впововж 1287–1288 рр. в силу різних обставин буває у Володимирі, Бересті, Камянці, інколи відвідує княжий двір Рай, який локалізують поблизу с. Яревище у верхів'ї Прип'яті. Та все ж найбільше його приваблює Любомль, де він і помирає у страшних муках 10 грудня 1288 р. Після смерті його везуть у Володимир та з великими почестями ховають в Успенському соборі [20, 291–292]. Зі смертю Володимира Васильковича зникають згадки про Любомль на останніх сторінках Галицько-Волинського літопису, який фіксує події до 1290 р.

Джерела та література

1. Купчинський О.А. Двочленні географічні назви України на-ж : матеріали до українського топонімичного словника//Питання історії української мови.–Київ, 1970.

2. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної

Русі. – К., 1985.

3. Остапюк О. Могильники вельбарської культури на території Любомльського району//Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край.–Луцьк, 1998.

4. Кучінко М.М., Охріменко Г.В. Археологічні пам'ятки Волині.–Луцьк, 1995.

5. Остапюк О. Могильники вельбарської культури. –Луцьк, 1998.

6. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии//Труды XI Археологического съезда.–Москва, 1901.–Т.1.

7. Cynkowski A. Materiaiy do prazdiejyw Woynia i Polesia Woiycskiego. – Warszawa, 1961.

8. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья. Свод археологических источников. Е1–57.–М., 1961.

9. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. Материалы и исследования по археологии СССР №140.–Ленинград, 1967.

10. Ауліх В.В. Звіт про роботу Слов'янської археологічної експедиції ЛОЛДУ в 1966 р. Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

11. Раппопорт П.А. Военное зодчество. – Ленинград, 1967.

12. Малевская М.В., Шолохова Е.В. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском//Археологические открытия 1975 года.–М., 1976.

13. ПСРЛ. Том второй. Ипатьевская летопись.–2-е изд.–М., 2001.

14. Тут і далі переклад на сучасну українську мову за виданням: Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.–Київ, 1989.

15. Літопис Руський.

16. Сапунов Б.В. Книга в России в XI–XIII вв.–Ленинград, 1978.

17. Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича//Записки НТШ.–1993.–Т.СХХV.

18. Літопис Руський.

19. Ісаєвич Я. Галицько–Волинська держава.–Львів, 1999

20. Крип'якевич І. Собор князя Мстислава у Володимирі на Волині//Життя і Знання.–1932.–Рік V.–Число 10–11. Тут згадано про розкопки у соборі, під час яких виявлено один кістяк з нижньою щелепою, знищеною раком, який автор пов'язує з Володимиром Васильковичем.

Наталія Лопачька

ДУХОВНИЙ РОЗВИТОК ДЕРМАНСЬКОГО СВЯТО-ТРОЇЦЬКОГО МОНАСТІРЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Дослідження історії окремих монастирських осередків має важливе значення в історичній науці. Вивчення такого характеру проблем дає можливість детально проаналізувати діяльність та функціонування духовної обителі, а також встановити її результати для регіону, де вона була розміщена, у політичній справі, культурно-просвітницькій та освітній роботі. Важливим етапом в історії України було укладення Берестейської унії 1596 р., оскільки наслідком цієї події стало тривале релігійне протистояння на українських землях. Задумана як акція, що мала посприяти виходу православ'я з кризи, унія через кулуарний характер підготовки та укладення відразу ж спричинилася до створення потужного табору опонентів, який очолив князь В.-К. Острозький. Саме останній зібрав спочатку в Острозі, а згодом у Дермані цвіт тогочасної української еліти, завдання якої полягало у веденні полеміки з уніатами. Саме Дерманський монастир був тим осередком, де проводилась активно такого типу робота. Однак у 1620-1630-х рр. після смерті останнього чоловічого нащадка роду Острозьких право патронату над монастирем перейшло до князів Заславських, які зніщували процес переходу його на унію. Метою даної статті є простеження духовного розвитку Дерманського монастиря в уніатський період, а саме за час настоятельства унійних архимандритів обителі Мелетія Смотрицького та Івана (Іоана) Дубовича у першій половині XVII ст.

У попередній історіографії широко представлений напрямок, в якому діяльність Дерманського монастиря розглядається в контексті релігійних протистоянь на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. Також науковці звертали увагу на аспект щодо участі дерманського чернецтва у подіях, що розвивалися з приводу і внаслідок укладення унії у Бересті [5; 8; 11; 12]. Однак автори таких праць обмежуються лише кількома згадками про духовний осередок. Одночасно дуже мало досліджень в яких вміщена інформація про духовний

© Наталія Лопачька, 2008

розвиток Свято-Троїцької обителі в уніатський період її функціонування. Проте надзвичайно цінну інформацію щодо даного аспекту, а саме листи місцевих архимандритів та їх церковних керівників, а також листування між вищими церковними ієрархами щодо релігійної ситуації на Волині, містить видання М. Довбищенка [21].

Чернецтво є не лише духовним та релігійним посередником між Богом та людьми, а також впродовж існування християнської церкви було та і досі залишається важливим рушієм і координатором суспільного життя. Тому необхідно з'ясувати роль ченців у другій чверті XVII ст. в процесі духовного розвитку самого монастиря. Адже і про-унійно переконані ченці на певних етапах функціонування Свято-Троїцької обителі відзначалися неабиякими освітніми здібностями, також відстоювали чистоту релігійних стосунків, догматичних переконань.

Кардинальні зміни в історії релігійних стосунків Дерманської обителі відбувалися у 1620-х – 1632 рр. У 1628 р. М. Смотрицький був офіційно визнаний ченцем, який навернувся до з'єднання конфесій. Відтак, Дерманська обитель офіційно стала унійним релігійним осередком. Полоцький архієпископ не проходив вишколу в Битенському новіціаті і титул архимандрита отримав лише з огляду на свій релігійний авторитет серед суспільних верств населення. Цей факт, можливо, вплинув на те, що Дерманський з'єднаний монастир не було інкорпоровано до середини 30-х рр. XVII ст. до чину святого Василя Великого. Діяльність М. Смотрицького як дерманського архимандрита можна умовно поділити на два етапи: перший – 1627-1629 рр.; другий – 1630-1633 рр. [21, 67].

Протягом 1627 – 1629-х рр. М. Смотрицький намагався згуртувати унійну і православну церкви в єдину, яка знаходилася б під протекторатом Риму. Деякий час, будучи вже дерманським архимандритом, релігійний діяч зберігав у таємниці своє навернення до процесу з'єднання. Під час зазначеного етапу діяльності М. Смотрицького в Дерманському монастирі він написав такі праці, як „Apologia” („Апологія”), „Exetesis” („Екзетезис”), „Paraenesis” („Паренезис”) [26, xvi-xxxі; 514-695]. „Побувши кілька місяців у Дерманському монастирі, серед тиші чудової осінньої природи Волині, задумав архієпископ Мелетій свою відповідь віленським братчикам розвинути у викінчений літературний твір. 12 грудня праця була написана, а 29 липня 1629 р. появилася друком у Кракові з наголовником „Paraenesis” („Паренезис”)” [18, 86]. Праці важливі тим, що у них акцентувалася увага на необхідності відродити українське суспільство в цілому. Шлях цього звернення М. Смотрицький

вбачав у відновленні єдності вселенської церкви. І лише за такої умови українська суспільна генерація звільниться від протестантських впливів: „Так, цілком певно, я – з’єднаний. Хоча б ви не знали як важко супротивлятися з’єднанню, то скорше, чи пізніше українська нація буде в цій святій Одності. Бо вона – божественне діло й з дня на день розгортатиметься краще вона” [18, 89]. Основну причину глибокого занепаду православ’я на Волині та Сході автор вбачав у церковному розколі з Римом. Архімандрит був переконаний, що Східна церква втратила свої первинні засади і поєднувала ересі та забобони [21, 68]. М. Смотрицький, вказуючи на пріоритетність з’єднання, одночасно вдавався і до критики самого князя В.-К. Острозького, а також засуджував погляди та праці релігійного характеру Феофіла Ортолога, Стефана Зизанія: „І вам, що визнаєте святу східну віру, не годиться надалі іти з їхньою перфідністю. Бувши архімандритом Віленського монастиря й головою Братства, започаткував я діло, бо здавив вигадки Острозького дидакала та стер ересі Зизанії, Філялета та Ортолога” [18, 87]. Піддав М. Смотрицький критиці і власний твір „Trenos” („Тренос”), де неприхильно ставився до діяльності уніатів.

У Дерманському монастирі протягом 1628 – 1629-х рр. з ініціативи М. Смотрицького проходило чимало приватних нарад православних єпископів. У них брав участь православний митрополит І. Борецький, який визнавав аргументацію дерманського архімандрита на користь унії. На цих засіданнях висловлювалася думка про підготовку переговорів щодо з’єднання з уніатами на рівні єпископів. Собор у Києві поставив крапку в спробах, оскільки більшість делегатів засудили проуніатський твір М. Смотрицького „Apologia” („Апология”) і публічно змушували його зректися поглядів, викладених у релігійному памфлеті. З цього часу дерманський архімандрит відкрито оголосив про свій перехід до унійних засад і почав активно провадити роботу щодо процесу з’єднання на території Волині.

У політичному житті „М. Смотрицький формально займав не лише друге становище серед „руських” православних ієрархів, але й мав реальний вплив як дерманський архімандрит й продовжував користуватись великим авторитетом” [16, 162]. У 1629 р. він брав участь у Львівському соборі. Як відомо, жоден із православних єпископів тут не засвідчував свою присутність. Це стало поштовхом до останньої кардинальної зміни в релігійних поглядах М. Смотрицького, і він відкрито заявив про намір створити єдину церкву під пагратоном Риму.

У січні-лютому 1630 р. М. Смотрицький весь час перебував у Дерманській обителі. Проте його управлінська діяльність не вирізнялася великою активністю, оскільки знаки, ймовірно, дались морально-етичні переконання архієпископа щодо релігійних процесів. Життя М. Смотрицького зводилося до усамітнення у своїй келії та виконання усіх правил чернечого життя, передбачуваних монастирським статутом. Для ченців був незрозумілим цей крок настоятеля. Такий поворот справи міг засвідчувати те, що М. Смотрицький у цей період розумів недосконалість догматичних засад православних, крім того вже і не сподівався на успіх у вирішенні питання релігійного з’єднання, тому і зачинився у стінах монастирської обителі. Всі прибутки даного монастиря у цей час йшли на підтримку та розбудову проунійних осередків на території Волині, а не на ремонт приміщень та утримання ченців монастиря у Дермані.

Смерть М. Смотрицького була трагічною сторінкою в історії як католиків, уніатів, так і православних. Адже, незважаючи на його відхід від засад православ’я, він продовжував прихильно ставитися до цієї конфесії. Представники православної спільноти ще за життя і вже після смерті вважали М. Смотрицького високоосвіченою особистістю, яка користувалася беззаперечним авторитетом серед духовенства.

Чернецтво, яке було уніатським або висловлювало прихильність до Василіанського релігійного чину в монастирях Волині, напередодні Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького піддавалось гострій критиці. Його звинувачували у порушенні чернечої дисципліни, статуту осередку, спотворенні основ релігійного життя. Ці аргументи не стосувались Дерманської обителі. Її навпаки ставили у приклад іншим монастирям та характеризували як зразкову. Касіян Сакович, чернець римо-католицького ордену Августинів у листуванні із православним митрополитом Петром Могилою із цього приводу вказує наступне: „Подивись на Волині на Дерманський монастир, як його небіжчик, світлої пам’яті о. Смотрицький, гарно змурував, а чого не закінчив, потім о. Іван Дубович завершить” [21, 74].

Із 1634 р. дерманським архімандритом був І. Дубович. Варто зосередити більше уваги на цій історичній постаті, що відіграла непересічну роль у Дерманському монастирі. Походив І. Дубович із сім’ї віленського бурмістра. В родині здавна вкоренилися тверді унійні переконання, тому не дивно, що вихованець продовжив її традиції. Його брат, Олексій Дубович (супрасальський архімандрит), був активним діячем, який запроваджував унію в Білорусії. І. Ду-

бович тривалий час перебував на білоруських землях, де займався пастирською діяльністю. В документах 1619 р. він фіксується як намісник архієпископа Йосафата Курцевича у Могилеві, а на початку 30-х рр. XVII ст. очолював Пінську архімандрию [21, 77]. Відхід від православної шляхти архімандрит пояснював неосвіченістю духовенства. На Волинь І. Дубович прибув 1634 р. після смерті М. Смотрицького і за розпорядженням Йосифа Рутського його призначили дерманським архімандритом [2, 7 зв.-8; 21, 223-224]. Ця постать викликає інтерес з огляду на те, що, будучи затятим уніатом, він висловлював свою прихильність до пролатинських моментів. Акти св. Конгрегації вміщують дані про його перехід до латинського обряду. В документі від 20 листопада 1643 р. він фігурує вже як чернець римо-католицького ордену Міноритів. Однак в актах св. Конгрегації включно до 1645 р. І. Дубович згадується як представник чину святого Василя Великого [21, 73].

Таке протиріччя зацікавило дослідників. Релігійну орієнтацію дерманського архімандрита аналізував дослідник історії церкви С. Голубев. Він писав: „Як Дубович, подібно Касяну Саковичу, намагався перейти з унії в католицизм: але на це не було згоди Риму і як людина більш спокійного характеру, він, здається, залишив свої намагання” [9, 357; 21, 73]. У своїх працях дерманський архімандрит не висловлював захоплення, а тим більше не закликав до процесу латинізації. Можна навіть сказати, що він лояльно ставився до творів православних авторів. Лише у праці „*Obraz prawosławnej cerkwi Wschodniej*” („Образ православної церкви Східної”) (1645 р.) І. Дубович гостро критикував погляди, висловлені Касяном Саковичем у праці „*Perspektywa*” („Перспектива”). Ймовірно, причиною для „літературних дебатів” було те, що останній, прийнявши латинський обряд, звинувачував у ересях як православних, так і уніатів [21, 73]. У документах монастиря неодноразово фіксується, що з 1644 до 1646 рр. І. Дубович був дерманським архімандритом, а це є найпереконливішим аргументом того, що настоятель лишався уніатом.

Чимало дослідників вказували на плідну письменницьку, науково-освітню діяльність дерманського управителя. Тематика праць І. Дубовича була досить різноманітною. У 1644 р. вийшли дві його книги: „*Hierarchia albo zwierchnosci w Cerkwi Bozey*” („Ієрархія або управління в Церкві Божій”) та „*Kalendarz prawdziwy cerkwi Christusowej*” („Календар правдивий церкви Христової”). Перше видання подавало нарис історії руських митрополитів. У другому

– І. Дубович давав позитивну оцінку григоріанському календареві та наводив аргументи на його користь.

Через рік у 1645 р. вийшла нова книга „*Obraz prawosławnej cerkwi Wschodniej*” („Образ православної церкви Східної”) [21, 73-77]. Праця цікава і оригінальна тим, що автор не вдавався до суб’єктивізму в оцінці подій та рішень, до яких схилилися чи то прихильники, чи то противники унійного з’єднання. Саме такі позиції побутували у Дерманському монастирі, коли управителем був І. Дубович. Коли архімандрит висловлював свою прихильність до ченців, які підтримували унію, то так само ставився і до православних. Монастирське життя, хоча і набуло рис прокатолицького спрямування, але характеризувалося виваженістю та лояльністю. Селяни додатково залучались до робіт по влаштуванню доріг, та ремонту монастирських мурів, догляду за садами обителі. Хоча були випадки, коли архімандрит звертався до В.-Д. Заславського з метою врегулювання ситуації у монастирі [23, 314].

Частину творів-памфлетів, праць І. Дубовича не вдалося опублікувати. У вигляді рукописів залишилися наступні: „*Obroga cerkwi sobornej apostołskiej przeciw wszystkim hereticow*” („Оборона церкви соборної апостольської проти усіх еретиків”) (1639 р.), „*Sposob ozmyslenia powsiedniewna*” („Спосіб осмислення буденного”) – українською мовою та „*Summariusz*” („Сумаріуш (Список)”) [21, 77]. Науково-просвітницьку діяльність І. Дубовича в Дерманському монастирі можна розглядати та оцінювати по-різному. Будучи архімандритом-уніатом, з одного боку, він поглиблював процес укорінення католицьких засад та проунійних переконань в обителі. З іншого він допоміг підняти рівень освіченості щодо вивчення сакральних мов всього якісного складу релігійного осередку у Дермані. З 1634 р. архімандрита Дерманської обителі та чернецтво відкрито закликали як православних, так і уніатів дотримуватися церковних догм.

Позиції уніатського чернецтва у 30-ті – 40-ві рр. XVII ст. зміцнювалися. На василіанській капітулі 1636 р. прийняли постанову про інкорпорацію до чину унійного монастиря в Дермані. Завдяки проповідницькій, просвітницькій, науковій та літературній діяльності саме ченці реформованого чину св. Василя Великого в Дерманській обителі, в особі спочатку М. Смотрицького, а надалі І. Дубовича, організували роботу пропагандистського та агітаційного характеру. Дерманські архімандрити здійснювали її під час богослужінь та молебень у Свято-Троїцькій обителі. Завдяки цьому Дерманський

василіанський монастир перетворився на один із основних центрів унійного руху, що ще на тривалий час забезпечило вплив уніатів у цьому регіоні Волині.

Підготовка освічених кваліфікованих кадрів стала чи не найголовнішою проблемою для волинських уніатів. Така ситуація виникла через недостатню кількість навчальних закладів, в яких можна було б отримати не тільки середню, а й вищу освіту. Невелику семінарію уніатського типу в місті Вільно, столиці Великого князівства Литовського, митрополія утримувала на початку XVII ст. разом із віленським римо-католицьким єпископом Войною [21, 80], що підтверджує кризовість ситуації в освіті. Мета співпраці уніатів і католиків полягала у тому, щоб створювати якнайбільше нових навчальних закладів у провінціях. Адже це покращувало б освітній рівень з'єднаного чернецтва і підтримувало б належний статус православних осередків.

Найголовнішою метою митрополита Й. Рутського на початку 20-х рр. XVII ст. стало відкриття на Волині семінарії, але реалізувати цей план не вдалося. Прагнення та намагання вищого духовного кліру унійного напрямку щодо поширення освіти в їхніх релігійних осередках лише частково поділяли настоятелі волинських монастирів. Ситуацію можна пояснити, вказавши дві причини. По-перше, взнаки давалися приховані, але все ж таки православні засади колишніх, а на той час вже з'єднаних релігійних установ, зокрема і Дерманського монастиря. Ченці цієї обителі не підтримували ідею реорганізації їхнього освітнього закладу в унійний осередок. По-друге, процеси перебудови відтягувалися у часі. Коли до священників прокатолицьких осередків направляли ченців задля обміну досвідом, навчання письма, ознайомлення з молитвами, то святі отці неспроможні були надати належної початкової освіти для вихованців.

Отже, протягом усього періоду навчання (від одного до восьми років) „здобувачі знань” найчастіше брали участь у різноманітних господарських роботах. За таких обставин поверталися, не знаючи ні молитв, ні літер, ні письма. Проте не можна заперечувати факт існування уніатського освітнього осередку у Дермані в другій чверті XVII ст. Дослідники життєвого шляху митрополита Йосифа Рутського згадують василіанський колегіум у Дерманському монастирі [25, 17; 21, 81]. Важко знайти подібну інформацію в інших джерелах. М. Довбищенко зазначає: „можна лише припустити, що це була звичайна примонастирська школа” [21, 81]. Гіпотетично можна вважати, що цей навчальний осередок сформувався на базі попе-

реднього – православного. Але постає проблема браку документів, які б засвідчували одне із припущень.

Можна стверджувати, що цей освітній осередок не відіграв помітної ролі у міжконфесійних стосунках. Він не перешкодив збереженню православних тенденцій у примонастирській обителі та не забезпечував на належному рівні проведення роботи щодо католицької та унійної пропаганди серед вихованців. Отже, успіхи з'єднаної церкви у галузі освіти у Дерманському монастирі та на Волині в цілому на першу половину XVII ст. були скромними.

Здавна у православних монастирях вшановувались ікони. У період міжконфесійної боротьби про вагомість, святість і чудотворність ікон ворогуючі сторони до кінця XVI ст. не згадували, а лише зберігали „святі лика” в своїх обителях. Психологічний фактор впливу на широкі верстви населення у справі релігійного виховання через неперевершені „сили” ікон на початку XVII ст. намагались використати саме уніати. З цього часу велике значення вони почали приділяти традиції вшанування святих релігійних осередків. Ця справа перетворилася на одне із завдань з'єднаної церкви на Волині. Із 1613 р. віленський архієпископ І. Курцевич відновив одвічну традицію – відображення культу чудотворної ікони Пресвятої Богородиці [21, 84], яка прославилася чудесами свого впливу на правочірних. Дерманський монастир відіграв у цьому певну роль, адже друга чудотворна ікона знаходилася саме в церкві Свято-Троїцької обителі. Про це свідчить запис у Дерманському пом'янику. У ньому зазначено, що 1 червня 1636 р. сліпий ієромонах Аврамій прозрів біля монастирської ікони Пресвятої Богородиці: „Упис ієромонаха Аврамія сповідника Дерманського монастиря ... ієромонах Аврамій*, ієромонах Іон, Григорій, Феодосія, Олена, Кузьма, Ірина ... (*Аврамій прозрів, приклонившись до ікони Пресвятої Богородиці)” [1, 27]. В уніатському монастирі це було перше письмово засвідчене „диво” Дерманської ікони. „Прослави” цієї ікони Святої Богородиці припадають на кінець XVII – початок XVIII ст. [21, 85].

Безумовно, підкріплюючи свої засади та аргументуючи чудотворність ікони, прихильники з'єднання мали можливість якнайшвидше закріпити свої позиції в Дерманській обителі, а також святість та надзвичайний вплив ікони Пресвятої Богородиці на мирян сприяв їх переходу на бік уніатів. Поширення в Дерманському монастирі культу чудотворної ікони серед унійних вірних – це той аргумент, який засвідчує, що ця релігійна спільнота мала повноцінне духовне та літургійне життя. Єдиним недоліком запровадження

уніатами подібного впливу на віруючих людей стало те, що шанувальниками процесу з'єднання і надалі залишалися найбільші магнати на Волині – родини Сангушків та Заславських (зокрема у Дермані). Піддані дерманських маєтностей та більша частина ченців монастиря не хотіли миритися із винятковою чудотворністю дерманської ікони саме в руках з'єднаних. Тому справа сприяла черговому спалаху напруженості між двома релігійними напрямками.

Благодійництво протягом усього часу існування церкви вважалося найблагороднішим виявом християнської безкорисливості і відданості у справі віри. Ще у православний період функціонування Дерманського монастиря існувало чимало прикладів добровільних пожертв на користь осередку грошей, дорогоцінних речей, коштовностей, цінних видань, документів. Це свідчило про авторитет православних традицій у даному регіоні.

Інша ситуація склалася на другу чверть XVII ст. Оскільки осередок був унійним, а піддані в основному, залишалися православними, на їх добровільну благодійність не можна було розраховувати. Численні побори, відробітки провокували селян та ченців монастиря на чергові виступи. Вони підривали та спустошували монастирське господарство. Пожежі, влаштовані селянами, знищували врожаї, садові масиви. Прихильники унійного з'єднання примушували представників незаможних верств населення, монастирських селян здійснювати благодійництво. Безперечно, це призводило до загострення між ідеологічними супротивниками. Власники і надалі підтримували обитель, але за їх рахунок не можна було повноцінно утримувати дерманське монастирське володіння. Люди ж, навернені до унії не хотіли надавати добровільних пожертв на користь таких храмів. Однак Дерманський пом'яник фіксує поодинокі випадки, коли у період XVII ст. здійснювалися пожертвування на користь монастиря. У 1641 р. родина Наума Грицкевича „його дружина Єфимія та сини ...”, надала на монастир у Дермані садок в окрузі Бохоновським [1, 56]. 1644 р. у період управління релігійним осередком І. Дубовича родина Соляників із Вишнівця (Кременецький повіт) „надала 50 золотих на Дерманський монастир” [1, 56]. Якщо пожертви у православний період для Дерманського монастиря надавало населення з кола як простих селян, так і вищого духовенства, то в унійний період цього можна було очікувати, головним чином, від останнього стану населення та середньої і дрібної шляхти Волині. Серед постатей, які, безумовно, жертвували чимало власних коштів, цінних речей та коштовностей на розбудову Дерманського монасти-

ря в унійний період, були наступні: князь В.-Д. Заславський, Д. Єло-Малинський волинський хорунжий, І. Дубович, І. Потій тощо. Дерманський монастир розраховував, головним чином, на підтримку власників. Якщо господарське життя влаштовували та забезпечували самі ченці та селяни-піддані, то пожертв на духовні та відбудовчі проекти бракувало.

Таким чином, в другій чверті XVII ст. ідеї унійного з'єднання проникли в усі ланки суспільного життя Волині. Дерманський монастир відзначався своїм дуалізмом релігійного світогляду. Він полягав у тому, що управління залишалося у прокатолицьких власників, а піддані та ченці не корилися засиллю ворожих обителі тенденцій. І хоча політично та юридично на середину 1630-х рр. процес реформування чернечого життя в монастирі у Дермані завершився, проте це ще більше поглиблювало протистояння з боку православних. Прихильники унійного з'єднання все-таки намагалися розбудувати систему благодійництва, прихилити вірних до вшанування ікон тощо. Усі їх дії мали на меті розбудову, утримання та поліпшення фінансового та матеріального становища Дерманського монастиря.

Джерела та література

1. Острозький державний історико-культурний заповідник. – КН. 961/VI С – 565: Дерманський пом'яник.
2. Центральний державний історичний архів України м. Києва. – Ф.2072: Дерманський чоловічий монастир. – Оп.1. – Спр.103: Листи Заславського, митрополита Загорського, губернатора, коронного гетьмана монастирю про дозвіл на зруб заповідного лісу, прохання допомогти в отриманні спадщини, про віддачу у вічне володіння монастирю помість, про привілеї монастиря (1622 – 1790 рр.).
3. Александрович В. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали третіх „Берестейських читань”. – Львів, 1996. – С.129 – 160.
4. Архангельский А.С. Очерки из истории западно-русской литературы XVI – XVIII вв. Борьба с католичеством и западно-русская литература конца XVI – первой половины XVII вв. – М., 1888.
5. Батюшков П.М. Волинь. Историчні долі південно-західного краю. – СПб., 1888.; Дніпропетровськ, 2004.
6. Ваврик В. Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979.
7. Великий А.Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану (XVI – XVII ст.). – Рим – Італія, 1971. – Т.IV.

8. Гаюк К. Унійна діяльність Мелетія Смотрицького. Історичний нарис. – Нью-Йорк-Бавид Брук. – 1970.
9. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. II.
10. Горін С. Невідомі волинські монастирі XVI – першої половини XVII сторіччя // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін. – Вип. VIII. – Дрогобич, 2004. – С. 164–173.
11. Гудзяк Б. Криза та реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000.
12. Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом – Генезис Брестской церковной унии 1595-1596 гг. – М., 2003.
13. Енциклопедія українознавства. Репринтне видання 1955-1984 років. Словникова частина. – К., 1994. – Т. 2.
14. Жукович П. Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией. – Вып. 6: (1629 – 1632). – СПб., 1912.
15. Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії 1596 р., її видання та діячі // Бібліологічні вісті. – Київ, 1924. – Січень–березень. – С. 75–82.
16. Кралюк П. М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К., 1997.
17. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К., 1994. – Кн. 3.
18. Курилас Б. З'єднання архієпископа Мелетія Смотрицького в історичному і психологічному навітленні. (Докторська дисертація захищена в УВУ, Мюнхен, 26.05.1955). – Вінніпег-Канада. – 1962.
19. Мыцко И. З. Дерманський культурно-просветительний центр і його участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // Федоровские чтения, 1978. – М., 1981. – С. 47–56.
20. О православных церковных братствах противоборствовавших унии в юго-западной России; в 16, 17 и 18 вв. Сочинения священника, магистра Иоанна Флерова. – СПб., 1857.
21. Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. Довбишенко М. В. – Вип. 1. – К., 2001. – Т. 3.
22. Підручний П. Василянський Чин від Берестейського З'єднання (1596) до 1743 року). AOSBM. – Selectio II. – Vol. XIII. – Romae, 1988.
23. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. Збірник документів та матеріалів. – К., 1993.
24. Стародруки Речі Посполитої XVI – XVII ст. ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею. Каталог. – Луцьк, 2005.
25. Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni. EM. – Romae, 1954. – Vol. 1.
26. Harvard library of early Ukrainian literature: Texts. Collected Works of Meletij Smotryc'kyj. – Harvard University, 1987. – Vol. 1.

Ігор Плевако

ПОЗИЦІЯ СЕЙМИКУЮЧОЇ ШЛЯХТИ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ДО ПРОБЛЕМ РЕЛІГІЙ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У парламентаристській практиці Речі Посполитої рішення, що стосувалися суспільно-політичного життя в цілому, у тому числі й релігійної ситуації, ухвалювалися на сеймах, однак, у першу чергу будь-які пропозиції апробувались у воєводських органах місцевого управління – шляхетських сеймиках [12].

У Польсько-Литовській державі, починаючи із середини XVII ст., релігійне питання було досить актуальним і “національна приналежність” часто сприймалась крізь призму віросповідання. У цей час на Волині співіснували християни, які поділялися на православних, католиків, уніатів і протестантів (аріани, антитринітарії, соцініани). По-друге, тут була велика кількість єврейського населення, що сповідувало іудаїзм. На окремих територіях Волині ще з XVI ст. заселились також татари, як правило, представники ісламу. Із середини 60-х рр. XVII ст. конфесійна приналежність була важливим критерієм в офіційній політиці Речі Посполитої щодо стягнення податків, накладення мит і різних оплат, надання і витребування приміщень, а також надання пільг і звільнення маєтків від різних повинностей.

Історіографією фрагментарно досліджувалася запропонована тематика, тому метою даної розвідки є проаналізувати відомі архівні і опубліковані матеріали, праці вітчизняних і польських науковців та показати позицію волинських сеймикуючих до проблем релігії і віровизнання протягом 1648–1696 рр.

Після смерті Владислава IV Вази у травні 1648 р. питання мирного співіснування уніатів і православних (dyzunityw) набуло загострення. На коронаційному сеймі Яна Казимира волинським воєводою Адамом Олександром Сангушком королю було запропоновано вирішити непорозуміння і закріпити рішення у “Pacta Conventa” [19, 196]. Але питання залишилось нерозв'язаним [18, 120]. На

політичну арену вишло козацтво на чолі із Богданом Хмельницьким, і однією із його претензій до Речі Посполитої стало питання статусу православної віри. Гетьман, щоб заручитися підтримкою з боку шляхетських осередків, висилає посольства і обмінюється листами із шляхтою східних воєводств Речі Посполитої, у тому числі і Волинського, оскільки тут православ'я відіграло значну роль [16, 115]. Так, перед грудневим сеймом 1650 р. гетьман звернувся із листом, у якому пропонував волинянам підтримати православне віровизнання [6; 10, 196; 12, 246]. Виходячи із інструкції на цей сейм, волинська шляхта не відгукнулася на пропозиції козацтва. Натомість, у інструкції на надзвичайний сейм 1652 р. волиняни вмістили декілька вимог, якими вони, за посередництва сеймика, намагалися захистити права православних та підтвердити права Православної Церкви і віри. Вони просили короля про захист овруцької архімандрії, львівського владитства і тороканських маєтностей, що входили до Жидичинської архімандрії, і, крім того, вимагали повернення усіх церков і святинь у Любліні [7, 396-398].

Вимоги поступок у визнанні православної релігії були задекларовані і в інструкції на сейм 1659 р., у якій волинська шляхта клопотала про залишення Луцького єпископства за Гедеоном Святополком Четвертинським, оскільки була переконана, що це владитство повинно знаходитися у руках православного. На сеймі 1661 р. волинська шляхта ще раз підкреслила, що після смерті київського митрополита Діонісія Балабана Луцька православна єпархія повинна залишитися у Четвертинського. Крім того, волинська шляхта наполягала на підтвердженні усталеного порядку обрання єпископів. Поряд із цим, у цій же інструкції вміщена вимога лояльності до уніатів.

Внаслідок Андрусівського договору між Річчю Посполитою і Московською державою від 30 січня 1667 р., у польській політичній думці було звернуто більшу увагу на утиск православного віровизнання. Якщо попередні сеймові конституції гарантували свободу грецької релігії і відносну толерантність стосовно неї, то подальші рішення все більше і більше направлені на підтримку унії [11, 477]. Так, на весняному сеймі було ухвалено: духовенство, що прийняло унію, звільнялося від усіх військових повинностей, гіберни тощо. А через рік, у 1668 р., генеральна конфедерація прийняла закон, який стосувався аріан, одночасно утискаючи права православних. Згідно з цією конституцією, особи некатоліцької віри не могли користуватися протекцією попередніх законів, що забезпечували віротерпимість у Речі Посполитій. Як наслідок, в інструкції шляхти

Волинського воєводства на коронаційний сейм 1669 р. знаходимо, з одного боку, рішучі проправославні, а з другого – проуніатські вимоги: підтвердження попереднього порядку вибору єпископів, повернення православним церков у Белзькій землі, а також залишення мстиславського єпископства і лецинської архімандрії у руках православного духовництва. Одночасно сеймик клопотав про повернення київському митрополиту Антонію Вінницькому забраних маєтків і задоволення його вимог стосовно збитків, що заподіяв йому на ґрунті земельних суперечок львівський православний єпископ Йосиф Шумлянський. Варто наголосити, що волиняни також наполягали й на звільненні Білостоцького монастиря та Перемишльського єпископства від військового постою, підтвердженні прав і привілеїв Києво-Печерської Лаври і відновлення церкви св. Михайла у Кременецькому замку [8, 282]. Проуніатська позиція шляхти теж знайшла своє відображення у зазначеній інструкції. Волиняни наполягали на закритті слов'янських друкарень, крім львівської у Руському воєводстві, на звільненні від військових постів мелецької уніатської архімандрії, а також, що варто підкреслити, на встановленні добрих стосунків між православними й уніатами. На основі цього можна зробити висновок, що із цього моменту починається період поступок з боку сеймикующей шляхти на користь католицького чи уніатського духовенства. Однак, проправославні вимоги поки що домінували. Польський дослідник релігійного життя Речі Посполитої у XVII ст. Яцек Волошин, опираючись на одну із редакцій діаріушів елекційного сейму 1669 р., наводить позицію посла Волинського воєводства Василя Рогозинського (за іншим дослідженням такого парламентаря від Волині не було [13]) в обороні православ'я. За висновком дослідника, посол домагався визнання прав і привілеїв грецької віри і наголошував, “aby od uniyw nie dozawali krzywd” [19, 233-234].

Оскільки коронаційний сейм 1669 р. було зірвано, то більшість із названих вимог вносилися у інструкції двох наступних сеймів 1670 р. Так, крім продублювання заманіфестованих у інструкції на попередній сейм вимог, було згадано про відновлення церкви у Кременці і наголошено на підтвердженні прав Православної Церкви. Клопотали не порушувати права власності уніатського архімандрита Анастасія Шептицького, вирішити майнові суперечності між Антонієм (Інокентієм) Вінницьким і Йосифом Шумлянським на користь першого [1, 40]. Крім того, послі мали наголошувати на збереженні прав православного монастиря у Почаєві, а вимога про захист прав і при-

вілеїв православ'я загалом прозвучала окремим пунктом: “*Aby religia graeca rity dizuniti przy dawnych prawach, przywilegiach diplomach i pamieci krolow naszych zachowana...*” [1, 40].

Захищаючи уніатів, волиняни у інструкції на січневий сейм 1672 р. наполягали звільнити мелецьку архімандрію від військових постоїв [5, 99], а через два роки, у 1674 р., разом із проханням звільнити від податків Мелецький монастир, наголошували на обмеженні прав уніатського митрополита [2, 24 зв].

Однак найбільшого удару зазнало православ'я у зв'язку із ухваленням сеймової конституції 1676 р., що зазіхнула на права автономних православних братств. Справа полягала у тому, що уряд Речі Посполитої поставив собі за мету повернути на католицизм чи уніатство вище православне духовенство. Нижче духовенство, зокрема братства, володіли так званими ставропігійними грамотами, що були пожалувані їм константинопольськими Патріархами. Згідно з цими документами, братства виходили з-під юрисдикції єпископів і митрополитів і, по суті, підпорядковувались лише Патріархові. Крім того, оточивши себе простолюдом і дрібною шляхтою, братства гальмували процеси колонізації, перебуваючи осторонь унійних процесів, що втілювалися православними ієрархами. На сеймі було схвалено закон, який забороняв братствам підтримувати зв'язки із Патріархом і зобов'язував підпорядкуватись місцевим, вже уніатським, митрополитові і єпископові. Це рішення було мотивоване припущенням, що, їдучи до ворожої Порти, братчики розповідають там про ситуацію у Польщі [11, 479]. Цим уряд намагався позбавити православних “зв'язку із духовними наставниками і, тим самим, знищити клір”. Центральна влада була переконана, що православні єпископи перейдуть в унію, і сповідники православ'я, будучи позбавлені духовних лідерів, рано чи пізно приймуть унію. І справді ця політика мала значний успіх. Так, крім львівського православного єпископа Йосифа Шумлянського, вповні, хоч і не афішуючи, підтримали унію перемишльський єпископ Інокентій Вінницький, ігумен Лиснянського монастиря Сильвестр Твардовський та інші. Ян Собеський своїм універсалом ініціював скликання у Любліні сейму, метою якого було усунення усіх суперечок між духовенством, що означало б прийняття унії. Тоді Луцьке православне братство через сеймикуючу шляхту Волинського воєводства згрупувало навколо себе 62 прихильників, серед яких і 35 волинян, і зайняло особливу позицію: відправляючи послів на звичайний сейм 1681 р., частина шляхти прийняла на початку січня 1681 р. інструкцію, у якій, послам, у пер-

шу чергу, заборонялося підтримувати унію. Однак, депутати поїхали не на сейм, а прямо до короля. Посли, серед яких були православний князь, брат луцького єпископа Гедеона Четвертинського Вацлав Четвертинський, брацлавський підстолий Данило Братковський та київський чашник Андрій Гулевич, просили у короля дозволу поїхати по благословіння до патріархів з метою просити прислати чотирьох легатів для обговорення питання про з'єднання церков. Крім того, послам і православним єпископам загалом заборонялося вести дискусію про віру з католиками. При цьому, послі мали наполягати на підтвердженні прав і привілеїв Православної Церкви, підтвердженні права вільного вибору митрополита і єпископів, а також просити короля про покровительство православним і, що важливо, наголошувати на готовності православної шляхти жертвувати собою на благо вітчизни [8, 384]. Король, який раніше сподівався на підтримку Луцького братства, у позиції волинян отримав відсіч у цій нелегкій ситуації і побачив реальний спротив унії [11, 482-483].

Хоч на початку 1681 р. Й. Шумлянський, А. Вінницький, А. Шептицький і С. Твардовський у Варшаві прийняли унію, проте, відправляючи послів на січневий сейм 1681 р., волинський сеймик прийняв інструкцію, у якій було записано пункт про лобювання послами задоволення прохань луцького православного єпископа Гедеона Четвертинського і надання йому “шматка” землі на прибудову до луцького кафедрального собору. А на вересневому сеймику того ж року шляхта ухвалила рішення про звільнення від поголового податку не лише католицького, а й православного духовенства [8, 413-415]. Поряд із цим акти Луцького гродського суду вміщують чимало згадок стосовно утисків майнових і релігійних свобод православних обивателів з боку католицької і уніатської шляхти. Приміром, шляхтичі Гуляницькі та Менцовські захопили майно Кременецького братства, Шимон Жабокрицький – Білостоцького монастиря, шляхтичі Чеконські – Перекальського монастиря, острозький підстароста Ледуховський – землі православної церкви св. Миколи, шляхтич Блендовський – майно Загасцького монастиря, що під Острогом та інші [11, 492-502].

Із середини 80-х, років у посольських інструкціях значно зменшилася кількість вимог стосовно пільг для православних з боку українських сеймиків загалом. Однак, на волинському сеймику час від часу з'являлися такі пункти, а на повітових сеймиках ухвалювалися рішення, що у ситуації загального окатоличування підтверджували лояльне ставлення до “віри предків”. Приміром, у інструкції на

звичайний сейм у Гродно від 5 січня 1688 р. було вміщено прохання луцького єпископа Мелетія Жабокрицького про підтвердження усіх прав і привілеїв Луцького православного братства. Єпископ намагався привернути увагу до своїх вимог тим, що вказував на поховання на території братської церкви великої кількості “славних і заслужених предків” [4, 28]. Перед тим, у одній із лявд 1684 р., було занотовано пункт, яким передбачалося виділення 300 злотих із суми чопового на ремонт понишеного внаслідок пожежі луцького кафедрального собору, де зберігались луцькі земські книги.

В інструкції на сейм 1688 р. шляхта висловлювала вимогу щодо матеріальної підтримки духовенства. Це стосувалось полагодження церкви в Острозі, наголошувалось на необхідності підтримки луцького і володимирського владництва та інших православних і уніатських храмів, що, внаслідок військових постоїв і стацій, втратили матеріальну базу, тому пропонувалося переглянути накладення гіберн [4, 20].

Наслідком шведської навали 1655-1660 рр. була втрата протестантами своїх позицій у Речі Посполитій. Більшість воєводств виступали за конфіскацію їх майна. У волинську посольську інструкцію 1659 р. було занесено вимоги конфіскації майна аріан і роздавання його жовнірам [8, 65]. Згідно із листом познанського воєводи Яна Лещинського до Юрія Немирича, аріанство було більшим лихом, ніж православ'я. Так католик вітав із наверненням останнього з аріанства до православ'я, підкреслюючи при цьому “незначну різницю між грецькою та римською вірою” [9, 108; 12, 237].

Зрозуміло, що інші сеймики займали подібну позицію. Це спричинило значний спротив серед протестантів. На наступному сеймі 1661 р., за передбаченням шляхти, у тому числі і волинської, аріани мали відстоювати свої права. Волиняни були проти таких заходів і в інструкцію вмістили вимогу про заборону аріанства, доручивши послам докласти усіх зусиль, щоб унеможливити надання голосу самим “польським братам”, а також їх протекторам [8, 94]. З того часу на сеймику це питання не порушувалося.

Відправляючи послів на сейм 1662 р., волинська шляхта наголосила на збереженні луцької католицької кафедри, кляшторів і косяльов по усьому воєводству [8, 139]. Згідно з інструкцією на сейм 1667 р., послі лобювали звільнення сіл, що належали Луцькій єзуїтській колегії, від сплати податків і військового постою, оскільки “католицька віра повинна процвітати, а косяльи охоронятися від спалювання” [15, X – XIII]. “Коли ці фундаменти і колони

стоять міцно, то вони охороняють державну машину від потрясінь, і, навпаки, якщо попадають, внаслідок будь-яких хвилювань, то і держава знаходиться у небезпеці” [8, 139]. Посли також клопотали про духовні ордени св. Бригіти і Боніфация у Луцьку, а також луцьких домініканців. У кінці 60-х років, крім десятини, католицькі ордени намагалися створити ще одне джерело прибутку: католицький клір підбурював осіб, що навчалися у їхніх школах, до переходу у духовне звання і відмови на користь церкви від майна, що їм належало. Це зустріло сильний спротив багатьох сеймиків, у тому числі і волинського, який у інструкції на коронаційний сейм висунув вимоги припинити таку практику [8, 272].

Із початком Хмельниччини економічні позиції єврейського населення значно погіршилися. Вважаючи євреїв одними із винуватців соціальних негараздів, по них було завдано сильний удар із боку повсталого народу. Саме 1648 р., за висловленням польського дослідника А. Казьмерчика становив нову віху в історії єврейських погромів [17, 8]. Волинська шляхта протягом другої половини XVII ст. проводила досить непослідовну політику стосовно євреїв: від соціально-економічних утисків до підтримки.

Інструкцією на осінній сейм 1650 р. волиняни просили звільнити єврейське населення від подимного податку, зважаючи на знищення їх майна [7, 385]. У 1690 р. волинська шляхта ухвалою реляційного сеймика звільнила погорілих євреїв містечка Торчина від сплати не лише подимного, а й від шеленжного і чопового [5, 85]. А у 1683 р. волиняни заступились за євреїв, дозволивши їм занести до гроду протестацію про порушення їх майнових прав. У інструкцію на сейм 1688 р. було занесено клопотання про закріплення на конституційному рівні трибунальського декрету щодо отримання компенсації за відібрання різних товарів задніпровськими купцями у володимирського єврея Ізраєля Маркевича. Йшлося про повернення скривдженому суми у розмірі 60 тисяч злотих [4, 1370].

У 1658 р. єврейське населення сплачувало подимний податок. На реляційному сеймику Волинського воєводства від 23 вересня 1658 р. було ухвалено рішення про стягнення потрійного подимного з усіх платників, у тому числі і євреїв [8, 41].

На звичайному сеймику від 3 грудня 1680 р. обговорювалось питання служби челяді у євреїв. “Ті, хто служить у євреїв у містах і селах, – йшлося у лявді, – повиненні платити учетверо вищу ставку поголовного” [8, 393]. Таким заходом шляхта намагалась вивести християн з-під економічної залежності від євреїв.

Волинська шляхта звертала свою увагу на осіб мусульманського віросповідання, головним чином, на татарів. Відправляючи послів на коронаційний сейм 1669 р., волиняни вмістили пункт, згідно з яким татарам було заборонено будувати мечеті на землях шляхти [8, 283]. Як відомо, цей сейм було зірвано, і подібну вимогу волиняни повторили у інструкції на звичайний сейм 1670 р. [1, 44]. У лядві пролонгованого сеймика від 22 квітня 1684 р. було вирішено стягувати контрибуцію від підданства з татарів, що проживали в Острозі [3, 260].

Отже, позиція волинського сеймика щодо справ релігій у Речі Посполитій загалом була відмінною від позиції інших сеймиків. Аналізуючи інструкції і лядви Волинського воєводства, без сумніву можна констатувати, що в умовах політики окатоличення, яка проводилася впродовж другої половини XVII ст., сеймик залишався толерантним до православ'я. Більше того, протягом 50-70 рр. XVII ст. волинянами активно захищалася Православна церква від тиску з боку Католицької й Уніатської. Ухвалами сеймиків матеріально підтримувалися єпископії, церкви, парафії, церковні сановники не лише Луцького, Кременецького та Володимирського повітів, а й "священні обителі" в інших воєводствах, зокрема у Люблінському, Руському, Подільському. Крім того, у волинських сеймикових інструкціях відобразилася підтримка й інших християнських релігій: греко-католицької (уніатської) і католицької з їх структурами і духовними орденами. Винятком із цього стала категорична заборона волинською шляхтою аріанства. Варто підкреслити, що ставлення волинської шляхти до інших віросповідань, зокрема, мусульманства, а особливо, іудаїзму, залежало від ситуації. Приміром, щоб поповнити казну, значною мірою підтримували політику обтяження різними стягненнями і поборами єврейське населення. З мусульман, в особі татарів, стягували встановлену контрибуцію і не дозволяли поширення цієї релігії на території шляхетських маєтків.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 25: Луцький градський суд – Оп. 1. (далі ЦДІАК). – Спр. 327: Актова книга 1670 р.
2. ЦДІАК. – Спр. 345: Актова книга 1674 р.
3. ЦДІАК. – Спр. 385: Актова книга 1684 р.
4. ЦДІАК. – Спр. 403: Актова книга 1688 р.
5. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie: zbiór Branickich z

Suchej: sygn. 323/409.

6. Biblioteka Muzeum im. ks. Chartoryskich w Krakowie. – Rkps. 417.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Коммисией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волинском генерал-губернаторе (далі АЮЗР). – К., 1861. – Ч. II. – Т. 1.: Постановление дворянских сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.) – 414 с.
8. АЮЗР. – К., 1888. – Ч. II. – Т. 2. – 635 с.
9. Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII віку. – Львів, 1994. – 216 с.
10. Документи Богдана Хмельницького, 1648–1657 рр. – К., 1961. – 610 с.
11. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К., 1995. – 816 с.
12. Плевако І. Сеймик Волинського воєводства у другій половині XVII століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2007. – 20 с.
13. Плевако І. Посольська репрезентація Волинського воєводства у другій половині XVII ст. // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 11. – С. 54–79.
14. Плохій С. Наливайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. – К., 2005. – 496 с.
15. Стороженко Н. Отношение западно-русских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // АЮЗР. – К., 1888. – Т. 2. – Ч. 2. – С. I–XLIX.
16. Chycczewska-Hennel T. ЇwiadomoŃj narodowa szlachty ukraiskiej i kozaczyzny od schyiku XVI do poiowy XVII w. – Warszawa, 1985. – 188 s.
17. Kałmierczyk A. Sejm i sejmiki szlacheckie wobec Ńydow w drugiej poiowie XVII wieku. – Warszawa, 1994. – 176 s.
18. Tazbir J. Antytrynitaryzm na ziemiach ukraiskich w XVII wieku // Z polskich studiow slawistycznych. – Ser. 4: Historia. – Warszawa, 1972. – S. 91–120.
19. Woioszyn J. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696. – Warszawa, 2003. – 329 s.

Микола Близняк

ТОРГОВІ ЛАВКИ ОСТРОГА КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

В кінці XVIII ст. Волинь увійшла до складу Російської імперії. Відповідно до нового адміністративно-територіального поділу Острог став повітовим центром (або штатним містом) Волинської губернії. Саме на згаданий період припадає ряд важливих змін в соціально-економічному житті українських міст, що пов'язані з розкладом феодално-кріпосницької системи господарства та інтенсивним розвитком капіталістичних відносин. Відбуваються значні зміни в чисельності міського населення (кількість мешканців впродовж розглядуваного періоду збільшується, що взаємопов'язано з промисловим розвитком міста), його професійної зайнятості. В Україні, “будучи пунктами адміністративного управління, губернські, і в значній мірі повітові міста перетворювалися у промислові і торгові центри” [36, 36]. В економіці міст починають переважати одні форми торгівлі над іншими. Ярмарки і торги в даний період стали не в змозі задовольнити щоденні потреби всезростаючого населення міст і сіл предметами промислового виробництва. В результаті цього на Волині починає інтенсивно розвиватися постійна міська торгівля. Вона здійснювалась через такі торгові заклади як лавки, магазини, ятки, балагани, рундуки. За словами І.О. Гуржія “наявність тієї чи іншої кількості торгових закладів у місті була зовнішнім показником ступеня його економічного розвитку, значення цього міста як торгового центру” [36, 46]. В даній статті автор ставить за мету розкрити роль і місце торгових лавок Острога зазначуваного періоду як одного із виявів постійної торгівлі, в соціально-економічному розвитку міста.

Цій проблемі присвячено окремі наукові та науково-популярні статті, проте в даному напрямку досліджувана проблема для Острога і Острожчини спеціально не вивчалась. В цьому руслі на перший план висувуються студії відомого українського історика, історіографа та джерелознавця проф. М. Ковальського. В міру власних зацікавленостей вчений у своїх працях, присвячених історії міста, подав важливі відомості, що стосуються соціально-економічного розвитку

ку Острога вказаного часу, детально проаналізував описово-статистичні джерела з його історії середини XIX ст. [40]. Окремі відомості про острозькі торгові лавки, ринок в архітектурно-планувальному та соціотопографічному аспектах висвітлено у статтях О. Михайлишин [42] та Т. Вихованця [35]. Важливі фактичні відомості стосовно торгівлі, купецтва та міст України в кінці XVIII – XIX ст. цілком висвітлено в ґрунтовних наукових розвідках відповідно І. Гуржія [36], О. Доніка [37] та Л. Мельника [41]. Статистичні дані з історії міста почерпнуто з окремих російських та польських довідкових видань [43; 44; 46]. Загальні відомості про місто знаходимо в побудованій на використанні значного кола джерел краєзнавчій праці польського історика, острожанина С. Кардашевича [45].

Джерела, використані для написання даного повідомлення, відклалися в архівосховищах Острога, Рівного, Львова та Києва.

У Відділі фондів Острозького державного історико-культурного заповідника зберігаються відомості про свічну лавку, її створення при Соборній Успенській церкві першої половини XIX ст. [31;32;33].

Найбільш вагомою групою джерел є судово-слідчі документи, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області у фонді №22 „Острозький повітовий суд”. Насамперед це, зокрема, купчі кріпості (“купчие крепости”) – нотаріальні акти про придбання нерухомого майна (в даному випадку йдеться про торгові лавки), які здійснювались через цей суд. Використані також судові справи про крадіжки з торгових лавок [28]. Власне вірогідність цих історичних документів, значна частина яких створювалась за результатами судового слідства, є досить високою, впевнено можна стверджувати про їх репрезентативність.

До описово-статистичних джерел, залучених до написання даної статті, відноситься опис Острозького повіту 1798 р., копія якого з Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, зберігається в Центральному державному історичному архіві м. Києва [1]. До цієї ж групи джерел відноситься “Генеральное описание Вольнской губернии”. Оригінал цього документу знаходиться в Російському Державному військово-історичному архіві у фонді “Военно-учетный архив”, а його копія в Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка у Відділі рідкісної, рукописної та стародрукованої книги [2]. Отже, комплекс історичних джерел, що збереглися до нашого часу дає підстави дослідити головні аспекти діяльності торгових лавок в місті Острозі зазначуваного періоду.

На зламі XVIII – XIX ст. в руслі капіталізації українських міст зменшується кількість жителів, що основним своїм заняттям мали

сільське господарське. Одночасно збільшується чисельність міських груп – цехових і позацехових ремісників, гільдійних купців, дрібних торговців, промисловців тощо. Власне, за класифікацією міст України середини XIX ст., впровадженою Л. Мельником, що базується на чисельності населення, Острого відноситься до середніх міст, торгопельних та адміністративних центрів з незначним відсотком торгопельно-ремісничого населення [41, 52].

На кінець XVIII ст. провідні позиції в економічній сфері міста посідали євреї. Разом з тим, вони переважали інші національності кількісно. Ця проблема добре відображена в описі Острозького повіту 1798 р. Так, в місті з населенням 4098 чоловік (з них 2156 мешканців були євреями за національністю; загалом: 1926 – жіночої статі та 2172 – чоловічої) працювало 10 купців-євреїв першої гільдії [34, 70]. Мінімальна сума їх капіталу з 1794 р. становила 16.000 руб. (впродовж XIX ст. вона збільшувалась згідно царських указів). Відповідно вони мали право займатися оптовою, різдрібною внутрішньою і зовнішньою торгівлею. Також на даний час припадає діяльність 36 купців-євреїв найбільш поширеної третьої гільдії [34, 70], капітал яких нараховував 2.000 руб. З оголошеної суми капіталу гільдійні купці платили в казну 1 % податку.

В 1798 р. в місті зафіксовано 54 кам'яних і 93 дерев'яних торгових лавок, які розташовувались при Ринковій площі в центрі міста [1, 3]. Отже, майже 37 % торгових лавок були збудовані з каменю, інші – були дерев'яними і досить часто піддавались нищівним пожежам, що час від часу відбувались у місті. Інформацію про пожежі цього часу в Острозі з їх фатальними наслідками досить детально подав С. Кардашевич [45, 89].

З загальної кількості 147 торгових лавок можна припускати з однієї сторони про належність острозьким 46 гільдійним купцям кількох лавок, з іншої – це говорить про те, що й купці інших міст Волині могли мати в Острозі торгові лавки. Якщо схилитись до першого припущення, то можна стверджувати про наявність в острозьких купців в середньому трьох торгових лавок. Стосовно другого припущення то, на жаль, для кінця XVIII ст. не маємо конкретних свідчень. В нашому розпорядженні лише документальні свідчення про володіння іногородніми купцями торговими лавками в середині XIX ст., про що буде відзначено нижче.

В Острозі в перші роки перебування в складі Російської імперії найбільш поширеними ремісничими професіями були чоботарі (76 ремісників) та шевці (47 ремісників) [1, 3]. Інші ж мешканці зай-

мались, зокрема в переважній своїй більшості, хліборобством або хліборобством у поєднанні з промислами та торгівлею. Предметами торгівлі в місті виступали як промислова так і продовольча група товарів: тканини шовкові, паперові, галантерейні та ін.; хлібні та інші вина, борошно та ін. Для потреб міста та на зовнішніх ринках реалізовувалась продукція двох шкіряних заводів, тридцяти дев'яти винокурень, однієї пивоварні, п'яти млинів та ін. [1, 3].

Згідно “Генерального опису Волинської губернії”, який датується, ймовірно, першими роками XIX ст., дані стосовно торгових лавок та кількості жителів в Острозі абсолютно збігаються з даними “Опису Острозького повіту” 1798 р., що свідчить про копіювання російськими чиновниками цих описів та з іншого боку про незмінність зокрема інфраструктури міста впродовж двох трьох років [Порівн.: 1; 2].

На початку 1845 р. документи фіксують в місті 9.415 жителів [40], за іншими даними 9.700 [41]. З них євреїв-купців було 134 чоловічої та 130 жіночої статі [40]. В Острозі і повіті з кінця XVIII – до середини і другої половини XIX ст. починають з'являтися нові підприємства, серед яких пивоварний та медоварний заводи, винокурні, свічковий та цегляний завод. Останні два належали власнику Острога Карлоу Яблоновському, особисті розпорядження та воля якого впливали час від часу не найкращим чином на економічне життя регіону. Економіка міста в цілому характеризувалась тими визначальними тенденціями, що простежувались в губернії. Пальму першості в його соціально-економічному розвитку продовжували тримати євреї.

Економічна активність євреїв у всіх відношеннях стосувалась і діяльності торгових лавок в місті. Станом на середину XIX ст. в Острозі нараховувалось близько 232 торгових лавок [39, 23]. Якщо брати до уваги пореформений період, який за темпами економічного розвитку в Росії відрізнявся від попереднього часу, то з 1870р. до 1886 р. їх кількість збільшилась на 13. Тобто, з середини XIX ст. в місті приблизно з кожним новим роком з'являлася одна торгова лавка. Така тенденція зростання торгових закладів в місті певною мірою стосувалась і першої половини XIX ст. Так, приблизно, за 72 роки (1798-1870рр.) згідно вказаної статистики кількість таких торгових лавок зросла в півтора рази. В той час, як населення міста з кінця XVIII ст. до середини 40-х рр. XIX ст. зросло в 2.3 рази. Тобто спостерігаємо певну залежність, хоч і не завжди рівномірну, кількості торгових лавок по відношенню до кількості зростаючого населення міста. Отже, впродовж XIX ст. відбувається

зміцнення економіки Острога в рамках розвитку капіталістичних відносин в Російській імперії.

Майже всі торгові лавки в Острозі належали євреям. Лавки мали власники Острога князі Яблоновські, про що, зокрема знаходимо відомості в джерелах. 8 квітня 1841 р. єврейка Рухля Гершковна купила дерев'яну лавку «в ринку» в князя Кароля Карловича Яблоновського за 280 рублів сріблом¹ (далі – руб.) [18, 1a]. Окремі з них були у формальній власності синагоги. Так, наприклад, острозький єврей Файн Вайнтроб, який помер у 1812 р., в духовному заповіті, оформленому 12 червня того ж року, заповідав своїм спадкоємцям сплачувати фундушеву суму на користь Великої острозької синагоги і бідним щорічно в день його смерті 13 руб. і 50 копійок (далі – коп.) (або 90 злотих) [25, 42]. З цієї суми 4 руб. і 50 коп. планувалось сплатити 10-ом євреям, які б молились щороку в день смерті в його будинку та на кладовищі, на свічки – у велику молитовну синагогу 2 руб. і 70 коп. та бідним в місті – 6 руб. і 30 коп.

Виконавцями свого духовного заповіту він призначив євреїв Абрама Лейбовича Альперіна, Лейбу Хаїмовича Флейту і Шиму Дувидовича Полянського. Згідно заповіту спадкоємці Ф. Вайнтроба мали виплатити для них 900 злотих або 135 крб. сріблом. Згадану суму виконавці духовного заповіту зобов'язані були віддати під 10% річних такій особі, яка би мала кам'яну торгову лавку і могла сплачувати 13 руб. і 50 коп. річних. Проте, всупереч волі померлого, вони 3 червня 1813 р. купили кам'яну лавку в євреїв Рухлі Полянської і Самсона Паволоцького [25, 46-46зв.]. Після чого вона була передана сину Файна Вайнтроба Ківі в безумовне володіння. В 1857 р. острозький присяжний рабин Шрабштейн звернувся з позовом до острозького міського правління з тим, що дана торгова лавка була куплена не виконавцями духовного заповіту, а старостою Великої синагоги. Як наслідок – виявилось, що за більше ніж 40 років функціонування лавки необхідно було її відремонтувати, на що коштів не знайшлося. Таким чином староста позичив 35 руб. в острозької єврейки Іти Розенфельд [25, 47], яка володіла цією лавкою після

¹ В Російській імперії гроші мали асигнаційний і срібний курси, між якими в окремі роки і місяці була велика різниця, чим вигідно користувались деякі купці [36, 51]. Також, зокрема на Волині, яка ще до кінця XVIII ст. перебувала у складі Речі Посполитої, як грошовий еквівалент в перші десятиліття XIX ст. у рідких випадках міг використовуватись польський злотий, який прирівнювався приблизно до 6 руб. і 67 коп.

смерті свого батька Ківи Вайнтроба (вона виявилась рідною по прямій лінії онукою Ф. Вайнтроба). Водночас їй було дозволено користуватись лавкою до часу сплати цієї суми. Розуміючи всі вигоди від торгівлі, остання ухилилась від отримання грошей назад і продовжувала нею успішно користуватись. Нова власниця лавки добудувала її на 4 квадратних аршини з “фронту” [25, 42].

На цьому претензії до власниці лавки не припинились. На неї претендувала також і друга онука Ф. Вайнтроба Сура Менделівна Берлянд. Врешті-решт судова тяганина закінчилась на користь Іти Розенфельд, яка суворо дотримувалась умов заповіту свого діда і щорічно здійснювала фундушеві виплати в сумі 13 руб. і 50 коп.

В Острозі функціонували двоповерхові лавки. Такою, наприклад, була одна з лавок купця третьої гільдії Вольфа Гендельберга, який мав у своєму розпорядженні лише перший поверх, а в 1848 р. продав її своєму сину Меєру Лейбу [10, 3]. Другу двоповерхову лавку в ринку, причому з погрібом, Вольф Гендельберг продав у 1850 р. своєму сину Пінхасу на “вечність” без права викупу [13, 2].

Варто відзначити і про торгову лавку з погрібом під нею, яка була збудована Нусіном Еліовичем Фрейдліном за власний кошт. Влітку 1843р. він продав її сину купця 3-ї гільдії Пінхасу Лейзоровичу Гутману за 250 руб. В нашому розпорядженні є також інформація про лавку з погрібом Шліоми Хаїмовича Горенштейна, який придбав її в 1862 р. [23, 14]. Можна стверджувати, що такого типу лавки в Острозі в кінці XVIII – першій половині XIX ст. діяли в незначній кількості, адже в історичних джерелах зустрічаються окремі згадки про “каменную лавку съ находящимся под нею каменнымъ же погребомъ” [24, 4]. На жаль, за браком більш детальної інформації важко судити про її спеціалізацію і призначення погребів. Можна лише здогадуватись про те, що такий погріб використовувався для зберігання вин чи продуктів і т.п.

Переважна більшість торгових лавок розташовувались, як правило, в центральній частині міста при Ринковій площі, де для їх функціонування були відведені так звані “торгові ряди”. Треба відмітити, що послідовна тенденція до заселення острозького ринку євреями прослідковується лише з останніх років XVII ст. [35, 531]. Можна лише припустити, що інтенсифікація цього процесу припадає на останню чверть XVIII ст. Разом з тим єврейські квартали в Острозі, розташовані в південно-східній частині Старого міста, тісно примикали до ринку [35, 522]. Окремі євреї, що проживали поруч ринку будували свої торгові лавки перед будинками, відповідно „до лінії

плану” міста. Таким прикладом може послугувати діяльність острозьких купців-євреїв Еріхима та Еєра Гершензонів, які перед своїм помешканням “в ринку” мали одну кам’яну діючу торгову лавку в спільному володінні. Поряд вони розпочали будівництво нової лавки, яка примикала до першої. Проте відсутність коштів на завершення її будівництва змусила їх віддати під заставу діючу лавку. Вони звернулись до острозького єврея Аврума Іцковича Бібера, який позичив їм 400 руб. терміном на п’ять років, а до часу повернення боргу користувався заставленою лавкою [26, 1]. Повернути борг А. Біберу, а також і іншим кредиторам брати Гершензони не змогли, тому вимушені були продати заставлену лавку [26, 6].

Про наявність торгових лавок на території ринку, а також відомості про їх власників можна почерпнути з історичних джерел. На ринковій площі, станом на кінець 1840-х рр., були чотири лавки Гершка Рахмілчука (див. таблицю), які однією стороною виступали до “великої вулиці” на поштовому тракті з м. Новоград-Волинська в м. Дубно (напроти колишнього будинку рабина Равича), а іншою – на поштовому тракті з м. Новоград-Волинська в м. Заслав (сучасний Ізяслав Хмельницької області), напроти кам’яного будинку спадкоємця Лейзора Вельбовного [7, 2]. Власне формування ринкової площі на перетині важливих транспортних шляхів, які вели в міста: Рівне, Новоград-Волинський (Звягель), Заслав та Дубно припадає на значно раніший період – на кінець XV – першу половину XVI ст. [35, 522]. В наступних XVII, XVIII і майже до кінця XIX ст. стратегічне їх значення мало чим відрізнялось від попередніх періодів.

Кілька торгових лавок могли становити один торговий ряд, які існували на ринку. Тут, як правило, проводився роздрібний продаж товарів, кожному товару відповідав торговий ряд і відповідне місце. Між торговими рядами могли стояти стільці і лави для дрібних купців [44, 613]. Так, слід згадати про 10 торгових лавок (“торговий ряд” або “лавочний ряд”), які були збудовані під одним дахом і відповідно знаходились в одній будівлі. Вони були у власності таких купців-євреїв: Берку Іойрішу належало 4 лавки, Рувиду Тандетнику (він же Хаїм Тендель) – 1, Зейліку Полянському – 3, Шевелю Лернеру – 1, остання ж десята належала Ясі Вишневецькій. Її торгова лавка була заставлена 20 серпня 1858 р. дружині губернського секретаря Боцяновського – Наталії Миколаївні [27, 4]. Довжина кожної з десяти названих вище лавок становила 3 сажні (приблизно 6 м і 39 см), а ширина – 1.5 сажні (приблизно 3 м і 20 см). В нашому розпорядженні є опис цих лавок. Підлога і стеля в них

були дерев’яними, дах покритий гонтою. В лавці Вишневецької був невеликий дерев’яний погріб, двоє дверей (одні на передньому плані, другі – на задньому). У всіх інших дев’яти лавках був лише один вхід. Дерев’яні двері кріпились на металевих гаках з петлями, були обшиті бляхою і пофарбовані в червоний колір. У всіх лавках стіни були зведені з каменю, а перестінки – з дерева [27, 7-7зв.]. Кожен з власників цих десяти торгових закладів мав від 18 до 20 руб. чистого прибутку в рік [27, 7зв.-8].

Торгові лавки розташовувались не лише на площі Ринок м. Острога. Вони знаходились, як правило, в найбільш вигідних та перспективних з комерційної точки зору місцях. Товба Бліх в 1855 р. купила лавку, яка прилягала до приміщення міської ваги, що належала князю Яблоновському [19, 2]. Естер Дерманська мала лавку “зі сторони кладовища” [15, 7], проте не маємо конкретних відомостей, якого саме (православного, католицького чи єврейського). Певна кількість торгових лавок розташовувались по дорозі від Великої єврейської школи (чи синагоги) до Луцької вежі на Красній горі. Серед них зокрема встановлені власники лавок Іось Вайнштейн, Товба Квечер, Шліома Фінкельштейн та ін. [8, 1].

Проте практично відсутніми вони були на околицях міста. Так, для прикладу, у південній частині Острога, званій Нове місто їх кількість була невеликою. Тому, з цього приводу, певним свідченням капіталізації економіки Острога в середині та особливо другій половині XIX ст. стало прагнення влади побудувати у Новому місті кам’яні торгові лавки. Це яскраво відображено в проєктованих планах міста зазначеного періоду. Згідно “зразкового” генплану Острога 1845 р. було заплановано нову площу адміністративного призначення у Новому місті. Її забудову передбачалось сформувавши будинком тюрми, кути якої мали закріплюватись крамницями [42, 76]. Проте дана проєктна пропозиція розвитку планувальної структури міста Острога не була повністю реалізована в життя. Така ж доля спіткала “План проєктованого розташування повітового міста Острога Волинської губернії” 1887 р., в якому теж висловлювались аналогічні пропозиції побудови кількох нових кам’яних лавок поруч з приміщенням тюрми [30].

Право на землю і згоду під забудову торгових лавок надавав власник міста. Необхідно було також мати дозвіл на будівництво від острозького міського правління. Фасад і план затверджувався у Волинській губернській будівельній комісії [7, 2] з подальшою їх реєстрацією в чиншовому інвентарі на ім’я власника.

Розміри острозьких лавок були різними (окремі з них названі

вище). В 1867 р. купець другої гільдії Лейбіш і рідні брати його Мендель, Мошк і Гецель Пінхасовичі Гутмани заставили свою лавку за 261 руб. і 50 коп. шириною 4 аршини і 14 вершків (приблизно 3 м і 46 см) та довжиною 7 аршинів і 7 вершків (приблизно 5 м і 29 см) [24, 3]. Заставлена братами Гершензонами А. Біберу лавка була шириною 4 аршини (приблизно 2 м і 87 см) і довжиною 5 аршинів і 20 вершків (приблизно 5 м і 72 см) [22, 2]. Зрозуміло, що розміри інших могли бути як більшими, так і меншими та відповідно різнилися між собою в залежності від успішності підприємця. Безперечно, лавки губернських міст і значних торгових центрів (такими для Волині були Житомир, Бердичів та ін.) були в середньому більшими за розмірами, а річний дохід міг бути значно вищим.

Всі торгові лавки Острога, як це фіксують документи середини XIX ст., знаходились на вотчинній території власника міста Кароля Яблоновського, а згодом його нащадків. Представники князівської династії Яблоновських виставляли досить конкретні умови перед власниками приватних торгових лавок. На середину XIX ст. вони були сформульовані наступним чином:

1) поземельний чинш у розмірі 1 руб. і 50 коп. необхідно було вносити щорічно до 24 червня на користь власника Острога. В разі невиконання цієї умови слідувала відповідальність згідно законів Російської імперії;

2) власники торгових лавок не мали права складати конкуренції вже існуючим та на майбутнє створеним орендним, заводським, торговим, питейним і фабричним “владельческим” доходам;

3) князі Яблоновські забороняли без відома і дозволу їх економії перепродавати лавки;

4) заборонялось на землі князів мати будь-які періодичні орендні, державні чи приватні борги;

5) у випадку знищення лавки пожежею чи іншими стихійними лихами не дозволялось тримати землю під “пусткою” більше ніж два роки, в разі неможливості відбудувати лавки більше, ніж за два роки земля поверталась у власність князів Яблоновських [23, 15].

Вищепераховані умови своєрідного контракту були представлені в 1867 р. острозькому купцю 2-ї гільдії єврею Хаїму Мошковичу Горенштейну опікуном Хілевським та бухгалтером Вітковським від імені князя Артура Яблоновського [23, 15 зв.]. Перед такими контрактними умовами були поставлені власники всіх приватних торгових лавок в Острозі. Жорсткі умови ведення постійної торгівлі в Острозі були притаманні для всього XIX ст. Принаймні, так можемо

говорити про час, коли Острог перебував у власності князівської родини Яблоновських, про що слід окремо відмітити. Один із її представників Кароль у 1802 р. об'єднав роз'єдане до того часу на дві частини місто. Князі Яблоновські володіли Острогом до 1875 р., коли їх рід згас. Відтоді місто придбав у спадкоємців статс-секретар Танеєв. У 1885 р. він продав місто у власність удільному відомству, яке здійснювало управління маєтностями російської імператорської династії. Таким чином, якщо врахувати, що в місті на середину XIX ст. функціонувало приблизно 250 лавок, від кожної з яких власник Острога отримував 1 руб. і 50 коп., то загальний його дохід від них міг становити 375 руб.

При купівлі-продажі середня ціна кам'яної лавки в Острозі залежно від конкретних обставин, могла коливатись від 135 до 600 руб. Причому за 200 руб., для порівняння, можна було придбати кам'яний будинок в місті. Державна оцінка торгових лавок, здійснення якої відбувалось за посередництвом квартирної комісії, словесного суду (це особливий суд, послугами якого користувались лише гільдійні купці; це зокрема належало до їх привілеїв), міського правління і, що водночас вимагалось для вироблення купчої кріпості, була завжди нижча від реальної ринкової ціни. Так, в кінці 1854 р. городничче правління оцінило кам'яну лавку Янкеля Смішкіса в 150 руб., продав він її за погодженою з обох сторін суму 200 руб. Рейзі Перлштейн [16, 8-12зв.], яка через більше ніж місяць часу відмовилась від купчої кріпості на цю лавку. В цьому ж році при продажу торгової лавки Ушера та Хаї Соїзін, вона була оцінена острозькою квартирною комісією в 150 руб. [17, 5зв.]. Цю лавку вони продали за 300 руб. [17, 7]. Згідно державної оцінки лавка Вольфа Гендельберга мала ціну 275 руб., а була продана за 290 руб. [13, 5зв.]. Державні оціновачі встановлювали вартість торгової лавки приблизно за такою формулою: чистий дохід множили на число вісім [27, 7зв.-8]. Отже, спостерігається не завжди об'єктивна оцінка нерухомої власності з боку державних органів влади. Якщо на кінець XVIII ст. більшість торгових лавок в Острозі були дерев'яними, то на середину XIX ст. спостерігаємо значний попит у купівлі лише кам'яних лавок (див. таблицю).

Своєрідною була схема купівлі-продажу торгових лавок. Після звернення в Острозький повітовий суд з проханням видати купчу кріпость на ім'я нового власника, суд вимагав розглянути питання прохачів в таких інстанціях як міське правління, квартирна комісія та словесний суд. Повітовий суд подавав запит до цих інстанцій з проханням надати інформацію про вартість лавки, перебування не-

рухомої власності в офіційному володінні продавця, приписання до цієї лавки будь-яких боргів державних чи приватних, арешти, заборони, інші законні перешкоди, згоду власника м. Острога на продаж. Лише при умові зібрання усіх довідок можливим було купити-продати нерухомість [16, 2зв.-3]. Документи від острозької квартирної комісії, як правило, підписували орієнтовно у складі наступних членів: городничий капітан, дворянський депутат (І. Бохенський), міщанський депутат (В. Калиновський), єврейський депутат (Майнфайн), діловод [16, 6 зв.]; від словесного суду – голова [16, 7]. Діяльність вказаних депутатів, імена яких вдалося з'ясувати, припадає на середину 1850-х рр. [20, 4зв.]

Як видно з вищеподаного матеріалу, можливим є відновити імена окремих власників торгових лавок, що може стати предметом спеціального дослідження. Варто згадати також і про державних службовців міста, окремі аспекти діяльності яких добре відображено в купчих кріпостях на торгові лавки. Так, наприклад, в справах Острозького повітового суду зустрічаємо матеріали про діяльність вже згаданого відомого острозького краєзнавця С.Кардашевича – “сие прошение со слов просителей сочинял и писал дворянин Станислав Иванов сын Кардашевич” [11, 1зв.]. Вказані документи можуть стати в нагоді для вивчення демографічних процесів у регіоні тощо.

Власниками лавок в місті були не лише острожани, а й підприємці інших міст губернії. Так, знаходимо відомості про дочку рівненського 3-ї гільдії купця Товбу Бліх, яка придбала в місті кам'яну лавку і тут оселилась [19, 4]. До середини 1850-х рр. в Острозі мав кам'яну торгову лавку мешканець Новоград-Волинська Мошко Бір Зейв-іліович Бород [4, 1-1зв.]. Острозькі купці теж володіли лавками в інших містах. Єврейка Носева мала торгову лавку в м. Аннополі. З цього приводу відомий інцидент, коли в кінці 1820-х рр. учні острозької прихідської школи здійснили крадіжку в Аннопольській лавці і написали пасквіль (конкретно йдеться про учня Берестовського) на вчителя. Звідси дізнаємося про асортимент промислових товарів, які реалізовувались в лавці: гребінці, гаманці, шерстяні штани, помада, серезки, табакерки, папір, чубуки і люльки [28, 8зв. – 9].

Асортимент товарів торгових лавок Острога був досить широким, виходячи навіть з вищевказаного переліку заводів, фабрик та млинів. Станом на середину XIX ст. в місті найпоширенішими були такі ремісничі спеціальності, як чоботарі та шевці. Предметами торгівлі ставали окремі шовкові, паперові та інші галантерейні тканини. Наприклад, Черня Фрейдін в 1858-1862 рр. орендувала торгову лавку

“в которой сидела с разнородными галантерейными и другими товарами” [21, 20]. Досить поширеним був розпродаж хлібних та інших “вин”. Острозькі винокурні (мається на увазі горілчані заводи) виготовляли “вино” першої та шостої проби, яке реалізовувалося як на місцевих ринках, так і на закордонних. Зокрема горілку експортували до Австрії. Родина євреїв Локачів, що проживали в Острозі у 1850-х рр., міським жителям продавала муку, змелену на місцевому водяному млині, що належав купцю третьої гільдії Пінхасу Лінецькому. Цікаво, що перші зобов'язувались останньому, згідно письмової домовленості, купувати борошно лише з його млина [29, 3].

Про високий ступінь впровадження товарно-грошових відносин у всі сфери суспільства свідчить факт беззаперечної активної участі в ньому православного духовенства. Характерно, що острозькі храми з середини XIX ст. теж володіли лавками, в яких продавали свічки. Торгівля вказаним товаром приносила чималі прибутки. Як відомо з історичних джерел таку свічкову лавку мала соборна Успенська церква [31]. Створена вона була з ініціативи російського чиновництва. У 1812 р. вони звернулися до благочинного С. Симоновича з проханням спільно зі священниками встановити церкву, при якій би можна було відкрити лавку для продажу свічок, а також можливе місце для будівництва свічкового заводу [32]. Незабаром, 5 лютого 1812 р., послідувала відповідь, у якій йшлося про можливість влаштування такої при Успенському соборі. Із свічковим заводом виявилось набагато складніше [33].

Значна частина єврейських родин володіли не однією, а кількома лавками. Більшість власників лавок належали до купців третьої гільдії, тобто це ті купці, які мали право займатись оптовою та роздрібною торгівлею в певному місті, повіті, окрузі. Мінімальна сума їх капіталу з 1794 р. становила 2.000 руб. З оголошеної суми капіталу брався в казну 1% податку [37, 18]. Досить рідко трапляються згадки про купців другої гільдії, ще рідше – першої в Острозі.

Власне соціально-економічний розвиток міста мало чим відрізнявся від розвитку інших повітових міст Волині XIX ст. Незважаючи на те, що сучасники характеризували Острог у другій половині XIX ст. як “бедный уездный городок” [38, 36], порівняно з іншими 12-ма повітовими центрами Волині він посідав п'яте місце за кількістю жителів поряд з м. Дубно [41, 51]. Разом з тим, наявність тут значної кількості торгових лавок, власниками яких були євреї як і в інших регіонах, свідчить про широке впровадження капіталістичних відносин навіть в далеких провінційних окраїнах Російської імперії і як їх вияв – розвиток постійної міської торгівлі.

Таблиця
Відомості про купівлю-продаж торгових лавок в Острозі

№ п/п	Прізвище покуця (або нового власника)	Характеристики, кількість	Вартість (в рублях сріблом)	Дата купівлі-продажу, час користування ¹
1.	Меєр Лейб Гендельберг	Кам'яна, 1	300	1848 р.
2.	Шліома Бенюминович Фінкельштейн	Кам'яна, 1	300	1847 р.
3.	Міхель Ананійович Гутман	Кам'яна, 1	300	1848 р.
4.	Розалія Ліпецька	Кам'яна, 1	200	1847 р.
5.	Гершко Рахмільчук	Дерев'яні, 4	300	1847р.
6.	Зельман Шмуль Беркович Векслер	Кам'яна, 1	500	1840-ві рр.
7.	Арон Фішелівич Судак	Кам'яна, 1	160	1849 р.
8.	Аврам Степенберг ²	Кам'яна, 1	290	1850 р.
9.	Товба Шелівовна Блх	Кам'яна, 1	300	1855 р.
10.	Іта Розенфельд ³	Кам'яна, 1	350-400	1863 р.
11.	Мойша Хаїм Рикман	Кам'яна, 1	300	1854 р.
12.	Лейбіш Аврум Бібер	Кам'яна, 1	400	1863-1867 рр. ⁴
13.	Пінхас Лейзорович Гутман	Кам'яна, 1	250	1843 р.
14.	Хаїм Мошкович Горенштейн	Кам'яна, 1	500	1870 р.
15.	Зелік Хаїмович Горенштейн	Кам'яна, 1	300	1862 р.
16.	Пінхас Вольфович Гольденберг	Кам'яна, 1, двоповерхова	290	1850 р.
17.	Естер Дерманська	Кам'яна, 1,	300	1852 р.
18.	Бейла Бібер	Кам'яна, 1	600	1867 р. ⁵
19.	Наталія Миколаївна Боцяновська	Кам'яна, 1	125 ⁶	1868 р.
20.	Ета Шліюмова Бород	Кам'яна, 1	250	1855 р.
21.	Лея Бронецька	Кам'яна, 1	200	1855р.
22.	Бер Нухімович Йойрш	Кам'яна, 1	300	
23.	Шевель Мошкович Лернер	Дерев'яна, 1	270	1854 р.
24.	Лузя та Берко Лінецький	Кам'яна, 1	200	1851 р.
25.	Арон та Сося Токар ⁷	Кам'яна, 1	180	1854 - 1862 р.

¹ Дати проставлені згідно часу, коли були оформлені купчі кріпості на власність або ж за часом, коли остаточно в результаті різних спірних питань щодо власності, було винесено рішення чи то острозького повітового суду, чи новоград-волинського магістрату, чи волинської цивільної палати та ін.

² Острозький міщанин єврей Аврам Степенберг придбав кам'яну торгову лавку в острозького міщанина єврея третьої гільдії купця Бенюмена Фінкельштейна за 290 руб., але останній мав ряд боргових зобов'язань перед поміщиком села Хорова Острозького повіту Йосифом Бохенським. Він розпочав судову тяжбу з Б. Фінкельштейном в Новоград-Волинському міському магістраті. Це, а також одночасний продаж цієї ж лавки тим же Бенюменом Фінкельштейном Ганні Мерзвільській, яка дала 30 руб. задаток при свідках євреях Шліомі Копійці і Вайшенблімі, дали підстави Острозькому повітовому суду не дозволити здійснити купчу кріпость на цю лавку. Разом з тим було покладено заборону на все майно Б. Фінкельштейна [12].

Таблиця складена на основі документів ДАРО: – Ф. 22. “Острозький повітовий суд”. – Оп. 2. – Од. зб. 267; Оп.4. – Од.зб.: 119, 197,199, 201, 201 А, 206, 216, 217, 221, 222, 228, 244, 252, 254, 258, 262, 277, 285, 293, 300, 375, 377, 379.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів м. Києва (далі – ЦДАК). – Ф. КМФ-11. Історія міст і сіл України. – Оп. 2. – Од. зб. 13.
2. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка. – Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги (НБ-ЛНУ. ВРСК). – Спр. 1721, IV. – Арк.3.
3. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО) – Ф.22. Острозький повітовий суд. – Оп. 1. – Од. зб. 48
4. ДАРО. – Ф.22. – Оп.2. – Од. зб. 267.
5. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 119.
6. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 197.
7. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 199.
8. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 201.
9. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 201А.
10. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 206.
11. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 216.
12. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 217.
13. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 221.
14. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 222.

³Дана торгова лавка станом на літо 1813 р. коштувала 135 руб. Після її перебудови, внаслідок чого вона збільшилась на 4 аршини квадратних, та ремонту в 1850-х рр. реальна її вартість на початку 60-х рр. XIX ст. коливалась від 300 до 400 руб. [25].

⁴ Лейбіш Бібер позичив Гершензонам на п'ять років 400 руб. сріблом, за що була заставлена їх торгова лавка. Нею він користувався протягом вказаного у таблиці часу.

⁵ В 1860 р. ця лавка була дана в заставу Лейбішу Авруму Біберу, чоловіку Бейли Бібер, яка в силу того, що продавці лавки Гершензони були не в змозі повернути борг, зобов'язалась в обмін на лавку виплатити їх борги Л. Біберу [13].

⁶ До цієї суми слід додати відсотки за 5 років від 125 руб.

⁷ Згідно умов єврейського шлюбного контракту лавка була придбана 16 березня 1854 р. подружжям Арона і Сосі Токар. Через певний час розпочались між ними суперечки. В 1862 р. Арон Токар виїхав в Могилів, де і помер. Після відповідного рішення Острозького повітового суду лавка перебувала у спільному володінні Сосі Токар і батька її покійного чоловіка. В 1858-1862 рр. вона була здана в оренду Черні Фрейдін [21].

15. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 228.
16. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 244.
17. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 252.
18. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 254.
19. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 258.
20. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 262.
21. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 277.
22. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 285.
23. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 293.
24. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 300.
25. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 375.
26. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 377.
27. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 379.
28. ДАРО. – Ф.22. – Оп.4. – Од. зб. 619.
29. ДАРО. – Ф.512. – Оп.1. – Од. зб. 3.
30. ДАРО. – Ф. 545. – Оп.1. – Од. зб. 515. “План проэктированного расположения уездного города Острога Вольнской губернии в 1887 году”.
31. ОДІ-КЗ (далі – ОДІ-КЗ). КН 24367 / III Д 9361.
32. ОДІ-КЗ. КН 24512 / 1-2 / III Д 9489.
33. ОДІ-КЗ. КН 24512 / 1-2 / III Д 9490.
34. Близняк М. Острог в кінці XVIII ст. за матеріалами “Опису острозького повіту Волинської губернії” 1798 р. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С.68-75.
35. Вихованець Т. Острозький ринок XVI – XVIII ст.: топографія та соціальна структура // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Історичні науки. Вип. 7: До 40-ліття Українського історичного товариства. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – С. 518 – 541.
36. Гуржій О.І. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 1959. – №5. – С.36-52.
37. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 16-41.
38. Историко-статистическое описание г. Острога и Острогскаго уезда // Вольнские губернские ведомости. Часть неофициальная. – 1861. – №7. – 18 февраля. – С. 35-36.
39. Кителин П. Острожское имение // Киевская старина. – 1888. – Апрель. – Т. XXI. – С.22-23.
40. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – 288с.
41. Мельник Л.Г. Міста України за Всеросійським переписом 1840 р. // УІЖ. – 1989. – №12. – С.49-56.
42. Михайлишин О. “Зразковий” генплан Острога 1845 р. як один із

етапів розвитку планувальної структури міста // Наукові записки Острозької академії. – Острог, 1998. – Т.1. – Ч.ІІ. – С.75-77.

43. Острог // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб., 1892. – Т. XXII.

44. Торговые ряды // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1892. – Т. XXXII. – С.368-394

45. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiaiy do historii Woyni. – Krakyw; Warszawa, 1913.

46. Ostryg // Siownik geograficzny krylestwa Polskiego i innych krajyw slowiacskich / Pod red. B. Chlerbowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1886. – Т. VII. – S.682-690.

Ольга Юрейко

ГОЛОВНА РУСЬКА РАДА І ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НАРОДОВА: ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН

Внаслідок „Весни народів” 1848 р. значною мірою політизувалося національне життя у Галичині. Конституювалися українські і польські політичні організації в особі Головної руської ради (далі – ГРР) і Центральної ради народової (далі – ЦРН). Впродовж шести місяців вони визначали основні засади українського і польського, політичного і національного життя у Галичині. У своїх діях обидві інституції апелювали до налагодження взаємних відносин, почасти співпраці.

В історіографії це питання не знайшло належного вивчення. У загальних рисах про взаємини ГРР і ЦРН згадано в дослідженнях В.Бориса [1], Ф.Стебля [6], Я.Козіка [18], М.Столярчика [25], М.Данилака [15]. Однак ці автори констатують лише фрагментарні факти про відносини двох організацій.

Мета статті – на основі опублікованих протоколів ГРР і ЦРН та тогочасної галицької преси охарактеризувати причини суперечностей між ГРР і ЦРН, проаналізувати українсько-польську полеміку щодо самотності українців та показати її значення для подальшого розвитку українського національного життя.

ЦРН з самого початку намагалася очолити національно-визвольний рух у Галичині в цілому і відновити Польську державу в кордонах 1772 р. Однак, у своїх діях вона натрапила на рішучий спротив українських національних діячів. Адже українці становили більшість мешканців краю. На цьому факті чи не вперше акцентував увагу член Ставропігійського інституту адвокат К.Віньковський (1821-1891). 19 березня 1848 р. під час підписання у Львові петиції до імператора він підкреслив: „Не забувайте, що ви руське плем’я, окреме від поляків, що у вас інша національність, своя історія, своя мова, словом, що ви – русини. Якщо хочете підписати, то не робіть цього раніше, ніж в адресі буде поміщено вимог, що забезпечать вам вашу самостійність, вашу народність і вашу мову” [8, 462].

© Ольга Юрейко, 2008

Українське питання виявилось одним із найважливіших у діяльності ЦРН. Тому її лідери з самого початку намагалися налагодити союзницькі відносини з українськими політичними діячами. Вже на своєму першому засіданні, яке відбулося 14 квітня, ЦРН заявила про забезпечення українцям національних прав. Для цього була підготовлена відозва, яку опублікував її друкований орган „Rada Narodowa” [21, 1]. У тексті відозви зазначалось, що „у Польщі з давен-давен проживали дві гілки одного дерева – українці і поляки, пов’язані рівністю у звичаях та особистими родинними зв’язками” [19, 3]. Цим зверненням ЦРН проголошувала збереження рівності між обома народами і закликала до спільного досягнення поставленої мети. Українські лідери таку заяву не сприйняли. При цьому вони виходили з того, що опублікована польська відозва була звичайною декларацією, у якій, „крім запевнення у рівності, не було жодної позитивної програми для галицьких українців” [18, 167].

Така політика ЦРН призвела до того, що українське духівництво 19 квітня підготувало петицію, текст якої згодом став основою програми ГРР. Єпископ-суфраган Г.Яхимович (1792-1863) у своєму листі до львівського митрополита М.Левицького (1774-1858) так констатував мету петиції: „Буде вона, принаймні, знаком, що тут, крім поляків, є ще і русини, котрі, будучи завше вірні урядові, змушені пред’явити дуже скромні побажання для забезпечення своїх свобод” [7, 289].

У відповідь на дії української інтелігенції ЦРН 21 квітня звернулася із відозвою до львівської і перемишльської греко-католицьких консисторій як посередників в українсько-польських відносинах. Її авторами були відомий драматург А.Фредро (1793-1869), монах-василіянин Устиянович та греко-католицький священник, професор Львівського університету О.Криницький (1791-1861). У відозві містилося прохання до консисторій розіслати усім священникам спеціальні листи. У їх текстовій частині мало бути зазначено, що „ми всі є між собою братами, рівні перед Богом і правом, і незважаючи на різницю в обряді і мові, є мешканцями одної польської землі” [23, 14].

Представники греко-католицького духівництва виступили проти такого твердження. Вони вважали Галичину українським краєм, а українців – самотнім народом. Через це вони почали вживати заходів щодо створення своєї політичної організації.

ЦРН, розуміючи, що інституція галицьких українців буде опозиційно налаштована до її діяльності, на своєму засіданні 28 квітня ухвалила направити власних представників до селян і греко-католицького духівництва з метою залучення їх до польської організації.

Зокрема, делегація у складі поміщиків Ф.Абенкаурга та І.Нікоровіча зустрілася з Г.Яхимовичом і запропонувала йому приєднатися до ЦРН. Останній пообіцяв, що увійде до складу ЦРН лише у тому випадку, якщо до неї вступить митрополит М.Левицький [11, 172]. Проте львівський митрополит також відмовився і надіслав Г.Яхимовичу листа, в якому 1 травня 1848 р. благословив створення ГРР [7, 313].

Установче засідання ГРР відбулося 2 травня 1848 р. у митрополичій палаті (при церкві св. Юра). Крім українців, там були польські представники. Намагаючись не допустити заснування небажаної їм політичної інституції, вони пробували переконати присутніх у недоцільності її створення і пропонували приєднатися до ЦРН. Зокрема, польський адвокат Суский, заявив, що народу достатньо однієї ради і вона вже є створена. Польський урядовець Шлаский запропонував відмовитись від кириличної абетки та використовувати у письмі латинські літери. У відповідь греко-католицький священник О.Заклинський наголосив, що українці поважають польську народність, однак мають святий обов'язок дбати про свою культуру і для цього створюють ГРР [2, 1].

Заснування ГРР було обґрунтовано у відозві від 10 травня 1848 р. такими словами „Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує”. Головними своїми завданнями ГРР вважала збереження віри та обряду, зрівняння у правах греко-католицької церкви та її священників з правами інших обрядів, впровадження української мови у школи та захист конституційних прав українського народу в Галичині. Відносно галицьких поляків, вона наголосила на дотриманні з ними мирних стосунків, підкресливши, що „сам Бог і право людськості наказує, аби-сьмо напротив тих, котрі попри нас также ся о своє добро і свою народність старают, жадної ненависти в серцях наших не живили, но як щирі сусіди одної землі в згоді і єдності жили” [9, 1-2].

Претендуючи на роль єдиного лідера суспільного руху в Галичині, ЦРН не бажала змиритися із появою української політичної організації. У зв'язку з цим між ГРР і ЦРН виникла гостра полеміка, яка знайшла своє відображення як у тогочасній галицькій пресі, так і у публіцистиці. ЦРН намагалися показати український рух перед європейською громадськістю як інспірований австрійською владою контрреволюційний виступ вузького кола представників

вищого греко-католицького духовництва. ГРР відстоювала національну самобутність українців і їх право на окремий суспільно-політичний розвиток [6, 162].

Одним із перших полемічних творів був „Маніфест до українців”, який підготувала ЦРН 9 травня 1848. Ним визнавалась рівноправність українців та поляків. Водночас наголошувалось на тому, що українці не можуть мати інших потреб, прагнень і цілей, ніж поляки [22, 60]. У статті „Два українські комітети у Львові” ЦРН називала створення ГРР реакційним заходом австрійського уряду, а діячів української організації – святоюрцями, тобто особами, які відстоювали інтереси лише вищого греко-католицького духовництва [16, 96].

На своєму засіданні 22 травня 1848 р. ГРР охарактеризувала вище згадані статті як „очернення Ради нашої” і доручила службовцю управління поліції у Львові І.Константиновичу, вчителю І.Домковичу, священнику І.Гушалевичу, самбірському правнику Ю.Лаврівському та директору друкарні Ставропігійського інституту Ю.Вислобоцькому підготувати аргументовану відповідь і можливість опублікувати її у друкованому органі поляків [2, 28]. 29 травня ця відповідь у вигляді статті була надіслана до редакції часопису „Gazeta Narodowa”. У ній зазначилося, що „ГРР була створена не урядом, а під впливом того духа, що у мільйонах українських сердець віками переховувався” [24, 143].

Того ж дня ЦРН підготувала відозву до українців, у якій закликала ГРР до об'єднання. Вона заявляла про спільну мету двох організацій щодо піднесення української народності та покращення становища священників і селян. Зокрема, наголошувалось, що ГРР самостійно не справиться із цими завданнями. Проте ГРР усно, через делегатів, відмовилась від пропозиції ЦРН, підкресливши її суперечність „Відозві до українського народу” від 10 травня 1848 р. [18, 201].

Прагнення галицьких українців відстояти право на свою національну самобутність призвело до появи полемічних праць у публіцистиці. Так, значний резонанс серед української громадськості викликала стаття невідомого польського автора „Винайдена народність” („Narodowość nadewszystko”), опублікована у газеті „Dziennik narodowy” 25 березня 1848 р. Її суть полягала у запереченні існування українського народу. Одним із перших спростував заяву польського опонента секретар ГРР Т.Леонтович, який у квітні 1848 р. польською мовою написав брошуру „Відповідь на статтю

про не існування українців”. У ній Т.Леонтович наголошував на наявності у князю добу літератури українською мовою, засвідчену численними пам’ятками, починаючи із договорів із Візантією і закінчуючи грамотами галицько-волинських князів. Виходячи із мовних і релігійних відмінностей, він заявляв, що українці є окремим народом [9, 46-47].

Т.Леонтович був також автором анонімного полемічного твору „Warunki zgody między Polska a Rusią” („Умови взаємопорозуміння між Польщею і Руссю”). У ньому зазначалось, що прагнення поляків відродити Польську державу в кордонах 1772 р. можна реалізувати, лише врахувавши інтереси українського народу, а саме надавши йому право на самоуправління [13, 717-724].

25 травня 1848 р. у Перемишлі була опублікована польською мовою брошура згодом значного галицького вченого, духівника митрополита М.Левицького А.Петрушевича (1821-1913) під назвою „Кілька слів на захист української народності”. Дискутуючи з поляками, А.Петрушевич аргументовно ставив питання про те, як же можуть 15 млн. українців розчинитися серед 10 млн. поляків? При цьому А.Петрушевич зробив висновок, що до 1848 р. українці в Галичині були чужинцями. Він вірив, що з приходом до влади ГРР ситуація зміниться на краще. Тому радив польській організації припинити даремно справу, стати на ґрунт правди, оскільки лише таким чином можна поєднати українців і поляків [20, 46-52].

Участь у полеміці взяли також діячі інспірованого ЦРН Руського собору. Він був утворений 23 травня переважно із представників полонізованої української шляхти та інтелігенції. До складу Руського собору входили літератор і фольклорист, редактор друкованого органу цієї організації „Дневника руського” І.Вагилевич, три графи Дідушицькі, граф Голієвський, три священники – професор теології О.Криницький, В.Дольницький і Р.Крижанівський та ін. Члени Руського собору, виступаючи за згоду між українцями, насправді вважали їх частиною польського народу, заперечували його самостійний розвиток. Вони намагалися представити ГРР лише як орган у церковних справах. 8 червня лідери Руського собору звернулися із відозвою до українського галицького духівництва, закликавши його до єдності з поляками. Та бажаної підтримки не домоглися.

Велику надію на Руський собор ЦРН поклала під час Слов’янського з’їзду, що відбувся на початку червня 1848 р. у Празі. Ініціатива ЦРН відправити членів Руського собору на з’їзд була спричинена тим, що 16 травня 1848 р. ГРР обрала своїх представ-

ників на празький з’їзд. Це були заступник голови ГРР, правник І.Борискевич (1815-1892), греко-католицький священник Г.Гинилевич (1809-1871) і семінарист О.Заклинський. ГРР прагнула донести світові бажання українців розвивати свою народність, мову та культуру, а також отримати ті ж права, що й інші народи. У зв’язку з цим ЦРН для підтримки ідеї відродження Речі Посполитої у кордонах 1772 р. та визнання в Галичині єдиного польського народу вислала на Слов’янський з’їзд, крім своєї делегації (філософ К.Лібельт, історик А.Беловський, літературознавець Л.Лукашевич, директор наукового інституту ім. Оссолінських у Львові А.Клодзінський, поміщик С.Смаржевський та ін.), також діячів Руського собору (поміщиків Л.Сапігу, Є.Любомирського, селянина Ю.Дзедушицького, публіциста К.Ценглевича). Останні заявили, що вони є єдиними представниками українців Галичини, а члени ГРР – лише вищого духівництва греко-католицької церкви [25, 150].

Зважаючи на те, що діячі ГРР та ЦРН опинились у спільній українсько-польській секції, між ними зав’язались жваві дискусії. Так, на урочистому відкритті Слов’янського з’їзду (2 червня 1848 р.) І.Борискевич у своєму виступі підкреслив національну самобутність галицьких українців, вказав на їх безправне становище і поставив вимогу надати їм певні конституційні свободи, прийняти до слов’янської федерації, над створенням якої працював з’їзд. На другому засіданні поляк К.Лібельт, який був головою українсько-польської секції, відповів, що Польща хоче бути одною із частин слов’янської федерації, а сепаратизм українців протидіє цьому [15, 52].

Для врегулювання українсько-польських суперечностей діячі ГРР запропонували провести адміністративний поділ Галичини на дві провінції за етнічною ознакою. З певними застереженнями щодо цього проекту виступив польський депутат З.Погловський, відзначивши, що в існуючих умовах поділ Галичини послабить слов’янську єдність. Водночас він підтримав інші пропозиції українців, зокрема, вимогу зрівняння у правах та оплаті греко-католицького духівництва із римокатолицьким. Найчіткіше прагнення українців до політичної самостійності сформулював О.Заклинський: „Хочемо показати Європі, що бажаємо жити не під Польщею, а як окремий народ. Як це відбується, не знаємо, але хочемо повної окремішності [4, 135].

У ході дискусії стосунки між українцями і поляками різко загострилися. Діячі ГРР завзято відстоювали свою думку і не хотіли відмовлятися від поділу Галичини. Представники польського народу погоджувалися на всі вимоги українських делегатів, за ви-

нятком пункту про цей поділ. Компроміс було знайдено після втручання чеської делегації, яка стала посередником в українсько-польських суперечках. В результаті 7 червня між галицькими українцями і поляками було підписано угоду, яка під назвою „Вимоги українців у Галичині” увійшла в підсумковий документ з’їзду – „Адрес до імператора”. Угода передбачала фактичне зрівняння прав українського і польського населення краю, а розгляд питання поділу Галичини відкладала до скликання краєвого сейму. Проте Празьку угоду не визнали ні ГРР, ні ЦРН. Вона мала чисто декларативне значення і не вирішила українсько-польських суперечностей. Та все ж на пам’ять про цю подію у Празі на різнобарвному папері, що символізував усі слов’янські національні кольори, було надруковано пісню „Мир вам, браття, всім приносим” (слова І.Гушалевича, музика Т.Леонтовича), яка згодом фактично стала українським національним гімном у Галичині [4, 137].

Стосунки між ГРР і ЦРН загострилися у зв’язку з проведенням виборів до першого австрійського парламенту, скликання якого передбачалось дарованою конституційною грамотою імператора Фердинанда від 25 квітня 1848 р. Кожна з організацій намагалась відправити більшу кількість своїх депутатів до Відня.

Щоб відштовхнути селян від участі у виборах (вони склали понад 80% населення Галичини), польські агенти залякували виборців. Так, ГРР заявляла, що за польського діяча Ф.Смольку, обраного депутатом у Любачеві, народ голосував лише, „боячи ся панщину” [2, 38]. Таким чином, користуючись неписьменністю селян, польські діячі отримали більше мандатів, ніж українські депутати.

Внаслідок виборів до парламенту від Галичини вибрано 96 депутатів, у тому числі 35 українців (священики Г.Яхимович, Г.Левицький, Г.Шашкевич, селянин І.Капушак та ін.). Серед польських депутатів були доктор прав Ф.Смолька, адвокат Ф.Земляковський, правник М.Дилевський та ін. [14, 13-37].

Найбільш складною для українських і польських депутатів у віденському парламенті виявилась проблема поділу Галичини. Вносячи цю пропозицію на розгляд парламентаріїв, українці виходили з того, що лише так можна розв’язати тривалу українсько-польську суперечку в Галичині. Крім цього, на їх думку, це б сприяло розвитку української нації та уможливило фактичну рівноправність греко-католицької церкви в краю. Водночас проблема поділу Галичини зустріла енергійну протидію з боку ЦРН, яка вважала, що Галичина – це неподільний польський край, що відійшов до скла-

ду Австрії як частина Польщі [3, 27].

Навколо цього питання між діячами ГРР і ЦРН виникла гостра полеміка, яка була спрямована на те, щоб переконати європейську громадськість у необхідності чи недоцільності поділу Галичини. Її розпочала ГРР, подавши на розгляд парламенту відповідну петицію. Опозиційні документи вносились польськими депутатами.

Однак, польські діячі не були готові до такого перебігу подій, тому зверталися по допомогу до ЦРН. Так, 25 липня 1848 р. на її засіданні було зачитано лист депутата М.Пінчківського, який просив підготувати і якнайшвидше відіслати до Відня документ проти поділу Галичини. Листи із подібним змістом направили до ЦРН М.Дилевський (26 липня) та Ф.Смолька (29 липня) [21, 135-136].

Паралельно із поданням петицій до парламенту ГРР ініціювала збір підписів серед місцевого населення. Зокрема, документ під назвою „Меморіал української нації для з’ясування її становища” від 31 липня був підкріплений 15 000 підписів [10, 34]. До заяви, надісланої 13 серпня 1848 р. на розгляд парламентаріїв, було додано 61 120 підписів [10, 174], а 28 серпня 1848 р. депутатам було пред’явлено 21 008 підписів за поділ Галичини [11, 25-26]. Загалом підписи від українського населення продовжували надходити протягом всієї діяльності першого австрійського парламенту.

Опротестовуючі підписи збирала також ЦРН. З цією метою на засіданні 27 липня 1848 р. було вибрано спеціальну комісію. До її складу увійшли поміщик А.Голєєвський, ремісник І.Кречмер та науковець Л.Слабковський [21, 137].

29 липня ЦРН вирішила відправити делегацію до митрополита М.Левицького із пропозицією підписатись проти поділу Галичини. Делегацію склали поміщики К.Красіцький, Т.Василевський, Л.Сапіга та урядовці А.Батовський і А.Любомирський. Однак, її візит до замиської резиденції митрополита в Уневі 9 серпня був безрезультатний, оскільки голова греко-католицької церкви відмовився підтримувати польську політику [12, 282-284].

Враховуючи значні переваги ГРР в українсько-польській полеміці у віденському парламенті, ЦРН вважала єдиним способом запобігти поділу Галичини перенесення обговорення цього питання на засідання майбутнього краєвого сейму. Зокрема, польський діяч А.Добжанський наголошував на тому, що сейм ніколи не допустить поділу Галичини на дві провінції [21, 200].

Проблема поділу Галичини спричинила також полеміку в тогочасній галицькій пресі. 18 серпня 1848 р. у „Gazecie Narodowej”

появилася стаття „Чорно-жовтий патріотизм святоюрців”, у якому анонімний дописувач критикував політику ГРР [17, 445]. Своєрідною відповіддю на нього стала стаття „Про поділ Галичини”, опублікована у „Зорі галицькій” і підписана ініціалами „Й. Л.”. Польський історик Я.Козік вважає, що її написав Йосиф Лозинський [18, 116]. У цій статті автор відстоював точку зору самотності українців. При цьому зазначав, що причиною ліквідації Польської держави було приниження українців. Він писав: „Не повинні вони зь ока спущати, же насъ є 15 міліонивъ (а то троха Большихъ якъ всьхъ поляковъ и со зляшеними русынами) и же через оутиссканье и понижуванье русиновъ Польска погибла” [5, 73-74].

Українсько-польська полеміка призвела до того, що польські діячі звернулися до Ставропігійського інституту, вимагаючи заборонити друкування „Зорі галицької”. У відповідь ГРР звернулася по допомогу до командувача львівським гарнізоном генерала Е.В.Гамерштайна, який пообіцяв, що візьме ситуацію під свій контроль [18, 204].

У жовтні 1848 р., зважаючи на революційні події у Відні та тимчасове припинення засідань першого австрійського парламенту, проблема поділу Галичини відійшла на задній план. Натомість, актуальним стало питання формування української національної гвардії.

16 жовтня ГРР звернулася до галицьких українців організувати українське військо з метою збереження порядку в краї [2, 76]. На засіданні 24 жовтня ЦРН назвала ці заходи нелегальними і вирішила чинити їм опір. Зокрема, один з діячів ЦРН З.Воланський заявив про необхідність подання протесту до уряду, однак цю пропозицію не підтримали [21, 277]. У протоколах ГРР сказано, що останнім документом ЦРН стосовно галицьких українців була петиція до уряду про необхідність розпуску руських рад [2, 82]. Проте після польського повстання у Львові 1-2 листопада 1848 р. припинила діяльність ЦРН і її філії, а ГРР продовжила своє існування.

Отже, у травні-жовтні 1848 р. головними дійовими особами в українсько-польських суперечностях виступали ГРР та ЦРН. Головною причиною загострення їх стосунків були різні цілі двох організацій. ГРР намагалася відстояти національну самотність галицьких українців і домагалася поділу Галичини за етнічним принципом. Натомість ЦРН прагнула бути єдиним лідером суспільного руху в краї і ставила собі за мету відновити Польську державу в кордонах 1772 р. Важливе значення мав також соціальний склад двох інституцій. Якщо до ГРР входили переважно греко-католицькі священики та селяни, то членами ЦРН були загалом поміщики і

римо-католицьке духовництво. Це загострювало питання зрівняння у правах духовництва обох обрядів, а також вимагало налагодження взаємин між польською шляхтою та українськими селянами. Взаємини між ГРР і ЦРН найбільш яскраво відображені в українсько-польській полеміці, яка велася на сторінках тогочасної преси і публіцистики. Ця полеміка була спрямована передусім на те, щоб європейська громадськість оцінила реальний стан справ у Галичині. Водночас вона мала важливе значення для галицьких українців, оскільки відкривала найцікавіші сторінки історії, піднімала питання української мови і назагал сприяла утвердженню національної самосвідомості.

Джерела та література

1. Борис В.О. Деякі питання українсько-польських відносин під час революції 1848 р. в Галичині // Українське слов'янознавство. – Львів, 1972. – Вип.6.
2. Головна руська рада, протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О.Турія. – Львів, 2002.
3. Демкович-Добрянський М. Польсько-українські взаємини у ХІХ сторіччі. – Мюнхен, 1968.
4. Кріль М. Питання національної самотності українців Галичини на Слов'янському з'їзді 1848 р. у Празі // Славістичні студії. – Львів, 1997. – Т.І.
5. О подоль Галиції // Зоря галицька. – 1848. – Ч.18.
6. Стеблій Ф.І. „Весна народів” у Львові // Історія Львова. – Львів, 2007. – Т.ІІ.
7. Студинський К. Матеріали до історії культурного життя в Галичині // Українсько-руський архів. – Т. ХІІІ-ХІV. – Львів, 1920.
8. Устиянович К. Історичний момент // Житє і Слово. – 1895. – Т.ІІІ.
9. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові). – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 1.
10. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 28.
11. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 180. – Оп. 1. – Спр. 33.
12. Batowski A. Dziariusz wypadku 1848 roku. – Wroclaw, 1974. – 471 s.
13. Borys W. Gios z 1848 r. W sprawie zgody polsko-ukraiskiej // Przegląd Historyczny. – 1972.
14. Buszko J. Polacy w parlamencie wiedecskim 1848-1918. – Warszawa, 1996.
15. Danilok M. Pol'sko-ukrajinskij (rusnnske) vzt'ahy v Haliini roku 1848 a ich riešenie na Slovanskom zjazde v Prahe // Galicja i jej dziedzictwo. Т. ХІІ (Galicja w 1848 roku). – Rzeszyw, 1999.
16. Dwa komitety ruskie we Lwowie // Rada Narodowa. – Nr. 25.
17. Czarnoiołty patriotyzm Swiktojurcyw // Gazeta Narodowa. – 1848. – Nr. 37.

18. Kozik J. *Mikdyj reakcj№ a rewolucj№ (studia z dziejw ukraickiego ruchu narodowego w Galicji w latach 1848-1849)*. – Krakw, 1975.
19. *Od Rady Narodowej do Braci Rusinyw // Rada Narodowa*. – 1848. – Nr. 1.
20. *Pietruszewicz A Siow kilka napisanych w obronie ruskiej narodowoci*. – Lwyw, 1848.
21. *Protokoij Rady Narodowej Centralney we Lwowie (14. 04 – 29. 10. 1848) / Red. S.Kieniewicz – Warszawa, 1996*.
22. *Rada Narodowa do Braci Rusinyw // Rada Narodowa*. – 1848. – Nr. 16.
23. *Rada Narodowa do Przewielebnych Konsystorzyw // Rada Narodowa*. – 1848. – Nr. 4.
24. *Slowo do Redakcyi Gazety Narodowej // Gazeta Narodowa*. – 1848. – Nr. 37.
25. *Stolarczyk M. Dzialalnosc Lwowskiej Centralnej Rady Narodowej*. – Rzeszyw, 1994.

Сергій Мішук

ОРЕСТ ОКСЕНТІЙОВИЧ ФОТИНСЬКИЙ (1862–1931) ТА ЙОГО ВНЕСОК У ЗБИРАННЯ, ОХОРОНУ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛИНСЬКИХ КНИЖКОВИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Волинь, з її багатим історичним минулим, завжди привертала до себе увагу істориків різного спрямування, була однією з яскравих складових загальноукраїнської історії. Волинь завжди була й одним із центрів краєзнавчого руху, відома багатьма істориками-краєзнавцями, серед яких такі особистості як С.Барановський, Д.Братчиков, А.Сендульський, М.Трипольський, М.Теодорович, А.Хойнацький, П.Абрамович та багато інших [13; 31]. Діяльність цього руху активно вивчається і має усі перспективи й на майбутнє. Важливе місце в історико-краєзнавчих дослідженнях займають історико-біографічні студії. Одним з напрямів, поки ще недостатньо висвітленим, є історико-книгознавчий, пов'язаний з процесами збирання, зберігання, наукового описування і дослідження рукописної та книжкової спадщини Волині, історії книги, волинських книжкових колекцій та зібрань у ХІХ – на початку ХХ ст [19].

Серед багатьох тих, хто долучився до цього процесу, дослідників та “збирателів” волинської старовини яскраво виділяється постать Ореста Фотинського (1862–1931), історика церкви, краєзнавця, архівіста, археографа, педагога, надвірного радника, подвижника науки.

Фотинський Орест Оксентійович (Авксентійович) народився 23 грудня 1862 р. у с. Батькове Кременецького повіту Волинської губ. у сім'ї священика. Закінчив Кременецьке духовне училище, Волинську православну духовну семінарію (1883), Київську духовну академію (1887). Працював викладачем Волинського жіночого училища духовного відомства та у духовній семінарії (1916–1918), у чоловічих школах та гімназіях (1905–1908). У 1917–1918 рр. викладав історію України у Волинському народному університеті, з жовтня 1919 р. – у створеному Волинському Інституті народної освіти. Надалі завідував Губернським архівним управлінням (1922–1923) та

працював заступником цього управління (1924–1925). Брав участь у створенні та діяльності Товариства дослідників Волині, яке діяло у Житомирі в 1900–1920 рр.; у 20-х роках організував Історичний архів при Волинському губернському архівному управлінні, завідував історичним відділом Волинського науково-дослідного музею.

Діяльність О. Фотинського, що впродовж декількох десятиліть замовчувалася, стала об'єктом уваги істориків-краєзнавців лише в 90-х роках ХХ ст. Ім'я О. Фотинського, як засновника Товариства дослідників Волині згадується у статті М. Шевчука та В. Титова, де коротко розповідається про його внесок у розвиток Товариства [30]. Історіографічний аспект наукового доробку О. Фотинського розглядався І. Ярмошиком, який подає й короткий біобібліографічний нарис його життя та основних історіографічних праць в галузі історико-краєзнавчих досліджень, відзначає його важливу роль в організації та проведенні таких досліджень [31]. Про внесок О. Фотинського у розвиток архівної справи на Волині згадує Р. Кондратюк у спеціальному нарисі, присвяченому історії Державного архіву Житомирської області [12, 8-11]. О. Коваль належить біографічна довідка, присвячена О. Фотинському як архівісту, де окреслена його діяльність на посаді завідувача Губернським архівним управлінням (1922–1923) та заступника цього управління (1924–1925), викладача Волинського Інституту народної освіти [11, 331–332].

Про історію заснування Товариства дослідників Волині (далі – ТДВ) залишилися багато історичних відомостей, в тому числі стаття самого О. Фотинського [27, 1-18].

Бібліотечно-бібліографічна та науково-організаційна діяльність О. Фотинського щодо рятування книжкових та документальних пам'яток вже частково розглядалася нами [19]. Разом з тим, діяльність Ореста Фотинського була настільки багатогранною, що залишилися ще багато її аспектів, які потребують дослідження та висвітлення. Одним з таких аспектів є його внесок у збирання, охорону та дослідження волинських книжкових старожитностей, пов'язаних із зібраннями Волинського єпархіального давньосховища (далі – ВСД), яким він опікувався, починаючи з першого дня його створення. О. Фотинський став його завідувачем, а одночасно й ініціатором створення Волинського Церковно-археологічного товариства (далі – ВЦАТ) [13, 44–45].

Спроби заснування ВСД і ВЦАТ відбувалися й раніше, однак справа не знайшла розвитку з причин фінансових і неможливості забезпечити в повітових центрах відповідного зберігання і широкого

дослідження пам'яток історії та культури. На створення таких книгосховищ спонукав розвиток історико-краєзнавчих досліджень та збирання пам'яток старовини як приватними особами, так і духовним відомством. О. Фотинський подав архієпископу Волинському Модесту спеціальну доповідну записку про необхідність створення центрального єпархіального сховища. Указом Синоду за № 5157 від 2 листопада 1892 р. було дозволено “як справу корисну та бажану” створення Церковно-археологічного товариства та давньосховища при ньому у зв'язку із 900-річчям Волинської єпархії [26, 6].

Волинське єпархіальне давньосховище та Єпархіальна бібліотека були створені у 1893 р. в Житомирі при Архієрейському домі [18, 10]. Невдовзі, після нетривалої організаційної підготовки 2 січня 1894 р. в приміщенні давньосховища відбулося відкриття ВЦАТ. Факт відкриття давньосховища у той період мав об'єктивно сприяти збереженню книжкових старожитностей та розвитку традицій збирацької діяльності в галузі історичних пам'яток на Волині, пов'язаних з поширенням впливу та укріпленням православної віри на територіях, що входили раніше до Речі Посполитої і також відчували на собі значний польсько-католицький вплив [13, 44–45]. Крім того, створюючи ВСД, владика Модест підкреслював, що волинські старожитності, якими так багата волинська історія, потерпають від недбалості до них ставлення, переходять до приватних колекціонерів та торговців, антикварів, потрапляють у центральні російські книгосховища та за кордон, внаслідок чого вітчизняна історична наука втрачає свої джерела [20, 1-2].

Статут ВЦАТ, написаний О. Фотинським, відзначив мету його створення для “поддержания в местном населении преданности православию и сознанию своих национальных особенностей и для охранения от истребления драгоценных памятников старины” [20, 17]. На відкритті ВСД О. Фотинський виступив з промовою, де підкреслював, що створення Волинського давньосховища, з огляду на славетне історичне минуле краю, диктується глибокою потребою дбання про свою історію, вшанування пам'яті славетних волинян, які підтримували, обороняли та захищали своє минуле, розвивали духовну спадщину, збирали бібліотеки та старожитності, як, наприклад, князі Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Збаражські, Чарторийські, Чертвертинські, дворяни Гойські, Гулевичи, Домашівські, Малиновські, Древинські, Пузини, Ярмолінські, Соломирецькі, Немирчи та ін. У свій час Волинь здійснювала значний просвітницький вплив на Литву та Польщу, російські землі. Він спеціально наго-

лосив, що волинські міста, такі як Володимир-Волинський, Луцьк були значними європейськими культурними центрами вже у XIII–XV ст., тут були започатковані перші друкарні та школи, бібліотеки, діяли видатні просвітники та церковні діячі [20, 20–24].

ВЄД, як центральне давньосховище на Волинських землях, почало збирацьку діяльність в галузі давніх рукописів та стародруків, пам'яток старожитностей різних релігійних установ Волинської єпархії. Спочатку така діяльність здійснювалася за розпорядженням архієпископа Модеста, який спеціально наголосив на необхідності різних парафіяльних церков та монастирів передати книжки, що вийшли з ужитку, до ВЄД, надалі цю організацію перебрав на себе Орест Фотинський. Крім даних надходжень, до фондів новоствореного давньосховища було повернуто частину дублетних примірників стародруків, що були в 70-х роках XIX ст. передані з волинських збірок до Київської духовної академії (далі – КДА), куди вони потрапили після створення Церковно-археологічного музею при КДА [25, 139–144].

О. Фотинський розпочав велику збирацьку роботу в давньосховищі, проводив обліковий опис музейних предметів та документів, що надійшли до ВЄД за 1893–1898 рр. Бібліографічні відомості про шляхи комплектування цієї збірки містяться у підготовленому ним виданні “Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище” у трьох випусках [14; 15; 16].

Йому належить й започаткування такого відомого видання, як “Волинский историко-археологический сборник” (далі – Збірник) – органу ВЦАТ, багато зусиль він доклав особистої наукової праці у кожний випуск Збірника. Хоча вийшли усього два фундаментальних випуски, вони стали помітним явищем в історіографічному процесі в Україні, відрізнялися науковою змістовністю. В Збірнику були вміщені описання і дослідження рукописних та книжкових пам'яток, документів з історії монастирів, публікувалися ґрунтовні краєзнавчі наукові та науково-популярні праці, дослідження пам'яток старовини, повідомлення, інформація та хроніка наукових подій [4; 5].

За його відомостями, опублікованими у Збірнику станом на 5 січня 1895 р., за рахунок багатьох пожертвувань за цей період, у ВЄД було на обліку 537 рукописів та надійшло 602; 183 прим. стародруків, та надійшло 12 прим. в 22 томах, однак, зрозуміло, що повного переліку цих рукописів та стародруків на той час не було складено [20, 7–8].

У “Кратком описании предметов, поступивших в Волинское

Епархиальное Древлехранилище” він подає археографічний опис пам'яток, виділяючи рукописи та стародруки від речових пам'яток та приділяючи їм значну увагу. Його стислий опис повністю відображає високий рівень камеральних методів української археографічної школи кінця XIX ст. Опис кожної книги містить назву, тип письма, розміри, кількість сторінок, опис оправи та її оздоблення, філіграні (водяні знаки). Повністю передаються заголовки, передмови, колофони, записи, усе супроводжується коментарями. Збірники розписуються за статтями.

Не завжди автор бере на себе сміливість датувати рукопис, однак, надає таку можливість іншим, хто обізнаний у датуванні за філігранями. Серед вказаних О. Фотинським рукописних книг XV–XVII ст. з бібліотеки Дерманського монастиря слід зазначити: Твори св. Діонісія Ареопажита, “Паранесис” Ефрема Сирина, Повчання Григорія Богослова, Бесіди Іоанна Златоуста, збірники повчань та житій, “Маргарит” кін. XV – поч. XVI ст., Євангеліє толкове, мінеї місячні тощо. Від Тригірського монастиря надійшли численні копії привілеїв, грамот, листів різним монастирям, зокрема, Канівському.

О. Фотинський завжди показує історію рукопису, його походження, попередніх власників (це переважно священники різних повітів, які дарували старі євангелія та документи), зокрема, від настоятеля Кременецького собора о. протоієрея Ієроніма Туркевича надійшли документи із соборного архіву. Докладно О. Фотинський описує і стародруки, зокрема, Бreviарій 1767 р., Псалтир почаївського видання 1789 р., Євангеліє окладне 1780 р., “Зрелище Креста Христового” Москва, 1741 р. тощо [14, 119–120]. Для більш точної атрибуції для вчених він розписує пам'ятки за змістом повністю.

О. Фотинський прагнув до гуртування науковців, які вивчають рукописну та книжкову спадщину Волині. У першому випуску Збірника було вміщено фундаментальний історико-діалектологічний огляд рукописних євангелій XV–XVIII ст. ВЄД, складений викладачем Волинської духовної семінарії, відомим вже на той час текстологом та мовознавцем Г.Я. Крижанівським, який відзначив важливу роль деяких пам'яток для місцевої історії: Четвертинське тетроевангеліє XV–XVI ст., Каменець-Стромиловське тетроевангеліє 1567 р., Любарське тетроевангеліє XVI ст., Язловецьке (Подгоранське) тетроевангеліє XVI ст., Безанівське (Мнишинське) тетроевангеліє XVI ст., Коптівське тетроевангеліє XVI–XVII ст., Волковецьке тетроевангеліє XVII ст., Вичинське тетроевангеліє поч. XVIII ст., а також Тригірське Толкове євангеліє XVII ст., написа-

них у галицько-волинському краї і що містять значний матеріал щодо вивчення мови, зокрема в пізніших текстах. Дослідження являє собою дуже докладне описування і датування змісту, оправи, записів, порівняльний аналіз текстів тощо. Багато уваги він приділяє принципам датування, можливостям за різними ознаками з'ясувати походження рукопису і тексту, іншим специфічним особливостям мови в діалектологічному контексті [17, 10-75].

У другому випуску Збірника працю про волинські рукописні євангелія публікує член Розпорядчого комітету Волинського Церковно-археологічного товариства, протоієрей М. Трипольський, який володів чудовим примірником рукописного Євангелія 1571 р., і назвав його "Волинським". М. Трипольський описує та аналізує свій рукопис, публікує великі фрагменти тексту, порівнюючи його з текстом Пересопницького Євангелія 1565–1571 рр., вважаючи, що Євангеліє 1571 р. було списком відомого Пересопницького рукопису, однак, його не можна вважати копією Пересопницького [22, 1-114]. Про цінність Євангелія 1571 р. першим писав Павло Житецький у спеціальній праці про Пересопницьке Євангеліє [7], а також О. Назаревський [21, 47-51] і Г. Бугославський [3, 307]. М. Трипольський був відомим дослідником рукописно-книжної культури, істориком волинських православних церковних братства та друкарень [23]. О. Назаревський підкреслює, що, крім цього рукописного Євангелія, у Миколи Трипольського був дуже цінний примірник Острозької Біблії 1581 р., що мав багато приписок, які він підготував до друку та планував видати. На жаль, подальша доля рукописів та книжок М. Трипольського невідома.

М. Трипольський подає зовнішній ґрунтовний опис рукопису: аналіз оправи, її прикраси та записи на оправі, розглядає папір, його специфіку, поле тексту, розташування зачал, нумерацію та інші знаки, кількість та збереженість зошитів, поаркушевий аналіз тексту та його написання, зміст Євангелія. Він спробує охарактеризувати переписувача цієї пам'ятки, без сумніву, волинянина з м. Володимира-Волинського, а також подальшу долю, володаря рукопису Севастіана Коссовича, настоятеля собора у Володимирі, мецената В.П. Загоровського тощо.

Відомості про поповнення давньосховища наводить Д. Абрамович, який на початку 1900-х років був відряджений на Волинь Імператорською Академією наук в Санкт-Петербурзі, що проводила археографічні експедиції по всіх регіонах Російської імперії з метою реєстрації пам'яток культури, в тому числі рукописних та книжкових збірок [1, 61-70].

О. Фотинський активно залучав різних дослідників до вивчення волинської книжкової спадщини, однак і сам брав участь у дослідженні волинської старовини. Він був делегатом від ВЦАТ на XI Археологічному з'їзді в Києві у 1899 р., виступив з доповіддю і привіз до Києва виставку волинських старожитностей. Висвітлюючи діяльність цього з'їзду, О. Фотинський розуміє гостру необхідність розвитку збирання волинської старовини та її дослідження, звертається до волинян з проханням збирати волинські старожитності [9; 28].

Разом з тим, в умовах постійного недофінансування, він фактично залишається з давньосховищем наодинці. За твердженням В.М. Перетця, який проводив археографічну експедицію в Житомирі разом зі своїми студентами, О. Фотинський був абсолютним подвижником цієї справи, власними силами виконував усі види робіт.

У доповідній записці, написаній восени 1910 р. архієпископу Волинському та Житомирському Антонію, В.М. Перетц підкреслює ту велику роль, яку відіграла діяльність історика, археолога, краєзнавця О. Фотинського в організації давньосховища, цінність зібраних там старожитностей, запропонував вжити конкретних заходів з організації робіт у давньосховищі на відповідному рівні та проведенні збирацької діяльності з метою концентрації в ньому рукописних книг та стародруків, що вийшли з ужитку, а також підкреслював необхідність проведення дослідження цих пам'яток [21, 2-3].

Незважаючи на невтомну працю О. Фотинського, фонди давньосховища описувалися дуже повільно у зв'язку з відсутністю бюджетного фінансування протягом кількох років. За домовленістю з О. Фотинським, в 1910 р. у ВСД приїхав відомий київський літературознавець та археограф В.М. Перетц разом із студентами (серед них відомі надалі дослідники О. Назаревський, М. Гудзій, О. Багрій, В. Адрианова), які досліджували фонди рукописів та стародруків, зібраних О. Фотинським. В.М. Перетц відзначив надзвичайно велику цінність колекції рукописних книг, стародруків та історичних документів ВСД. Загальна кількість давньослов'янських рукописів на той час охоплювала близько 200 одиниць зберігання. У зібранні рукописів ВСД знаходилися переважно рукописи релігійного змісту: євангелія, апостоли, ірмологіони, мінеї, октоїхи, тріоди, помянники, прологі, псалтирі, проповіді, збірники (у тому числі й історичні) тощо. Зібрання також містило зшивки, сумарі-уші, збірники (оригінали та копії) документів з історії монастирів України: Загоровського, Полонського, Тригирського, Канівського, Уманського, Жидічинського, Білостоцького тощо.

В. Перетц та його студенти докладно описали лише доступні на той час найцінніші рукописи давньосховища, серед яких були рідкісні документи, які представляли величезний науковий інтерес для досліджень історії рукописної книги XV–XVI ст. Ці описання свідчать, що у збірці чимало рукописних кодексів тієї епохи, а також матеріалів XVII–XIX ст. Значну цінність уявляло зібрання стародруків, серед них В.П. Перетц спеціально зупинився на примірниках Острозької Біблії 1580–1581 рр. [21, 123-132, 142-144].

В. Перетца досліджує розташування, організацію комплектування та зберігання фонду старожитностей у Волинському музеї на початку XX ст. Звичайно, аналізуючи пам'ятки давньосховища, В. Перетц також ґрунтувався на бібліографічних відомостях О. Фотинського, а саме вказаних випусках “Краткого описания предметов, поступивших в Вольинское Епархиальное Древлехранилище”.

Зібрання ВЄД у 10-х роках XX ст. за кількістю рукописних книг та стародруків мало велике наукове значення. Завдяки дослідницькій праці О. Фотинського, Г.Я. Крижановського, членів семінарію В.М. Перетца, археографічні пам'ятки житомирської церковної колекції були проаналізовані, увійшли у науковий обіг та отримали високу оцінку академічних фахівців на початку XX ст. Археографічна школа того часу відрізнялася ґрунтовним підходом до аналізу походження рукопису, його атрибуції (автор, зміст, локалізація), мовні та текстологічні особливості тексту в його різночитаннях, приписки та прикраси тощо. Такі наукові описування текстів не лише залучали українську рукописну спадщину до наукового обігу, а й надавали багато можливостей його дослідження завдяки або повній, або частковій публікації тексту у різночитаннях – критичним методом. Публікації текстів вже втрачених пам'яток завдяки буреломним подіям XX ст. дозволяють зберегти їх для сучасної науки та культури.

Однак, при всій їхній цінності, історико-культурні фонди ВЄД не були вивчені та описані належним чином, що пояснювалося недостатньою кількістю кваліфікованих фахівців в галузі давньої книги у Житомирі. Саме тому В. О. Камінський (один з помітних діячів Всеукраїнської академії наук – далі ВУАН), який був спеціально відряджений ВУАН для оцінки стану вінницьких і житомирських бібліотек та архівів в 1921 р. згадував про свою працю у Волинському давньосховищі ще у 1909–1910 рр. і надав високу оцінку складу тодішніх фондів. На той час фонди ВЄД вже пережили евакуацію у Харків під час Першої світової війни. Спираючись на відомості етнографа В. Г. Кравченко, він припускав можливість перебування цього зібрання у

важкому стані [2, 42]. Павло Попов, який описував колекції Волинського науково-дослідного музею на поч. 30-х років XX ст., також повідомляє, що у період Першої світової війни значна частина експонатів була евакуйована до Харкова і не була повернута в Житомир. П. Попов писав у 1931 р.: “Треба мати на увазі, що одну з найцінніших житомирських колекцій рукописів і стародруків – кол. Волинського епархіального древлесховища під час імперіалістичної війни 1914–1918 рр. перевезено було до Харкова, де й перебуває вона тепер у музеї українського мистецтва” [8, 1].

Поки ще невідомо, які були втрати епархіальних колекцій під час Першої світової війни та у період революції, що залишалися у Житомирі. Дослідження архівних документів з історії церкви волинського походження, що були передані з Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського до Центрального державного історичного архіву України у м.Києві в 1979 р. та організовані у фонд “Колекція документів Волинського музею”, виявило лише “Журнали засідань Волинського епархіального з'їзду” (1921) [29].

У 20-х роках збірка ВЄД або її залишки увійшла до Волинського музею в Житомирі, де зосереджувалися націоналізовані радянською владою книжкові фонди. Доля фондів цього Музею за радянські часи також складна: найбільш цінні фрагменти цього зібрання нині зберігаються у Національній бібліотеці імені В.І. Вернадського та Центральному державному історичному архіві (м. Київ) [16]. За відомостями М. Костриці, фонди Музею, куди після революції потрапило багато матеріалів епархіальних сховищ, а також самого ТДВ, частково залишилися у Харкові, а також ймовірно загинули під час Великої Вітчизняної війни разом з іншими фондами Музею українського мистецтва [13, 52].

Однак, це також потребує окремого дослідження, спеціальних архівних розшуків. Про вивезення нацистами фондів Харківського музею українського мистецтва та Житомирських колекцій у 1941–1943 рр. свідчать документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, який спеціально організовував реєстрацію та вивіз музейних, архівних та бібліотечних цінностей у період нацистської окупації України [10, 298]. Можливо волинські скарби ще мандрують архівосховищами світу і колись будуть знайдені.

Отже, важливе місце в історико-краєзнавчих дослідженнях мають історико-книгознавчі студії, пов'язані із вивченням книжкової старовини, колекціонуванням, збирацькою діяльністю, формуванням меморіальних фондів та колекцій – джерельної бази історико-культу-

рологічних досліджень. В цих дослідженнях мають знайти своє місце просопографічні студії, присвячені визначенню ролі визначних краєзнавців, археографів рукописних книг та бібліографів стародруків. Вивчення їхньої спадщини є дуже складним процесом, як показало вивчення спадщини О. Фотинського, коли не залишилося особового архівного фонду вченого, а реконструкція здійснюється за опосередкованими джерелами. Разом із тим, увага до праці таких самовідданих дослідників як Орест Фотинський, є не лише актом пошани, а й історіографічним фактом розвитку історико-книгознавчої та археографічної наук в Україні. Цей напрям має значний інтерес, оскільки на Волині жило та працювало багато знаних особистостей, тих, хто створював історію рідного краю, та поки ще незнаних і які ще займуть своє місце в українській історіографії.

Джерела та література

1. Абрамович Д.І. Отчет Отделению русского языка и словесности Императорской Академии Наук за 1902 г. // Сборник Отделения русского языка и словесности за 1902 г. – СПб, 1902. – Т. 84.
2. Архів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Оп. 1. – Спр. 18.
3. Бугославський Г.К. Волинские рукописные евангелия и апостола // Труды IX Археологического съезда в Вильне. – 1893. – Т. 2.
4. Волинский историко-археологический сборник. – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1.
5. Волинский историко-археологический сборник. – Почаев; Житомир, 1900. – Вып. 2.
6. Дахненко Л.О. Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редкол. Б.А. Кругляк. – Житомир, 1993.
7. Житецький П. Описание Пересопницкой рукописи XVI ст. – К., 1876.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 285 (П. М. Попов). – № 516.
9. Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве. – К., 1899.
10. Кашеварова Н.Г., Малолетова Н.И. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. – Киев, 2006.
11. Коваль О. Фотинський Орест Оксентійович // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. XIX ст. – 1930-ті рр. – К., 1999. – Вып. 1.
12. Кондратюк Р. Державний архів Житомирської області: Історико-краєзнавчий нарис. – Житомир, 1997.

13. Костиця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2001.
14. Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище. – Почаев; Житомир, 1893. – Вып. 1.
15. Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище. – Почаев; Житомир, 1894. – Вып. 2.
16. Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище. – Почаев; Житомир, 1899. – Вып. 3.
17. Крыжановский Г. Рукописные Евангелия Волинского епархиального древлехранилища // Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище. – Почаев; Житомир, 1893. – Вып. 1.
18. Ланчук Н. В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11–13 жовтня 1995 р.). – Житомир, 1995.
19. Міщук С.М. Рукописні та книжкові зібрання Волині у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – К., 2007.
20. Отчет о состоянии Волинского Церковно-археологического общества в 1894 году: Возникновение Волинского Церковно-археологического общества и епархиального древлехранилища // Волинский историко-археологический сборник. – Почаев; Житомир, 1896. – Вып. 1.
21. Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21–26 октября 1910 года. – К., 1911.
22. Трипольский Н. Волинские рукописные Евангелия XVI ст. // Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище. – Почаев; Житомир, 1894. – Вып. 2.
23. Трипольский Н. Волинские православные церковные братства и их деятельность. – Житомир, 1892.
24. Трипольский Н. Древние волинские типографии и их издания. – Житомир, 1982.
25. Труды Киевской духовной академии. – 1894. – № 9.
26. Центральний державний історичний архів України у м.Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 2094. – Оп. 2. – Спр. 1121.
27. Фотинский О. Очерк истории учреждения Общества исследователей Волини. – Житомир, 1902. – Т. 1.
28. Фотинський О. Волинь на XI Археологическом съезде // Волинские епархиальные ведомости. – 1899. – № № 33, 34, 35, 36.
29. ЦДАК України. – Ф. 2227. – Оп. 1. – Спр. 288.
30. Шевчук М., Титов В. Відоме й невідоме Товариство дослідників Волині // Україна: наука і культура. – К., 1990. – Вып. 24.
31. Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX ст. – Житомир, 2006.

Сергій Рудько

УЧАСТЬ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КИЄВА В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Велика заслуга у становленні української державності періоду визвольних змагань належить українським історикам кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Одним з важливих завдань сучасних істориків на сьогодні є дослідження їх політичної, громадської та освітньої діяльності. Участь відомого вченого та активного учасника Української революції 1917–1920 рр. Миколи Василенка в громадсько-політичному житті Києва на межі ХІХ – ХХ ст., ще не знайшла широкого висвітлення в історичній літературі.

Джерелами для написання статті послужили архівні фонди Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального Державного Історичного Архіву у м. Києві та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління у м. Києві. Автор також використав у своїй праці матеріали газет „Киевские отклики” і „Киевское слово”, в яких розкривалась громадсько-політична діяльність М.Василенка. Значну інформативну цінність для дослідження мають спогади його брата К.Василенка [3; 4].

Серед загальних робіт з даної проблематики відмітимо дисертацію А. Білоус „Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907 рр.)” [1], монографію колективу авторів В.Вороненка, Л.Кістерської, Л.Матвєєвої, І.Усенка „Микола Прокопович Василенко” [5], а також три публікації в діаспорних виданнях Н.Полонської-Василенко „М.П.Василенко” [26], „Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність” [27] та „Цензурові утиски на Україні” [28]. Їх автори підкреслюють активну громадсько-політичну діяльність М.Василенка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Вже з 1890-х рр. М.Василенко виявляв активну зацікавленість не лише до наукових питань, а й до суспільно-політичного життя, гострих проблем, якими жило суспільство в Російській імперії доби

контрреформ Олександра III, і, які були успадковані його наступником Миколою II. Відтак, став діяльним учасником суспільно-політичних процесів. Як і в багатьох інших представників інтелігенції імперії його часу, служіння народу розумілося М.Василенком в першу чергу як культурницька, просвітницька діяльність.

1890-ті роки у Києві були часом, коли стали відроджуватись, поки що в скромних формах, з більш ніж поміркованими цілями – сприяти народній освіті – товариства, навколо яких групувались представники ліберально налаштованої інтелігенції. Першим такого роду було „Київське товариство грамотності”, засноване ще у 1882 р. [28, 511]. Проте воно незабаром припинило своє існування. У 1890-х рр. товариство було відроджено. М.Василенко брав активну участь у відновленні його діяльності. До його складу входили також І.Лучицький, письменник О.Купрін, а також багато лікарів, вчителів, студентів та художників [5, 70]. 17 грудня 1895 р. відбулись вибори членів ради Товариства грамотності. До її складу було обрано також Миколу Прокоповича [21].

Товариство об’єднувало шість недільних шкіл, які працювали ще з кінця 1850-х років, з метою ліквідації неписьменності. Діяльність товариства спрямовувалась на організацію науково-популярних лекцій, забезпечення шкіл підручниками та літературою, влаштувались також літературно-музичні вистави [22, 72]. Ось що з цього приводу писав М.Василенко: „Це був час, коли молодь зацікавилась недільними школами, коли склалась студентська громада, коли українське студентство взагалі почало проявляти свою зацікавленість громадськими справами” [31, 2].

Микола Прокопович часто виступав на засіданнях товариства з різними пропозиціями: створення народних шкіл, училищ, складання шкільних посібників тощо. „Створення, підтримку і утримання народних училищ я завжди признавав принципово однією з функцій у діяльності Київського товариства грамотності” – зазначав він [16, 5]. Так, у 1898 р. М.Василенко запропонував створити „однокласну школу” на 30 учнів, яка, на його думку, не могла набути „великого значення для підвищення рівня грамотності у Києві, але їй можна буде надати важливого значення у справі підвищення рівня школи як зразкової” [6, 1].

Завдяки зусиллям М.Василенка товариством було відкрито школи для дітей і дорослих, влаштувались прилюдні популярні лекції, концерти, вистави. Сам Микола Прокопович виступав у Товаристві грамотності з рецензіями на різні навчальні посібники, а також читав публічні лекції з історії [33, 221, 224].

У 1895 р. в Києві було засновано товариство під назвою “Київське літературно-артистичне товариство”, яке повинно було об’єднати представників різних видів мистецтва. В його статуті значилось, що воно мало право організувати публічні лекції, читання, художньо-драматичні вечори, концерти, художні виставки, видавати збірники і окремі твори, організувати в своєму приміщенні дозволені урядом ігри – шахи, доміно, більярд [33, 223].

Незабаром серед членів товариства почався розкол – з’явилася опозиція поміркованому, консервативному керівництву. До неї належали М.Василенко, В.Водовозов, М.Бердяев. Вони хотіли реформувати товариство і взяти до своїх рук керівництво ним. Проте їм так і не вдалося це зробити [33, 225-226].

Провідне становище в наукових колах Києва посідав О.Лазаревський. В оселі вченого часто збирались видатні наукові і громадські діячі. Тут М.Василенко познайомився з – О.Левицьким, П.Житецьким, В.Науменком, Є.Ківлицьким, В.Мякотіним. Усі вони були головними співробітниками та членами редакції „Київської Старини” (далі – КС). Микола Прокопович був одразу втягнутий в інтереси цього видання та став його співробітником і залишався ним до ліквідації журналу. КС видавало товариство „Стара громада”. М.Василенко незабаром став її членом [32, 10-11; 25, 19].

Сам О.Лазаревський до „Старої громади” не належав. Він взагалі не належав ні до яких громадських організацій, крім наукових. В гуртку О.Лазаревського Микола Прокопович зав’язав тісні дружні відносини, які не слабнули протягом багатьох років. Найбільше враження на нього справили П.Житецький і О.Левицький, „перший – своєю ерудицією, сміливими думками і незвичайними аналогіями, О.Левицький – цікавими розповідями” [33, 21].

„Стара громада” обмежувала свої завдання виключно культурно-просвітніми цілями: вона, як уже зазначалось, видавала КС, охороняла і підтримувала в належному вигляді могилу Т.Шевченка, збирала матеріали для видання українсько-російського словника. Громада видавала твори Т.Шевченка і на отримані кошти давала можливість отримати освіту родичам поета.

Для співробітників журналу КС відомий збирач українських старожитностей і меценат В.Тарновський два рази на місяць по суботах організував зібрання, ініціатором яких був О.Лазаревський. Це не були редакційні зібрання, а збори співробітників КС у більш широкому складі, ніж в самій редакції. Відбувались розмови на різні теми, які не стосувались журналу, хоча його інтереси

завжди були на першому місці. Ділились новинами, інколи сперечались. Тут же виникали літературні плани. Брат В.Тарновського, відомий київський цензор Б.Юзефович, жартома називав ці зібрання „Мазепині суботи”, але „політичного” в них нічого не було. „Найрадикальнішим” їх заходом було рішення попросити в генерал-губернатора дозвіл панахиди по Т.Шевченку в Софіївському соборі [33, 31]. На кошти В.Тарновського журнал КС мав змогу вміщувати різні малюнки, гравюри та фотографії [5, 44].

Із менш частих зібрань членів КС Микола Прокопович згадував у своїх спогадах один з традиційних щорічних обідів у Н.Молчановського, який відбувся у зв’язку зі смертю польського історика А.Яблоновського [33, 36].

Іншим центром тодішнього громадського життя Києва був гурток, який збирався навколо професора І.Лучицького. Талановитий дослідник І.Лучицький в цей час знаходився в zenіті своєї професорської діяльності. Спеціаліст з історії Західної Європи, він не обмежувався тільки цією проблемою, а працював також і на ділянці історії України, був близький до редакції „Київської старовини”.

Будинок І.Лучицького в Липках, на вулиці Левашівській, інтелектуальним центром, який збирав не тільки киян, але і приїжджих в Київ представників науки та літератури. У цього гуртку виділялись на початку 1890-х років Д.Петрушевський, Є.Тарле, близькими були до нього молоді історики, вже викладачі О.Левицький, Є.Ківлицький, Н.Молчановський, В.Мякотін [33, 43-44].

Об’єднані спільними культурними, науковими, суспільними інтересами молоді історики утворили гурток на чолі з І.Лучицьким. Його члени жартівливо називали себе „бродники”, бо полюбляли здійснювати екскурсії по околицях міста, а також проводити зібрання у різних місцях [5, 69]. Цікаво, що учасники цього гуртка по різному розуміли його завдання і характер. Микола Прокопович в листі до В.Мякотіна 24 червня 1897 р. згадував „бродників” такими словами: „Ми задовольняли свої суспільні прагнення хоча б у вигляді тих широких мрій, яких багато в нашу романтичну пору, коли ми гуртком бродників думали перевернути увесь світ” [Цит. за: 27, 42]. Ясно, що для М.Василенка, В.Мякотіна та ін. в гуртку „бродників” виражалось їх бачення суспільних прагнень, з гуртком були пов’язані наївні і невиразні мрії „перевернути увесь світ”. На їхню думку, „бродники” повинні були стати основою для створення організації з чіткою дисципліною і солідарністю, організацією, яка могла б в силу своєї згуртованості і внутрішньої дисципліни вплива-

ти на суспільне життя [33, 49]. Для інших членів гуртка ці мотиви не мали такого значення. Так, наприклад, інший „бродник” Д.Петрушевський зовсім інакше характеризував гурток: „[...] молоді історики часто збирались в І.Луцицького, і скоро утворили щось схоже до бродячого клубу, збираючись один в одного і весело проводячи час без будь-яких політичних намірів. Інколи складали смішні вірші, наприклад, на М.Владимирського-Буданова з приводу його теорії про колонізацію правого берега Дніпра” [33, 47].

Найбільша активність „бродників” припала на 1894 р. Після цього вони поступово стали роз’їжджатись по Росії. У 1891 р. В.Мякотін поїхав до Москви. По суті гурток припинив існування з від’їздом І.Луцицького за кордон в 1894 р. Василенко в листі В.Мякотіну 1 травня 1894 р. висловив промовисті думки з цього приводу: „З від’їздом І.Луцицького за кордон ми, бродники, збираємось якось мало. Можливо, чого я дуже боюсь, і мало дійсно свідомого ідейного зв’язку, а вже дуже багато індивідуалізму, бажання заховатися в свій куток і сидіти там [...]” [33, 48].

Із припиненням діяльності гуртка „бродників” М.Василенко продовжував гуртувати навколо себе ліберально налаштовану молодь Києва. Його брат Костянтин, який у 1895 р. вступив до університету і оселився у Миколи Прокоповича, так описує його тогочасне життя: „Коли я приїхав до Києва, компанія „бродників” вже розпалася [...] Більша частина членів, що залишились у Києві, брали участь у місцевому громадському житті: вони входили головним чином в ті різного роду „ініціативні групи”, які мали на меті впливати на громадськість і сприяти розвитку [...] і утворювали такі осередки, які притягували б до себе поступові елементи київського суспільства [...]. Складання усякого роду проектів здебільшого відбувалося на квартирі мого брата. В дні таких засідань наша напівпорожня ідальня наповнювалася різними людьми [...]. Так я міг перебувати в курсі усіх громадських заходів [...] На цих зібраннях я познайомився з рядом громадських діячів Києва: професором І.Луцицьким, Є.Синицьким, В.Александровським, Н.Молчановським та ін.” [3, 181].

У гуртку „бродників” одразу після приїзду до Києва М.Василенко зустрів особу, якій судилося відіграти значну роль в його житті. Це була на два роки старша за нього, невістка Луцицьких, вдова брата М.Луцицької Марія Требінська. У Києві вона брала участь в усіх тих починаннях, якими жила ліберально-демократична інтелігенція міста. Сама була активним членом Товариства грамотності, в свій час була видавцем газети ліберально-демократич-

ного напрямку „Киевские отклики”. Вона не була пов’язана офіційно ні з якими групами, створила навколо себе широке коло друзів, до якого увійшла значна частина колишніх „бродників” І.Луцицького. Особливо близькі до неї були О.Левицький, Н.Молчановський, В.Мякотін і найбільше М.Василенко [33, 70]. Ось що про неї пише дочка К.Василенка Ніна: „Жива, розумна і добре освічена Марія Миколаївна звернула на себе увагу Миколи Прокоповича, і між ними виникла багаторічна, глибока і тісна дружба. Ні для кого не було секретом, що фактично вони були чоловіком і дружиною, хоча офіційно відносин не оформляли” [4, 187].

Більшість членів гуртка „бродників” йшли одним шляхом в подальшому житті і діяльності: ми зустрічаємо їх на чолі тих культурно-освітніх осередків, які створила київська громадськість – Товариства грамотності, Товариства сприяння народній освіті, „Літературно-артистичного товариства”, багато з них виявилось дієвими співробітниками газет ліберального напрямку, таких як „Киевские отклики”, „Киевская мысль”.

Фактично між двома групами – „Старою громадою” з „КС” і гуртком „бродників” – „сполучною ланкою” став М.Василенко, здобуваючи близьких друзів, і там, і тут (варто відзначити, що деякі особи – такі як О.Левицький, Є.Ківлицький – належали до обох груп). Але все ж між ними можна побачити розбіжності: перша зосередила увагу переважно на культурно-національних питаннях, присвячуючи себе вивченню минулого і теперішнього України, і ставлячи за мету підняття національної самосвідомості, національної культури; друга не обмежувалася рамками українського національного руху і більше тяжіла до загальноросійського ліберально-демократичного руху.

Водночас, громадська діяльність М.Василенка пішла значно далі просвітництва, і він з перших років перебування в Києві став помітною постаттю в таборі опозиції уряду. Одразу ж після приїзду до Києва Микола Прокопович увійшов до добре законспірованої організації, яка називалась „Гурток лікаря М.Фокіна” [29, 27]. Вона утворилась у Києві в 1884 р. після студентських заворушень, у зв’язку з річницею університету за ініціативи студента-медика, а пізніше лікаря, асистента, відомого в Києві професора О.Стуковенкова. Ця організація була продовженням „Народної волі”, але її програма піддавалась радикальному перегляду [26, 10-11].

Сучасник так коментував створення гуртка М.Фокіна: „Бунтарське студентство було розгромлене, університет закритий, і ось серед гробої тиші і смутку, що запанували, було створено під носом у полі-

тичної поліції широко розгалужене таємне товариство, метою якого було збирання сил, „збирання Русі”, як говорили фундатори, для прийдешніх боїв із самодержавством і царизмом” [17, 1].

Ставлячи в майбутньому за мету створення всеросійської революційної партії, „фокінці” ввели в своїй організації сувору дисципліну і конспірацію. Її керівництво було наділене майже диктаторською владою і поповнювалося шляхом кооптації. Другою сходинкою були периферійні гуртки, залучені до політичної революційної програми таємного товариства. Третьою сходинкою були гуртки для широкої гуманітарної самоосвіти, де проводились систематичні заняття, реферати і дискусії. Конспірація була досить суворою, навіть посвячені не знали справжніх імен і прізвищ інших членів товариства. Під час засідань таємного товариства не велось протоколів, ніяких записів не дозволялось. Зібрання і гурткові заняття вдома були заборонені. Як згадував М.Василенко пізніше в листі до Д.Петрушевського, „це був гурток суто конспіративний. Він об’єднував ряд таких гуртків, законспірованих один від одного” [19, 6]. У товаристві діяв принцип залізної дисципліни. Організація проводила суворий відбір претендентів. Для того щоб „зібрати дружину”, як любив говорити М.Фокін, з людей, які здатні на все, відбирали сміливих, фізично сильних, вольових. Найталановитіших товариство навіть підтримувало матеріально. Серед них слід назвати насамперед М.Василенка [33, 81-82; 22, 12].

Існують відомості, що використовуючи силу свого впливу і авторитету, М.Фокін впливав навіть на особисте життя окремих членів організації, що в нього в цьому сенсі існувала своя теорія „революційного підбору”. Так, наприклад, вказували на одруження одного з членів гуртка, пізніше відомого російського економіста, яке сталося ніби за вибору і з дозволу М.Фокіна [3, 183].

Не існує даних про те, яке місце зайняв М.Василенко у фокінській організації. Н.Полонська-Василенко лише припускає, що це була перша або друга сходинка товариства [34, 126]. Микола Прокопович не любив згадувати про свою участь в таємній організації, можливо тут виявлялась і звичка до конспірації. Потрапив він до товариства, найімовірніше, завдячуючи братам Євгену і Леонтію Синицьким. Є.Синицький належав до найближчих товаришів Миколи Прокоповича ще у Дерптському університеті [32, 28]. Л.Матвєєва ж зазначає, що М.Василенка з М.Фокіним познайомив В.Железнов – економіст, професорський стипендіат кафедри політекономії та статистики університету св. Володимира [22, 8].

Організація М.Фокіна була розгромлена поліцією 1892 р., однак частині її членів, зокрема й М.Василенку, пощастило уникнути арешту [5, 77]. Повному розпаду організації частково сприяли „чистки”, яким піддавались її члени. З їх допомогою організація звільнялась від ненадійних елементів, але разом з тим і перетворювала цих “ненадійних”, ображених організацією людей, на її ворогів. Ще однією причиною, як вважає Микола Прокопович, було зростання критичного ставлення до її головного керівника. У середині 1890-х років М.Фокін переїхав до Москви і київський гурток розпався [33, 84-85].

Згодом М.Василенко стає більш відомим у колах київської інтелігенції як активний учасник різних громадських об’єднань. Так, у другій половині 1890-х рр. Микола Прокопович входить до складу керівного органу комісії народних читань при Київському товаристві лікарів. У роботі цієї комісії також брали участь тільки відомі вчені, як О.Левицький та О.Малиновський [22, 14].

Як уже зазначалося, з початку 1903 р. М.Василенко залишив педагогічну діяльність і перейшов на нову роботу – обов’язкового члена губернського присутствія комітету „Попечительства народній тверезості”. Обіймаючи цю посаду, М.Василенко опікувався „народними чайними” в Києві і Київській губернії, які він повинен був об’їжджати і ревізувати. В повітових містах і містечках існували місцеві комітети народної тверезості, які організовували народні бібліотеки, читання і інші просвітницькі заходи. Усі вони за порадами і за коштами повинні були звертатись до Миколи Прокоповича. Проте коштів на культурні цілі попечительство виділяло недостатньо і М.Василенко постійно отримував листи з проханнями про допомогу і скарги, які не завжди, з огляду на фінансові обмеження, міг задовольнити [38, 12].

Завідування установами „Попечительства народній тверезості” не пройшло для Миколи Прокоповича безслідно – завдяки тому, що він їздив по губернії, йому вдалось ближче познайомитись з народним життям і його потребами. Він краще побачив прогалини в історичному, етнографічному і статистичному дослідженні. Це спонукало його переробити „Пам’ятну книгу Київської губернії”, включивши в неї обширний етнографічний розділ. Це доповнення викликало схвалення у губернатора. Після обрання останнього сенатором, управляти губернією став віце-губернатор М.Штакельберг. Він побачив у цій праці „українофільство”. Наступний губернатор А.Саввич став на бік М.Штакельберга, і М.Василенко в 1905 р. змушений був залишити місце секретаря губернського статистич-

ного комітету, встигнувши видати дві „пам'ятні книги” – за 1904 і 1905 роки, в яких були вміщені статті В. Доманицького, присвячені українському фольклору [36, 8; 37, 30].

У 1904 р. в зв'язку з початком російсько-японської війни, становище „Попечительства народній тверезості” ще більш ускладнилось: в березні 1904 р. Комітет попечительства отримав циркуляр міністра фінансів про те, щоб Комітет більше не здійснював ніяких проектів, які б потребували коштів, а, вже існуючі закрити. Усе це виправдовувалось подіями на Далекому Сході [20].

Наприкінці 1904 р. М. Василенко пішов у відставку, не погодившись із думкою губернатора А. Саввича і більшості членів комітету з питання видання на кошти попечительства газети „Правдивое слово”, яка задумувалась як видання для боротьби з поширенням антидержавних радикальних настроїв. Микола Прокопович доводив, що уряду не вдасться боротися з „революцією” друкованим словом, оскільки йому ніхто не повірить, і газету ніхто не буде купувати. Так і сталося: „Правдивое слово” проіснувало трохи більше двох місяців, і було закрито, залишивши після себе великі борги [33, 341].

Слід зазначити, що з 1902 р. політична ситуація в Російській імперії ставала все більше й більше напруженою, громадськість чекала на лібералізацію самодержавства. Народження спадкоємця російського престолу 2 серпня 1904 р. посилювало це очікування. Відголосом настрою М. Василенка в ці дні може слугувати лист О. Требінської до своєї матері із Коврая. „Ганна Гаврилівна (Личкова – авт.) думає, що Василенко тепер уже зовсім не виїде з Києва: все чекатиме Конституції з нагоди народження спадкоємця” [18, 3].

Проте очікування не виправдовувались. У цей час на квартирі М. Василенка було підготовлено організацію політичного бенкету з приводу 40-річчя введення судових статутів у Києві, який відбувся 20 листопада 1904 р. в залі Літературно-Артистичного Товариства і отримав широкий розголос. У бенкеті взяло участь 360 представників різних політичних та громадських організацій. На ньому наперед визначені групою оратори виступили з доповідями, в яких критично оцінювали стан тогочасного життя [40, 1].

Після цього група стала збиратись регулярніше, і місцем її збору була квартира М. Василенка. В цей час вона навіть мала свій друкований орган – це була газета „Киевские отклики”, яку редагували М. Василенко і М. Ратнер [33, 314].

Таким чином, початок ХХ ст. в Києві характеризувався нарощу-

танням опозиційних настроїв у середовищі інтелігенції міста. Із її загальної маси почала виділятися менша за кількістю, але більше згуртована група, яка випереджала інших членів у своєму радикалізмі. Це була так звана група „Визволення”. Її керівниками були Б. Кістяківський, В. Водозов, С. Булгаков, М. Бердяєв, Ю. Вагнер, В. Железнов і М. Василенко. Її штаб-квартирою була та ж Тарасівська, 20. Тут у квартирі Миколи Прокоповича збирались учасники цього об'єднання [33, 319].

Через багато років, під час процесу Київського Обласного Центру Дії, інспірованого більшовиками у 1923 р., Микола Прокопович згадував про свою участь у групі „Визволення” і говорив про це так: „Я ніколи не брав участь у нелегальних журналах, навіть тоді, коли видавалося „Визволення”, коли в моїй квартирі збиралася група „Визволення” перед революцією 1905 р., і я мав із „Визволенням” навіть близькі відносини, я ні слова не написав туди” [33, 318].

З початком першої російської революції 29 листопада 1905 р. у Києві відбулися збори інтелігенції міста. У них брали участь більше 80 осіб. За підсумками зборів було проголошено резолюцію. Одним з наслідків її втілення в життя стало заснування вже в грудні 1905 р. в Києві українського політичного клубу для широкої пропаганди національних ідей. До нього записався і М. Василенко. Сюди також увійшли такі відомі діячі ліберального напрямку, як І. Лучицький, В. Науменко, М. Могилянський та ін. Клуб сприяв запровадженню викладання українською мовою у школах, а пізніше й на деяких кафедрах вищих навчальних закладів України [2, 33].

У період революційних подій 1905-1907 рр. діяльність клубу не обмежувалась лише культурними вимогами. Планувалось у разі надання Україні автономії сформувати український уряд [1, 87]. Передбачалось, що М. Василенко отримає посаду головного редактора друкованого органу автономної України „Українська держава” [35, 84].

У зв'язку з вищезазначеними подіями діяльність М. Василенка стає приводом для листування між начальником київської охоранки і директором Центрального департаменту поліції. Занепокоєння в них викликало те, що на адресу О. Саліковського, який проживав на квартирі в Миколи Прокоповича, надійшов лист з примірником резолюції зборів робітників Петрограда. У поліцейському листуванні М. Василенка однозначно характеризували як „особу антиурядового напрямку” [23, 8]. Цікавим є те, що з січня 1908 р. Микола Прокопович як професійний революціонер мав у київській охоранці свою власну кличку для спостереження (ця кличка „Туру-

совський” – вживатиметься тепер аж до самої революції 1917 р.) [22, 31].

У період Першої світової війни Микола Прокопович став активним діячем київських організацій, які допомагали постраждалим у війні. У роки воєнного лихоліття вчений гостро переживав розруху, що несла з собою війна. У своїх листах до відомого громадського діяча та письменника В.Короленка, з яким його пов’язувала багаторічна дружба, він підкреслював, як його пригнічує, морально і фізично, ця війна, що вона є „школою нищення людей, народів. Вся сила творчої думки спрямована проти мирної культури, до розпалювання ворожнечі, до руйнування, до дезорганізації людства.” [34, 4].

7 травня 1916 р. М.Василенко увійшов до „Тетянівського комітету”, що опікувався проблемами військових, їх родин та потерпілих від військових дій. 15 червня його було призначено членом ревізійної комісії комітету. У вересні 1916 р. Микола Прокопович приймав активну участь у наданні грошової допомоги дружинам військових запасу, був членом господарської комісії комітету [34, 364].

Микола Прокопович у цей час також був помітним діячем у київських відділеннях Союзу міст, Товариства друзів миру, Товариства допомоги населенню Півдня Росії та різних інших аналогічних організацій [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 24, 84]. У березні 1916 р. М.Василенко разом з відомими представниками інтелігенції Києва – економістом К.Воблим, істориком М.Довнар-Запольським та літератором С.Єфремовим – започаткували Київський загальноміський комітет із задоволення потреб, пов’язаних з війною. Його зусиллями було розв’язано ряд проблем міста, зокрема, щодо постачання продовольства. До роботи в комітеті, зокрема в підкомісію з боротьби з безробіттям, були запрошені представники київських профспілок, лікарняних кас та преси [5, 111; 30, 164]. Київське губернське жандармське управління з підозрою поставилось до діяльності комітету. Його начальник у листі на адресу київського губернатора писав, що члени комітету відомі своєю належністю до конституційно-демократичної партії та „явним співчуттям соціал-демократичним ідеям” [23, 11].

Отже, з перших же років перебування в Києві Микола Василенко приймав активну участь у громадсько-політичному житті міста. Його діяльність на межі XIX та XX століть зосереджувалась в основному в таких громадських організаціях, як „Стара громада” та гурток „бродників”. М.Василенко з перших років перебування в Києві став чільним діячем у таборі ліберальної опозиції уряду. Ми-

кола Прокопович у цей час був членом таємного радикального політичного угруповання – гуртка лікаря М.Фокіна. Також М.Василенко, будучи членом ліберально-демократичної групи „Визволення”, не обмежувався інтересами українського національного руху, а й симпатизував організаціям, що схилилися до загальноросійського ліберал-демократизму. Крім того, під час Першої світової війни М.Василенко розгорнув активну громадську діяльність, входячи до складу різних громадських організацій, які опікувалися задоволенням потреб населення, пов’язаних із війною.

Джерела та література

1. Білоус А. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907 рр.): Дис... канд. іст. наук – К., 1993.
2. Білоус А. Українські кадети й національне питання // Наукові праці з питань політичної історії: Партії і соціальні групи в першій російській революції – К., 1992 – Вип. 173 – С.32-35.
3. Василенко К. Статті. Спогади. Листування: В 2 Ч. – К., 2002. – Ч.І.
4. Василенко К. Статті. Спогади. Листування: В 2 Ч. – К., 2002. – Ч.ІІ.
5. Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991.
6. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. М.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.40. – Оп.1 – Спр.272.
7. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1118.
8. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1119.
9. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1120.
10. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1121.
11. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1122.
12. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1161.
13. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1162.
14. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1163.
15. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1318.
16. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1 – Спр.1346-7.
17. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1 – Спр.1346-10.
18. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1 – Спр.1346-13.
19. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1 – Спр.1346-35.
20. Киевские отклики. – 1904 – 6 марта.
21. Киевское слово. – 1895 – 18 декабря.
22. Матвеева Л. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук. – К., 2003.
23. Микола Прокопович Василенко. Бібліографія / Упоряд. В.Вороненко. – К., 1990.

24. Памятная книжка Киевского общества Друзей мира и отчет о деятельности за 1910 – К., 1911.
25. Побірченко Н. Короткий біографічний словник членів Київської Старої громади (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1999.
26. Полонська-Василенко Н. М.П.Василенко // Голос державника – 1948 – №6 – С.3-48.
27. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність // Український історик. – 1966. – Ч.3-4 (11-12). С.41-45.
28. Полонська-Василенко Н. Цензурові утиски на Україні // Україна (Париж). – 1952. – Ч.7. – С.511-515.
29. Селезнев Ф. Либералы и социалисты – предшественники кадетской партии // Вопросы истории. – 2006. – №9. – С.22-34.
30. Серков А. Русское масонство. 1731 – 2000: Энциклопедический словарь – М., 2001.
31. Центральний державний архів вищих органів влади і управління у м. Києві. – Ф. 3974. – Оп.1 – Спр.2.
32. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ). – Ф.542. – Оп.1. – Спр.35.
33. ЦДАМЛМ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.44.
34. ЦДАМЛМ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.45.
35. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 274. – Оп.1. – Спр.1051.
36. ЦДАК. – Ф.707. – Оп.227. – Спр.25.
37. ЦДАК. – Ф.707. – Оп.227. – Спр.113.
38. ЦДАК. – Ф.707. – Оп.227. – Спр.178.

Богдан Бойко

ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНО-ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Майбутнє українського православ'я значною мірою залежатиме від його конкурентоспроможності з традиційними церквами і неохристиянськими харизматичними рухами. Одним із найголовніших критеріїв цієї конкурентоспроможності, за визначенням фахівців, є рівень активності духовенства і віруючих у сфері їхньої церковно-громадської діяльності. У цьому зв'язку вивчення історичного досвіду церковно-громадської діяльності духовенства різних конфесій актуалізує обрану для дослідження тему. Звичайно, у вітчизняній історико-релігійнознавчій літературі відображено багато аспектів церковного життя на Волині. Проте у наукових працях висвітлюється головним чином або конфесійний досвід церковно-громадської роботи загалом, або окремих напрямків діяльності: освіта, благодійництво, культура тощо. Наприклад, В.Рожко у дослідженні православної церкви на Волині акцентує увагу на історії храмів, монастирів, іконопису, друкарства [16; 17; 18]. С.Жилуок у контексті державно-церковних відносин показав політику царизму і Російської православної церкви, направлену на русифікацію краю [14]. Г.Махорін дослідив благодійну діяльність на Волині (1793–1917) [15]. Між тим, вирішення даної наукової проблеми вимагає більш поглибленого комплексного вивчення характерних регіональних особливостей церковно-громадської діяльності духовенства тієї чи іншої конфесії, на основі залучення нових документальних даних.

Завданням означеної статті є спроба показати на прикладі праці окремих церковних товариств та організацій особливості церковно-громадської діяльності Російської православної церкви на Волині.

Важливу громадську роботу проводило на Волині церковно-археологічне товариство, яке виникло на основі давньосховища, яким опікувалося Свято-Володимирівське братство м. Володими-

ра-Волинського. Архієпископ Модест, зайнявши Волинську кафедру, запропонував перенести його до губернського міста Житомира. На заклик архієпископа відгукнулося Житомирське Володимир-Василівське братство з надією, що давньосховище піднімає авторитет самого братства. Але братство не володіло потрібними для утримання такої організації коштами і не могло забезпечити давньосховищу загальноєпархіального характеру і значення. Тому архієпископ наказав відкрити давньосховище безпосередньо при архієрейському будинку. Його відкриття 1892 р. було присвячене 900-річчю заснування на Волині першої православної кафедри.

На єпархіальному з'їзді 1892 р. архієпископ Модест запропонував духовенству єпархії внести певні кошти на влаштування давньосховища. Крім того, духовенство єпархії почало збір різних пам'яток старовини, які зберігалися по церквах і в приватних колекціях деяких священників. Викладач Волинського жіночого училища (духовного відомства) і краєзнавець О.А.Фотинський подав архієпископу Модесту записку, в якій запропонував відкрити в м. Житомирі історико-археологічне товариство і підпорядкувати йому новоутворене давньосховище. До записки він додав і докладно обґрунтований статут цього Товариства.

Статут Волинського церковно-археологічного товариства Синод затвердив в жовтні 1893 р., а наказом від 2 листопада того ж року дозволив відкрити в Житомирі Волинське церковно-археологічне товариство разом з єпархіальним давньосховищем і єпархіальною бібліотекою при архієрейському будинку та з відділом єпархіального давньосховища при Почаївській Лаврі. Тим часом архієпископ Модест через духовну консисторію наказав духовенству і монастирям ретельно збирати необхідні відомості про історичне минуле Волині [9, 35].

У діяльності Волинського церковно-археологічного товариства головну роль відігравав розпорядчий Комітет – орган, в якому зосереджувались адміністративні функції відносно наукової і господарчої діяльності Товариства.

У 1895 р. Комітет звернувся до духовенства Волинської єпархії з проханням передати єпархіальному давньосховищу всі предмети і пам'ятки старовини, які знаходилися по церквах, незважаючи на їхній стан і призначення [10, 67]. В бібліотеках деяких монастирів єпархії ще зберігалися різні історичні акти, богословські трактати, книги, рукописи. В 1899 р. свої пам'ятки передав у давньосховище Загорівський монастир. Розпорядчий Комітет збирав також і етнографічні відомості, організовував екскурсії для дослідження

пам'яток волинської старовини. Одна з таких екскурсій вивчала історію і зодчество Василівської церкви м. Овруча.

Краєзнавчі дослідження періодично висвітлювалися у «Волинському історико-археологічному збірнику». Матеріали Товариства й давньосховища широко використовувалися і для написання наукових праць. З 1 по 20 серпня 1899 р. Волинське церковно-археологічне товариство брало участь у роботі XI Археологічного з'їзду, що проходив у Києві в одному з приміщень Київського університету. До цього з'їзду волинські краєзнавці підготували виставку своїх колекцій, склали змістовну археологічну карту Волині. В 1899 р. Товариство нараховувало 113 членів [14, 47].

У 1905 р. Синод затвердив новий статут Волинського церковно-археологічного товариства, згідно з яким поряд із заходами по вивченню пам'яток старовини й догляду за ними члени товариства зобов'язувалися: знайомити з пам'ятками церковної старовини вихованців Волинської духовної семінарії та засобом лекцій, періодичних видань та виставок, виховувати в них патріотичні почуття й прагнення оберігати; намагатися викликати серед інтелігентів Волині та пам'ятки духовенства інтерес до старовини і бажання краще познайомитися з нею; шляхом «народних» видань (доступних для простого люду) сприяти поширенню історії краю серед волинян [12, 157].

Таким чином, діяльність Волинського церковно-археологічного товариства спрямовувалась тепер більше на культурно-просвітницьку і пропагандистську роботу. А з 1911 р. Синод почав вимагати від Товариства щорічного звіту про проведену роботу та кількість друкованих видань, які надходили до комісії синодального архіву.

Волинське церковно-археологічне товариство, відповідно з новим статутом 1905 р., складалось з почесних, довічних, дійсних членів, членів-співробітників і членів-кандидатів. Почесними членами були ті, які відзначилися своїми науковими історико-археологічними працями. Звання довічних отримували особи, які внесли до фонду Товариства не менше 50 руб. і постійно надавали вагому матеріальну допомогу. Дійсними членами Товариства обирались особи, які працювали над вивченням історії та археології Волині й постійно брали участь у його діяльності. Грошових внесків від них не вимагали. Членами-співробітниками були особи, які подавали важливі повідомлення Раді Товариства або вносили пожертвування до давньосховища. Члени-кандидати платили грошові внески в сумі 3 руб. щорічно або 30 руб. відразу. Після затвердження нового стату-

ту функції розпорядчого Комітету прийняла на себе Рада Товариства [12, 157]. Крім безпосередніх обов'язків (наукова, фінансова, господарча діяльність, публікація праць, листування), з дозволу єпархіального архієрея Товариство організувало при давньосховищі різні богословські читання, лекції церковно-історичного змісту. Волинське церковно-археологічне товариство існувало за рахунок коштів, що надходили від членських внесків, різних приватних пожертвувань, лекцій і духовних концертів, єпархіальних пожертвувань, а також за рахунок певних сум, що надходили від «Волинских єпархиальных ведомостей» за публікації там своїх статей.

Наприкінці першої половини XIX ст. царський уряд звернув належну увагу на православний Схід з тим, щоб утвердити свій вплив у цьому регіоні. У 1847 р. вийшла синодальна постанова «Про заснування Російської Духовної Місії» в Єрусалимі. Відразу по всіх єпархіях почали збір коштів. Так, пожертвування від церков і монастирів Волинської єпархії надходили до Волинської духовної консисторії протягом 1849 р [2, 1-63]. Але під час Кримської війни 1853–1856 рр. Місію з Єрусалима було відкликано. Після підписання миру Росія в 1857 р. знову посилає до Святої Землі своє представництво у вигляді Духовної Місії. У тому ж році, крім офіційної місії, в Єрусалимі виникає «Російське товариство парофластва й торгівлі», якому надавалося право піклуватися про інтереси паломників, засновується консульство. У 1858 р. в Петербурзі утворюється «Палестинський Комітет», якому доручили займатися також російськими питаннями в Палестині. Знову відновлюється збір коштів по церквах і монастирях Російської імперії. 15 березня 1858 р. вийшов царський наказ про відкриття при церквах Волинської єпархії окремої карнавки для пожертвувань «на поліпшення побуту православних паломників у Палестині» [3, 2]. В архіві Волинської духовної консисторії містяться дані про збір таких пожертвувань в 1861 р. [4, 1-44]. Однак у 60-х роках царський уряд змушений був звернути увагу насамперед на становище православної церкви в західних областях імперії, зокрема на Волині, бо для утвердження й поширення православ'я в цьому регіоні теж необхідні були великі кошти. Тому в 1867 р. обер-прокурор Синоду наказав Волинському архієпископу Агафангелу відмінити карнавковий збір на користь Гроба Господнього. По церквах Волинської єпархії збір коштів було відновлено лише в 1880 р., коли Російська православна церква на Волині досягла певного розв'язку.

«Російське православне Палестинське товариство» або «Імпе-

раторське...» було засноване в Росії 1882 р. Головна мета його, як зазначалося в офіційних джерелах, – «підтримка православ'я в Святій Землі і захист його від латинської і протестантської пропаганди, піклування про православних паломників, ознайомлення росіян з минулим і сучасним Святої Землі». Наприкінці XIX ст. Росія вже досить впевнено почувала себе в Сирії і Палестині. Там діяли школи, лікарні, пансіони, притулки, які мали пральні, лазні, їдальні, хлібопекарні тощо. У 1897 р. з 13 єпархій Антіохійського патріархату Палестинське товариство мало свої навчальні заклади в шістьох. В 1913 р. в Галілеї, Іудеї та Сирії були 51 двокласна, 48 однокласних школи та 2 вчительські семінарії, де навчалось близько 10600 осіб. Крім того, інтерес до минулого життя Стародавнього Сходу сприяв утворенню в Палестинському товаристві наукового відділення, яке лише за 15 років (1882–1897 рр.) видало 93 праці наукового і літературного змісту у 160 томах. Східна політика коштувала російському урядові недешево [14, 51].

З 1884 р. в містах Російської імперії почали відкриватися відділення, які сприяли ознайомленню із Святою Землею та діяльністю Палестинського товариства. Але головне завдання цих місцевих відділень зводилося до того, щоб залучити до членства в Товаристві якнайбільше осіб та вишукати кошти для його існування. Щороку по всіх церквах у Вербну неділю богомольці складали пожертвування, які були головним джерелом коштів Палестинського товариства. 21 листопада 1893 р. на ім'я Волинського архієпископа Модеста надійшов рескрипт за № 14 із пропозицією заснувати в Житомирі відділення Імператорського православного Палестинського товариства, і 2 лютого 1894 р. Волинський відділ цього Товариства під головуванням волинського архієпископа було відкрито [14, 51]. Оскільки Товариство існувало головним чином за рахунок Вербного збору, цій акції надавалося великого значення. Напередодні Вербної неділі голова Палестинського товариства постійно нагадував правлячому архієрею про необхідність виконання відповідних розпоряджень стосовно Вербного збору. В свою чергу волинський архієпископ через духовну консисторію наказував духовенству єпархії завчасно знайти парафіян з метою і призначенням їх пожертвувань. Про Вербний збір друкувалися заклики в місцевих періодичних виданнях: «Волинские єпархиальные ведомости», «Волинская жизнь» та ін. Щоб збільшити суми пожертвувань перед Вербною неділею, настоятелі храмів і монастирів одержували друковані листи і відозви до народу, які в день свята роздавалися богомольцям. У цих звернен-

нях, написаних в душі благання, роз'яснювалося віруючим, яке велике значення має для всіх православних християн Свята Земля і в якому жалюгідному стані перебувають там місцеві святині, православні храми і прочани. Немає сумнівів, що тексти такого змісту писалися з метою розчулити богомольців і отримати від них більших внесків. Після Великодня настоятелі храмів і монастирів зобов'язані були подати точні відомості про проведення Вербного збору. Суми зібраних коштів записувалися на спеціальних бланках. Крім того, духовенство єпархії через благочинних зобов'язане було доповісти волинському архієпископу про читання відозв і вказати, яке враження вони справили на віруючих. У 1899 р. сума коштів Вербного збору по Волинській єпархії становила 2896 руб. 93 коп. [11, 431]. За дорученням відділу Товариства читання проводили парафіяльні священники разом з вчителями церковних шкіл і псаломниками, а в монастирях – ієромонахи та архімандрити. Вони влаштовувалися переважно в недільні і святкові дні під час Великого посту після вечірнього богослужіння або вранці перед літургією. Читання супроводжувалися церковним співом і молитвами, інколи – молебнями і акафістами. У великих церквах і монастирях під час таких заходів церковний хор виконував щось на зразок невеликого концерту. У деяких парафіях для наочності під час Палестинських читань у школі показували діафільми з краєвидами Святої Землі. Це викликало позитивний інтерес не тільки серед православних, але й серед старообрядців і католиків, які теж інколи відвідували подібні читання.

Палестинські читання організовувалися всюди. Тільки в 1899 р. вони були проведені в 62-х місцях Волинської єпархії, а в 1900 р. Волинський відділ Товариства (в складі 49 членів) провів 819 читань у 84-х місцях [11, 431]. Під час читань людям безкоштовно роздавали брошури й листки з краєвидами Святої Землі та з різними відомостями про неї. Так, протягом одного року, з 1 березня 1907 р. по 1 березня 1908 р., у Волинській єпархії було роздано 320 брошур і 16900 листків [8, 1]. На Палестинські читання й позабогослужбові бесіди люди запрошувалися спеціально віддрукованими й розклеєними оголошеннями. Якщо вірити звітним відомостям, то на читання завжди збиралося багато слухачів. Наприклад, повідомляється, що в 1896 р. в Заславському соборному храмі слухачі не вмістилися всередині і змушені були стояти за дверима церкви. У Почаївській лаврі за перших три місяці 1908 р. було проведено 9 читань, кожне з яких відвідало від 100 до 300 слухачів, а всього цей час у звітному журналі Лаври зареєстровано

1600 слухачів [8, 1]. Ці факти свідчать, що Палестинські читання у Волинській єпархії носили масовий характер.

Така активна релігійно-просвітницька діяльність Волинського відділу Імператорського православного Палестинського Товариства була спрямована не тільки на досягнення головного завдання – збору коштів. Водночас Російська православна церква через постійні контакти духовенства з парафіянами втягувала їх у сфери російського духовного впливу. Цим пояснюється і сам підхід до Вербного збору, який здійснювався не тільки методами адміністративними, а переважно шляхом копіткої напруженої праці членів Товариства.

Велике пропагандистське значення мали «Волинские епархиальные ведомости». Згідно указу від 16 грудня 1866 р. передплата «Ведомостей» не була обов'язковою для бідних церков єпархії, що потребували матеріальної підтримки. Цензура «Ведомостей» здійснювалася особами, яких призначав сам єпископ Агафангел. Члени редакції і цензура керувалися положенням від 22 травня 1865 р. про видання місцевих «Ведомостей». Один примірник кожного випуску посиляли до канцелярії Синоду [5, 6-7].

Спочатку був намір влаштувати редакцію «Ведомостей» при Духовному училищі м. Житомира. Однак у місті тоді не було умов для видавництва такого відповідального органу. Весь науковий потенціал зосереджувався в духовній семінарії, яка знаходилася в м. Кременці. Тому редакцію «Ведомостей» відразу перенесли до Волинської духовної семінарії. Це дещо затримало випуск першого номера, який вийшов не 1 липня, як передбачалося, а 1 вересня 1867 р. «Волинские епархиальные ведомости» поділялися на дві частини: офіційну та неофіційну. В офіційній частині подавалися царські маніфести й накази по духовному відомству, розпорядження Синоду та місцевого духовного керівництва (консисторії, архієрея, училищного відомства), розпорядження світської влади стосовно духовенства та його взаємостосунків з парафіянами (паствою) [5, 6-9]. Тут друкувалися також різні відомості по Волинській єпархії (про нагороди, зведення в різні духовні та вчені ступені, призначення і звільнення, переміщення духовенства по єпархії, відомості про вакансії, різні оголошення тощо). Неофіційна частина на складалася з двох головних відділів: єпархіального літопису та різного, куди входили публікації про службу і життя православного духовенства [5, 9].

«Волинские епархиальные ведомости» друкували матеріали, пов'язані з історією православної церкви на Волині, статті про видат-

них діячів церкви, навчальні заклади, благодійницьку й просвітницьку діяльність волинського духовенства, храми й монастирі, приєднання уніатів. З 1868 р. «Ведомости» постійно друкували докладні історико-статистичні описи церков і парафій, які відзначалися ґрунтовною документальністю. Ця багаторічна праця належить викладачеві Волинської духовної семінарії М. І. Теодоровичу.

«Ведомости» друкували в Почаївській лаврі. Спочатку газета виходила двічі на місяць, а 1880 р. «Ведомости» почали виходити тричі на місяць. Окремі розміщення Почаївської лаври і зростання релігійно-просвітницької діяльності церковних установ губерньського міста в кінці XIX ст. вимагали відкриття друкарні духовного відомства в Житомирі. 30 березня 1901 р. архієпископ Модест звернувся до Синоду з проханням відкрити в місті при Богоявленському монастирі чи архієрейському будинку відділення лаврської друкарні й виділити на це близько 20-25 тис. руб., із казни Почаївської лаври [7, 2-25]. У тому ж році відділення друкарні в Житомирі було відкрито. Згодом, після повного переходу Волинської духовної семінарії із Кременця до Житомира, наказом Синоду вад 22 грудня 1907 р. було дозволено відповідно перенести і редакцію «Вольнских епархиальных ведомостей» [13, 1-2].

Важливу громадську роботу виконували церковно-парафіяльні опікунства. З метою постійного вишукування коштів для матеріального забезпечення бідних і хворих церковнослужителів та їх вдів і сиріт з 1823 р. в кожній єпархії Російської імперії відкривалися опікунства. Виконавчим органам Єпархіального опікунства було «Присутствие», до складу якого входило кілька заслужених священників, обраних і призначених єпархіальною владою. Гроші до опікунства надходили від карнавкового збору, від окремих добровільних пожертвувань (з церковних прибутків, спеціально виділених на лікування хворих духовного стану), з відсотків вкладених капіталів, від штрафів духовних осіб за різні провини тощо. Фактично проблема піклування про хворих і бідних церковнослужителів покладалася на саме духовенство єпархії. Наказом Синоду від 1868 р. в цілому заборонялося використовувати на церковні потреби кошти опікунства. Проте самостійно опікунство не могло виконати покладеного на нього завдання. Його діяльність була допоміжним засобом цілого комплексу державних заходів, спрямованих на забезпечення матеріального становища духовенства. Про ефективність єпархіального опікунства, як і церковно-парафіяльних взагалі, можна говорити лише з кінця 80-х – поч. 90-х рр. XIX ст. В 1901 р.

Волинське єпархіальне опікунство мало 7700 руб. прибутку, а станом на 1902 р. весь капітал його становив 86000 руб. [14, 55].

Кількість церковно-парафіяльних опікунств зростала в 80-х – 90-х рр. XIX ст. В 1901 р. у Волинській єпархії їх було 474 [14, 55]. Церковно-парафіяльні опікунства діяли відповідно до положень парафіяльних опікунств, затверджених Синодом 2 серпня 1864 р., їх першочергове завдання полягало в тому, щоб піклуватися про благоустрій парафіяльної церкви, вишукувати кошти для поліпшення господарчої частини причету, утримання парафіяльної школи, церковної богадільні, притулку, допомагати бідним людям і доглядати за станом кладовища тощо.

До членства церковно-парафіяльного опікунства обов'язково входили самі церковнослужителі та парафіяни, які обиралися на загальних зборах. В сільських парафіях обов'язковими членами були волосні старшини. Якщо до однієї парафії належали жителі кількох волостей, то в діяльності опікунства брали участь старшини кожної волості. А якщо жителі однієї волості належали до кількох парафій, то старшина цієї волості був членом опікунства кожної парафії. Голова церковно-парафіяльного опікунства обирався на загальних зборах парафіян, на яких всі питання вирішувалися більшістю голосів. За відсутності голови опікунства його обов'язки виконував настоятель парафіяльної церкви або староста, якщо головою був сам священник. На засідання опікунства могли запрошувати й інших осіб. Фактично влада опікунства зосереджувалася в руках його впливових членів – верхівки. Так, збори вважалися дійсними тоді, коли на них була присутньою десята частина усіх членів [14, 56].

У багатьох парафіях Волинської єпархії від церковно-парафіяльних опікунств вимагали займатися і церковно-просвітницькою діяльністю, а саме: відкривати бібліотеки, організувати різні читання і бесіди, продавати і безкоштовно роздавати книги, брошури релігійно-морального змісту, поширювати серед парафіян ікони «правильного письма» (канонічних зразків російської церкви), вживати заходи по викоріненню пияцтва й інших згубних звичок серед народу. На цій ділянці роботи церковно-парафіяльні опікунства виконували функції місіонерської діяльності братств. Часто завдання й мета церковно-парафіяльних опікунств і братств збігалися. Так, у Ковельському повіті Волинської єпархії за 1903 р. опікунствами і братствами були зроблені спільні пожертвування: на благоустрій храмів – 156 руб. 58 коп., на церковнопарафіяльні школи – 214

руб. 25 коп., на ремонт причетових будівель – 497 руб. Для конкретного прикладу витрат коштів можна навести звіт Ради Сковородецького Покровського опікунства. За 1899 р. його гроші були витрачені на заміну підлоги в середній частині храму, ремонт квартири священика, дерев'яну огорожу навколо садиби псаломника, утримання пастійного паламаря і церковного сторожа. Взагалі, якщо до 80-х рр. XIX ст. діяльність церковно-парафіяльних опікунств була незначною, то надалі їх внесок у благоустрій церков, шкіл і благодійних закладів став помітним [14, 57].

Крім вищезгаданих церковно-громадських організацій і закладів, у межах Волинської єпархії діяло й багато інших, а саме: Волинський єпархіальний Комітет Місіонерського товариства (1900 р.), Емиртальна каса духовенства Волинської єпархії (1896 р.), церковно-парафіяльні лікарні і богодільні різного типу, бібліотеки (в 1901 р. при церквах – 96, при 62-х благочинних округах – 28), Опікунство вихованців семінарії (1882 р.), Товариства взаємодопомоги малозабезпеченим учням духовних училищ, а також церковні братства.

Функціонування названих товариств, а також церковних братств, також потребує висвітлення у вирішенні проблеми церковно-громадської діяльності, що однак неможливо здійснити у форматі однієї статті. Між тим, на основі поданого матеріалу можна зробити висновок, що Російська православна церква проводила на Волині активну церковно-громадську роботу, якою охоплювала різні сторони як суто внутрішньоцерковного життя, так і сфери політичного характеру. Особлива увага приділялася просвітницькій діяльності, щоб у такий спосіб посилити фактор російського православного впливу серед населення краю.

Джерела та література

1. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 22.
2. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 13. – Спр. 33.
3. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 15. – Спр. 229.
4. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 872.
5. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 298.
6. ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 17. – Спр. 1022.
7. ДАЖО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 575.
8. ДАЖО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 22.
9. Волинские епархиальные ведомости. – 1893. – №34, оф. ч.
10. Волинские епархиальные ведомости. – 1895. – №5, оф. ч.

11. Волинские епархиальные ведомости. – 1900. – №20, оф. ч.
12. Волинские епархиальные ведомости. – 1905. – №№11-12, оф. ч.
13. Волинские епархиальные ведомости. – 1908. – №1, оф. ч.
14. Жилюк С.І. Російська церква на Волині (1794–1917). – Житомир, 1996.
15. Махорін Г.Л. Благодійна діяльність на Волині (1793–1917): історичний аспект: Автореф. дис... к.і.н. – Луганськ, 2007.
16. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви. – Луцьк, 2001.
17. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000.
18. Рожко В. Чудотворні ікони Волині і Полісся. – Луцьк, 2002.

Андрій Випасняк

**ОСОБЛИВОСТІ ТРАДИЦІЙНИХ
ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ
УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ
ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – 30-Х РР. ХХ СТ.:
ЕТНІЧНІ РИСИ І ЛОКАЛЬНА СПЕЦИФІКА**

Традиційні господарські будівлі – важливий складовий елемент української матеріальної культури. У кожному етнографічному регіоні України вони мають свої особливості. Тому в основі дослідження даної проблематики стоїть таке наукове завдання: з'ясування ролі традицій, в першу чергу будівельних, у господарському комплексі українського населення Східної Галичини в кінці ХІХ – 30-х роках ХХ століття.

Дана проблематика вагомо розроблялася такими науковцями 70-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., як А.Данилюк [13; 14; 15], М.Могитич [23; 24], Р.Сілецький [29; 30], Р.Радович [28]. У їхніх працях висвітлюються різні аспекти вивчення традиційного господарського комплексу українського населення різних етнографічних регіонів. Окремі аспекти даної тематики порушувались ще у працях таких вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст., як І.Франко [34], Р.Кайндль [17], В.Шухевич [35]. Серед сучасних українських дослідників-етнологів слід згадати М.Мандибуру [20; 21; 22], М.Тиводара [21; 22; 31], М.Гладкого [12], котрі у своїх дослідженнях про скотарство звертали особливу увагу на особливості господарського будівельного комплексу для утримання домашніх тварин загалом і великої рогатої худоби (далі – ВРХ) зокрема.

Метою даної статті є з'ясування специфіки та особливості господарських будівель в період кінця ХІХ – 30-х років ХХ ст. на території Східної Галичини в господарствах українського населення, його значення і ролі, призначення, стан технічного облаштування.

Важливим є вивчення особливостей традиційних господарських будівель в українського населення низинних районів Східної Галичини. На сьогодні це питання є недостатньо дослідженим і потребує більшої уваги з боку вчених.

© Андрій Випасняк, 2008

Господарські побудови Східної Галичини не відзначались різноманітністю і багатством форм. Селянська садиба була своєрідною замкнутою системою, яка виробляла все необхідне для свого повноцінного існування. Тому не дивно, що до цієї системи, окрім хати, входили й інші споруди господарського призначення, котрі були функціонально пов'язані між собою. Деколи зв'язок між спорудами був не лише функціональним, але й буквальним, адже часто хата, стодола і стайня знаходились в одному приміщенні. Так, у с. Нижній Струтин Рожнятівського району на початку минулого століття жилий будинок складався з великої кімнати, комори і великих сіней. Також до хати прибудовували стодолу або стайню [26, 11].

Крім хати, на території садиби знаходилися різні господарські забудови. Їх традиційно поділяють на декілька груп: для утримання свійських тварин і птиці, зберігання продуктів сільського господарства, розміщення реманенту й транспортних засобів. Причому кількість і величина цих будівель залежали від рівня заможності власника, типу господарських занять, яким він надавав перевагу. До таких зараховуємо стайню, стодолу, комору тощо [33, 116; 18, 430].

Майже по всій Україні неодмінною господарською спорудою є комора. Зазвичай комора разом з хатою становила єдину споруду, про що уже говорилося вище, але у заможних селян часом комора будувалась окремо від хати. Комора виконувала функції складу зерна, різних харчових припасів, полотна, одягу, взуття та інших речей господарського призначення [18, 430]. За свідченням жителя с. Добринів Рогатинського району Івано-Франківської області Петра Паснака, у коморі готувалась гаряча їжа для худоби. Тут запарювали січку, готували пійло. На подвір'ї зазвичай був колодязь, або криниця (криниця – на Опіллі) [4].

Про традиції побудови селянської садиби, її склад дізнаємося не лише із численних наукових досліджень, але й зі спогадів про рідне село відомих діячів культури, котрі прагнули увічнити в історії окремі здобутки минулого. Так, Іван Франко, змальовуючи батьківську садибу, згадував, що житло було у центрі садиби і оточувалося оборами – частинами двору для худоби і птиці. Обора включала такі споруди: шопа, кузня, криниця, стайня і стодола (переважно розміщувались під одним дахом). З-посеред господарських будівель селянської садиби, змальнованої І.Франком, найбільш важливими і найбільш поширеними у Східній Галичині є стодола і стайня.

Стайня (на більшості території України – “хлів”, на Поліссі – “одрина”) – для утримання худоби. Стайню будували з тих самих мате-

ріалів, що і хату. Худоба утримувалася біля драбини для сіна і жолоба на дерев'яній “причі” – піднятому над підлогою ліжку з дощок. На горищі стайні зберігають сіно [32, 309]. У с. Добринів Рогатинського району Івано-Франківської області *стайня*, в основному, поділялася на дві частини. З однієї сторони знаходилося стійло для корови, теляти, з протилежної – куча для свині і “банти” для курей. Паралельно зі стійлом худоби був невеликий рівчак, по якому сходила гноївка. Перед тваринами був жолоб, а на жолобі – драбина, за котру вкидали корм для корови. Стайні переважно будували із каменю, так як в цьому регіоні були великі поклади вапняку. Також будувались дерев'яні будівлі, в яких переважно дерев'яною була лише основа. На зиму стіни стайні утеплювали. Це називалося “загатою”. Утеплювали сухим листям дерев. Двері стайні утеплювали соломомою, з якої з допомогою шнурків виплітали солом'яні накидки, т. зв. “мати” [10].

Цікавим є той факт, що у с. Великий Ключів Коломийського району Івано-Франківської області, в середині і наприкінці XIX ст., за свідченнями старожилів, стаєнь взагалі не було. Взимку корови і вівці стояли під якоюсь покрівлею на чистому повітрі [15, 113].

За свідченнями Марії Прокопів, жительки с. Сваричів Рожнятівського району, до кінця 30-х рр. XX ст. у Рожнятівському повіті стайні були розділені. Окремо стояли коні, окремо корови. Як для тих, так і для інших були яслі, куди клали сіно. Окремо знаходилась возівня, де зберігали вози, плуги, борони, колісничку, “упріж” (хомут; подушка, щоб не давив хомут; віжки; орчик). У стайні, де була корова, розміщувалась кучка для свиней, а кури сиділи в сінях під піччю [5].

На Покутті, за свідченнями Катерини Михайлюк, жительки с. Чернелиця Городенківського району Івано-Франківської області, стайні будувалися з каменю. У них тримали відгороджено одне від одного коней, овець, кіз і корів. Взимку у стайні тримали і свиней, а влітку – у карнику. Для гноївки у стайні було зроблено спеціальну яму, куди вона стікала. У стайні також тримали реманент (шуфлі, гралі, ножиці (якщо в господарстві були вівці), мітли тощо) [6]. На Галицькій Бойківщині також зберігали реманент у стайні.

Як бачимо, на Опіллі стайня мала вужче, ніж на Покутті чи на Галицькій Бойківщині господарське призначення – тільки для утримання худоби, адже для зберігання різного роду реманенту була виділена окрема комірчина, тоді як на Покутті все розміщувалося в одному приміщенні. Також зі свідчень респондентів впливають

і відмінності утримання свиней. У більшості регіонів Східної Галичини їх утримували разом із ВРХ взимку, а влітку – окремо в карнику разом з птахами. Проте заслуговують на увагу свідчення мешканця с. Вербів Підгаєцького району Тернопільської області Зіновія Іванціва. Він згадує, що на цій території (Галицьке Поділля) були окремі будівлі для свиней – “кучі”, які робили з ліщини. З цього ж дерева робили й “кошари” для овець [7].

Існування такого типу будівлі підтверджує і дослідник господарських споруд Архип Данилюк, котрий відзначає, що споруди, в якому під одним дахом знаходяться житлові і господарські приміщення, притаманні переважно для сіл Турківського і Старосамбірського районів. Важливо, що тут одна будівля включала більшу кількість приміщень: комору, хату, стодолу, стайню, шопу [15, 76]. Це було пов'язано з великими злиднями, в яких жило селянство. За свідченнями Марії Мацьків, уродженки с. Підбереж Долинського району Івано-Франківської області, стайня була продовженням хати. Двері з хати прямо вели до стайні [8]. Та Іван Франко у науковій розвідці “Етнографічна експедиція на Бойківщину” дає інше пояснення розміщенню в одній будівлі приміщень різного господарського призначення: “Бойко дивиться на речі з погляду користі і доцільності. Спосіб будування житла дозволяє йому взимку мати всю худобу, так би мовити, біля себе, під одним дахом, господар має змогу, не переступаючи порога свого житла, зсередини зачинити всі двері” [34, 87]. Доцільно також навести слова відомого українського економіста кінця XIX ст. В. Навроцького, що “часто буває важко розібрати, де стайня, а де житло для сім'ї: багато селянських родин живе разом з телятем, підсвинком, квочкою на яйцях і гусятами” [25, 18].

Стодола (на Київщині – “клуня”, у Карпатах – “боїще”, на Поліссі – “тік”, “ток”) в українських господарствах завжди використовувалась як будівля для обмолоту, сушіння і збереження снопів пшениці, жита, ячменю, соломи [18, 430; 11, 202]. Це допоміжне приміщення, пов'язане передусім зі зберіганням і виготовленням їжі для корів, коней та ін. Найчастіше стодола була поділена на дві частини: перша займала 1/3 або 1/4 частину всієї площі стодоли і називалася *перерубом*. Назва походить від того, що ця частина була відділена невисокою перегородкою, так що можна було просто перелізи туди. Там зберігався сухий корм на зиму. В іншій, більшій частині стодоли стояли січкаря, ступа, жорна, цебрик та інший реманент для приготування їжі тваринам. Готувалась їжа в основ-

ному рослинного походження, яку необхідно було подрібнювати [4; 27, 290].

До господарського комплексу обов'язково входили «шопи» – навіси, відкриті з одного боку будівлі для складання дров, сільсько-господарського знаряддя. Для возів і саней зводили спеціальні приміщення – возівні чи колешні [18, 431]. У шопі зберігалися в основному сухі корми (сіно, солома, кукурудзянка) для зимової годівлі тварин. Важливою частиною господарського будівельного комплексу була повітка для зберігання дров, сільськогосподарського реманенту, возів. Карник в основному використовували для виведення курей, хоч іноді там могли утримуватися й свині.

Як правило, великих площ сягали в пропорції щодо території двору хліви (у Карпатах «кошара», на Прикарпатті – «стайня») для утримання худоби. Стайні заможних власників також відзначалися великими розмірами. Так, наприклад, парох с. Угринківці В. Нанасин у листуванні з станіславським єпископським ординаріатом 6 січня 1927 р. писав, що на вилучені від продажу ерекційного поля кошти збирається звести стайню із п'ятьма відділеннями розмірами 6x23 м [3, 83].

Зазвичай значних розмірів сягали клуні (у Карпатах побутує назва «боїще», на Прикарпатті – «стодола»). У них знаходився тік, на якому обмолочували збіжжя, а також засторонки, де тримали снопи пшениці, жита чи соломи. Крім господарського призначення, такі приміщення часто були місцем для виступів аматорських гуртків, сільських хорів, тобто до певної міри відігравали роль культурно-просвітніх установ.

Окремі уявлення про величину подібних споруд на подвір'ї священика дозволяє створити угода, укладена 1 червня 1925 р. між парафіяльним комітетом з питань будівництва та майстром В. Саєвичем у с. Уст'є Зелене на Станіславщині. Документ передбачав будівництво стодоли площею 170 м кв. на бетонному фундаменті, яка мала містити дві засіки, тік для молотьби збіжжя, а також відгороджену стіною із дощок возівню, два входи, горище [2, 35].

Оскільки в розпорядженні духовенства перебували значні земельні площі, що у свою чергу вимагало відповідних господарських забудов, деякі стодоли могли сягати в довжину понад 20, а в ширину – 10 м [1, 51].

Повсюдно в Східній Галичині корів випасали переважно в околицях села, тобто на сільських випасах. Весною і восени в межах села випасалась майже вся худоба. Ввечері худобу повертали в

село, але в обід вона відпочивала на стоїщах. Сюди в час обідньої перерви жінки приходили доїти корів, овець, кіз, а надоєне молоко відносили в село. На таких стоїщах пастухи будували для себе захисток від дощу і спеки. При його влаштуванні підбирали чотири дерева з густою кроною, які своїми стволами утворювали прямокутник. Між стволами прив'язувались мідні дрючки, що створювали плоску прямокутну основу даху. На дрючки наклали ряд палок, а поверх них настеляли густий шар гілок і листя, а потім ще накривали корою. Тобто накривалась стріха, а боки не закладались. Інколи три боки такого захистку [буди] закладали хмизом, а один – залишали відкритим і використовували як вхід.

У гірських регіонах Східної Галичини в досліджуваний період ведення пастівницького скотарства вимагало досить тривалого проживання пастухів на значних відстанях від постійних поселень. В окремих районах вони проживали на віддалених полонинах чи рівнинних пасовиськах, а в інших – на сільських випасах в межах кадастрів сіл. На пасовищах влаштовувались стоїща, які ставали центром життя і господарської діяльності пастухів на час сезону випасу. Таке стоїще [стійбище], як і весь господарський комплекс ведення відгінного та вигінного скотарства в Східній Галичині, відоме під назвою «салаш». Це слово мало дуже широке значення. Ним позначали комплекс господарських і житлових побудов [стоїще, стійбище], філіал селянського скотарсько-землеробського чи скотарського господарства з комплексом господарських і житлових побудов у межах кадастрів села та поза його межами, комплекс господарсько-житлових побудов на віддалених ґрунтах чи місцях зимування худоби [«зимарка», «зимівка», «зимовий салаш»], господарські і житлові побудови на віддалених луках чи ораницях, систему ведення відгінного пастівницького скотарства, літній табір [стоїще] для ялової худоби в межах кадастрів села чи на віддалених степових випасах, стадо всіх тварин на випасах, місце ночівлі худоби і пастухів, місце відпочинку і ночівлі подорожуючого і т.д. Навіть зміну місця стоянки, відпочинку чи ночівлі не лише худоби і пастухів, а будь-якого подорожуючого часто позначали словом «пересалашуватися» [20; 31].

На основі поданого матеріалу можна зробити висновок, що традиційні господарські будівлі в українського населення Східної Галичини в період кінця XIX – до кінця 30-х років XX ст. пройшли поступовий технічний прогрес, паралельно з розширенням свого функціонального призначення. Водночас господарські будівлі збе-

рігали свою традиційну особливість у різних етнографічних регіонах досліджуваної території, що відобразилось, наприклад, у відмінних назвах ідентичних господарських споруд.

Джерела та література

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 504 (Станіславська греко-католицька консисторія, м. Станіславів, 1788 – 1939 рр.). – Оп.1. – Спр.840 (Листування з парафією села Коцюбинці про видачу дозволу на продаж церковної землі і про ремонт парафіяльних будинків, 1922 – 29 серпня 1937 рр.).
2. ДАІФО. – Ф. 504. – Оп.1. – Спр. 944 (Листування з парафією Уст'є Зелене з питання продажу церковної і розвитку парафіяльних будинків, 1 березня 1925 – 29 серпня 1939 рр.).
3. ДАІФО. – Ф. 504. – Оп.1. – Спр. 945 (Листування з парафією села Угринківці з питання продажу церковної землі і ремонту парафіяльних будинків, 4 вересня 1925 – 14 березня 1936 рр.).
4. Науковий етнографічний архів Прикарпатського університету ім.В.Стефаника (далі – НЕАПНУ). – Ф. 1 (Рукописні матеріали). – Оп.3. – Спр.4 (Свідчення Паснака Петра Миколайовича, 1930 р.н.; місце народження с.Добринів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта 7 класів; пенсіонер; проживає за адресою: с. Добринів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., вул. Шкільна 5. Записано Випасняком А.І. 14.07.2006 р. у с.Добринів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.).
5. НЕАПНУ. – Ф. 1. – Оп.3. – Спр.5 (Свідчення Прокопів Марії, 1923 р.н.; народилася у с.Сваричів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта: 2 класи польської школи; пенсіонер; проживає за адресою: с.Сваричів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., в. Сибір. Записано Випасняком А.І. 5.08.2006р. у с.Сваричів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.).
6. НЕАПНУ. – Ф. 1. – Оп.3. – Спр.7 (Свідчення Михайлюк Катерини Степанівни 1932 р.н.; народилася у с.Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта: середня спеціальна, агроном; пенсіонер; проживає за адресою: с.Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., в.Українська 19. Записано Випасняком А.І. 08.10.2006р. у с. Чернелиця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.).
7. НЕАПНУ. – Ф.1. – Оп. 3. – Спр. 8 (Свідчення Іванціва Зеновія Йосиповича, 1932 р.н.; народився у с.Вербів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл., освіта вища педагогічна (спеціальність “Біологія і хімія”); пенсіонер; проживає за адресою: с.Вербів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. Записано Випасняком А.І. 13.12.2006р. у с.Вербів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл.).

8. НЕАПНУ. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.13 (Свідчення Мацьків Марії Григорівни 1934 р.н.; народилася в с.Підбереж Долинського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта: середня спеціальна – бухгалтер; пенсіонер; проживає за адресою: м.Болехів вул. Довжанська 22. Записано Випасняком А.І. 02.12.2007р. у м.Болехів Долинського р-ну Івано-Франківської обл.).
9. НЕАПНУ. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.14 (Свідчення Мацьківа Богдана Семеновича 1925 р.н.; народився у с.Долішне Стрийського району Львівської області; освіта: середня спеціальна – товаровознавець; пенсіонер; проживає за адресою: м.Болехів вул. Довжанська 22. Записано Випасняком А.І. 02.12.2007р. у м.Болехів Долинського р-ну Івано-Франківської обл.).
10. НЕАПНУ. – Ф.1. – Оп.3. – Спр.16 (Свідчення Соколовського Павла Михайловича 1928 р.н.; народився в с.Добринів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.; освіта: Духовна семінарія; парох УГКЦ Успіння Пресвятої Богородиці у с.Добринів. Проживає за адресою: с.Добринів вул. Гірка. Записано Випасняком А.І. 9.12.2007р. у с.Добринів Рогатинського району Івано-Франківської області.).
11. Гетьман І. Історія села двох братів (Братківці). – Івано-Франківськ, 2002.
12. Гладкий М. Традиційне скотарство населення українського середнього Полісся (друга половина XIX – перша третина XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2004.
13. Данилюк А. Народні будівельні традиції // Народна творчість та етнографія. – 1986. – №1.
14. Данилюк А. Українська хата. – К., 1991.
15. Данилюк А. Шляхами України: Етнографічний нарис. – Львів, 2003.
16. Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. проф. Макарчука С.А. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Львів, 2004.
17. Кайндль Р.Ф. Гуцули. – Чернівці, 2003.
18. Лозко Г. Українське народознавство. – К., 2004.
19. Макарчук С. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності // Народознавчі зошити. – 2001. – №3.
20. Мандибура М. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. Історико-етнографічний нарис. – К., 1978.
21. Мандибура М., Тиводар М. Тваринництво // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987.
22. Мандибура М., Тиводар М. Тваринництво // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987.
23. Могитич І.Р. Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины // Карпатский сборник. – М., 1972.
24. Могитич І.Р. Полонинське будівництво // Народна архітектура Українських Карпат XV – XX ст. – К., 1987.

25. Навроцький В. Географічно-статистичні та статистико-економічні праці. – Львів, 2004.
26. Нижній Струтин. Історичні нариси / Упорядник М.М.Семків. – Івано-Франківськ, 1998.
27. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів. Спомини з минулого і сучасного: у 4-х томах. – Львів; Нью-Йорк, 1935. – Т.ІІ.
28. Радович Р.Б. Традиційне житлово-господарське будівництво українців північно-західної Галичини і південно-західної Волині другої половини ХІХ – початку ХХ століття: Етнічні риси і локальна специфіка: Автореф. канд. іст. наук. – Львів, 2007.
29. Сілецький Р. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1994.
30. Сілецький Р. Традиційна архітектура // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. У 4-х томах. – Львів, 2006. – Т.ІІ: Етнологія та мистецтвознавство.
31. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: історико-етнологічне дослідження. – Ужгород, 1994.
32. Українське народознавство / За ред. С.П. Павлюка. – К., 2004.
33. Українська родина: Родинний і громадський побут / Упор. Л.Орел. – К., 2000.
34. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Збір. творів. У 50-ти томах. – К., 1982. – Т.36.
35. Шухевич В. Гуцульщина. Ч.1. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. 2.

Павло Ткачук

УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Військове будівництво як система економічних, суспільно-політичних і військових заходів із метою утворення національної армії та Сухопутних військ у її складі в Україні пройшло досить складний шлях. Його закономірності вимагали в 1917–1918 рр. дотримання найважливіших напрямків: економічного забезпечення потреб війська, використання досягнень науки і техніки, зокрема озброєння і методів ведення боротьби, морально-психологічної та політичної підготовки населення до війни, організації власних гідно укомплектованих, боєздатних Збройних сил.

У запропонованій статті продовжено дослідження проблеми українізації російського війська в 1917 р., які започаткували в 90-ті роки Л.Дещинський, В.Голубко, В.Верстюк, Н.Барановська, Я.Тинченко та інші київські та львівські історики. Водночас на базі нових архівних документів автор прагнув уточнити хроніку будівництва армії Української Народної Республіки.

Процес відновлення української державності під проводом Центральної Ради, відтак військового будівництва розпочався в екстремальних умовах воєнного часу, коли у Східній Галичині, Волині та Буковині точилися великі битви російської армії з австро-німецькими військами. Саме прикарпатськими землями проліг один із найчисленніших і боєздатних фронтів Російської імперії – Південно-Західний у складі 7, 8, 11-ї та Окремої армій, який станом на лютий 1917 р. мав 2,3 млн. солдатів і офіцерів [11]. Крім того, на півдні України розгорнуто Румунський фронт (4, 6, 9-та армії) та Чорноморський флот. Близько 0,4. млн вояків знаходилися в тилкових частинах і гарнізонах Наддніпрянщини. За підрахунками В.Голубка, безпосередньо у фронтових арміях і на флоті, що вели бойові дії на території України 1917 р., перебувало 3,8. млн. вояків російської армії [4, 24].

Безперечно, що після Лютневої революції солдатські маси не могли залишатися осторонь процесів демократизації суспільного життя в країні та піднесення національного руху, який особливо

активно проявився на Наддніпрянщині. Це ще раз засвідчив Перший Всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний 18 травня 1917 р. у Києві. 700 делегатів від усіх фронтів виявили велику зацікавленість процесом військового будівництва, творенням власної армії. Але якраз у цій галузі керівництво Центральної Ради виявило суттєве відставання від революційних настроїв солдатських мас, оскільки прагнуло лише автономії в рамках Російської Федерації і вважало зайвим творити власні збройні сили [21].

Автономістам-соціалістам під проводом В. Винниченка і М. Грушевського протистояло опозиційне політичне крило на чолі з відомим державником-самостійником М. Міхновським, яке вимагало негайного проголошення незалежності України і створення власної регулярної армії для її оборони. З чималими труднощами керівництво Центральної Ради стримувало енергію учасників Першого всеукраїнського та інших регіональних військових з'їздів і спрямовувало український військовий рух у русло регульованої командуванням російської армії українізації її частин, тобто створення національних частин, але у складі війська Тимчасового уряду й під командуванням і контролем його генералів. До речі, російський генералітет восени 1917 р. досить активно сприяв цьому процесові, оскільки в період масового розкладу російської армії саме українізовані частини залишалися боєздатними. Командувач Румунського фронту генерал Д. Щербачов у ті дні писав головнокомандувачу російської армії генералові М. Духоніну, що необхідно всіляко сприяти зміцненню України, зокрема українізації армії, яка забезпечить стабільність і порядок на своїй території [22, 82].

Отже, головним змістом першого етапу військового будівництва в Україні стала українізація частин російської армії, процес якої розгорнувся досить широко. Деякі історики, зокрема галичанин З. Стефанів, вважають, що він охопив півтора мільйона українських вояків, об'єднаних у полки, дивізії, корпуси [13, 370]. За підрахунками київського історика Я. Тинченка, безпосередньо на фронтах російської армії було українізовано набагато менше – близько 140 тис., із них на Південно-Західному – близько 42 тис., Румунському – до 20 тис., решта – на Північному фронті та залогах українських міст [26, 66]. Близькими до цих даних є підрахунки Н. Барановської, яка вважає: у жовтні 1917 р. у складі Південно-Західного і Румунського фронтів українізували повністю 42 і частково 11 полків, що всього мали 79 тис. вояків [1, 16]. За підрахунками Л. Дециньського в українізованих військових формуваннях наприкінці листопада – з початку груд-

ня 1917 р. служило 0,5 млн. чоловік, з них в укомплектованих бойових одиницях удвічі менше [9, 9].

Важливим досягненням українізації стало формування у липні під Проскуровом 1-го Українського корпусу (18 тис. чоловік) під командуванням генерал-лейтенанта П. Скоропадського. Як згадував генерал, він спочатку досить скептично оцінив цей процес, але за наказом командувача фронтом генерала Л. Корнілова змушений був першим на Наддніпрянщині українізувати свій корпус. Значну допомогу йому надали Я. Сафонов, Я. Гандзюк, інспектор артилерії корпусу генерал О. Акерман, полковник М. Капустянський, які згодом служили в українській армії [25, 64-130]. У вересні 1917 р. сформовано 2-й Український корпус на чолі з генералом Г. Мандрикою, однією з дивізій якого командував генерал О. Осецький – майбутній військовий міністр УНР.

Отже, процес українізації російської армії в 1917 р., як слушно зауважив львівський історик А. Харук, виявив могутнє національне піднесення, яке було стихійним на початках, але поступово набувало організованих форм; український військовий рух “став важливою складовою частиною загальнонаціональної визвольної боротьби” [29, 19]. Водночас він був властивим для частин усіх родів зброї, але найактивніше розгортався в піхоті, кавалерії та артилерії. Керівництво процесом українізації, тобто перетворенням військових частин у національні шляхом зосередження в них солдатів і офіцерів українців, взяв на себе Генеральний військовий комітет С. Петлюри, який мав спеціальні відділи, зокрема мобілізаційний та організаційний. Тимчасовий уряд і головне командування російської армії змушені були дати дозвіл на українізацію частин, які здебільшого зберігали свою боєздатність на відміну від російських частин, але швидко розклалися під впливом більшовицької пропаганди солдатських комітетів. Відтак цей процес швидко розповсюджувався на всіх фронтах російської армії, навіть за межами України. У першу чергу українізація охопила 39-й армійський корпус генерала від інфантерії С. Стельницького Особливої армії, який дислокувався на Волині. Його командир досить прихильно відносився до українців, яких у корпусі було до 80%. Згодом він виїхав до Києва й за Гетьманату очолював 3-й Київський армійський корпус [17, 188].

У червні розгорнулася українізація в 6-му армійському корпусі генерала В. фон Нотбека на Південно-Західному фронті. Вона охопила його 416 та 155-й піхотні дивізії. Тоді ж на Румунському фронті процес українізації розгорнувся зразу в чотирьох корпусах. Зок-

рема, в 7-му корпусі йому активно сприяв командир, українець (уродженець м. Чугуєва) генерал-лейтенант Микола Юнаків. Згодом він служив в українських арміях Центральної Ради, Гетьманату і Директорії УНР. Ініціатором українізації в 6-му армійському корпусі став командир 258-го Кишинівського полку полковник (згодом генерал Армії УНР) Гаврило Базильський, який українізував 65-ту піхотну дивізію (5000 багнетів, 500 шабель, 20 гармат) і згодом привів її до Кам'янця-Подільського в розпорядження Центральної Ради. Щоправда, за розпорядженням керівництва Центральної Ради її розформували [15, 217-218].

Зростанню чисельності й організаційному оформленню українізованих формацій, які зберігали свою боєздатність і дисципліну, сприяло прихильне ставлення частин вищого командування російської армії. У червні 1917 р. на Південно-Західному фронті було українізовано 17 дивізій. Прикладом служила українізація 34-го армійського корпусу під командуванням генерал-лейтенанта Павла Скоропадського [25, 70-73]. Водночас, як зауважив генерал-полковник Михайло Омелянович-Павленко, “в Одесі та інших містах “українізація” запасних полків йшла поруч із “большевизацією” й невідомо було ще, хто подужає” [20, 56].

Всього наприкінці 1917 р. в українських корпусах, дивізіях, полках та інших частинах нараховувалося близько 1,3 млн. солдатів і офіцерів [26, 232-235]. На жаль, усіх їх повноцінно залучити на бік УНР так і не вдалося. У зв'язку з цим М.Грушевський писав: “З другої половини грудня 1917 р. становище України стало ще більш грізним. Большевицька агітація не проходила без сліду. У війську пішов новий розклад. Відділи, що стояли на фронті і в тилу, розграбовували і розкрадали військово майно, решту кидали на погибель і розходилися самочинно додому...” [8, 26].

Підсумовуючи перший етап військового будівництва й утворення Сухопутних військ національної армії в добу Центральної Ради, слід відзначити, що відмова від формування власних збройних сил на загальноприйнятих принципах під впливом певних об'єктивних і суб'єктивних чинників і сподівання отримати в особі українізованих полків, дивізій та корпусів з великою чисельністю особового складу надійних захисників незалежної України виявилися необґрунтованими. Величезна військова сила – 150–300 тис. вояків розвалилася в результаті цілеспрямованих заходів більшовицької партії: тотальної пропаганди, проголошеної загальної демобілізації тощо. Відтак, зовсім малопотужними силами російських загонів Муравйова, Бер-

зіна та інших у ході короткотривалої українсько-більшовицької війни (грудень 1917р. – березень 1918 р.) вдалося зайняти Київ і майже всю територію України [24, 68-88]. Їм протистояли сформовані національні частини – Гайдамацький Кіш Слобідської України С.Петлюри, Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців С.Коновальця та деякі інші (загалом лише 3 тис. вояків) [9, 9].

Сучасна військова історіографія, зокрема періоду національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Центральної Ради та Директорії УНР, дуже часто критично аналізує ті надзвичайно складні події 1917–1920-х рр., негативно оцінює військово-політичний провід, його концепцію війни і військового будівництва, стратегію ведення війни. Ніби, закидає історикам Т.Махно, “керманічі першої української республіки взагалі геть усі були нездарями”, відтак, “і держава сама по собі була кепська, і військо, мовляв, було такою собі масовкою до безсмертної опери Гулака-Артемовського” [28].

Дійсно, українізовані полки, дивізії і корпуси, які мали десятки тисяч вояків, не надали належної підтримки Центральній Раді. Одним із перших хибних кроків у військовому будівництві став Закон “Про утворення Українського Народного Війська” від 3 січня 1918 р. Згідно з ним, затверджено територіальний міліцейський принцип комплектування війська знизу: добровольці за плату вступали в армію на місцях, із них формували сотні, курені, полки, причому служба не була обов'язковою, а мобілізація оголошувалася лише у випадку війни. Закон передбачав створення трьох корпусів: Київського, Харківського і Одеського [14, 55].

Наступним хибним кроком на шляху військового будівництва став наказ про правове регулювання внутрішнього життя війська від 10 лютого, яким було проголошено рівність у правах усіх військовослужбовців і скасовано ранги – військові звання і відзнаки. Затверджувалася виборність старшин на посади командирів сотень і куренів. Дисциплінарні повноваження від командирів передавалися відповідним радам. Щоправда, Військовий Секретаріат свідомо порушував ці новачі й обмежився лише скасуванням військових звань [34, 70].

Ретроспективний аналіз військового будівництва та ходу визвольної війни, безперечно, виявив певні недоліки й помилки, які зумовили або спричинили невдачі та в остаточному результаті поразку визвольних змагань. Проте, нехай із деяким запізненням, нерішучістю проводу внаслідок низки об'єктивних і суб'єктивних причин, зусиллями урядів, сотень і тисяч досвідчених і відданих українській справі військовиків таки будувалися нова армія, нові

Збройні сили республіки на нових концептуальних і засадах, і принципах, які частково враховували соціально-політичні, економічні та морально-психологічні фактори, мету збройної боротьби. Важливу роль у становленні Сухопутних сил Армії УНР відіграли генерали і офіцери Генерального штабу, здебільшого уродженці Наддніпрянщини, які добровільно зголосилися на службу й від початку військового будівництва Центральної Ради навесні–влітку 1917 р. віддавали свій багатий досвід і знання організації українського війська для захисту молодої незалежної держави. Зауважимо, що у всіх формаціях Центральної Ради, Гетьманату, УНР, ЗУНР служило близько 500 генералів і адміралів.

Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 р. – березень 1918 р.) переконливо засвідчила, що марно покладати оборону завоювань Української революції на стихійно утворені чи українізовані військові частини, в яких внаслідок хибних концепцій з військового будівництва панували виборність командирів і були відсутні елементарна субординація та дисципліна. Лише поразки у протибільшовицькій війні змусили керівництво УНР радикально переглянути концепції та правові основи розбудови власних збройних сил. Лише 15 березня 1918 р. військовий міністр полковник О. Жуковський на засіданні уряду накреслив основні напрямки нової військової політики, метою якої було формування регулярної національної армії на нових концептуальних засадах. Він стверджував необхідність впровадження єдиноначальства, суворої дисципліни, зміцнення авторитету командного складу, а також пропонував заснувати військове училище, Академію Генштабу й збільшити армію до 600 тис. осіб. Уряд схвалив усі пропозиції міністра й доручив внести відповідний законопроект до Центральної Ради [34, 70].

Отримавши підтримку вищих органів держави, О. Жуковський утворив спеціальну групу у складі досвідчених генералів і офіцерів Генерального штабу: О. Осецького, О. Сливинського, М. Ковалю-Медзвєцького, О. Остафієва, В. Буйницького, В. Стойкіна та ін. Їм же доручив опрацювати концептуальні та правові основи будівництва регулярної армії. Опираючись на світовий досвід і традиції, військовики враховували складну військово-політичну ситуацію в Україні, яка ще не була повністю звільнена від окупантів, що не дозволяло сповна використати її людські й матеріальні ресурси. Проте їх проекти були опрацьовані на перспективу територіальної цілісності. Водночас розбудова війська передбачала утворення, по суті, лише боєздатних Сухопутних сил армії республіки й на цьому

етапі не торкалася інших видів: військово-морських, військово-повітряних сил [4, 194–196].

Насамперед була розроблена система військового управління та укомплектування. Планувалося, що кожна губернія мала сформувати армійський корпус шляхом підпорядкування дислокованих на її території українізованих військових частин і проведення мобілізації. Таким способом творилося вісім корпусів: Волинський, Подільський, Херсонський, Київський, Чернігівський, Полтавський, Харківський, Катеринославський. Їх складало 12 піхотних, 2 стрілецьких, 3 кінних дивізій, гарматні, інженерні та інші частини. До новостворених армійських корпусів включалися й становили їх основу існуючі в регіоні управління і штаби корпусів, дивізій та інших формацій. Зрештою, на службу в Армію УНР запрошено чимало талановитих високоосвічених, із фронтовим досвідом генералів і старших офіцерів. На керівні посади були призначені: начальником Генштабу – полковник О. Сливинський, начальником Головного штабу – генерал О. Осецький, заступником військового міністра – генерал О. Греков, командиром Подільського корпусу – генерал П. Єрошевич, Волинського – генерал С. Дядюша, Київського – генерал І. Мартинюк, а також командирами дивізій М. Батранець, В. Клименко, О. Лігнау, А. Діденко, М. Волховський та ін.

Забезпечення армії особовим складом планувалося здійснити призовом на військову службу поборовців 18–19 років, загалом 250 тис., що дозволило б збільшити чисельність війська до 600 тис. осіб. Утім, існувало чимало складнощів щодо комплектування війська командними кадрами. Адже, за планами міністра О. Жуковського, слід було призначити 360 командирів лише ланки куринь-корпус військовиків-українців рангом вище капітана. Крім того, комплектувалися інші частини і підрозділи. Слід було також призначити губернських і повітових військових комісарів, на яких покладалися важливі функції в процесі військового будівництва: облік військовозобов'язаних, призов на службу і початковий вишкіл поборовців, забезпечення дислокованих на їх території військових формувань [35, 25; 36, 30–31].

Чимало дослідників зародження і розвитку збройних сил доби Української революції, зокрема Л. Шанковський, В. Голубко, Я. Тинченко, О. Реєнт, вважають, що у ході в цілому невдалої зимової кампанії 1918 р., таки викристалізувалася регулярна Армія УНР, щоправда малочисельна (близько трьох тисяч козаків). У лютому 1918 р. її складав, по суті, один Запорізький загін під командуванням генерала К. Прісовського. Навесні його реорганізовано у 1-шу Запорізь-

ку дивізію, яку очолив генерал О.Натієв. До її складу входили:

- 1-й Запорізький ім. гетьмана П.Дорошенка піхотний полк полковника О.Загородського;
- 2-й Запорізький піхотний полк полковника І.Болбачана;
- 3-й Запорізький ім. гетьмана Б.Хмельницького піхотний полк полковника О.Шаповала;
- 3-й Гайдамацький піхотний полк полковника В.Сікевича;
- Кінний полк ім. кошового К.Гордієнка полковника В.Петріва та гарматний, інженерний полки, автопанцерний дивізіон і ін. [13, 382].

У березні 1918 р. у ході спільного з австро-німецькими військами походу українська армія поступово зростала за рахунок добровольців. Однією з кращих її формацій став утворений на базі куреня 1-й полк Січових Стрільців під командуванням полковника Євгена Коновальця (чисельністю близько трьох тисяч галичан і наддніпрянців). Він став одним із найбоездатніших і вірних українській справі військових полків регулярної армії. До його складу входили два піхотних куреня по чотири сотні, кінна розвідка (50 шабель), гарматна батарея (вісім 76,2-мм польових гармат), запасний курінь (дві піхотні і дві кулеметні сотні) та інші підрозділи. Військово-політичний провід УНР дуже високо цінував бойові якості січовиків та їх заслуги. У спеціальному наказі тих днів Військового міністерства відзначалося: “Січове Стрілецтво виявило себе вірною підтримкою уряду і високобойовою та дисциплінованою частиною. Тому уряд вирішив вибрати якраз Січових Стрільців як гвардію України” [32, 1]. Це була єдина військова формація періоду національно-визвольних змагань, удостоєна високого звання гвардійської. Причому першим це найменування їй надав М.Грушевський.

Таким чином, на кінець березня 1918 р. регулярна Армія УНР вже нараховувала близько 15 тис. вояків. Її ядром були 1-ша Запорізька дивізія та 1-й полк Січових Стрільців. Війна змусила уряд докорінним чином міняти ставлення до військового будівництва, продовжувати процес утворення боездатних збройних сил. Одним із шляхів могло бути залучення до війська значної кількості військовополонених українців у таборах Німеччини та Австрії (близько 100 тис. в таборах Німеччини). З березня 1918 р. уряд закликав усіх військовополонених вступати до Армії УНР. Зрештою, вже у лютому зусиллями закордонного Союзу Визволення України в таборах розгорнуто формування українських військових частин. Суттєву моральну і матеріальну підтримку акції надавала Німеччина. Протягом місяця дивізія Синьожупанників зосередилася в районі Кове-

ля. Її командиром був генерал В.Зелінський (пізніше генерал-полковник Армії УНР), який потрапив у полон під час війни, а начальником штабу -полковник Генерального штабу В.Янів. Дивізія складалася з чотирьох піхотних, кінного і гарматного полків і мала близько 6000 козаків і 300 старшин. Її полки очолювали досвідчені офіцери колишньої російської армії: полковники І.Блоха (2-й полк ім. Залізняка), І.Малохатка (3-й полк ім. І.Богуна), М.Чехівський (4-й полк ім. П.Дорошенка), М.Шаповал (1-й Кінний полк), усі щирі українці, готові завзято боротися за незалежність Батьківщини. 24 березня дивізія прибула до Києва і справила добре враження на М.Грушевського та нового військового міністра О.Жуковського. Проте безпідставно було усунуто з посади генерала Зелінського й замінено генералом І.Мартинюком. Несподівано для військовиків Синьої дивізії наказом Жуковського вона була 25 квітня розформована [11, 22, 42-434]. Паралельно в австрійських таборах сформовано Сіру дивізію (за кольором одностроїв), яка остаточно доукомплектувалася у Володимирі-Волинському. У середині травня 1918 р. її чисельність склала близько 20 тис. козаків і старшин. Очолив її генерал В.Сокира-Яхонтов. Командирами полків стали талановиті й високоосвічені полковники. Зокрема, командир 1-го піхотного полку Антін Пузицький закінчив кадетський корпус, Одеське юнкерське училище і Миколаївську академію Генерального штабу. Згодом від став генералом Армії УНР. Його полк мав три піших курені, гарматну батарею (чотири 76-мм польові гармати), кулеметну команду, розвідувальну і саперну чоти, всього близько 4000 бійців і командирів [33, 66].

Після прибуття до Києва Сіру дивізію очолив генерал-лейтенант Ф.Василів-Чечель. Вже у часи Гетьманату дивізія (15 тис. козаків) була скерована на Чернігівщину для охорони північних кордонів України. Ще у березні вона отримала найменування 1-ї стрілецької козацької дивізії. Таким чином, другий етап розбудови армії та її Сухопутних військ був помітним поворотом у концепції військово-політичного проводу України на користь формування регулярної армії. Саме тоді М.Грушевський нарешті заявив, що державі потрібна “хоч невеличка, але добра, тверда, дисциплінована армія” [7, 174]. У свою чергу міністр О.Жуковський ствердив, що армію слід розбудовувати на принципах єдиноначалля, суворої дисципліни, виведення поза сферу політики. Наприкінці березня виїшов наказ про заборону рад, комітетів у частинах, мітингів і політичних маніфестацій. У цьому напрямку окремі командири дивізій і полків

пішли ще далі. Полковник О.Пилькевич, згодом генерал Армії УНР, виступив у найвпливовішій урядовій газеті “Нова Рада” із закликом розбудувати регулярну армію на принципах воєнної науки, ліквідувати виборність командирів, перейти від добровольності до планового призову в армію та ін. [18].

Військове міністерство за участю залучених генералів і полковників Генерального штабу колишньої російської армії, на жаль, лише навесні 1918 р. приступило до створення національної регулярної армії планово і цілеспрямовано. Насамперед здійснено переорієнтацію попереднього курсу військового будівництва. Опрацьованими планами передбачалося розпустити всі нерегулярні частини і загони доби революції, у червні 1918 р. призвати на службу юнаків на основі Закону про загальну військову повинність, сформувати 20 нових стрілецьких дивізій [30, 8].

Слід відзначити, що такий же шлях пройшли її супротивники – армії червоної та білої Росії й Польщі, які творилися у ході війни. Зокрема, хоча Ленін ще в грудні 1917 р. дійшов висновку щодо формування регулярної кадрової армії, на зміну розкладеним і деморалізованим військам царської Росії, її перші частини творилися на основі добровольності. Причому тодішній наркомвоєнмор Л.Троцький і нарком П.Дибенко ще у березні 1918 р. дотримувалися цієї точки зору на проблему комплектування армії, до того ж виступали за виборність командирів до батальйону дивізіону включно. Проте принцип добровільності з перших кроків виявився невдалим. За підрахунками російського історика М.Молодцигіна, у червні-серпні 1918 р. із 142 повітів Росії лише в 39 вдалося сформувати добровольчі загони, причому 25% повітів дали всього по сто добровольців, а 17- жодного [16, 115].

Відтак, 29 травня В.Ленін підписав декрет “Про примусовий набір до Червоної Армії”, згідно з яким планувалося сформувати 60 дивізій по 27 тис. бійців у кожній. Проте цей план провалили. І лише в результаті жорстких репресивно-організаційних заходів до лютого 1919 р. мобілізували 430 тис., а до кінця року – 2 млн. 456 тис. осіб. Щоправда, цей процес супроводжувався масовим дезертирством. Всього за 1919 р. дезертирували з армії близько 800 тис. призваних до війська, у деякі місяці і до 180 тис. (8–9 дивізій) [16, 184].

У квітні військове міністерство УНР оголосило реєстр військових частин нової армії, до якого увійшли 40 піхотних, 8 стрілецьких, 7 кінних полків, які повинні були скласти 14 дивізій. За свідченнями генерала О.Удовиченка, навесні 1918 р. армія нараховувала

35 тис. багнетів, 1500 шабель, 60 гармат у складі існуючого Запорізького корпусу, Синьої і Сірої дивізій та полку Січових Стрільців. Тобто плани розгортання армії від 17 квітня, оголошені О.Жуковським, включали формування нових восьми корпусів: Київського (генерал І.Мартинюк), Волинського (генерал С.Дядюша), Подільського (генерал Ф.Колодій), Чернігівського (генерал О.Дорошкєвич), Полтавського (генерал О.Осецький) та Харківського (генерал Г.Васильченко) не були здійснені. Власне, міністр передбачав їх реалізувати у червні–липні 1918 р. [35, 25].

Між тим в результаті наростання політичної кризи в державі 29 квітня стався переворот, і до влади прийшов генерал П.Скоропадський, який оголосив утворення Української держави за устроєм Гетьманату. Центральна Рада не знайшла надійної опори в армії, насамперед внаслідок її нечисельності і недостатньої боєздатності, до яких спричинилися серйозні помилки проводу держави у військовому будівництві.

Джерела та література

1. Барановська Н. Українізація Південно-Західного фронту і VIII армії Румунського фронту восени 1917 р. // Вісник Національного університету “Львівська Політехніка” “Армія і держава”. – 2001. – № 431.
2. Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – Київ, 1992.
3. Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. Грушевський М.С. Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996.
4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997.
5. Голубко В. Імперська політика більшовицького режиму щодо українізованих частин у 1917 році // Військово-науковий вісник. – Львів, 2000. – Вип. 1.
6. Горелов М. Міхновський М. і українізація війська // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнар. наук.-теорет. конф. 20–21 листопада.
7. Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1992.
8. Грушевський М.С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К., 1992.
9. Дещинський Л. Державотворча робота Української Народної Республіки по створенню збройних сил: історія і сучасність // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава і армія”. – 2001. – № 408.
10. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва, 1997.

11. Зелінський В. Синьожупанники. – Берлін, 1938.
12. Іванис В. Симон Петлюра – президент України. – Дрогобич, 1991.
13. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Вид. 4-те. – Львів, 1992.
14. Кравчук М. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914–1993 рр. – Івано-Франківськ, 1997.
15. Литвин М., Науменко К. Збройні Сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірала. – Львів; Харків, 2007.
16. Молодцыгин М. Красная Армия: рождение и становление. 1917–1920. – Москва, 1997.
17. Науменко Ю. На переломі: причинки з історії українізації більшовицької української армії. Луцьк–Рівне 1917 р. // За державність. Зб. 5. – Каліш, 1935.
18. Нова Рада. – 1918. – 16 квітня.
19. Нова Рада. – 1917. – 3 червня.
20. Омелянович-Павленко М. Спогади командира (1917–1920). – Київ, 2007.
21. Рабочая газета. – 1917. – 12 апреля.
22. Разложение армии в 1917 году. Сб. документов. – Москва; Ленинград, 1925.
23. Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3793. – Л. 9^а.
24. Рубльов О., Реснт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. – К., 1999.
25. Скоропадський Павло. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ; Філадельфія, 1995.
26. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917–1921 роки. – Київ, 1995.
27. Томюк І. Організація державної влади і армії у контексті українських визвольних змагань // Військово-науковий вісник. – Вип. 7. – Львів, 2005.
28. Українська газета. – 2007. – 25 січня.
29. Харук А.І. Становлення Військово-Повітряних Сил України в 1917 р. // Вісник Національного університету “Львівська Політехніка” “Армія і держава”. – 2001. – № 431.
30. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 25.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 12.
32. ЦДАВОВУ. – Ф. 1076. – Оп. 2. – Спр. 6.
33. ЦДАВОВУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 39.
34. ЦДАВОВУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 17.
35. ЦДАВОВУ. – Ф. 1074. – Оп. 1. – Спр. 11.
36. ЦДАВОВУ. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 4.

Олександр Вовк

ЗАГОСТРЕННЯ ПРОТИРІЧ МІЖ ВЛАДОЮ І СЕЛЯНСТВОМ СУМЩИНИ НАПРИКІНЦІ 20 – НА ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Відносини радянської влади і українського селянства у 1920-х роках формувалися у складних соціально-економічних і політичних умовах. Упровадження непу і, відповідно, зменшення соціально-економічного тиску на селянство принесло на певний час відносний спокій в село Сумщини. Проте, ситуація в селах починає дедалі більше загострюватися з другої половини 20-х років. Це пояснюється рядом причин. Зокрема, утвердження в СРСР диктатури Й.Сталіна прискорило наступ на неп. В селі згорання непу передбачало наступ на приватновласницькі господарства, усунування земель і зняття щодо її обробки. Цей наступ був оформлений після жовтневого пленуму і грудневого XIV з’їзду ВКП(б) 1926 року. Передбачалося здійснити в державі індустріалізацію форсованими темпами. Певна річ, що для її здійснення необхідні були великі кошти. Розуміння того, звідки радянські керманічі збиралися їх взяти дає позиція В.Чубаря на IX з’їзді КП(б)У. Голова РНК УСРР заявив, що кошти для індустріалізації слід шукати у зростаючому сільському господарстві [21, с. 150]. Влада повертається до силового варіанту вирішення аграрного питання. У першу чергу застосовуються економічні важелі впливу на селянство, щоб, зрештою, покінчити з економічною незалежністю селянина. Найзакордонніші верстви селянства зазнають важкого податкового тиску, проте, збитки мають різні прошарки села з огляду на невідповідність цін на продукти широкого вжитку, промислові товари, сільськогосподарські машини з одного боку і державні закупівельні ціни на сільськогосподарські продукти. Мається на увазі горезвісна політика “ножиці цін”. На кінець 20-х років ця політика посилюється. Збільшується обсяг державних заготівель та обов’язкових закупок сільськогосподарської продукції у селянства. Поряд зі зменшенням частки продукції, призначеної для реалізації на ринку, збільшуються податки на право торгувати на ринках міста. Невро-

© *Олександр Вовк, 2008*

жайність 1928 року поглиблювала кризу. Селянинові стає невідносно реалізовувати вирощену продукцію, бо отримані кошти не відшкодовують витрати. У 1926 році мешканець одного з сіл Бромлянського району Сумського округу скаржиться на низькі державні закупівельні ціни на хліб: “Жито – 60 коп. пуд, а пшениця – 1 крб., між тим, як чоботи коштують від 18 до 25 крб., тобто для придбання 1-ї пари чобіт необхідно продати 30-40 пудів. У середньому, в господарстві є 4-5 людей. Тобто, для того, щоб взути їх усіх необхідно 120-150 пудів хліба. Між тим, як в багатьох господарствах увесь збір урожаю дорівнює 100-120 пуд.” [12, арк.6].

Наступ на владу на село був добре спланованим і мав ряд складових компонентів. План хлібозаготівель спускався згори до кожного села, потім за рішенням селянського сходу планові завдання доводилися до кожного двору. На господарства, які не виконували план заготівель, накладали штраф. Якщо й далі план не виконувався, то майно селянина конфісковувалося, описувалося і йшло на продаж з торгів. Слід зауважити, що сума єдиного господарського податку, який мали сплачувати індивідуальні господарства, у 1928-29 фінансовому році зросла на 1/3. Тяжкого удару по селянству завдав закон “Про самооподаткування населення на задоволення його громадських потреб”, виданий ВУЦВК 2 січня 1928 року. Бідні і частина середняцьких господарств від самооподаткування звільнялися. Заможним господарям, щоб сплатити всі податки доводилося іноді продавати не лише зерно, а й частину худоби та реманенту. Практика хлібозаготівель наприкінці 20-х років засвідчила, що утиску зазнавали всі верстви села, а не лише заможні. Зокрема, в інформаційному повідомленні Конотопського окружного відділу ДПУ та міліції станом на червень 1928 р. йшлося про те, що під час заготівель хліба репресій зазнали всі верстви села, в тому числі й найбідніші: “Під час хлібозаготівель довелося застосовувати репресії: складати акти, ув’язнювати під варту, бо хліба у бідняків та середняків немає, а якщо й був, то не лишки, а невеликі необхідні запаси (Буринський район)” [4, арк. 128]. Дані підтверджуються свідченнями очевидців. Доречно в цьому контексті навести уривок з листа мешканця Бурині (тепер Сумської області) до сина-червоноармійця, що промовисто характеризує настрої селянства під час хлібозаготівельної кампанії: “Хотілося б скоріше не бачити цього кошмару, що коїться у нашому селі. Та не лише у нас, а в усіх селах та хуторах – важко тобі передати те, що відбувається. Наступив час сатани й антихриста. Все забирають, що є у

квартирі, а самим хоч пропадай з голоду й холоду. Податок наклали такий, що не виплатити” [5, арк. 48]. Тяжке матеріальне становище і позиція радянської влади були предметом гострих розмов, поширених серед селянства.

Радянська влада розглядала заготівельну кризу 1927-28 років як опір капіталістичних елементів на селі радянській політиці. На липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б) Й.Сталіним було накреслено подальший наступ на село і, висловлюючись тогочасною фразеологією, “загострення класової боротьби”. У відповідь на таку позицію вищого керівництва місцеві власті розробили цілий спектр заходів щодо упокорення селянства. До цих засобів слід віднести: виявлення всіх джерел прибутковості та оподаткування заможних господарств, вживання примусово-репресивних засобів щодо неплатників податків, боротьба з орендою землі, виявлення земельних лишків, позбавлення прав заможних селян на отримання сільськогосподарського кредиту та допомоги під час посівної, заборона утворення хутірської та відрубної форми господарювання, “додержання класової лінії” судземкомісіями під час розгляду земельних справ, збільшення різного роду податків на заможні господарства, реалізація держпозик головним чином серед заможної групи селянства [1, с. 113-114]. “Наступ на куркуля” постійно вдосконалювався, розширювалася законодавча база, що розв’язувала руки владним чинникам у наступові на село. Почали зростати репресії. У 1928 році Секретним відділом ДПУ УСРР за антирадянські прояви репресовано 492 особи. У цьому ж році засуджено 30 тисяч “куркулів”. У 1929 році обвинувачено у саботажі хлібозаготівель і віддано під суд 33 тисячі селян [1, с. 118-119]. Зрештою, радянська влада дійшла висновку, що найнадійнішим способом уникнути хлібозаготівельної кризи є масове створення колективних сільських господарств, що дасть змогу державі повністю забирати хліб з села. Метою радянської влади було не лише отримати необхідні для індустріалізації кошти, але ліквідувати приватне селянське господарство, тобто змусити селянина працювати лише на державу без врахування його побажань чи реальних потреб.

Ідейне обґрунтування подальшого наступу на селянство в напрямку колективізації сільського господарства було зроблене Й.Сталіним у промові на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 року. У виступі мова йшла про перехід “від політики обмеження експлуаторських тенденцій куркульства ... до політики ліквідації куркульства як класу” [20, с. 14]. Економічний, політич-

ний тиск і репресії були невід'ємною складовою радянської політики стосовно українського села наприкінці 20-х років.

Як українське селянство сприймало заходи радянської влади, що йшли врозріз з його економічними інтересами і ставили актуальним питання виживання селянина? Необхідно зазначити, що посилення репресій проти селянства наприкінці 20-х років було не лише превентивним заходом радянської влади для недопущення організованого опору, але й відповіддю на реакцію села. Реакція селянства на заходи радянської влади була досить різноманітною. Необхідно зауважити, що певна частина селянства, зокрема, з найбіднішого середовища сприймала соціально-економічні заходи більшовиків. З рештою, втрачати їй було нічого з огляду на малоземельний стан або невизначений рід занять. Проте, велика частина селянства проявляла активність, і, навіть намагалася чинити опір. Спротив полягав не лише в актах масової чи індивідуальної непокори, але й в різних способах надурити владу, приховати свої статки, законодавчо оформити невідповідність планів хлібозаготівель до реальних можливостей селянства, намагання втекти. 30 листопада 1928 року селяни с. Суходіл Глухівського району на загальних зборах намагалися знизити розмір податку з 25 до 15 %. За це ініціаторів такого рішення, селян І.Давиденка та І.Журомського, колегією ОДПУ у липні 1929 року засуджено до вищої міри покарання, а ще двох, О.Приходу та П.Полубреброва, – до 10 і 5 років концтаборів відповідно [11, арк. 213].

Проблеми, що турбували селян, проявлялися в народному фольклорі, поширеному у формі листівок. Наприклад, у Нижній Сироватці Сумського округу у січні 1929 року було знайдено листівку з віршем, в якому викривалася здирницька сутність економічних заходів радянської влади у селі і пов'язане з цим складне життя селян. Наведемо коротенький уривок зі згаданого вірша: “Тату, мамо “дайте папки [хліба – авт.]”, тато скаже “папка в лавке”/ Одвіз я її на крам, що набрав сорочки вам. / А картошку на базар всю отдав за кожтовар /.../ А як прийде весна – на посів нема зерна. / Земля буде пустувати, а дядьки будуть гарцювати”. Автором вірша виявився місцевий мешканець [14, арк. 28].

Зафіксовані випадки, коли заможні селяни заручалися підтримкою бідніших, аби засвідчити, що хліб був проданий біднякам. В Опішні на Полтавщині середняки заявляли про свій вихід з хлібних комісій і небажання брати участь у здійсненні хлібозаготівель через відсутність хліба у селян [16, арк. 40-42]. Не важко здогадатися, що такі дії могли бути розцінені як саботаж заходів радянської влади.

Ще один спосіб ухиляння – оформлення фіктивних розлучень. Зафіксовано ряд випадків, коли селяни удавано розлучалися зі своїми дружинами, вимагаючи виділення половини описаного майна [16, арк. 38]. Поширеним способом опору проти заготівельних кампаній, розкуркулень, а згодом і проти колективізації стає продаж, переховування селянами власного майна, вивезення його до інших сіл або нищення, забій худоби, і, навіть, самогубства [8, арк. 20-27; 9, арк. 19]. Нереальність заготівельних планів, психологічний тиск з боку владних чинників спонукали селян до відчайдушних кроків. Наприклад, мешканець одного з сіл Глухівщини Волинець, позбавлений виборчих прав, у відповідь на вимогу здати 70 пудів зерна демонстративно повісився у дворі сільради. Врятованого селянина передали до суду за провокаційну діяльність, оскільки, на думку радянських чиновників, свій вчинок Волинець зробив, “аби возбудить маси проти комісії та уповноваженого Р[айонного]В[иконавчого] К[омітету]” [2, арк. 40].

Події кінця двадцятих років засвідчили, що серед українського селянства знайдеться чимало сміливців, які не будуть викручуватися, щоб обійти радянські закони і не зводитимуть рахунки з власним життям, але вдаватимуться до актів протидії. У інформаційному зведенні Конопольського окрпаркому КП(б)У від 8 лютого 1930 року зазначалося, що “спостерігається швидкий перехід куркульства від розгубленості до організації опору. Починаючи від відмовлення допустити до опису куркульство переходить до загрожування, підпалу, обстрілу сільських робітників і намагання по організації банд” (стилістику збережено) [7, арк. 19-20].

Напруга в українському селі з огляду на радикальні соціально-економічні заходи радянської влади на кінець 20-х – початок 30-х років дедалі розжарюється, особливо, після початку масових розкуркулень і колективізації. Частішають масові виступи селян, які вимагають повернення державою засівматеріалів і усупільненого майна або майна розкуркулених, звільнення заарештованих і повернення засланих. У багатьох випадках подібні заходи відбуваються під антирадянськими гаслами [8, арк. 22]. Українськими селами ширяться антибільшовицькі листівки з викриттям заходів радянської влади і закликом повставати. Наприклад, у с. Красному Османського району у березні 1930 року знайдено прокламацію-звернення “До трудового народу” з закликом “нешадно повставати проти “червоної банди” [3, арк. 62]. Приблизно у той же час у Суличівці Ріпкінському району Чернігівського округу до

сільради надійшов лист з вкладеним плакатом, що зображував робітника з написом “СССР”, який поглинає хліб, худобу, що селяни відправляють до міста. На плакаті був поміщений напис “Країна, що буде соціалізм” [19, арк. 56].

Як зазначалося, протести селян не обмежувалися розмовами. З 1929 року в українських селах частішають випадки насильства щодо активістів, партійців. Такі випадки органи ДПУ постійно фіксували, а винних притягували до відповідальності. Великий інформативний зміст мають “Спецзведення про терористичні прояви на Україні”, що надсилалися за підписом голови ДПУ УСРР на адресу керівництва КП(б)У. Зокрема, в одному такому зведенні, що охоплює період з 9 до 20 вересня 1929 року, зазначається, що за згаданий період в Україні здійснено 49 терористичних актів, в тому числі 2 убивства, 30 підпалів, 6 поранень і побиттів, 8 замахів на вбивство, 3 випадки політичного хуліганства. Серед причин таких випадків 12 – хлібозаготівлі, 12 – землеоблаштування, 11 – колективізація, 11 – робота активістів, 3 – класова боротьба. Терористичні акти були скоєні щодо 26-х активістів, 10-х колективістів, 5-х голів сільрад, а також членів сільради, представників райвиконкому, голови комнезаму [15, арк. 1]. Події, згадані в документі, відображають специфіку того, що коїлося в українському селі, і на Сумщині зокрема, у 1929-1930 роках, точніше, реакцію селянства на радянську політику в аграрному секторі. Палають стодоли з усупільненим майном, чиняться замах на активістів і партійних діячів, напади на радянські установи в селах. Про типовий приклад того, як саме це відбувалося, знаходимо у спецповідомленні голови ДПУ УСРР Карлсона: “У ніч на 3-тє червня поточного року [1929 – авт.] в с. Краснопілля, того ж району пострілом із обріза було смертельно поранено й за 10 годин помер колишній Голова сільради, канд. КП(б)У – Савченко Филимон. Як видно з матеріалів агентури й слідства, Савченко брав активну участь у хлібозаготівлі. Безпосередньо сам робив опис майна у куркулів за нездачу хлібних надлишків і протягом тривалого часу вів боротьбу зі злісними неплатниками податків” [13, арк. 23]. За політику цілої влади селянство мстилося знищуючи окремих її представників, у багатьох випадках не рахуючись з морально-етичними нормами. Ситуація була вельми типовою для всієї підрадянської України. На початку жовтня в УСРР вчинено 11 вбивств, 89 підпалів, 19 поранень і побиттів, 12 замахів на вбивство. Більшість випадків (71%) сталися на ґрунті невдоволення селянством перебігом хлібозаготівельної кампанії [14, арк. 26].

На початку березня 1930 року у ряді сіл Тростянецького району Сумського округу сталося ряд виступів селян, участь у яких взяло кількасот чоловік. Селяни вимагали віддати усупільнене зерно й реманент. У с. Верхній Люджі було розігнано сільський актив, а уповноваженого райпаркома Бондаренко застрелено з вогнепальної зброї. Неспокійно було і в сусідньому Краснопільському районі. 3 березня 1930 р. у с. Краснопілля група кількістю до 100 чоловік завадила розкуркулюванню одного заможного селянина, завдавши тілесних ушкоджень членам комісії. Арешт винуватців викликав наступного дня ще більше обурення з боку селян. Близько 1000 чоловік, зібравшись з довколишніх сіл, розстрожили краснопільську сільраду. Селян було розігнано силою загоном міліції [17, арк. 24]. У Сумському окрузі в серпні траплялися випадки протистояння селян-одноосібників і колгоспників з застосуванням якості зброї вил, кілків [17, арк. 162]. Такі інциденти не миналися без жертв. В Україні назрівало повстання. Про це свідчать спецзведення органів ДПУ УСРР. Зокрема, в одному такому зведенні станом на 13 березня 1930 р. констатовалася дуже неприємна і нестабільна для радянської влади ситуація в селах України [18, арк. 42].

Повстання готувалося не лише в згаданому районі Тульчинської округи, а й, наприклад, в деяких повітах Лівобережної України. Зокрема, на території Роменського та Прилуцького округів на початку 1930 р. отаманом Л.Кліткою було організовано антирадянську повстанську організацію, що, за виступала проти колективізації, за приватну власність на землю, за вільну торгівлю, відновлення незалежної Української народної республіки. Організація збирала зброю, мала конкретні плани, спрямовані на повстання, вступила у ряд сутичок з міліцією та військами ДПУ. Влітку 1930 року було заарештовано і притягнуто до відповідальності у підозрі щодо членства в цій організації 168 чоловік [10, арк. 256-268]. Отамана заарештувати не вдалося, залишки організації продовжували свою боротьбу ще протягом певного часу. Заклики до повстання здійснювалися і в інших куточках теперішньої Сумської області. Наприклад, 28 серпня 1930 року на базарі в Конотопі було знайдено листівку: “Т.т. робітники та селяни і городяни. Пора взятись до зброї, вже терпіти даліше неможливо, бо і армія чекає на те, бо в армії ми – робітники та селяни, городяни. Давай волю, давай правду, давай трудове правління. Геть всі ті володарі, що строять п’ятирічку та індустріалізацією доведуть селянина, що стане голий і босий, як булон, а з робітника останеться один костлявий скелет. Да здрав-

ствуєт свобода Україна, да здравствуєт свобода слова і печати. Група українців” [6, арк. 84].

У 1931 році на Охтирщині діяла підпільна організація, що підписувала свої листівки назвою “Міжрайонний штаб визвольного руху”. Члени організації виступали за ліквідацію колгоспів, наділення селян землею, багатопартійність. Заарештований один з провідних діячів “Штабу” Ксенофонт Шутка (мешканець с. Куземин) на слідстві заявив, що заходи радянської влади розорили село, а Україна стала колонією Москви [9, арк. 108].

У багатьох селах якщо й не йшлося про конкретні заходи про повстання, то розмови про війну як неминучість точилися протягом кінця 20-х – початку 30-х років. В уяві чималої кількості селянства Сумщини, як і цілої України, силовий варіант розв’язання ситуації, що склалася, поставав як цілком логічний і такий, що принесе надію на припинення визиску з боку радянської влади. Проте, більшість селянства попри численні виступи до такого варіанту не була готова. Після років панування тоталітарного режиму з всюдисущими й потужними органами безпеки селянству важко було щось змінити в державі. Тим більш, що селянство було позбавлене будь-яких важелів не лише для впливу на державну політику, а й на відстоювання власних прав. Залишався один вихід – або змиритися з політикою радянської влади чи вдавати лояльність, або загинути чи розпрощатися зі свободою, хоч би якою ілюзорною вона й не була для селянина.

Протягом кінця 20-х – початку 30-х років ХХ століття загострюється соціально-економічна ситуація в українському селі Сумщини. Це пов’язується з переходом радянської економіки на прискорену індустріалізацію і посиленням економічного тиску на селянство. Вказаний період характеризується посиленням політичних репресій щодо селянства, головним чином, щодо статечної, економічно незалежної його частини. Метою таких заходів було отримання коштів для держави, а також налагодження перманентного процесу отримання продукції з аграрного сектору, що вбачалося не в налагодженні взаємовигідної з селянством схеми купівлі-продажу продукції, а в цілковитому підпорядкуванні селян державі для необмеженого економічного визиску. Насильницький характер соціально-економічних заходів радянської влади призвів до пошуку селянством шляхів протидії радянській політиці як у мирній формі (продаж майна, забиття худоби, втеча з села та ін.), так і в формі прихованої чи відвертої антирадянської діяльності (антибільшовицька агітація, індивідуальні та колективні акти непокорі,

замахи на радянських та компартійних діячів, масові виступи аж до організації повстань включно). Будь-які прояви протидії селянства державним заходам в аграрній сфері влада поборює, а для усунення протиріч застосовує репресивні методи впливу.

Джерела та література

1. Архієрейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 87-127.
2. Державний архів Сумської області (ДАСО). – ФР.221. – Оп. 1. – Спр. 423.
3. ДАСО. – ФР.221. – Оп. 1. – Спр. 551.
4. ДАСО. – ФР.404. – Оп. 1. – Спр. 559.
5. ДАСО. – ФР.404. – Оп. 1. – з Спр. 691.
6. ДАСО. – ФР. 404. – Оп. 1. – Спр. 778.
7. ДАСО. – ФР.404. – Оп. 1. – Спр. 799.
8. ДАСО. – ФР.443. – Оп. 1. – Спр. 1260.
9. ДАСО. – ФР. 7641. – Оп. 6. – Спр. 475.
10. ДАСО. – ФР. 7641. – Оп. 7. – Спр. 127.
11. ДАСО. – ФР.7641. – Оп. 7. – Спр. 183.
12. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2316.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2988.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2989.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2990.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2992.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3191.
18. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3195.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3198.
20. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. – Полтава, 1997.
21. Нізова Л. Українська промкооперація в суспільно-економічних перетвореннях 20-х рр. // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 11. – С. 144-157.

Андрій Смирнов

ФОРМУВАННЯ СВИТОГЛЯДНИХ ПОЗИЦІЙ СТЕПАНА СКРИПНИКА

Патріарх Мстислав (Степан Скрипник) (1898–1993 рр.) ввійшов в історію як помітний громадський, політичний і релігійний діяч. Для того, щоб зрозуміти мотивацію його вчинків, еволюцію суспільно-політичних поглядів, трансформацію діяльності в церковну площину варто зупинитись на тих факторах, які спричинились до формування свідомості й світоглядних позицій майбутнього патріарха. Адже ці процеси мали безпосередній вплив на його громадсько-політичну і церковну діяльність, хоч рання біографія С. Скрипника ще й досі мало вивчена. Певні фрагментарні відомості про це подають такі дослідники, як В. Борщевич [3], А. Земба [36], М. Мушинка [15], Д. Степовик [24], В. Шемчук [29], однак це питання ще не було предметом окремих наукових студій.

Степан Іванович Скрипник народився 10 квітня 1898 р. у Полтаві в глибоко релігійній сім'ї нащадків козацького роду, зростав у традиційному суспільстві, яке дедалі більше зазнавало впливу цивілізаційних змін і тиску модерних трансформацій. Його батько працював столяром, бондарем, гарбарем. У формуванні світогляду Степана велику роль відіграли православні традиції. Зазначимо, що таїнство хрещення здійснив у Воскресенській церкві о. Федір Булдовський, майбутній митрополит, якого у 1942 р. єпископ Мстислав переконав приєднатись до Української автокефальної православної церкви. Серед його найближчих родичів було чимало духовних осіб: двоюрідний дядько священномученик Сильвестр (Ольшевський) став архієпископом Омським, прадід Олексій (в чернецтві Аркадій) був фундатором Іонинського скита у Києві, бабуся матері схиигуменя Антонія та її внучка Гавриїла заснували Покровський монастир біля Феодосії. Крім того, дід і батько були в Полтаві старостами цвинтарної і Воскресенської церков відповідно. Разом із тітками Мариною і Феодосією Степан відвідував церкви і монастирі Полтавщини. Згодом почав співати у церковному хорі, прислуговувати владиці Сильвестру [10, 11; 5, 8]. Акцентуючи увагу на духовних та ідейних витоках

© Андрій Смирнов, 2008

майбутнього патріарха, слід згадати, що коли у 1908–1910 рр. вікарієм Полтавської єпархії був майбутній варшавський митрополит Юрій (Ярошевський), то під його безпосередньою опікою в Чеснохресному монастирі мешкав С. Скрипник [1, 36; 36, 410]. Отже, його церковно-релігійний стрижень був закладений ще у ранньому дитинстві, свідчив про тверду і непохитну віру, глибоке духовне виховання в родині Скрипників.

Певний вплив на формування свідомості юнака мав його хресний батько Пилип Григорович Іваненко, який був директором єпархіальних свічних заводів, членом українських організацій Полтави. Доводилось спілкуватись із сусідом письменником Панасом Мирним. Прикладом для наслідування завжди був дядько Степана С. Петлюра, який змалку прищеплював йому любов до української історії, культури, літератури. Цікаві спогади про родину Петлюр і Скрипників Степан Іванович опублікував 1936 р. у збірнику «Волинь – С. Петлюрі», які згодом неодноразово передруковувались [Див., наприклад: 8, 13-17].

Необхідно підкреслити значення освітніх закладів як один із основних елементів цементування національної ідентичності С. Скрипника. Спочатку батьки віддали сина на навчання до пансіонату і приватної підготовчої прогімназії В. Шевелева, де навчались діти свідомих українців. Після закриття владою школи за участь учнів у святкуванні ювілею відкриття пам'ятника І. Котляревському (1913 р.) [6, 2]. С. Скрипник продовжив навчання у Полтавській першій класичній чоловічій гімназії [29, 197-201]. У гімназійні роки він належав до таємного «Гуртка українських середньошкільників у Полтаві», що під керівництвом П. Чижевського, П. Ризенка та Ф. Попадича проводив патріотичну роботу серед учнівської молоді. Закінчити гімназію йому не вдалося. Обставини виключення Степана залишаються загадковими. З огляду на втрату архіву гімназії з'ясувати це не вдалося. У спогадах владика Мстислав пояснював це призовним віком – 18 років [4, 4]. Як би там не було, можемо стверджувати, що навчання в Полтавській гімназії – це була важлива віха в житті юнака, що мала значний вплив на кристалізацію його поглядів. Вона озброїла його знаннями, націлила на патріотичну діяльність, посилила відчуття національної самоідентифікації, була головною передумовою для суспільного зростання.

Отже, на формування світогляду, психіки, індивідуальності С. Скрипника впливали сама аура української Полтави з її козацькими традиціями, родинне церковне середовище, захоплення фоль-

клором, гімназійне патріотичне виховання, революційна діяльність дядька С. Петлюри.

У 1916 р. С. Скрипник опинився у козачій офіцерській школі в Оренбурзі, яка готувала прапорщиків. Початок революції спричинився до того, що молодий солдат потрапив до українського війська. У листі до С. Петлюри від 10 квітня 1918 р. Іван Скрипник повідомляв, що Степан добровільно вступив до Першого кінного полку гайдамаків ім. К. Гордієнка, і просив влаштувати сина у військово-училище [27, 112-113; 21, 160]. С. Скрипник воював під час наступу Запорозького корпусу генерала О. Натієва на Крим. За гетьманату в липні 1918 р. демобілізованого старшину арештували разом із дядьками Петлюрами і утримували в Лук'янівській в'язниці аж до початку антигетьманського повстання. Далі знову була участь у бойових діях в лавах армії УНР, поранення в ногу 1919 р. Чехословацькі друзі відправили його на лікування в Прагу (лікарня в Крчі). Це було його перше знайомство із столицею щойно утвореної Чехословацької держави, про яку він завжди з любов'ю згадував. З Праги він дістався м. Табор, а звідси знову повернувся в Україну в Дієву армію УНР [15, 3].

Певний час хорунжий С. Скрипник виконував функції дипломатичного кур'єра, старшини з особливих доручень при ставці свого дядька, Головного отамана військ УНР С. Петлюри [19, 162]. Під час польсько-радянської війни молодий офіцер у складі 6 Січової стрілецької дивізії стримував наступ С. Будьонного під Замостям і знову дістав поранення. Зустрічаємо відомості, що він був кур'єром між С. Петлюрою і Ю. Пілсудським. Після війни потрапив до табору для інтернованих у м. Каліш, де займався культурно-освітньою роботою [31, 85-86]. Разом із тим Ярослав Скрипник та Володимир Петлюра у своїх спогадах заперечують цей факт [Див.: 18; 22, 311]. Звільнившись із табору, він поїхав у Прагу на навчання, однак український громадський комітет у Чехословаччині відмовив йому у стипендії і С. Скрипник змушений був повернутися назад. Будучи без будь-яких фінансових засобів для існування, з Міліни до Станіслава він добирався пішки. Під час цієї мандрівки він добре познайомився із Словачиною і засвоїв словацьку мову [15, 3].

Слід відзначити, що стосунки Скрипника з родиною Петлюр залишаються однією з найцікавіших сторінок його життєпису. У 1922 р. Степан приїжджав у Варшаву і зустрівся із сім'єю С. Петлюри, оповідав про своє життя, одруження з Іванною Вітковицькою у Станіславі й народження первістка Ярослава минулого року

[22, 114-115]. Проте їх стосунки часто переривались. У листі до дочки Лесі С. Петлюра запитував: «Чи ти маєш адресу Стьопи Скрипника? Коли маєш, то пришли; я хочу написати йому, бо не знаю, що з ним?» [20, 438]. Час від часу він давав про себе знати, надсилав листи, українські книги рідним у Францію. Вже будучи послом, влітку 1937 р. С. Скрипник разом із сином вшанував пам'ять Головного отамана на цвинтарі Монпарнас у Парижі, а також відвідав свою хвору сестру Лесю і тітку Ольгу в Камбо ле Бен (Піреней, Франція) [7, 4; 23, 25-26]. У 1941 р. Степан Іванович повторно приїжджав до рідних у Францію. Перебуваючи на еміграції, владика Мстислав певний час опікувався вдовою С. Петлюри. У цьому контексті важливим джерелом може бути епістолярна спадщина, зокрема, листування С. Скрипника з Ольгою Петлюрою, яке зберігається у Бавнд-Бруці і Бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі. Без сумніву, ця проблема заслуговує на окреме дослідження.

На початку 20-х рр. ХХ ст. С. Скрипник працював у Повітовому союзі кооперативів у Кременці, тобто був пов'язаний із галицькими опозиційними структурами, які, як відомо, бойкотували вибори 1922 р. Саме це могло зумовити його усунення із Волині польською владою [36, 410]. «Восени 1922 р. польська поліція арештовує його з іншими емігрантами за рухливу громадсько-політичну працю (проф. В. Біднов, інж. Трепет, сот. І. Романенко і інші) й виселяє з тих теренів», – йдеться у журналі «Рідна нива» [1, 36]. Тому довелося продовжити працювати в системі кооперації у Заліщиках. Тут у 1925 р. народилась дочка Скрипника Тамара. Травневий переворот 1926 р. під керівництвом Ю. Пілсудського українці сприйняли з надією на припинення всевладдя правих (ендеків та їх прибічників), які вороже сприймали розвиток українського національного руху. Серед частини українців, особливо з петлюрівського середовища, набула поширення думка, що Пілсудський, який у 1920 р. підтримав Петлюру у війні з більшовиками, зможе відновити попередню політику, сприятливішу для українського населення Польщі.

Молодий кооператор теж повірив у можливість змін на краще і у 1926 р. повернувся на Кременеччину гмінним урядовцем с. Борсуки, де через три роки народилася його дочка Маріанна. Там Скрипник проводив активну культурно-масову роботу серед селян, організував народний хор, який був відзначений самим президентом Польщі І. Мосьціцьким під час святкування дожинок у літній резиденції в Спалі [16, 4]. Одночасно С. Скрипник підвищував свою кваліфікацію: з 16 травня по 12 квітня 1927 р. він навчався на Першому само-

врядовому курсі для гмінних урядовців, який після складання іспитів закінчив із результатом «дуже добре» [17, 6]. Відомо, що після громадського зібрання в с. Якимівці Скрипник виголосив реферат на тему: «Що то є кооператива й що вона може дати селянинові» [9, 7].

У 1929 р. він закінчив курси на Вільному університеті у Варшаві, відзначившись у правових і фінансово-економічних науках [25, 4]. Тому не випадково 16 червня 1929 р. Г. Юзевський у присутності президента І. Мосьціцького нагородив С. Скрипника срібним хрестом за заслуги на ниві народної і суспільної праці. Влітку того ж року він став писарем рівненської гміни [26, 4]. Протягом 1926–1930 рр. Степан Іванович заочно навчався у Вищій школі політичних наук у Варшаві [1, 36; 36, 410]. Автору вдалося віднайти частину архіву, зокрема, майже всі особові справи слухачів цієї школи, однак прізвища Скрипника серед них не виявилось. Отже, наразі немає жодного документу, який би підтверджував його навчання у школі політичних наук. Сам владика Мстислав, згадуючи свої молоді роки, зазначав, що «закінчив студії в ділянці політичних наук» [33, 168]. Всі інші дані ґрунтуються виключно на історіографії [Див., наприклад: 24, 25]. Принагідно зазначимо, що попри намагання декількох авторів, зокрема Д. Степовика [24, 25–29, 31, 221], «приписати» С. Скрипнику якусь богословську освіту, він такої взагалі не отримував. Цей висновок підтверджують і його власні слова: «Спеціально теологічної школи я не мав» [2, 27].

Для того, щоб краще зрозуміти умови, в яких жив і працював С. Скрипник, необхідно розглянути соціально-демографічні та етнополітичні аспекти розвитку волинського суспільства у міжвоєнний період. Згідно із заниженими даними перепису 1931 р., українці були найчисельнішою національною меншиною Польщі і налічували 3,2 млн., тобто 10% населення. В економічно відсталій Волині ситуація виглядала зовсім інакше. Тут українці, як правило православні, становили майже 70% (1426,9 тис.), а поляки всього 16,6% (346,6 тис.). Тому повна національна асиміляція в краї була неможлива. Соціальна структура волинського суспільства свідчить, що 90% українців проживало на селі. На думку В. Менджецького, у 1930-х рр. кількість української інтелігенції Волині не перевищувала 10–15 тис., тобто менше 1% українців краю [32, 86]. Відтак сама соціальна структура волинського українства, з його слабо розвиненим національним пролетаріатом, політично інертним селянством, яке складало переважну більшість населення, не сприяла політичній активізації її інтелектуального проводу.

Після державного перевороту 1926 р. і приходу до влади пілсудчиків ендецька за змістом політика національної асиміляції трансформувалась у санаційну програму державної асиміляції, тобто збереження національної ідентифікації українців поряд із визнанням приналежності західноукраїнських земель до Польської держави. Для реалізації поставленої мети пілсудчики вирішили застосовувати концепцію прометеїзму. Вважаючи українську проблему ключовою ланкою в здійсненні своїх планів, теоретики з табору Ю. Пілсудського розглядали її у двох аспектах: зовнішньому і внутрішньому.

Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну з наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР. Прометеїсти вважали, що багатонаціональний склад Радянського Союзу є причиною його внутрішньої слабкості і тому планували за допомогою національно-визвольних рухів неросійських народів сприяти його розпаду [11, 121]. На руїнах цього імперського монстра мала постати могутня федерація напівзалежних від Польщі держав: України, Білорусі, Литви, Грузії, Азербайджану та інших, які нібито були неспроможні до самостійного державного будівництва.

Другий аспект – українське питання¹ як внутрішня справа Польщі. Західну Україну пілсудчики, як і ендеки, вважали споконвічною польською землею. На відміну від національних демократів ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. Поступки уряду в бік державної, а не національної асиміляції повинні були так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у разі створення незалежної України над Дніпром це не викликало б зміни східних кордонів. У перспективі йшлося про переорієнтацію українського національно-визвольного руху з антипольського на антирадянський і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні з СРСР [11, 121]. Слід підкреслити, що, на думку Т. Снайдера, прометеїзм ніколи не був офіційною політикою жодного уряду Другої Речі Посполитої і не мав підтримки впливових польських політичних партій [35, 41].

Перехопивши в ендеків ідею відмінного трактування меншин у різних районах держави, пілсудчики вже з перших років правління «санації» заклали її в підвалини регіональної політики, яка реалізо-

¹ Українське питання – комплекс політичних, соціально-економічних, культурно-освітніх та релігійних проблем, пов'язаних з існуванням чисельної української меншини у Польській державі та її національно-визвольними прагненнями [Див.: 12, 1; 28, 296–320].

увалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них зобов'язував застосовувати індивідуальну політику щодо кожної меншини зокрема. Теорія регіоналізму полягала у застосуванні методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, ступенем лояльності меншини щодо держави, національною свідомістю, чисельністю населення, його розміщенням і соціальною структурою [34, 153]. Елементом політики регіоналізму став «сокальський кордон» – штучно створений владою ідеологічний бар'єр між Галичиною й Волиню.

Разом із тим у рамках регіональної політики волинський воєвода Г. Юзевський з 1928 р. почав реалізовувати так званий «волинський експеримент» польсько-української співпраці, який тривав з невеликою перервою до 1938 р. Він передбачав залучення колишніх соратників С. Петлюри до проурядового табору згідно з концепцією «органічної праці», тобто потреби консолідації українського народу та його інтеграції у різні сфери суспільного життя через творення різноманітних структур: партійних, кооперативних, культурних, освітніх, професійних, церковних тощо. Адже, за деякими даними, із 40 тис. українських емігрантів, які на ту пору опинились на території Польщі, близько 16,8 тис. були колишніми військовими і політичними діячами доби УНР [13, 209].

Перетворення Волині в анклав «польсько-української співпраці» санкціонував сам Ю. Пілсудський. Конкретні напрями його реалізації були представлені Г. Юзевським на конференції «кресових воєвод», що відбулася 2–3 грудня 1929 р. у Луцьку. Методи реалізації концепції державної асиміляції передбачали комплекс заходів у галузі освіти, самоврядування, адміністрації, громадського життя й кооперації:

- підвищення участі держави у формуванні образу волинського життя, прихильне ставлення адміністрації до українського населення;
- посилення ролі самоврядування у суспільному житті і створення воєводського самоврядування;
- пробудження державного патріотизму, передусім через посередництво польсько-українського шкільництва;
- підтримка української інтелігенції, яка поділяє ідеї 1920 р., і одночасна ліквідація політичних груп, інспірованих ззовні (Львів, Москва, Берлін);
- переконування волинських поляків у необхідності постійної співпраці з українським населенням;

– утворення спільних українсько-польських громадських, культурних, економічних організацій;

– розширення культурного і економічного обміну між Волиню та іншими частинами країни для прилучення українського населення до польської культури і західної цивілізації;

– залучення інвестицій для піднесення цивілізаційного і економічного рівня розвитку регіону [30, 75-76; 32, 147-148].

Виходячи з «волинської програми», у плани Г. Юзевського не входило формування української національної свідомості. Йшлося лише про забезпечення інтересів польської держави, які полягали, насамперед, в інтегруванні Волині з Польщею. Для цього вважалось доцільним відокремити Волинське воєводство від впливів українських націоналістів з Галичини і комуністичної агітації з боку СРСР [11, 122]. Таким чином, суть «волинської політики» полягала в тому, щоб виробити у волинян почуття приналежності до Польської держави, виховати лояльних громадян через державну асиміляцію неполяків. Більшість дослідників стверджують, що цей експеримент був запрограмований на поразку, оскільки не знайшов належної підтримки ані в українських, ані в польських політичних колах [14, 24].

Формування національної свідомості С. Скрипника відбувалося під впливом його родинного виховання, церковного середовища, української громади Полтави з її козацькими традиціями, революційної діяльності дядька С. Петлюри. Ідейному зростанню юнака сприяла участь у нелегальних гуртках в гімназії та боротьба за незалежну Україну в лавах армії УНР. Початковий етап громадсько-політичної діяльності С. Скрипника мав національно-патріотичний характер. Приєднання західноукраїнських земель до складу Другої Речі Посполитої змусило С. Скрипника шукати можливі варіанти включення до суспільно-політичних процесів. У 1920-х рр. його позиція еволюціонувала від участі в опозиційному галицькому кооперативному русі до лояльної праці в органах місцевого самоврядування на Волині. Санаційна програма державної асиміляції національних меншин включала проведення «волинського експерименту» польсько-української співпраці, який передбачав залучення петлюрівців до проурядового табору. У таких складних умовах відбувалось становлення особистості С. Скрипника, який обрав шлях громадського і політичного діяча.

Джерела та література

1. Архієпископ Мстислав (Скрипник) // Рідна нива (Вінніпер). – 1948.

2. «Боже, нам єдність подай...» // Україна. – 1991. – № 4.
3. Борщевич В. Волинський пом'яник. – Рівне, 2004.
4. Вірний М. Впливи середовища // Успенська вежа. – 2003. – № 6.
5. Вірний М. Дещо з дитинства майбутнього патріарха // Успенська вежа (Львів). – 2003. – № 6.
6. Волинське Слово (Луцьк). – 1938. – Ч. 30.
7. Волинське Слово. – 1937. – Ч. 23.
8. До життєпису Симона Петлюри // Українське православне слово. – 1976. – № 5.
9. Дяченко С. Корисна праця // Народний Вісник. – 1927. – Ч. 9.
10. Інтерв'ю представника радіовисильні «Голос Америки» з вл. - митрополитом Мстиславом // Українське православне слово. – 1978. – № 5.
11. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 5.
12. Комар В. Українське питання в національній політиці Польщі (1935–1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1998.
13. Крамар Ю. Основні засади національної політики «санациї» на Волині у міжвоєнний період // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3.
14. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). – Луцьк, 2001.
15. Мушинка М. Син козацького роду: життя і діяльність Патріарха Київського і всієї України Мстислава [машинопис] // Архів Інституту досліджень української діаспори. – Ф. Ярослава та Софії Скрипник. – Оп. 1. – Спр. 1.
16. Народний Вісник (Луцьк). – 1928. – Ч. 38.
17. Народний Вісник. – 1927. – Ч. 24.
18. Особистий архів автора. – Спогади Я. Скрипника (Записані 22.05.2006 р. в Острозі).
19. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К, 1999. – Т. 3.
20. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – Нью-Йорк, 1956.
21. Сергійчук В. Симон Петлюра. – К., 2004.
22. Симон Петлюра та його родина. Документи і матеріали / Упоряд. В. Михальчук. – К., 1996.
23. Сонечко (Рівне). – 1937. – Ч. 1-31.
24. Степовик Д. Патріарх Мстислав: Життя і архіпастирська діяльність. – Київ, 2007.
25. Українська нива (Луцьк). – 1929. – Ч. 15.
26. Українська нива. – 1929. – Ч. 28.
27. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3809 (Петлюра Симон Васильович). – Оп. 1. – Спр. 3.
28. Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах передодня Другої світової війни (1938–1939) // Вісник Львівського

- Університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36.
29. Шемчук В. До питання про навчання Степана Скрипника (Патріарха Мстислава) у Полтавській першій чоловічій гімназії // Полтавська Петлюриана: Матеріали п'ятих петлюрівських читань, проведених у Полтаві 25 травня 2001 р. – Полтава, 2001. – Ч. 4.
30. Kksik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Jyzewskiego 1892–1981. – Wrociaw, 1995. – 216 s.
31. Kolaczuk A. Internowani ioinierze armii UNR w Kaliszu 1920–1939. – Kalisz; Przemuył; Lwyw, 1995. – 96 s.
32. Mkdrzecki W. Wojewydztwo woicyckie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, spoiecznych i politycznych. – Wrociaw etc., 1988. – 202 s.
33. Metropolita Mstyslaw do Mieczyslaw Rakowskiego // Kultura (Paryi). – 1989. – Nr. 718.
34. Paruch W. Od konsolidacji pacstwowej do konsolidacji narodowej: mniejszoñci narodowe w myñli politycznej obozu piisudczykowskiego (1926–1939). – Lublin, 1997.
35. Snyder T. Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine. – New Haven; London, 2005.
36. Zikba A. Skrypnik Stepan // Polski Siownik Biograficzny. – Warszawa; Krakow, 1998. – T. 38. Z. 3 (158).

Леонід Кривизюк, Іван Бабірат

3 ІСТОРІЇ ПОШУКОВО-КАРАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ НКВС В УКРАЇНІ (1939-1940-І РОКИ)

На сьогодні у новітній історичній науці України посилюється інтерес до повоєнної політики радянзації Західної України комуністичним режимом, а також ліквідації українського визвольного руху, очолюваного Організацією Українських Націоналістів-бандерівців (далі – ОУН(б)), Українською Повстанською Армією (далі – УПА). І це є закономірно, бо маємо вже ряд ґрунтовних праць по історії ОУН, УПА, а тематика боротьби з цими утвореннями радянсько-партійного апарату та його репресивних органів залишалася донедавна в стороні.

Метою даної роботи є дослідити один з аспектів протиповстанської боротьби комуністичного режиму, а саме організацію та проведення пошуково-каральних операцій органами Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС), на основі кількісних показників показати їх масштаби та ефективність у ліквідації оунівської мережі та відділів УПА.

Створення органів НКВС Західної України було визначено наказами наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 6 листопада 1939 року „Про організацію органів НКВС Західної України” та „Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами”. Центральний апарат бойового авангарду ВКП(б) в особі НКВС СРСР зобов’язував „...організувати органи територіальної міліції в Західній Україні у складі обласних управлінь: Львівського, Тернопільського, Станіславського, Луцького та повітових апаратів ... і відділів залізничної міліції Львівської та Ковельської залізниць” [2, 119]. Усього на території західноукраїнського регіону було утворено чотири обласних управління і 60 повітових (пізніше районних) відділів міліції. Для їх комплектування, згідно з розпорядженням Л. Берії, направлялись працівники НКВС з різних регіонів СРСР, які мали „великий досвід плідної діяльності” в репресивних органах. Так, у декадний термін на початку листопада 1939 року було відряджено 400 осіб начальницького складу (офіцерський керівний склад НКВС) за рахунок випускників училищ НКВС: Ленінградського – 60 осіб,

© *Леонід Кривизюк, Іван Бабірат, 2008*

Саратовського – 40, Смоленського – 50, Рязанського – 30, Горьківського – 35, Новочеркаського – 35, Воронежського – 40, а також 110 випускників інших закладів [2, 119].

Обласні управління репресивних інституцій НКВС, що виконували функції політичної жандармерії, було створено на території Львівської, Тернопільської, Станіславської та Волинської областей, їм підпорядковувалося 56 повітових відділів НКВС. Згідно з беріївським наказом, їх комплектування проходило в першу чергу за рахунок „... 726 осіб оперативного складу НКВС, раніше направлених у Західну Україну для надання практичної допомоги органам народної влади у перехідний період” [2, 120]. Але цієї кількості політичних охоронців нової влади для розгалуженої мережі репресивних органів виявилось замало, тому додатково в Західну Україну було направлено 100 кадрових професійних офіцерів із наркоматів внутрішніх справ інших республік, управлінь НКВС країв та областей; 250 працівників з особливих відділів НКВС Київського військового округу; 100 офіцерів із прикордонних округів, а також 150 випускників оперативно-чекістських шкіл [2, 120].

Після включення до складу СРСР Північної Буковини і утворення на території Української РСР Чернівецької та Ізмаїльської областей НКВС СРСР своїм наказом від 2 грудня 1940 року на території цих областей утворив два управління, три міських відділи та 14 районних відділів НКВС.

Таким чином, у західноукраїнському регіоні була утворена така система репресивно-каральних органів:

- обласні управління НКВС;
- міські відділи НКВС;
- повітові (районні) відділи НКВС;
- містечкові відділення та дільниці НКВС.

Основними ланками місцевих апаратів НКВС були обласні управління та міські відділи, що мали свою структуру, низовою ланкою – містечкові відділення та дільниці.

До лютого 1941 року всі репресивно-каральні органи Радянського Союзу підпорядковувались одному відомству – НКВС СРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 року НКВС СРСР було розділено на два наркомати: наркомат внутрішніх справ і наркомат державної безпеки, але вже 20 липня 1941 року вони були об’єднані в наркомат внутрішніх справ СРСР. У травні 1943 року відповідно до рішення ЦК ВКП(б) і РНК СРСР вказані наркомати знову розділили на НКВС та НКДБ.

Організація органів НКВС в західних областях Української РСР здійснювалася шляхом механічного перенесення всіх структурних підрозділів репресивного апарату, що раніше були утворені в СРСР, з одночасним визначенням загальної для всіх органів організаційно-штатної дисципліни у відповідності до наказу НКВС СРСР від 17 травня 1939 року. Репресивно-каральні органи в західному регіоні України насаджувались на основі жорсткої централізації, виключно наказними методами за допомогою мілітарних сил. Їхня діяльність була зорієнтована на активне поширення тоталітарного радянського режиму та утвердження основ радянської влади, що органічно не сприймалась місцевим населенням, яке прагнуло мати власну національну державність. Ця особливість і зумовила виключно репресивні функції карального апарату в регіоні з перших днів його утворення.

Передумовою розгортання масових репресій проти національно свідомої частини населення Західної України, яка під проводом ОУН вела боротьбу за національне звільнення, починаючи з 1929 року, стала діяльність підрозділів НКВС по налагодженню тотального контролю за населенням краю. З цією метою Раднарком СРСР 30 грудня 1939 року прийняв постанову про проведення паспортизації у західних областях, а 5 лютого 1940 року НКВС видав наказ аналогічного змісту. Ця акція завершилася 15 травня 1940 року. Громадянам було видано 1 млн 160 тис. 291 паспортів, 8469 тимчасових посвідчень, а на 15 вересня 1940 року в західних областях УРСР було прописано, отже взято під контроль НКВС, 1 млн 514 тис. 342 громадян [2, 123].

Завершивши роботу з обліку населення, каральні органи приступили до суцільних репресій проти тих громадян поневоленого краю, які чинили активний опір насильницькому одержавленню у складі радянської неоімперії, перебуваючи, як правило, на нелегальному становищі в умовах підпілля та конспірації. З цією метою створювались спеціальні оперативні групи, котрі діяли як начебто підпільні формування ОУН, у дійсності виявляючи та знешкоджуючи активних українських патріотів.

Своєрідною нормативною базою цієї підступної діяльності став наказ НКВС СРСР від 13 травня 1940 року „Заходи по покращенню оперативно-чекістської роботи управлінь НКВС західних областей УРСР та БРСР”, у відповідності до якого в західних регіонах були організовані відділи для боротьби з бандитизмом як в управліннях державної безпеки НКВС, так і в управліннях міліції [2, 124].

Фактично цим наказом на боротьбу з рухом спротиву українсь-

кого народу, який комуністичною ідеологією тлумачився не інакше, як „бандитизм”, спрямовувалися зусилля всіх структур репресивно-каральної системи, а також міліції. Так, у пункті восьмому наказу зазначалося: „Наркомам внутрішніх справ: у роботі по боротьбі з бандитизмом використовувати органи робітничо-селянської міліції. З цією метою при обласних управліннях і районних відділах НКВС створити резерви міліції” [2, 124].

Такі парамілітарні формування, названі винищувальними батальйонами, були створені у відповідності з постановою уряду СРСР від 24 червня 1941 р. „Про охорону підприємств і установ та створення винищувальних батальйонів” для боротьби з агентами-шпигунами, диверсантами і терористами, які закидалися німецькою розвідкою у радянський тил, формувалися в районах, де оголошувався воєнний стан у складі 100-500 осіб [8, 197]. Керували батальйонами органи НКВС. Міліція направила у ці формування біля трьох тисяч працівників, переважно на командні посади. В 1941-1945 рр. в них нараховувалось близько 400 тис. бійців. Штаб винищувальних батальйонів НКВС СРСР і такі ж штаби НКВС республік і областей активно займалися питаннями партизанського руху, у зв'язку з тим, що ці батальйони були одним з джерел формування партизанських загонів і диверсійних груп для роботи в німецькому тилу Український штаб партизанського руху очолював Т. Строчак – заступник наркома внутрішніх справ УРСР.

Комуністичне керівництво усвідомлювало, що кидати на боротьбу з УПА діючу армію, до якої влилися селяни із західних областей, а сьогодні – воїни зі власними переконаннями та морально-християнськими традиціями, було небезпечно. До того ж армія не була пристосована для про-типартизанських дій. Тому у березні 1944 року в Західну Україну були відряджені спеціально вишколені каральні війська НКВС, що пройшли „загартування” під час виселення народів Криму і Кавказу. З того часу участь підрозділів Червоної армії у протипартизанських акціях зводилася до проведення так званих „чекістсько-військових операцій” по прочісуванню лісів, сіл та хуторів [2, 256]. У 1946 р., відповідно до наказу наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглова, до Західної України з Румунії додатково було направлено два підрозділи внутрішніх військ загальною чисельністю 2085 солдатів [3, 621].

У березні 1943 року державний Комітет Оборони СРСР прийняв постанову „Про спеціальні заходи у західних областях України”, спрямовану на активнішу протидію національно-визвольному русі [2, 256].

Таким чином, невдовзі в Україні поновлює свою діяльність розгалужена мережа територіальних органів НКВС і НКДБ. Органі-

заційні форми побудови репресивно-каральної системи залишалися майже такими ж, як і в довоєнний період, за винятком деяких нових управлінь.

14 лютого 1944 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР Чернишов доповів Л. Берії про те, що згідно з рішенням ЦК КП(б)У, зокрема особисто М. Хрущова, мобілізовано 3000 осіб із числа „перевіраних і відібраних НКВС партизанів Рівненської та Луцької (Волинської) областей, разом з обозом, кіньми, озброєнням та 21 радіостанцією” [Там же, 259]. За розпорядженням наркома внутрішніх справ України В. Рясного в період з 17 по 25 лютого 1944 року з них було сформовано 30 загонів, по 100 осіб у кожному, із залученням одного-двох оперативних працівників НКВС і радіостанцій. За розпорядженням М. Хрущова їм було передано 30 вантажних і 10 легкових автомобілів [3, 259].

Ці загони розмішувалися у районних центрах та інших населених пунктах, де масового поширення набув український рух опору. Для керівництва і координації їхніх дій у Рівному був створений штаб на чолі з начальником відділу НКВС УРСР з боротьби з бандитизмом О. Задоя. З Києва до Рівного, крім того, направили оперативну групу чисельністю понад 300 працівників карального апарату [3, 259].

Радянська влада залучала значні сили до протиповстанських дій. Наприклад, у квітні-травні 1945 р. в масштабних оперативно-військових операціях на Станіславщині приймало участь 11 тис. бійців радянської армії, внутрішніх військ, в результаті яких вбито 2167, захоплено 6311 повстанців [5, 261]. Такі оперативно-військові операції здійснювалися як правило методом оточення лісних масивів чи населених пунктів з подальших їх прочісуванням. Ця тактика давала результати: у 1944 р. було проведено 1883 операції, а у 1945 р. – 6183, в ході яких було вбито 19800 повстанців (433 командири різних рівнів), 17962 взято в полон [3, 261]. У квітні-травні того ж року внутрішніми військами НКВС було оточено й розгромлено південну групу УПА під командуванням „Енея”. Тоді загинуло 2122 повстанці, а 2301 захоплено в полон [10, 355-356].

У грудні 1945 р. розпочалася „Велика блокада”, під час якої військові гарнізони розмішувалися в кожному населеному пункті Західної України, проводили обшуки приміщень, навколишніх територій, закрили доступ повстанцям та підпільникам до їх запільних баз. До лютого 1946 р. в ході цієї блокади було здійснено 15562 чекістські операції (вбито 4200 повстанців, затримано 9400 осіб). Як наслідок, припинило існувати 130 збройних формувань українського підпілля [15, 300].

У перманентній війні проти українського національно-визвольного руху репресивні органи погоджували свої дії з військовими підрозділами, залучаючи навіть авіацію. Так, 28 березня 1944 року у переданому наркомом держбезпеки УРСР С. Савченком оперативному донесенні в НКДБ СРСР зазначалося, що „25 березня 1944 р. при проведенні операції по прочісуванню Кременецьких лісів агентурним шляхом і авіарозвідкою була встановлена наявність двох продовольчих баз та стоянки бандитів поблизу населених пунктів Дякова Гора і Зимниця. По місцях розташування стоянок авіаполком було проведено бомбардування. Результати уточнюються” [2, 261]. Аналогічні свідчення містяться у донесенні начальника оперативного відділу Головного управління військ НКВС з охорони тилу полковника Єфремова начальникові цього ж управління генерал-майору Горбатюку: „30.03.1944 р. командир 127-го піхотного полку отримав відомості про наявність банди чисельністю до 150 осіб у районі озера Безіменного (63 км на захід від Сарн). 31.03.1944 р. для її ліквідації було направлено винищувальний загін у складі 127-го піхотного полку за підтримки групи літаків 771-го бомбардувального полку. О 9.00 31.03.1944 р. літаки, що прикривали винищувальний загін, провели бомбардування табору бандитів, скинувши 20 бомб” [2, 261].

Вдало, на думку чекістів, була проведена операція по ліквідації повстанських формувань у Чорному лісі, за 15 км. від м. Станіслава (Івано-Франківськ). Для участі в операції були залучені підрозділи військ охорони тилу, прикордонних і внутрішніх військ НКВС, працівники місцевих органів НКВС, НКДБ, міліції, винищувальні батальйони. В результаті операції було вбито 358 і поранено 13, захоплено в полон 330 повстанців. Вилучено 3 гармати, 11 станкових кулеметів, 164 гвинтівки [7, 443]. 15 жовтня 1944 р. 14-й загін прикордонних військ у цій же області знищив старшинську школу УПА „Олені”, було вбито 184 повстанці [6, 249].

Тільки протягом лютого – першої половини квітня 1944 року було проведено 52 спільні операції проти УПА і підпілля ОУН. 1 травня 1944 р. командувачеві 1-м Українським фронтом маршалу Г. Жукову було направлено повідомлення про наслідки операції у Кременецьких лісах Рівненської області. Вона проводилася протягом семи діб, в окремих місцях бої тривали по 8-11 годин [2, 261].

Прагнучи якомога скоріше придушити рух спротиву, 27 вересня 1944 року ЦК ВКП(б) приймає постанову „Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР”, у якій вказує на слабку роботу місцевих парторганізацій по викриттю „ворожої для

народу діяльності українських буржуазних націоналістів”, а перед НКВС та НКДБ ставить завдання остаточної ліквідації національно-визвольного руху будь-якими прийомами й методами [2, 262].

Вже 23-24 листопада 1944 року на засіданні ЦК КП(б)У було заслухано звіти Волинського, Станіславського і Чернівецького обкомів про стан виконання ними постанови ЦК ВКП(б). Невдовзі пленум ЦК КП(б)У визначив конкретні напрями політичної роботи „у світлі” постанови. З цією метою протягом листопада 1944 – лютого 1945 року було опубліковано декілька звернень уряду УРСР до населення західних областей України, учасників ОУН, УПА, УНРА і УГВР; ці звернення масово дублювалися обкомами. Всі начальники управлінь НКВС, НКДБ видавали аналогічні накази та розпорядження, вимагаючи припинення боротьби проти радянської влади, поголівної реєстрації жителів, що досягли 15-річного віку і більше. При цьому кожний з начальників керувався далеко не законом, а принципом доцільності за умов воєнного часу [9, 80-85; 104-116; 154-159].

Існуючий на той час в НКВС УРСР відділ з боротьби з бандитизмом було реорганізовано в управління, а районні відділення НКВС, НКДБ в західних областях України – у відділи, збільшивши їх чисельність. У кожному з них було утворено відділення з боротьби з бандитизмом [2, 263].

Складність боротьби з підпіллям ОУН та формуваннями УПА для більшовицької карально-репресивної машини полягала в тому, що повстанці мали завчасно сформовану чітку військову організацію, певний досвід збройної боротьби, виробили партизанську тактику. Вони добре знали місцеві умови і райони збройних сутичок, користувалися підтримкою переважної частини населення, зокрема, сільського, Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) – однієї з основних національних церков; мали достатню кількість озброєння, ґрунтовно обладнані бази і місця схову (бункери в лісах, населених пунктах); добре організовану розвідку та контррозвідку, гнучку систему зв'язку, глибоку конспірацію; творчо використовували досвід різних армій (польської, німецької, Червоної та ін.).

Органи НКВС, НКДБ, зазнавши серйозних втрат у перші повоєнні місяці, ретельно вивчали тактику повстанців, вдосконалювали форми і методи боротьби. Влаштувалися засідки, секрети, особливо у нічний час, діяли пошуково-розвідувальні групи, які мали заздалегідь отримані оперативні дані або отримували їх під час пошуку груп ОУН і УПА; чорну роботу виконували спеціальні провокативні групи, які під виглядом повстанців чинили жахливі

злочини – вирізали родини селян, отруювали колодязі та ін. Щоправда, Д. Веденєєв в одній із праць стверджує, що такі псевдоповстанські групи мали на меті якраз не вбивства, грабунки місцевого населення під виглядом повстанців, а виступали інструментом реальних оперативно-бойових заходів (пошук, ліквідацію чи захоплення членів підпілля, збір розвідувальних даних і т.п.) [4, 14]. Наприклад, до 1 травня 1945 р. на рахунку спецгруп (інші назви – агентурно-бойові групи, легендовані групи) вже було 1163 ліквідованих повстанців; на той же час діяло 246 таких формувань із 1011 учасниками і 212 бойовиків-одинаків [6, 251-252]. Створювалась паралельна (фальшива) структура українського підпілля тощо.

У 1944 р. внутрішні війська НКВС провели на території Західної України 4836 операцій проти підпілля, в результаті яких загинуло 27584 члени підпілля, захоплено 37193 осіб. Загальні втрати повстанських відділів та оунівської мережі склали 67136 членів [11, 180]. Ці дані переконливо свідчать про масштаби і драматизм нерівної боротьби. Потрібно зазначити, що не рідко в ході таких операцій бійці внутрішніх військ тероризували місцеве населення, палили хати, займалися грабунком, пияцтвом і т.п. Інформацію про це зустрічаємо у довідках керівників підрозділів НКВС [1, 47].

Разом з воєнними та адміністративними заходами велика увага приділялася розгортанню облудної пропаганди та агітації, „виховної роботи” серед місцевого населення, яку очолювали партійні органи, політичні структури військ НКВС. Особливо велика „роз’яснювальна” праця розпочалась у зв’язку із зверненням уряду УРСР від 27 листопада 1944р. до трудящих західних областей України із закликом дружно взятися за відбудову народного господарства. Уряд заявив про прощення минулого особам, які припинять боротьбу проти радянської влади і розірвуть зв’язки з повстанцями. Робилися спроби розколоти національно-визвольний рух. В лавах повстанців почалося бродіння, деякі виходили з лісів та криївок. Так, у Львівській області з листопада 1944р. по січень 1945р. зголосилось 1836 осіб. Деякі з них були залучені у винищувальні батальйони, спецгрупи [7, 445].

26 лютого 1945 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було заслухане питання про стан виконання постанови від 10 січня 1945 року „Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України” та визначені подальші заходи у боротьбі з українським рухом опору [12, 308]. Які ж підсумки підбивалися, як вони виглядали? Звернімося до довідки заступника начальника управління НКВС УРСР з боротьби з бандитизмом підполковника держбезпеки О. Задоя (див. табл. 1).

Наслідки каральних операцій у західних областях України з лютого по 31 грудня 1944 р.

Таблиця 1
(Див. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. – К, 1994. – Кн.І. – С. 270.)

Області	Прове-дено операцій	Вбито осіб	Захоплено у полон	Виселено	
				сімей	осіб
Львівська	1690	12713	10471	1155	3165
Рівненська	1792	15988	15680	1154	3212
Станіславська	831	10499	9867	222	586
Дрогобицька	349	1972	2720	460	1285
Тернопільська	683	11057	5967	498	1249
Волинська	993	4219	4893	1178	3582
Чернівецька	157	957	789	77	241
Усього	6495	57405	50387	4744	13320

15 травня 1945 року М. Хрущов провів у Львові нараду з секретарями обкомів КП(б)У і начальниками управлінь НКВС та НКДБ. Він вимагав рішучіше проводити репресії щодо населення, виселяти сім'ї повстанців у віддалені місцевості СРСР та рекомендував застосовувати „нові методи роботи”. Що ж то за методи? У кожному селі добиралися заручники із заможних селян, які мушили повідомляти органи про наміри повстанців. Водночас їх суворо попереджували, що вони несуть відповідальність за будь-яку подію, котра станеться на території сільської ради. При цьому місцеві активісти мали стежити за ними і в разі їхньої неблагонадійності негайно заарештовувати і виселяти. Крім цього, М. Хрущов вимагав організувати збори селян, на яких оголошувати імена тих, хто допомагає повстанцям, застосовуючи проти них репресії [14, 295-298].

Велика кількість агентури використовувалася для дискредитації керівного складу УПА, підпілля ОУН і загалом національно-визвольного руху шляхом створення спецбоїв НКВС, НКДБ. Цікавий випадок описаний у повідомленні начальника управління НКВС Тернопільської області Сараєва: 4 вересня 1945 року озброєна група партійно-радянського активу Капустянського району, до якої входили секретар райкому Піддубний, голова райвиконкому Коровацький, зав. відділом агітації і пропаганди райкому Рамзін, зав. райфінвідділом Гандін та інші, між селами Дробишівка і Калинівка потрапила в

засідку, яку влаштував агент-двійник НКДБ „Опара”. Він очолював спецбоївку НКДБ, до якої втягнув хлопців 16–17 років. Група після обстрілу спецбоївкою розбіглася, у паніці покидавши зброю. Зокрема, Піддубний, втікаючи, спочатку кинув автомат, потім револьвер, нарешті пальто. Закопавши свої документи, він заліг на картопляному полі, де пролежав до ранку, не озиваючись навіть на поклики оперативників НКВС, що прибули до місця пригоди [2, 274].

3 березня 1946 року відбулася реорганізація НКВС і НКДБ: вони були перетворені на міністерство внутрішніх справ і міністерство державної безпеки. В такому вигляді вони функціонували до 5 березня 1953 року, після чого були об'єднані в одне міністерство внутрішніх справ. Аналогічні метаморфози проходили і на території УРСР.

Секретною постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1947 року, якій передували спільні накази МВС і МДБ від 21 січня, подальша боротьба з національним рухом опору була віднесена до виключної компетенції органів держбезпеки. Прийняті від МВС західних областей відділи з боротьби з бандитизмом і відділи 2-Н МДБ УРСР були реорганізовані у єдині відділи. Усього було передано МДБ: 1617 оперативних працівників; агентурна мережа чисельністю 17 945 осіб; оперативні обліки на 12 714 учасників підпілля; оперативні внутрішні війська МВС (понад 25 тис. бійців), а також згадувані вище винищувальні батальйони (понад 35 тис. осіб із озброєнням) [2, 280].

Таблиця 2.
Кількість винищувальних батальйонів, переданих у МДБ УРСР 19.02.1947 р. (Див. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. – К, 1994. – Кн.І. – С.281)

Назва області	Кількість б-нів	Особ-го складу	Види озброєння					всього	гранат
			куле-метів	авто-матів	гвин-тівок	пісто-летів			
Волинська	337	4320	218	681	3613	0	4512	326	
Дрогобицька	125	2477	163	1134	5309	0	6606	5180	
Львівська	232	4293	71	509	3133	57	3770	643	
Рівненська	264	6254	297	1223	4175	327	6022	1360	
Станіславська	276	5472	123	493	3909	40	4565	515	
Тернопільська	312	7219	338	599	4502	0	5439	0	
Чернівецька	247	3406	68	400	3106	0	3574	1203	
Закарпатська	116	1684	91	285	953	0	1329	0	
Усього	1909	35125	1369	5324	28700	424	35817	9227	

Після цього передання в органах МВС західних областей залишилося всього 312 осіб оперативного складу кримінального розшуку міліції. За наявності 206 адміністративних сільських районів практичною роботою по боротьбі з кримінальною злочинністю в кожному районі займалися один працівник кримінального розшуку і дільничі уповноважені – по одному на 3–5 сіл [2, 281].

Як і раніше, основні зусилля репресивно-каральної системи були спрямовані на придушення збройної боротьби українського народу за право бути господарем на своїй землі. В лютому 1947 року міністр держбезпеки УРСР генерал-лейтенант С. Савченко затвердив „План заходів з остаточної ліквідації оунівського підпілля в західних областях України на зимово-весняний період 1947 року”. Для його реалізації було виділено 1094 оперативники МДБ, завдання яких полягало в захопленні або ліквідації активних членів Центрального проводу ОУН „Тура”, „Лемеша” і „Петра”, які перебували у глибокому підпіллі [2, 282]. Крім них, на той час функціонували 113 крайових провідників ОУН: у Львівській області – 12, Волинській – 20, Дрогобицькій – 18, Тернопільській – 29, Станіславській – 18, Рівненській – 9 і Чернівецькій – 7. На обліку в органах МДБ було 219 підпілних груп ОУН чисельністю 1558 осіб [2, 282]. У зв'язку з цим із 10 по 20 березня 1947 року на території Коломийського, Кутського, Надвірнянського, Солотвинського, Болехівського і Вигодського районів Станіславської області передбачалося провести великі „чекістсько-військові операції”, а з 25 по 31 березня – у Бібрському районі Львівської області та Ново-Стрільщанському Дрогобицької області. Особлива увага приділялася пошуківній агентурній роботі, для чого начальники УМДБ мали розробити плани вербування агентури з числа оунівських авторитетів, які проживали легально, приховуючи своє минуле, з перспективою їх подальшого просування у керівні центри ОУН. Крім того, рекомендувалося насаджувати агентуру серед лісників, на хуторах тощо [2, 281].

У жовтні 1947 р. рішенням ЦК КП(б)У було створено сім спеціальних оперативних груп з числа працівників МВС і МДБ УРСР виключно для фізичного знищення членів Центрального проводу ОУН і крайових провідників [16, 96].

Після смерті Р. Шухевича до військово-чекістських операцій по захопленню нового керівника збройного підпілля В. Кука в грудні 1952 р. залучалося 2600 солдатів, у липні 1953 р. – 1015, у жовтні 1953 р. – сім дивізіонів [13, 54].

Одночасно активізувалися заходи репресивних органів по розколу підпілля ОУН і збройних формувань. Для цього міністр державної безпеки вимагав від підлеглих проведення в широких масштабах ретельно підготовлених агентурних комбінацій по компрометації керівного складу оунівського підпілля і керівників „банд”; використання окремих арештованих авторитетів для відправлення особистих листів до своїх співучасників з закликом прийти з повинною [2, 282].

Для знищення руху опору застосовувались всі методи – від фізичної ліквідації до масових депортацій у непридатні для життя райони СРСР. Лише окремі частини і підрозділи Червоної армії залучались до протиповстанських акцій, групи офіцерів надавали допомогу у підготовці винищувальних батальйонів тощо.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що пошуково-каральні операції були масштабними за кількістю залучених до їх проведення військових сил та ефективними у протиповстанській боротьбі. Мобільні групи добре озброєних та досвідчених оперпрацівників, солдатів ВВ НКВС, членів винищувальних батальйонів, що були залучені до організацій та проведення пошуково-каральних операцій, завдавали відчутного удару по українському національно-визвольному русі, очолюваному ОУН, УПА, найперше ліквідовуючи керівні кадри підпілля, дезорганізуючи його особовий склад. Це, а також і ряд інших заходів радянської влади призвели до того, що на середину 1950 р. організований протикомуністичний спротив в Західній Україні було зломлено.

Джерела та література

1. Білас І. Каральні військові підрозділи НКВД-НКДБ у боротьбі з ОУН-УПА // *Державність*. – 1992. – №4. – С.47-54.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953рр. – К., 1994. – Кн 1. – 648 с.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. – К., 1994. – Кн.2. – 424 с.
4. Веденєв Д. Легендированные группы УПА // *Однострій*. – 2004. – №5. – С.14-24.
5. Веденєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки. – К., 2007. – 586 с.
6. Веденєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920-1945. – К., 2006. – 408 с.

7. Зубанич Ф., Яворівський В. Чорна книга України. – К., 1998. – 582 с.
8. Крутіков С. Народне ополчення і винищувальні батальйони в Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 196-201.
9. Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2001. – Т.3. – 647 с.
10. Макаруч С. Радянські методи розправи з бандерівцями (1944?1950 рр.) // Галичина. Науковий і науково-просвітній краєзнавчий часопис. – 2001. – №5-6. – С. 353-361.
11. Пальський З. Знищення національно-визвольного підпілля внутрішніми військами НКВД в західних регіонах СРСР у 1944–1945 роках // Українських визвольний рух. – 2006. – №4. – С. 172-210.
12. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух опору в Україні й національні рухи в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – 519 с.
13. Сергійчук В. Боротьба совєтської влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвольний шлях. – 2000. – № 11. – С. 42-58.
14. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944?1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998. – 941 с.
15. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.). – Львів, 2007. – 352 с.
16. Ярош Б. Тоталітарний режим у Західній Україні в 30-50-ті роки ХХ століття. – Луцьк., 1995. – 175 с.

Віталій Циганюк

КОНСПІРАТИВНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ ГОЛОВНОГО КОМАНДИРА УПА РОМАНА ШУХЕВИЧА

Питання тактики підпільної боротьби національно-визвольного руху українського народу 40-х рр. ХХ ст. викликає значну зацікавленість як серед науковців, так і серед пересічних осіб, які захоплюються цим періодом як однією з героїчних сторінок історії України. Основою тактики підпільників є конспірація. Вона була важливим елементом й у діяльності керівника українського національно-визвольного руху протягом 1943-50 рр. Романа Шухевича – головного командира УПА, згодом голови Проводу ОУН на українських землях. Саме вдала конспіративна діяльність провідника визвольної боротьби довгий час оберігала його від ліквідації з боку радянського тоталітарного режиму, а від так цим забезпечила життєздатність підпільного руху у післявоєнний період ще на кілька років.

Діяльність Романа Шухевича як лідера українського національно-визвольного руху 1943-50 рр. ще не досліджена належним чином. Об'єктивною причиною цьому є той фактор, що великий масив документів та матеріалів, які містять факти з життя даної особи, тривалий час залишалися недоступними для дослідників.

Частково дана проблема розкрита у працях вітчизняних науковців – Д. Веденєєва [2, 3, 4], Г. Биструхіна [3], Ю. Киричука [10]. Проте загалом вони побіжно торкаються її в контексті дослідження визвольних змагань 40-х рр. ХХ ст. Спогади очевидців тогочасних подій – Г. Дідик [8], М. Зайця [7], В. Кука [14], Л. Полюги [17], Ю. Шухевича [9] хоч і становлять важливу інформацію для дослідження, проте фрагментарно висвітлюють проблему.

Мета статті – дослідження питання конспірації в діяльності Романа Шухевича у 1943-50 рр.

У матеріалах „Основи тактики партизанських та боївкарських відділів”, виданих з метою узагальнення та використання попереднього досвіду УПА в 1948 р. у серії „Ратник”, зазначаються три дуже важливі чинники, від яких „остаточно залежить успіх чи не-

успіх бойових дій партизанських та боївкарських відділів, а разом з тим і доля всього визвольного-революційного руху поневоленої нації, а саме: *конспірації* [курсив автора – Ц.В.], розвідки й досвіду” [цит. за: 16]. Конспірація – це слово латинського походження і означає – приховання [5].

На посаді головного командира УПА Р. Шухевич обрав собі псевдо Тарас Чупринка. Такий вибір пов’язаний з тим, що він вбачав УПА спадкоємницею збройної сили УНР у 1921 р., яку під назвою „Українська повстанська армія” розпочав організувати Г. Чупринка. А ім’я Тарас додав, підкреслюючи, що збройна боротьба спирається на ідею національно-державної суверенності Української держави, до якої закликав у своїй творчості Великий кобзар України [23, 122]. Крім того, потрібно зважити й на те, що під час хрещення Р. Шухевичу дали друге ім’я – Тарас [18, 109]. Про певну ефективність псевд у партизансько-підпільній боротьбі свідчать матеріали з „Листа секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова Й. Сталіну про становище на Волині та пропозиції щодо боротьби з українськими націоналістами” від березня 1944 р., де йдеться, що командиром УПА є „Клим Савур (справжнє прізвище Шухевич – син львівського адвоката)” [цит. за: 20, 44]. Як бачимо, ворожі сили на початковому етапі командування Р. Шухевича повстанською армією володіли заплутаною інформацією стосовно псевда Шухевича, оскільки приписали йому псевдо попереднього головного командира УПА Д. Клячківського.

Під час обіймання посади керманіча УПА для Р. Шухевича постійно існувала загроза життю. Від 1944 р. НКДБ УРСР розгорнув широкомасштабний оперативний захід „Барлога”, спрямований на пошук членів Проводу ОУН і особисто Р. Шухевича, на котрого з 31 жовтня 1945 р. завели розшукову справу „Вовк” [3, 108]. Радянські спецслужби дали йому таке прізвище, щоб створити негативний імідж, а солдатам вбивали в голову, що вони ловлять страшного, аморального маніяка-злочинця, що зі своєю „бандою вбиває мирних людей” [цит. за: 11, 7]. До речі, відгомін цього прізвища поширився пізніше і на сина головного командира УПА – Ю. Шухевича, якого у радянських в’язницях називали „Вовчням” [9].

Свого часу німецькі спецгрупи провели у Львові широкомасштабну операцію по затриманні Р. Шухевича, яку особисто контролював начальник гестапо Німеччини Г. Мюллер. І лише попередження агента у львівському гестапо „Марінеллі” врятувало головного командира УПА [10, 157]. Тому, маючи урок, підпілля мусило докласти значних зусиль, щоб забезпечити конспірацію командувача. Якщо

під час німецької окупації України Тарас Чупринка переховувався переважно у лісах, то у післявоєнний період – у селах, а згодом і у Львові, де місцем переховування була т. зв. „хата” – так назване в підпіллі з метою конспірації помешкання, у якому підпільникові доводилося жити й працювати. Ці „штаб-квартири” командира постійно змінювалися, залежно від потреб керівництва, вимог конспірації та конкретних дій репресивних органів, а також від загальної окупаційної політики щодо населення. У „хаті” найчастіше влаштували ще добре замасковану криївку, де зберігалися запасна зброя й амуніція, а також медикаменти, гроші, нелегальна література, канцелярське приладдя, харчові продукти тощо. У серпні 1944 р., коли радянська армія вела наступ на німецькому фронті, Р. Шухевич перебував із відділом кіннотників у селі Улашківці над рікою Серет, на півдні від м. Чортків Тернопільської обл. [8, 110]. Знаходячись на Бережанщині у середині серпня цього року Тарас Чупринка дав завдання командирові боївки своєї охорони збудувати криївку в селі Августівка (недалеко від сіл Бишки і Конюхи) Бережанського р-ну Тернопільської обл. Як правило, для проживання криївки використовувалися переважно взимку, тому тут Р. Шухевич перебував з осені 1944 р. по весну наступного року, періодично виїжджаючи на зустрічі. Господар двору, в якому знаходилася криївка головного командира УПА в цьому селі, П. Когут подає її опис: „Вхід до криївки був із хаги. В кімнаті відкидався камінь, що служив за покришку, і відкривався вхід до льоху (пивниці). Звідси йшов прохід (коридор) довжиною біля десяти метрів до криївки. Приміщення криївки мало чотири метри в довжину, три метри в ширину й висоту в зріст людини. Стіни були оббиті килимами, а підлога встелена дошками. Були тут ліжка, стіл, крісла. Над стелею криївки був шар землі товщиною до півтора метра. Посередині подвір’я росла груша, що мала дупло до самого низу й служила вентилятором повітря і для встановлення радіоантени” [цит. за: 14, 26].

На кінець літа 1945 р. Тарас Чупринка мав 2 „хати” на Бережанщині: у вищезазначеній Августівці, а також селі Рай. Тим часом спецгрупи НКВС діяли. Обидві „хати” були ними розконспіровані у серпні цього року [14, 28]. Р. Шухевичу, можна вважати, пощастило, що в момент облави ворожими силами цих криївок його там не було. Цікаво зазначити, що інформацію про „хати” ворогові надала сама зв’язкова командира „Наталка”, проте не навмисно. Одним з найпоширеніших дієвих методів роботи спецгруп НКВС був так званий „легендований допит”, коли учасники цих груп діяли

під виглядом співробітників оунівської Служби безпеки. Ось їм „Наталка” все і розповіла [1, 443-445].

Зв’язкова командира Г. Дідик у споминах розповідає, що на зиму з 1945 на 1946 рр. „черговим місцем постою Командира було село Пуків на Рогатинщині Івано-Франківської обл. Там „хата” Командира була в домі вчительки. Тут без пригод перезимували” [цит. за: 8, 110-111]. Д. Веденєєв і Ю. Шаповал говорять про те, що у зв’язку з погіршенням здоров’я – почали набрякати ноги і він не міг переходитися у звичайних бункерах – для Р. Шухевича на зиму 1945-1946 рр. Г. Дідик облякла криївку під грубою у будинку по вул. Сулимирського, 4 (тепер вул. Милютинська) у Львові [4; 3, 108]. На межі листопада-грудня 1946 р. цю „хату” ліквідували, оскільки вона була виявлена радянськими спецслужбами, які після цього вели за нею інтенсивне спостереження [17, 14]. Що характерно, господар будинку С. Лозинський не знав про її існування у власному домі аж до моменту ліквідації цієї „хати” [17, 36-37].

Навесні 1946 р. Р. Шухевич перебував у рогатинських лісах, де діяв Рогатинський особливий окружний провід, спеціально створений як база для укриття керівного складу підпілля Галичини [3, 108].

У жовтні 1946 р. О. Ільків – „Марійка” (відома ще під псевдо „Роксоляна”) для головного командира УПА організувала „хату” в селі Княгиничі Рогатинського р-ну на Станіславщині (сучасна Івано-Франківська обл.). Вона з маленькою дитиною Дзвінкою, своєю матір’ю й умовними чоловіком Богданом (справжнє ім’я – Л. Полюга) та двоюрідною сестрою „Манею” (насправді – К. Зарицька) жили тут за підтримкою документами як українські переселенці з Польщі. Командир на цій „хаті” перебував з двома особистими охоронцями – зв’язковими „Зенком” і „Левком” [14, 29].

Перебування Р. Шухевича на підпільно-конспіративній „хаті” у селі Княгиничі описує у споминах Л. Полюга, наводячи цікаві факти. Вночі, рятуючись від п’яних чоловіків зі „стрибків” до них у хату увірвалася сусідка Марія. Звісно, що „стрибки” прибігли за нею. Р. Шухевич вже стояв з автоматом у руках біля вікна у третій кімнаті. Не розгубилася матір „Марійки”, яка вхопила Дзвінку з візочка, та спросоння – в крик, і жінки в додачу почали репетувати, що на них напали бандерівці. За такої обстановки „стрибки” відступили. Після цього головний командир УПА дав високу оцінку поведінці й тактиці присутнім, а вранці жартома додав: „Найкраще зі своїм завданням справилася Дзвінка. Якби не вона, невідомо, що вчинили би „стрибки” [17, 71].

У січні 1947 р. було створене Управління 2-Н МДБ УРСР, на 1-й

відділ якого було покладене завдання вести розшук лідерів українського підпілля, зокрема й Р. Шухевича. В цілому по Україні не менше 700-800 оперативних працівників одночасно брали участь у пошуках командира УПА. І характерно, що тричі надходила інформація про його ліквідацію, але всі рази вона виявлялася не підтвердженою й пошуки тривали [3; 4]. 23 квітня 1947 р. Голова Раднарком УРСР М. Хрущов заявив: „Нам соромно, що у нас два роки сидить Шухевич і ми не можемо з ним впоратись” [цит. за: 20, 584].

21 вересня 1947 р. у м. Ходорів Львівської обл. арештували зв’язкову головного командира К. Зарицьку. Відповідними органами була інсценована її смерть в результаті затримання [17, 101]. Такі дії були здійснені для того аби Тарас Чупринка і його оточення не хвилювалося стосовно того, що від затриманої зможуть дізнатися важливу інформацію. Проте звістка про загибель зв’язкової стала страшним ударом для Р. Шухевича. Адже з весни 1945 р. стосунки між нею і головним командиром УПА переросли у кохання; сам Р. Шухевич формально розлучився зі своєю дружиною Наталією у 1944 р. з метою зменшення ризику для родини з боку ворогів [4]. Проте й після затримання зв’язкової головний командир УПА продовжував діяти зважено. Тепер його місце переховування було перенесено до с. Грімне Комарнянського р-ну Львівської обл, де він перебував близько 10 днів. Організаторами цієї „хати” стали Д. Гусяк, її мама та зв’язкова „Марта”. Усі вони мали підроблені документи й видавали себе за переселенців з Польщі. Помешкання отримали в приміщенні колишньої священичої плебанії. Одну половину будинку займав православний священик, а другу сільрада віддала переселенцям. Для конспірації „переселенки” займалися кравецтвом. У їхній кімнаті під підлогою зв’язкові головного командира УПА „Зенко” й „Левко” викопали криївку на 3-4 особи. Одна дошка з підлоги піднімалась й у такий спосіб відкривався вхід. Але там тримали лише окремі речі, оскільки це була запасна криївка. У приміщенні була простора кухня, хлопці мешкали у другій кімнаті, де поставили парован – за ним ховалися, якщо заходив хтось сторонній [14, 29-30].

Взимку на початку 1948 р. була розконспірована „хата” Тараса Чупринки у цьому селі. Туди несподівано зайшов дільничний міліціонер і побачив двох озброєних хлопців. В результаті перестрілки, міліціонер загинув, а з „хати” довелося негайно тікати. Р. Шухевич на той час жив не тут, а у Львові. Головний командир УПА досконало знав місто, мав там багато друзів і завжди почувався впевнено. У Львові по вул. Балашовській мешкав його добрий друг ще зі студентських

часів, співорганізатор рекламної фірми „Фама” Б. Чайківський. На цій же вулиці мала помешкання їхня знайома „Мариська”, в якій інколи зупинявся Р. Шухевич. Сам же головний командир УПА мешкав на Личаківській горі в Лисиничах, у домі пані О. Яремкової – „Гайдамачки”. Це був „особнячок” по вул. Кривій, із високою огорожею довкола. З погляду конспірації місце підібрали дуже вдало. У цій „хаті” Тарас Чупринка прожив зиму з 1947 на 1948 рр. У той період у нього почало хворіти серце. Р. Шухевич мав у Львові ще одну запасну, добре законспіровану „хату”, організовану досвідченим підпільником Г. Гуляшем із села Бишки, що на Тернопільщині. Знаходилась вона у будинку по вул. Маріупольській, 32 у помешканні М. Угрин. У підвалі були дві добре замасковані криївки. Головний командир УПА жив тут деякий час у січні-березні 1948 р. й дав цим криївкам високу оцінку [14, 30].

Незважаючи на добру фізичну підготовку Р. Шухевича, умови підпілля і психічне перевантаження давалися взнаки й вирадилися у численних хворобах. На початку квітня 1946 р. він був вимушений звернутися до львівського лікаря М. Лотовича, оскільки у нього розпухло коліно і дуже боліла нога. Його супроводжував 20-річний Л. Полюга (студент медінституту), що організував цей візит. Попри те, що головний командир УПА був загримований [17, 60], наслідки для нього могли стати фатальними. Л. Полюга пригадує: „Перед рентгенограмою коліна вуйко [лікар М. Лотович – Авт.] пропонував ще рентгеноскопію грудної клітки. Ми з провідником несподівано опинилися в темному кабінеті лікаря Криштальської, зовсім неадаптовані. Перед рентгеноскопією провідник передав мені пістоль і гранати. Згодом, коли адаптувалися до темряви, зрозумів, що це бачила лікарка. Вона здогадалася, кого просвітлювала” [цит. за: 17, 28]. Але все обійшлося [17, 28].

Як зазначає Д. Веденєєв, на допиті 1948 р. цей лікар повідомив, що Р. Шухевич під виглядом „бухгалтера з молочарні” навідувався до нього у червні 1947 р. та лютому 1948 р. На першому відвіданні лікар поставив йому діагноз послаблення серцевих м’язів, катар шлунку, ревматизм суглобів [3, 109].

Двічі головному командирові УПА у січні 1949 р. довелося із фальшивими документами звертатися до завідувача терапевтичного відділення лікарні львівської залізниці А. Блея.

У липні 1948 р. через стан здоров’я Р. Шухевич разом із зв’язковою Г. Дідик, зрозуміло, із фальшивими документами („курсівки” виданні на ім’я вчителя Я. Польового та Г. Хом’як), перебував

в санаторії ім. Карла Маркса в Одесі [21, 33]. Тут він побував на прийомі у провідного кардіолога професора Сігала. Йдучи на процедури, Тарас Чупринка із зв’язковою завжди брав з собою отруту і по черзі переходили пістолет [4]. Це був великий ризик, але диктувався він станом здоров’я головного командира УПА, а успішний результат подорожі лише підтверджує справжній талант конспіратора Р. Шухевича. У червні наступного року Тарас Чупринка знову повторив небезпечну подорож до Одеси на Лермонтський курорт [3, 109; 21, 33], частково перебував у Криму [7, 28].

П. Судоплатов пізніше так висловився про Р. Шухевича: „Цей чоловік відзначався великою хоробрістю і мав досвід конспіративної роботи, що дозволяло йому ще через сім років після відступу німців займатися активною підривною діяльністю” [цит. за: 22, 416]. Ще один тогочасний службовець МДБ Г. Санніков говорить про головного командира УПА наступне: „... легендарна для оунівського підпілля особистість. Він діяв нагло, активно і витончено... Про його таланти ходили легенди... Це він, Чупринка, перевдягнувшись в форму полковника радянської армії, вільно розгулював по Львову, відповідаючи на вітання молодших по званню...” [цит. за: 19, 22]. Відзначений Р. Шухевич і у характеристиці, складеній Управлінням 2-Н МДБ при Раді Міністрів УРСР, „як сильний оунівський конспіратор” [цит. за: 6, 17].

Радянські спецслужби висліджували головного командира УПА фактично шість років, три з яких цим займався зокрема вищезазначене Управління 2-Н МДБ УРСР. Хоч їхня діяльність не раз показувала, що досягнення мети є лише питанням часу. За такого розвитку подій лишалося чекати на помилку однієї зі сторін. Ось тільки їхня ціна була для них різною: для радянської сторони це означало не виконання завдання в поставлений термін, для Р. Шухевича – спіткання долі С. Петлюри 1926 р. та Є. Коновальця 1938 р.

Спецорганам стало відомо, що головний командир УПА помічений у Львові, де він зустрівся з деякими діячами культури і навіть поклав вінок від власного імені на похороні одного з них. Його ризикований жест викликав розмови в місті, і агент МДБ, колишня актриса театру „Березіль” в Харкові, підтвердила присутність Р. Шухевича у Львові [22, 416]. Після цієї інформації МДБ СРСР розгорнуло широкомасштабну операцію, яку очолив начальник бюро МДБ №1 генерал-лейтенант служби безпеки П. Судоплатов. З цією особою пов’язані смерті Коновальця, Шумського, Ромжі [11, 7].

Останнім місцем перебування головного командира УПА стало

с. Білогорща поблизу Львова (зараз вул. Білогорща на південно-західній околиці Львова) [13, 282]. Тут ще з осені 1948 р. як хатня господиня оформилась Г. Дідик [14, 31]. Вона ж сама так описує це місце переховування: „Хата в центрі села, двоповерхова. Навпроти була школа. Внизу мешкав голова сільради, а в боковому приміщенні був кооперативний магазинчик. Наверху було вільне помешкання – дві кімнати, кухня, а також досить великий стрих. Там ми замешкали. Треба було дуже обережно пробиратися. Ми заходили туди вночі. На коридорі зі сходів хлопці зробили перегородку, на яку я вшала всякий посуд, щоб було менше помітно. За перегородкою була своєрідна криївка, дуже мала – ледве могло там стояти три особи” [цит. за: 12, 7].

Суворі конспіративні поведінка всіх мешканців „хати”, зокрема дотримання встановлених правил входу та виходу з будинку, була досить надійною запорукою безпеки. Проте уникнути небезпеки все ж таки не вдалося. Про „хату” знала ще зв’язкова Д. Гусяк (псевдо – „Дарка”, „Нуся”), яка там на постійній основі не проживала. Коли її арештували 3 березня 1950 р. у Львові [21, 18], в Білогорщі ніхто не міг про це довідатися вчасно, а, отже, й негайно вжити відповідних заходів [14, 32-33]. У в’язниці від „Дарки”, хоч і попри її волі, все ж таки дізналися, у якому населеному пункті знаходиться т. зв. „логово вовка” [9]. Швидко був розроблений „План чекістсько-військової операції по захопленню або ліквідації „Вовка”. Цей документ передбачав проведення операції на світанку 5 березня 1950 р. [2, 19]. Загалом, як свідчить карта-схема, до операції залучили 60 оперпрацівників, 376 вояків внутрішніх і прикордонних військ МДБ для оточення району дій по чотирьох ділянках, 170 – для догляду об’єктів і 320 перебувало в резерві на машинах [3, 113]. В результаті її проведення головний командир УПА був ліквідований. Існує кілька версій, яким саме чином загинув в ході реалізації даної операції Р. Шухевич: підірвав себе гранатою [15, 184], потрапивши в облогу, вистрелив із револьвера собі в голову [9], був застрелений в ході перестрілки [22, 418]. Важко зараз віднайти правду про ліквідацію Тараса Чупринки. Справа „Вовк”, з якою вже в роки незалежності ознайомили сина головного командира УПА Ю. Шухевича [9], налічувала 8 томів, але зберегла лише однотома збірка документів [3, 118]. Хоча, можливо, й інші ще десь існують, наприклад, в спецфондах архівів тогочасної столиці СРСР.

З завершенням радянсько-німецької війни Р. Шухевич продовжував визвольну боротьбу, спрямовану проти радянського тоталітарного режиму. З метою зменшення жертв серед особового складу

УПА він разом із прибічниками по Центральному проводу ОУН(Б) розробив тактичні основи, що дали змогу ще на кілька років активно протидіяти радянській Західній Україні. Разом з тим, щоб активно продовжувати боротьбу й підірвати діяльність проти радянської влади Р. Шухевич мусив приділяти особливу увагу власній конспірації, адже в цілому по Україні не менше 700-800 оперативних працівників одночасно брали участь у пошуках командира УПА. Тому Тарас Чупринка в 1945-50 рр. міняв місця перебування не менше десяти разів. Якщо під час німецької окупації України він переховувався переважно у лісах, то у післявоєнний період – у селах, а згодом і у Львові, що було спричинено, зокрема, й станом його здоров’я. У перші післявоєнні роки криївки Р. Шухевича знаходилися в основному у Тернопільській обл., пізніше в Станіславській, а в останні роки життя – Львівській. Ці місця постійно змінювалися залежно від потреб керівництва, вимог конспірації та конкретних дій репресивних органів, а також від загальної окупаційної політики щодо населення. Переховувався головний командир УПА в спеціально організованих приміщеннях, де жили за підробленими документами певні псевдо-сім’ї (переважно один з їхніх членів був зв’язковим командиром). Ускладнювали діяльність головного командира УПА численні хвороби, які він отримав в результаті складних умов боротьби. Загибель 5 березня 1950 р. в с. Білогорща під Львовом Романа Шухевича стало початком кінця героїчних змагань українців за власну державу періоду 40-50 рр. ХХ ст.

Джерела та література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Документи і матеріали. – Кн. 2. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – 684 с.
2. Веденєв Д., Івко В. Легендированные группы УПА // Однострій. – 2000. – №5. – С. 14-24.
3. Веденєв Д., Биструхін Г. „Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940-1950-ті роки: Монографія. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.
4. Веденєв Д., Шаповал Ю. Роман Шухевич: таємниці загибелі (до 95-річчя з дня народження) // Воєнна історія. – 2002. -№2. – [цит. 2004, 20 лютого]. – Доступний з: <http://www.warhistory.ukrlife.org/2_02_8.htm-33k>.
5. Гузь І. Основи конспірації. – 28 березня 2007. – [цит. 2008, 18 січня]. – Доступний з: <<http://http://guzj.livejournal.com/2007/03/28/>>.
6. Дашкевич Я. Роман Шухевич та його місце в історії України ХХ ст. Дослідницькі проблеми // Роман Шухевич: постать на тлі доби Вою-

ючої України / упор. В. Штокало. – Тернопіль: Ідея і Чин України, 2005. – С. 11-22.

7. Заєць М. Спомини. 1952 рік. // О. Ішук, Н. Ніколаєва. Доля та спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця-„Зенка”. – К., 2007. – 50 с. – С. 12-30.

8. Зв'язкова Генерала Чупринки. (Про Галину Дідик). Запис Мудрої Н., Садовської Г. // Дзвін. – 1992. – № 9-10. – С. 110-123.

9. Інтерв'ю з Юрієм Шухевичем, сином Романа Шухевича // Особистий архів автора. – Записано 21.05.2007 в м. Острогож.

10. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с., 130 іл.

11. Красношок Ю. Таємниця полювання на „Вовка” // Нація і держава. – 2005. – №16(76). – С. 7.

12. Красношок Ю. Таємниця полювання на „Вовка” // Нація і держава. – 2005. – №17(77). – С. 7.

13. Криївка Головного Командира УПА ген. Романа Шухевича – Тараса Чупринки // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, 2002. – Т. 38: Архітектура резистансу: криївки і бункри УПА в радянських документах. – С. 282-291.

14. Кук В. Штаб-квартири Головного Командира УПА // Визвольний шлях. – 2002. – №10. – С. 25-33.

15. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка) командир армії безсмертних. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1970. – 269 с.

16. Основні елементи партизанської тактики УПА. Серія „Ратник”. Інструктор старш. шкіль УПА. – [цит. 2008, 18 січня]. – Доступний з: <<http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=1015>>.

17. Полюга Л. Шляхами спогадів 1944-1956. – Львів; Київ: Літературна агенція „Піраміда”, 2003. – 180 с.

18. Посівнич М., Бойко В. Музей Романа Шухевича // Визвольний шлях. – Кн. 3. – Березень, 2005. – С. 108-115.

19. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 560 с.

20. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.

21. Справка о ликвидации руководителя украинского националистического подполья в западных областях УССР – Шухевича. № 19/130 от 28 октября 1952 г. // Бурнашов Г. Лицар українського Духу. – Івано-Франківськ: „Сіверсія МВ”, 2006. – 86 с. – С. 17-39.

22. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 688 с.: илл. – (Досьє).

23. Циганюк В. Військово-організаційна й політична діяльність Романа Шухевича у 1943 р. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / гол. ред. В. Баран. – Луцьк: ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. – Вип. 13. – С. 118-122.

Тарас Ремарчук

ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ ЛЬВІВЩИНИ (1944-1948 РР.)

В повоєнному протистоянні комуністичного режиму з Організацією Українських Націоналістів (далі – ОУН) та Українською Повстанською Армією (далі – УПА) на західноукраїнських землях винищувальні батальйони були одним із способів залучення місцевого населення у цю боротьбу на стороні радянської влади. На сьогодні в історичній науці України новітньої доби практично відсутні праці, які б висвітлювали історію утворення винищувальних батальйонів, хіба що за винятком брошури В. Сергійчука „Самі себе звоювали” [30], підрозділу в дослідженні Д. Веденєєва, Г. Биструхіна „Двобій без компромісів” [6], а також статей того ж таки В. Сергійчука [28], С. Крутікова [23], О. Безносюк [2].

Львівщина була однією з перших областей Західною Україною за величиною протистояння комуністичної системи та національно-визвольного руху. Тому, аналізуючи структуру винищувальних батальйонів Львівщини, кількісні показники щодо нейтралізованих ними повстанців та підпільників, можна дослідити ще один аспект із цілого комплексу заходів, використаних радянською владою для радянізації Західної України та знищення ОУН й УПА.

Винищувальні батальйони були організовані 24 червня 1941 р. відповідно до постанов Раднаркому СРСР “Про охорону підприємств і установ та створення винищувальних батальйонів”, та „Про заходи по боротьбі з парашутними десантами та диверсантами противника в прифронтовій смузі”. Відповідно до їх змісту, відділи стрибків організовувалися в усій прифронтовій зоні на добровільних засадах із партійного, комсомольського, радянського, профспілкового активу, робітників, службовців, селян та осіб, що не підлягали військовому призову, але були фізично міцними та підготовленими у військовому відношенні. Завданням учасників винищувальних батальйонів (в народі – стрибків, ястребків – Р. Т.) було охорона підприємств, установ, колгоспів і боротьба з ворожими диверсантами [20, 47]. Керівництво цими формуваннями здійснювали фахівці

з складу внутрішніх та прикордонних військ, працівники органів внутрішніх справ, військоматів тощо [23, 199]. Так, на початку радянсько-німецької війни у Львові вдалося сформувати лише один такий батальйон з двох рот загальною кількістю 324 бійці. [20, 48].

На завершальному етапі Другої світової війни, з поверненням до Західної України радянсько-партійних органів, знову почали відновлюватися винищувальні батальйони. Щоправда, тепер їх головним завданням була боротьба з антирадянським рухом опору, який діяв у цьому регіоні.

9 жовтня 1944 р. був виданий спільний наказ Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (далі – НКВС) та Народного Комісаріату Державної Безпеки (далі – НКДБ) з підписами Л. Берії та В. Меркулова „Про заходи з посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації озброєних банд ОУН у західних областях Української РСР”. У документі давалася вказівка провести різнопланові заходи по боротьбі з ОУН та УПА при допомозі Прикордонних та Внутрішніх військ НКВС, а також пропонувалося масово залучити до цієї боротьби місцеве населення у формі груп сприяння при дільничних уповноважених міліції. [2, 250].

В резолюції пленуму ЦК КП(б)У “Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) 27 вересня 1944 р.” від 27 листопада 1944 р. зазначалося, що в подальшій боротьбі з “національними бандами” необхідно створювати і зміцнювати групи самооборони (самозахисту – Р. Т.) з місцевого населення [24, 97].

Рішення щодо організації та завдань діяльності збройних груп з місцевого населення виносили і обласні органи керівництва. Наприклад, у постанові Львівського обкому КП(б)У “Про створення груп сприяння винищувальним батальйонам у селах районів” від 30 жовтня 1944 р. вказувалося: “Організувати в кожній сільській раді бойову групу сприяння винищувальним батальйонам кількістю від 10 до 25 чоловік з місцевого перевіреного активу” [27, 131].

У 1946 р., коли вже радянська влада здобула значний досвід у боротьбі з ОУН та УПА, на нараді радянсько-партійного активу та начальників НКВС та НКДБ Львівської області начальник УНКВС цього регіону Е. Грушко сказав наступне: „Ми віддали багато сил та крові для того, щоб ліквідувати банди, але до того часу, поки населення саме не пішло проти бандитів, ми їх знищити не могли” [22, 77-78].

Щодо мережі винищувальних батальйонів, то варто зазначити, що у 1944 р. відділи стрибків дислокувалися по райцентрах Львівської області і при потребі виїжджали на операції в села райо-

ну. Тут їм на допомогу створювалися групи сприяння винищувальним батальйонам і групи самозахисту, які постійно перебували в селах і в основному складалися з місцевих жителів [22, 44].

З початком 1945 р. радянське керівництво розпочинає організувати винищувальні батальйони й по селах Львівщини, щоб залучити до боротьби з повстанцями якомога більше місцевого населення, закрити доступ оунівцям та воякам УПА до їх заплілля. Так, на початку липня 1945 р. стрибки були організовані в усіх 37 районах області [8, 11].

Політичне керівництво стрибками здійснювали райкоми області, а оперативне – райвідділи НКВС та НКДБ. Згодом, відповідно до проекту міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, затвердженого керівником МВС СРСР С. Кругловим 13 липня 1946 р., старшими сільських груп стрибків стали дільничні уповноважені міліції [4, 643].

Основу стрибків спочатку становили колишні партизани, демобілізовані з Червоної армії, інваліди Другої світової війни, місцеві активісти [22, 44]. Після війни, в силу проведення колективізації, до стрибків почали активніше записувати членів колгоспів.

На нараді радянсько-партійного активу та репресивних органів Львівщини 18 лютого 1946 р. керівник обкому КП(б)У І. Грушецький сказав: „Нам потрібно в кожному селі до 1 березня створити винищувальні батальйони [...] Актив ми знаємо. Комсомольські організації є. Люди, які попрацювавши, пролили бандитську кров, уже втягнуті до цього тим же самим” [11, 107]. Іншими словами, радянській владі необхідно було розпалити ворожнечу між населенням, з допомогою якої вони і збиралися придушити національно-визвольний рух.

Комуністична верхівка намагалась залучити до боротьби з повстанцями і молодь. Зокрема, на весну 1946 р. у Львівській області до винищувальних батальйонів і груп сприяння залучено до 15 тис. молодих людей [31, 69]. Інколи вони виступали не тільки як учасники озброєних загонів, а як їх організатори. Проте, аби показати масову підтримку і участь місцевого населення у цих формуваннях, радянські керівники часто використовували силові методи при наборі до їх складу.

В звіті секретаря Обкому І. Грушецького та начальника Управління НКВС Львівської області Е. Грушка до ЦК КП(б)У про стан боротьби з „українсько-німецькими націоналістами” було зазначено, що на березень 1945 р. в області у складі винищувальних батальйонів нараховувалося 3219 бійців, а також створено 514 груп сприяння з чисельністю 6713 членів [9, 28]. Проте, у наступні роки

чисельність стрибків зростала. На 22 березня 1946 р. на Львівщині діяло 356 батальйонів [25, 93], а вже 9 квітня того ж року в області нараховувалося 540 винищувальних батальйонів з особовим складом 9045 бійців [13, 71]. Загалом же, на весну 1946 р. у 8 областях Західної України було сформовано 1815 парамілітарних формувань з місцевого населення (31963 осіб) [31, 93].

Стосовно завдань, які ставилися перед учасниками винищувальних батальйонів, то найголовнішим у їх діяльності була боротьба з ОУН та УПА. Стрибків залучали безпосередньо до ліквідації підпільних груп на території окремих сіл, лісних масивів. В одному із звітів Львівського обкому зазначено, що винищувальний загін Львівського (сільського) району восени 1944 р. провів кілька бойових операцій проти боївки „Глухого”, в результаті яких було знищено 150 і полонено 78 бандитів [27, 134]. За підрахунками однієї із радянських істориків, впродовж другої половини 1944 р. стрибками західних областей УРСР було знешкоджено понад 6 тис. повстанців і 12 тис. заарештовано [22, 44]. Але тут варто зауважити, що в цей період часто до учасників національно-визвольного руху записували й цивільне населення, яке переховувалося від мобілізації до Червоної армії, від наборів до ФЗО і т.п.

15 травня 1945 р. у Львові проходила нарада секретарів обкомів КП(б)У, начальників облуправлінь НКВС і НКДБ західних областей, на якій був присутній М. Хрущов. У своєму виступі секретар КП(б)У зауважував, що необхідно частіше виводити стрибків на активні дії та очистити їх від осіб, пов'язаних з підпіллям [29, 296].

Протягом першої половини 1946 року в усіх селах Львівської області були організовані невеликі мобільні розвідувально-пошукові групи, до складу яких увійшли оперпрацівники МВС, МДБ, особового складу військових підрозділів і кращих бійців винищувальних батальйонів [13, 1].

Учасники винищувальних батальйонів були необхідними при проведенні акцій по знищенню боївок тому що їх можна було використовувати як провідників, які добре орієнтуються в місцевості і знають місцеве населення. Радянське керівництво використовувало окремі загони з колишніх повстанців, що здалися з повинною і вступили у стрибків, для дискредитації національно-визвольного руху, виявлення його прихильників з-поміж жителів сіл.

31 січня по 1 липня 1945 р. у Львівській області винищувальними батальйонами було затримано повстанців, дезертирів, осіб без документів – 5687, вбито 275 „бандитів” [8, 11]. Протягом 1946 р.

батальйони стрибків взяли участь в 29 973 протиповстанських акціях, в результаті яких ними було вбито 1200 повстанців [6, 332]. За даними обкому області на зиму 1946 р. на Львівщині діяло 479 винищувальних батальйонів (7659 осіб), якими було проведено 2551 засад і операцій (з них 1625 безрезультатно) [13, 14]. За період з 15 листопада по 15 грудня 1947 р. діючими на Львівщині 29 винищувальними батальйонами (2764 чол.) було проведено 406 засад, секретів і операцій, внаслідок яких вбито всього 2 повстанці, затримано 32 особи [18, 115]. З цих даних можна зробити висновок, що результативність винищувальних батальйонів під час проведення різного роду операцій, засад, приманок була невеликою.

Не всі бійці винищувальних батальйонів були озброєними і це зменшувало їх ефективність при використанні у протиповстанських акціях. Наприклад, згідно з даними обкому на 21 березня 1946 р. у Львівській області організовано 7107 батальйонів, груп сприяння та груп самозахисту, з яких зброю мали лише 4689 формування [13, 68].

Окрім безпосередньої боротьби з визвольним рухом, члени винищувальних батальйонів залучалися до охорони державних установ, колгоспного майна, радянсько-партійних будівель на території сільських громад. Наприклад, 10 січня 1945 р. у постанові Політбюро ЦК КП(б)У давалося завдання керівникам західних областей УРСР створити на підприємствах групи самоохорони з робітників [29, 199]. Секретар обкому КП(б)У Львівщини І. Грушецький в записці до начальника облуправління НКВС Е. Грушка від 24 жовтня 1945 р. пропонує в зв'язку з почастищенням нападів підпільників на підприємства молочної промисловості залучити до охорони сепараторних пунктів і маслозаводів групи сприяння винищувальним батальйонам та інші види самоохорони [9, 53].

Винищувальні батальйони залучалися також для виселення сімей оунівців, повстанців та „бандпособників”. Інформацію про це знаходимо в матеріалах наради керівників радянсько-партійних та репресивних структур Львівської області від 25 січня 1945 р. Зокрема, у стенограмі зазначено, що силами партійного активу та стрибків в одному з районів Львівщини проведено виселення сімей оунівців [7, 65]. Активнішою була участь бійців винищувальних батальйонів у жовтні 1947 р. при проведенні найбільших депортації сімей українських підпільників і їх прихильників. Тоді за один місяць під керівництвом органів МДБ було виселено 25332 сім'ї оунівців (77791 чол.) [3, 545]. Стрибки залучалися також для охорони виселених сімей до пересилочних пунктів. Наприклад, 30 бійців ви-

нищувального батальйону Радехівського району Львівщини супроводжували виселених сімей оунівців спочатку до Львова, а потім аж до станції в м. Шепетівці, що на Хмельниччині [7, 69].

І ще один важливий момент, про який не можна забути. Часто стрибки своє становище і надану їм зброю використовували не для боротьби з підпільниками, а для грабунку і терору місцевого населення. Інформаційний бюлетень сектору партійної інформації організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У під назвою „Про факти порушення революційної законності в західних областях УРСР” від 13 січня 1945 р. переповнений свідченнями про злочинні дії стрибків.

Керівники повстанських відділів розглядали наявні озброєні відділи з місцевого населення, як одне із джерел для поповнення своїх лав людьми і зброєю. Наприклад, на середину травня 1946 р. в результаті роззброєння 11 винищувальних батальйонів Львівської області підпільниками було захоплено 96 рушниць та 7 автоматів [13, 6]. З цього приводу навіть було поширено ОУН (б) спеціальне звернення до членів винищувальних батальйонів, в якому закликали зараз же вийти з цих формувань хоча б ціною власного життя [29, 182-184].

Через небажання проливати кров, а також внаслідок агітації підпілля, частина стрибків пішла на співпрацю з ними або стали нейтральними. Про це часто говорилося під час нарад радянсько-партійного активу на начальників районних відділень НКВС, НКДБ [12, 65]. Так, на Львівщині в 1945 р. винищувальні батальйони періодично відмовлялися від участі в бойових операціях проти оунівців та відділів УПА [7, 67]. У хатах стрибків були зв'язкові центри підпілля, зустрічаються і факти, коли завербований командир батальйону згодом переконував й своїх бійців співпрацювати з ОУН і УПА [28, 130-131]. Окремі винищувальні батальйони через невеликий час розпадалися, як це було в кількох селах Лопатинського району навесні 1947 року [15, 2]. Були випадки, коли стрибки заступалися за місцеве населення перед знущаннями оперпрацівників НКВС [10, 29].

Як наслідок агітації оунівців, вербування і залякування, стрибки все менше включалися в боротьбу з ОУН і УПА, а часто і взагалі не чинили ніякого спротиву.

Радянська влада не могла не прореагувати на такий стан речей. У постанові ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р. зазначено про активізацію нападів повстанців на бійців і командирів винищувальних батальйонів і про посилення спроб проникнути у ряди стрибків з метою розкладу їх особового складу [29, 487]. Тому протягом першої половини 1946 р. в усіх районах області були створені групи по про-

веденню організаційного зміцнення винищувальних батальйонів та агентурно-оперативних заходів, до складу яких увійшли працівники МВС, МДБ та райкомів КП(б)У [13, 4], на кожного бійця батальйону були заведені особові справи [29, 488]. Висновок про наслідки таких перевірок можна зробити з наступних даних: в результаті перевірки бійців винищувального батальйону в Краковецькому районі на Львівщині його чисельність зменшилася наполовину [12, 5]; на середину травня 1946 року на Львівщині було розформовано 14 винищувальних батальйонів загальною чисельністю 132 чол., виявлено 103 стрибків, які підтримували зв'язок з ОУН та УПА, виключено із складу діючих батальйонів 1009 бійців, що не викликали довіри й 161 особу з інших причин [13, 4]. Протягом 15 листопада – 15 грудня 1947 р. у Львівській області з стрибків було виключено і ув'язнено 26 чоловік, як інформаторів і посібників ОУН [18, 116]. До винищувальних батальйонів почали засилати таємних агентів радянських репресивних органів.

Щоб посилити ідеологічну стійкість учасників винищувальних батальйонів, зробити з них свідомих захисників радянської влади, при кожному з них вводилася посада політичного керівника (рос. политрук – Р.Т.), який був зобов'язаний читати періодично бійцям лекції та доповіді на політичну, ідеологічну тематику [14, 106], а серед них обов'язковою була лекція „Українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу” [16, 25]. Наприклад, в Ново-Милятинському районі під керівництвом політкерівника з бійцями винищувальних батальйонів проводилися політзаняття щосереді й тривали 4 години [14, 112]. На політкерівників стрибків назначалися райкомом члени КП(б)У, слухачі курсів в партшколах.

Окрім політзанять два рази на тиждень з бійцями проводилися військово-чекістські заняття [13, 5]. З 15 травня 1946 р. в села області було відряджено більше 150 офіцерів Червоної армії з групами бійців по 4-5 осіб „для надання практичної допомоги на місці в організаційному та політичному зміцненні винищувальних батальйонів, вдосконаленні їх бойового досвіду в боротьбі з бандитизмом” [Там же, 7].

Для допомоги в проведенні політмасової роботи серед стрибків місцева влада організувала семінари керівників батальйонів. Наприклад, 17-18 травня 1947 р. в Золочівському районі на Львівщині відбувся семінар командирів та політкерівників стрибків, на якому було присутніми 25 чоловіка, і де були зачитані доповіді про міжнародне становище, завдання винищувальних батальйонів та політкерівників у вихованні особового складу батальйону [14, 150].

При штаб батальйонів організувалися „червоні кутки”, ленінські кімнати, а також в хатах-читальнях, в клубах для стрибків знаходилася відповідна література. Також їх учасники залучалися до різного роду зібрань селян, відзначення „революційних свят” і т.п. [Там же, 113]. В гуртожитках винищувального батальйону Рава-Руського району знаходилася наглядна агітація, портрети, настільні ігри, вони регулярно обслуговувалися газетами, прослуховували радіопередачі, а чотири рази в місяць бійці мали кіносеанси [Там же, 117]. Бачимо, що радянська влада намагалася якомога більше заплігизувати життя стрибків.

Для заохочення вступу чоловіків у стрибки було призначено ряд пільг, нагород. В постанові Оргбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня 1946 р. зазначалося: „З метою заохочення бійців і командирів винищувальних батальйонів, які відзначилися, зобов’язати Міністерство торгівлі УРСР виділити в другому кварталі 1946 р. в розпорядження МВС УРСР спеціальні фонди промтоварів і цінних подарунків на суму 100 тис. рублів для преміювання кращих бійців, командирів і політпрацівників винищувальних батальйонів, які проявили себе у боротьбі з українсько-німецькими націоналістами” [29, 490]. Начальник УМДБ Львівської області у листі до Обкому КП(б)У (1948 р.) просив прийняти заходи до надання матеріальної допомоги стрибкам, при можливості грошима, а також виділення фондів промтоварів для преміювання бійців, які добре зарекомендували себе у боротьбі з ОУН та УПА, а також під час охорони колгоспів, радгоспів та МТС [17, 69].

Все ж таки, велика чисельність, погана військова підготовка та постійне перебування в селах стрибків не могла не привести до значних втрат серед особового складу батальйонів. Відповідно до даних, наведених у довідці про результати боротьби з „українсько-німецькими націоналістами” з серпня 1944 р. по 1 січня 1948 р. на Львівщині, в ході проведення військових операцій було вбито 86 стрибків, поранено – 72 чол.; в результаті відплатних акцій українського підпілля вбито 200 учасників винищувальних батальйонів та поранено 74; пропало 59 стрибків [Там же, 17-18]. За іншими джерелами, протягом серпня 1944 – 5 травня 1946 рр. вбито 406 стрибків [13, 93].

Втрати несли і групи сприяння винищувальним батальйонам. В Львівській області тільки за листопад 1944 р. вбито 6 чоловік, поранено 8 чоловік [1, 61]. В лютому 1948 р. повстанці вбили 5 учасників груп самооборони [19, 322].

Сім’ям бійців винищувальних батальйонів, що загинули в ході

проведення операцій, засад тощо радянська влада надавала матеріальну допомогу. Наприклад, на 20 квітня 1946 р. 191 сім’ї Львівської області було виплачено одноразову допомогу на загальну суму 178700 рублів [13, 78].

В 1948 р. відбулася реорганізація винищувальних батальйонів Львівщини, як і в інших західноукраїнських областях, у Групи по організації громадського порядку (далі – ГОГП). Причин цьому було декілька: послаблення самої боротьби з підпільниками; переходячи при проведенні операцій з сіл в села, стрибки не могли здійснювати догляд за підсобним господарством, відповідно і утримувати його; погіршення оперативного керівництва батальйонами, їх матеріального становища призвело до послаблення самих стрибків. Тому як наслідок вже перерахованих і ряду інших причин, 31 липня 1948 р. Управління МВС УРСР видало наказ до 15 серпня 1948 р. обласним і райвідділам МВС взяти під контроль винищувальні батальйони і реорганізувати їх в ГОГП [26, 275].

Проте думки з цього приводу представниками радянсько-партійного апарату висловлювалися раніше. Наприклад, 3 липня 1947 р. Львівський обком партії надіслав в ЦК КП(б)У доповідну записку „Про доцільність реорганізації винищувальних батальйонів у групи по охороні громадського порядку”, в якій вказувалося: відігравши в 1944-1946 рр. позитивну роль у справі боротьби з ОУН і УПА, ідейний стан стрибків погіршився, а звідси пасивність у всьому; послабилася дисципліна, тому необхідною є реорганізація [25, 375-376]. В особистому листі до Хрущова від 23 квітня 1948 р. генерал-лейтенант Т.Строкач писав про необхідність зміни винищувальних батальйонів на ГОГП, до складу яких тепер заборонялося приймати колишніх учасників підпілля [21, 51].

У постанові Політбюро про створення ГОГП вказувалося на їх завдання, а саме: організація охорони державного і колгоспного майна; закрити доступ „бандитам” на територію сіл і колгоспів; охорона життя колгоспників, селян та їх майна [28, 128].

Отож, не дивлячись на велику чисельність і густу мережу винищувальних батальйонів, груп сприяння їм у Львівській області, це не призвело до значної результативності і не мало переломного ефекту у боротьбі з ОУН і УПА у досліджуваному регіоні. Населення було надто виснажене недавньою війною і не бажало далі проливати кров, тим більше українську. Ті ж, хто взяли зброю і стали учасниками таких формувань, часто ставали заручниками ситуації і гинули у цьому протистоянні. Так на початок 1948 р.

всього загинуло 2590 стрибків [5, 20]. Проте, варто зазначити й наступне, що без існування парамілітарних формувань з населення комуністичного режиму навряд чи вдалося б знищити український національно-визвольний рух. Лише великими потугами та спільними зусиллями радянсько-партійного апарату, карально-репресивних органів, збройних формувань з мешканців Львівщини та масштабною ідеологічно-агітаційною роботою вдалося на середину 1950-х років остаточно надломити централізований антирадянський опір українських повстанців та підпільників.

Джерела та література

1. Андрусичин Т. П'ять документів національно-визвольної боротьби на Львівщині (1944-1947 рр.) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 3.
2. Безносюк О. Участь винищувальних батальйонів у ліквідації збройних формувань УПА на теренах Прикарпаття в 1944-1945 роках // Рід Шухевичів в історико-культурній спадщині України. Матеріали міжнародної наукової конференції. / Під заг. ред. І.О. Андрухів, В.В. Марчука, Б.І. Купчинського. – Івано-Франківськ, 2007.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. – К., 1994. – Кн. 1.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. – К., 1994. – Кн. 2.
5. Веденєв Д. Легендированные группы УПА // Однострій. – 2004. – №5.
6. Веденєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-ті – 1980-ті роки. – К., 2007.
7. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.п. 3. (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України). – Оп. 1. – Спр. 192.
8. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 211.
9. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 213.
10. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 405.
11. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 406.
12. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 408.
13. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 1. – Спр. 436.
14. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 2. – Спр. 164.
15. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 2. – Спр. 252.
16. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 2. – Спр. 475.
17. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 2. – Спр. 479.
18. ДАЛО Ф.п. 3. – Оп. 6. – Спр. 116.

19. З історії колективізації сільського господарства західних областей Української РСР. Збірник документів і матеріалів. – К., 1976.
20. Замлинський В., Примеров Ю., Бугайов В. та ін. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної Війни Радянського Союзу. – К., 1984.
21. Кентій А. Нариси боротьби ОУН-УПА в Україні (1946-1956 рр.). – К., 1999.
22. Кірсанова О. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. – К., 1981.
23. Крутіков С. Народне ополчення і винищувальні батальйони в Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1.
24. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т. 3.
25. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2002. – Т. 5. – Кн. 2.
26. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2003. – Т. 6. – Кн. 3.
27. Правду не здолати. Трудящі західних областей УРСР у боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень / Відп. ред. М. Івасюта – Львів, 1974.
28. Сергійчук В. Відступники: діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно-визвольного руху // Волинь (Всеукраїнський суспільно-політичний, літературно-мистецький часопис). – 2004. – №6.
29. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали – К., 1998.
30. Сергійчук В. Самі себе звоювали. Діяльність винищувальних батальйонів проти українського національно-визвольного руху. – К., 2003.
31. Ярош Б. Тоталітарний режим у Західній Україні в 30-50-ті роки ХХ століття. – Луцьк, 1995.

Оксана Суцук

РАДЯНСЬКІ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНИ ТА РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ (1944–1953)

Період після Другої світової війни був одним з найважчих випробувань для волинян. Процес відбудови господарства, відновлення роботи усіх державно-партійних структур проходив у складній обстановці. Для населення Волині, як і для інших західноукраїнських земель, де впровадження радянського комунізму відбувалось дуже болісно і перервалось у зв'язку з початком німецько-радянської війни, цей період ознаменував повернення атмосфери загальної ненависті і щоденного страху, викликаного систематичним терором з боку органів державної безпеки. Саме тому Волинь з притаманною їй економіко-соціальною, етнічнонаціональною, релігійною структурою стала одним із осередків повоєнної національно-визвольної боротьби, де населення намагалось протистояти насильницькому насадженню комуністичного способу життя.

У таких умовах наростання напруженості в регіоні рівень релігійної обрядовості фактично не знижувався, а подекуди навіть зростав. Адже церква завжди була своєрідним барометром настроїв українського суспільства. І хоча у післявоєнний період місцева радянська і партійна влада не змінила свого ставлення до церкви та релігійних громад як ворога існуючої ідеології, режим не бажав появи незадоволення владою на щойно “визволених” територіях, а тому свідомо пом’якшував антирелігійну кампанію на Волині. З огляду на це, було вирішено припинити пряме переслідування віруючих. Натомість через лояльних ієрархів і духовенство тоталітарний режим прагнув контролювати релігійну ситуацію, послаблюючи церковну організацію до потрібного рівня, використовуючи священослужителів для реалізації своїх цілей.

Так, з метою встановлення всеосяжного контролю над релігійним життям у країні було створено два спеціальні органи при Раднаркомі СРСР – спочатку Раду у справах Руської православної церкви (1943 р.), а потім – Раду у справах релігійних культів (1944

© Оксана Суцук, 2008

р.) з інститутом уповноважених при РНК союзних республік та виконкомах обласних рад. Ці установи були своєрідним посередником між релігійними громадами й організаціями та урядом. З їх подачі затверджувались урядом СРСР ті чи інші рішення [4, 307].

Той факт, що апарат цих державних органів очолювали досвідчені працівники НКДБ, які “вели” релігійні питання, дозволяє чітко уявити характер, методи і напрямок їх роботи. Державний контроль за діяльністю різних релігійних громад, у тому числі й православних, був запроваджений ще на зорі становлення радянської влади. Відповідні підрозділи по боротьбі з церквою існували у структурі народних комісаріатів юстиції, внутрішніх справ і Державного політичного управління. Тому діяльність спеціально створених органів носила здебільшого антицерковний характер.

Слід зазначити, що Руська православна церква (РПЦ) була головним ідеологічним конкурентом режиму, тому радянська влада постановила знищити не тільки церковну організацію, а значно підірвати релігійні почуття громадян. Саме тому, з початком визволення Волині від гітлерівських загарбників, під тиском влади розпочався процес переходу православних громад під юрисдикцію Московського патріархату. Це зробило легалізовану РПЦ заручницею тоталітарного режиму, послідовною виконавицею його планів, а створений інститут уповноваженого – дієвим органом контролю та управління справами РПЦ на місцях.

Так, з грудня 1944 р. Волинським уповноваженим став М. Діденко. Важливе місце у його діяльності відводилося роботі з духовенством. Дбаючи про інтереси влади, він контролював кадрове забезпечення епархії і при потребі відповідно впливав на єпископа. Досить часто через непорозуміння з представником режиму єпископ міг втратити кафедру, як сталося з єпископом Волинським і Ровенським Миколаєм (Чуфаровським) [8, 31]. Новопризначений єпископ Варлаам (Борисевич) намагався вести себе обережно, декларуючи при кожній нагоді свою лояльність.

Виховувати “законопослушне” духовенство уповноваженому допомагали колеги на республіканському рівні. Так, у 1945 р. на Волинь почали повертатися священники, які внаслідок різних обставин опинилися у Німеччині. Ставлення до поверненців було дуже обережним і недовірливим. Тому київський уповноважений рекомендував своєму волинському підлеглому не поспішати з реєстрацією цієї категорії духовенства, використовувати всі можливі приводи для винесення негативного рішення [6, 112].

У післявоєнний період особливу увагу органи радянської влади надавали діяльності волинської духовної семінарії. Створена під контролем вищого партійного керівництва 26 жовтня 1945 р. у Луцьку, вона була повністю направлена на служіння інтересам радянської Руської православної церкви. Саме тому, протягом усього існування навчального закладу, простежується активне намагання зі сторони Ради у справах РПЦ створити його за московським зразком, а з боку місцевого чиновництва – пряме втручання у навчальний процес семінарії. Активну позицію у цьому питанні зайняв волинський уповноважений М. Діденко. Він намагався бути у курсі усіх справ семінарії, був присутній на вступних іспитах, коригував навчальні плани, підбирав “правильний” викладацький склад.

Так, М. Діденко у таємному звіті від 4 листопада 1945 р. з обуренням писав, що половина вступників – діти куркулів і заможних селян з Рівненської та Волинських областей, деякі приїхали з Львівської, Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької, Кам’янець-Подільської та Вінницької областей. Більшість з них не знає російської мови і літератури, історії СРСР. Уповноважений прийшов у лють, коли вступник із Рівненщини Микола Охримчук на його запитання “Кого ви знаєте з відомих російських діячів?” відповів, що російської історії не знає, а лише українську і що Симон Петлюра є головний гетьман України [8, 153].

Також уповноважений дуже уважно стежив за формуванням складу педагогічного колективу семінарії. Першим ректором був призначений протоієрей Микола Тучемський з антиукраїнськими поглядами, який мав на меті передати молодому поколінню не тільки ґрунтовні богословські знання, а й прищепити дух колишньої імперської Руської церкви. Що стосується викладачів, то перш ніж допустити їх до навчального процесу, ретельно вивчалися особові справи. Доповідаючи керівництву, М. Діденко писав, що С. Богуславський “був стат-секретарем Петлюри... глибоко ворожий радянській владі”, а отець Стефан Грушко був “правою рукою єпископа Полікарпа, членом полікарпівської косисторії”. Підсумовуючи характеристику, уповноважений зауважував: “Як на мене, то окрім Богуславського і Грушка, можна допустити до викладання 4-х осіб, а в процесі вивчення цих осіб, у випадку потреби, можна замінити іншими” [5, 70].

Слід зазначити, що утримання семінарії проводилось виключно за кошти Волинсько-Ровенської єпархії, проте своїми випускниками духовний навчальний заклад не міг повністю покрити потреби у духовенстві на місцях. Упродовж 1948–1951 рр. Луцька духовна

семінарія підготувала 4 випуски: перший випуск у 1948 р. 8 осіб, другий – у 1949 р. 14 осіб, третій – у 1950 р. 12 осіб, четвертий – у 1951 р. 11 осіб. Усього за 4 роки – 46 осіб [12, 230].

Отож, волинське партійне керівництво зробило усе, щоб семінарія стала міцним плацдармом створення радянського духовенства, повністю слухняного та підконтрольного.

Крім того, своїм обов’язком уповноважений вважав боротьбу з націоналістичними проявами у сакральному мистецтві. Зокрема, навесні 1946 р. у місті Ковелі М. Діденко виявив у Благовіщенському соборі величезну, як на його думку, крамолу – ікону із зображенням українських діячів. Про це він повідомляв в інформаційному звіті за І-й квартал 1946 р. А вже 18 травня уповноважений рапортував у таємному листі про ліквідацію мистецької “антирадянщини” київському керівництву. Виявлену ікону разом із елементами розпису інтер’єру, виконаних синьо-жовтими кольорами, художник єпархіального управління Д. Костюк замалював під приводом реставрації храму. Таким же чином було ліквідовано і напис “Боже Єдиний Великий нам Україну храни”, який розміщувався в арці храму [6, 50].

Траплялися випадки, коли влада переступала межу дозволеного. Одним із злочинів сталінського режиму, вчинених проти православної церкви на Волині, було переслідування і нищення духовенства й церковнослужителів. Їх провинною був не тільки сан, але й активна духовна та громадсько-політична позиція.

Зокрема, про підозрілих представників духовенства здійснював збір інформації і передавав її в каральні органи уповноважений у справах РПЦ у Волинській області. У черговому інформаційному звіті в квітні 1945 р. М. Діденко повідомляв своє керівництво про те, що уникають реєстрації і відмовляються приймати молитовне спілкування з Московським патріархатом саме колишні автокефалісти. Так, автокефальний благочинний Заболоттівського округу отець Данило Штуль тривалий час не підпорядковувався Московському патріархатові, а священик Федір Зай протягом семи місяців ухилявся від контактів з Московським єпископом Миколаєм (Чуфаровським) [5, 23]. Настоятеля церкви у селі Старий Чорторийськ Колківського (тепер Маневецького) району отця Юрія Лопуховича уповноважений звинувачував у злочинній бездіяльності. М. Діденку стало відомо, що в його храмі перехувалися “два бандити, українсько-німецькі націоналісти”, а він про це мовчав. Єпископ Миколай (Чуфаровський) наклав на винного лише тимчасову заборону богослужінь [5, 25].

Інтерес уповноваженого як своєрідного координатора репресій при-

вертали і церковнослужителі колишньої Автономної церкви. У 1945 р. каральні органи режиму здійснили перші арешти національно-свідомих осіб з-поміж волинського духовенства. Зокрема, за “націоналістичну” діяльність у радянські концтабори потрапив отець Іван Матюха. Під час німецько-радянської війни він очолював громаду Свято-Андріївської церкви Кисва, був секретарем єпархіального управління Київської єпархії Автокефальної церкви. Перед арештом отець Іван Матюха служив у Луцькому Свято-Троїцькому кафедральному соборі. Через рік військовий трибунал засудив його до десяти років ув’язнення з позбавленням прав на п’ять років проводити богослужіння [14, 85]. Микола Урбанський – керівник канцелярії Кременецької духовної консисторії – був внесений у чорні списки за “наговорювання” на радянську владу. Документальні підтвердження даного проступку Урбанського М. Діденко передав у “відповідні органи” [5, 24].

Союзником режиму в боротьбі з автокефальним духовенством весною 1946 р. виступив новопризначений єпископ Волинсько-Ровенської єпархії Варлаам (Борисевич). Наприкінці 1946 р. він хотів звільнити від обов’язків викладача Волинської духовної семінарії колишнього члена Луцької духовної консисторії Автокефальної церкви митрофорного протоієрея Стефана Грушка [7, 49].

Слід відмітити, що поширенням явищем релігійного життя на Волині були священнічї династії, тому арешт одного із її представників неминуче загрожував щонайменше неприємностями й іншим. В інформаційному звіті за перший квартал 1947 р. М. Діденко з обуренням писав, що єпископ Варлаам (Борисевич) надав перспективну парафію у селі Дерно Олицького (тепер Ківерцівського) району отцю Анатолію Рибачуку. Причиною незадоволення уповноваженого стало те, що батька – отця Григорія було засуджено до десяти років ув’язнення, як “бандита” [9, 37].

У 1948 р. каральні органи ув’язнили за типовим обвинуваченням у причетності до “банд УПА” отців Г. Солов’я, М. Квасницького та інших. Ймовірно, отець Григорій Соловей інтуїтивно відчував загрозу, оскільки на початку 1948 р. був переведений із Рівненської області до села Рудники Колківського (тепер Маневицького) району Волинської області. Він належав до числа високоосвічених духівників – мав вищу богословську освіту, у сан священника був висвячений у другій половині 30-х років. Отець Микола Квасницький до арешту обслуговував парафію у Ковельському районі. На пастирській ниві працював понад 35 років, на момент арешту у нього за плечима було вже понад 60 років життєвого шляху [10, 46].

Нейтралізація духовенства і церковнослужителів здійснювалася й іншими методами. Запідозреним у нелояльності не дозволялося проживати в режимній території Волинської області. М. Діденко 6 жовтня 1948 р. представив московському керівництву список служителів культу (священиків і дияконів), яким недоцільно поновлювати прописку в режимній території. Внесені у список прізвища попередньо погоджувалися з відповідними органами міністерства державної безпеки. Підставами для зарахування до “чорного списку” слугували перебування на окупованій території, участь рідних в Українській повстанській армії, переселення з Холмщини і Підляшшя, перебування під час війни в юрисдикції Автокефальної церкви чи висвята опальним на той час єпископом Полікарпом (Сікорським) [10, 174–183].

Об’єктом переслідувань були не тільки священнослужителі, але й члени їх сімей. Утиски, безпідставний контроль часто застосовувались радянською владою до дружин священників, якщо ті перебували на державній службі, опосередковано створюючи стан напруження у родині священника. Так, М. Діденко на початку 1949 р. вимагав від секретаря Луцького міського КП(б)У Ф. Садошенка вжити заходів стосовно Надії Баранової, контролера контори держбанку у м. Луцьку, оскільки її чоловік Іван Кравчук навчається у семінарії. Обтяжуючими обставинами було й те, що її свекра, отця Миколая Кравчука, позбавлено права служити “за зв’язок з братами – бандитами” [11, 1]. Подібні обвинувачення в умовах тоталітарного режиму мали відповідну дію. Незабаром Надія Баранова втратила роботу.

У переслідуванні свідомого духовенства в краї брали участь і московські єпископи. Під час одного з візитів у третьому кварталі 1949 р. до волинського уповноваженого владика Панкратій (Кашперук) передав компрометуючі документи на отця Василя Мисечка. “Компромотом” стало прохання отця на ім’я архієпископа Олексія (Громадського), датоване 12 грудня 1941 р., у якому радянська влада звинувачувалася у репресіях проти духовенства. Крім “оббріхування” радянської влади, додалися й інші обвинувачення. “Мисечко Василь Корнійович 1906 р. н., – писав М. Діденко в інформаційному звіті за третій квартал 1949 р., – є настоятелем церкви у селі Жашковичі Іваничівського району, рукоположений у сан священника... єпископом Полікарпом під час німецької окупації... Прохання мною передане органам МДБ” [11, 139]. У результаті доносу отець Василь Мисечко був заарештований. Серед жертв сталінських репресій у 1949 р. – отці Омелян Сунічук, Григорій Степанюк, Микола Коцю-

ба, Сергій Богуславський, а також Лев Ліхтанський. Одного із репресованих – отця Омеляна Суничка, настоятеля храму у селі Пірванче Горохівського району уповноважений назвав “політичним керівником українсько-німецьких бандитів” [11, 95].

У зв’язку з наростанням антирелігійної кампанії кінець 40-х років відзначився посиленням переслідувань інших християнських конфесій – євангельських християн-баптистів (ЄХБ), адвентистів сьомого дня (АСД), представників громади “свідків Єгови” тощо.

Загалом на території області впродовж 1944–1950-х рр. було зареєстровано 64 общин ЄХБ, до яких входили віруючі з 339 сіл у кількості 6 032 осіб. У 66 селах існували групи адвентистів у кількості 729 осіб. У 95 селах області існували нелегальні громади п’ятидесятників із загальною кількістю віруючих 1 394 осіб [13, 11].

Місцеві органи влади грубо порушували права віруючих, діючи силовими методами і допускаючи пряме адміністрування. Серед таких порушень слід назвати насамперед: закриття храмів і молитовних будинків; безпідставні зняття з реєстрації, відмови від реєстрації релігійних об’єднань; незаконне вилучення у віруючих релігійної літератури; проведення обшуків у будинках молитви, на квартирах парафіян; відмови в прописці за місцем проживання пастирів; образу релігійних почуттів.

Показовою є політика радянської влади щодо громади євангельських християн баптистів – однієї із найчисельніших протестантських церков в області. У післявоєнне десятиріччя влада всіляко намагалась підпорядкувати духовний центр баптистів, використати його в конкретних політичних цілях. Так, у 1944 р. під тиском вищого політичного керівництва країни та Ради у справах релігійних культів відбулося об’єднання двох великих релігійних течій – євангелістів та баптистів і створено Союз євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Штучність такого об’єднання цілком усвідомлювали і місцеві функціонери Ради у справах релігійних культів, які доволі часто повідомляли керівництво про те, що більшість віруючих згаданих релігійних громад продовжують відвідувати власні зібрання і повністю ігнорують розпорядження Союзу. Надалі таке грубе втручання державних органів у справи громад призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Так у 1945 р. група баптистів, що виступила проти політичних експериментів вийшла з ЄХБ і утворила релігійну організацію під назвою “Чистих баптистів”. А значна частина п’ятидесятників продовжували дотримуватись власної догматики, не визнавали радянського законодавства про культу і відмовлялись від служби в армії [3, 221].

Як результат, на початку 50-х років відбулась низка судових процесів над віруючими. Матеріали Верховного Суду СРСР свідчили про численні правопорушення, допущені судовими органами України. Траплялися факти необґрунтованого засудження громадян, які належали до зареєстрованих організацій, не порушували законодавства про культу.

Віруючі безпідставно притягались до кримінальної відповідальності за вигаданими звинуваченнями у неробстві (на основі відповідного указу Президії Верховної Ради УРСР). При цьому, як нероб нерідко судили пенсіонерів чи осіб, які сумлінно працювали у колгоспах, радгоспах, на підприємствах. Засуджених не завжди обґрунтовано позбавляли батьківських прав, особливо щодо малолітніх дітей. Вивчення матеріалів судової практики показали, що найбільше помилок допускалось при визначенні підсудним міри покарання: дуже часто без достатніх підстав віруючим призначались тільки максимальні покарання. Так, районним відділом міліції 31 серпня 1949 р. було заарештовано як “активного учасника нелегальної антирадянської організації сектантів “свідків Єгови” жителя села Липини Луцького району Йосипа Петровича Панасюка. Він “будучи учасником названої організації і прикриваючись своїми релігійними переконаннями, саботує проведені Комуністичною партією і радянським урядом політичні заходи, зберігає в себе у квартирі нелегально видану єговістську літературу...”. Насправді ж Й. П. Панасюк мав сміливість відмовитися підписуватись на державну газету та брати участь у голосуванні на виборах до Верховної Ради СРСР. За ці провини його засудили до 25 років виправно-трудова таборів з подальшим позбавленням прав на 5 р. і конфіскацією майна [2].

Іншого представника громади ЄХБ Сергія Миколайовича Богайчука з села Острівки Володимир-Волинського району каральні органи репресували за відмову служити в Червоній армії за релігійними мотивами під час призиву у 1950 р. [1].

Загалом у 50-х роках стає помітною тенденція до зміни форм репресивних заходів режиму стосовно церкви і її служителів. Вже не застосовуються арешти і виселення. Це пояснюється також змінами у суспільно-політичній ситуації в Радянському Союзі. Смерть Й. Сталіна поклала початок новим процесам, які пізніше назвуть “відлигою”. Після 1953 р. масових арештів священнослужителів на Волині вже не було. Переслідування здійснювалися на місцевому рівні.

Отже, проаналізувавши державно-церковні відносини, дати од-

нозначну оцінку антирелігійній діяльності карально-репресивних органів на Волині у перше повоєнне десятиліття дуже важко. Культурно-політична ситуація, в якій перебувало населення регіону, була вкрай складною. Репресії та переслідування зазнали усі церкви та релігійні організації. Однак, незважаючи на утиски та обмеження, в цілому можна стверджувати, що їх діяльність об'єктивно відобразила ті суспільно-політичні процеси, які відбувалися на Волині впродовж 1944–1953 років.

Джерела та література

1. Архів управління Служби безпеки України у Волинській області (далі Архів УСБУ у Волин. обл.) – Ф.п., – Спр. 7483.
2. Архів УСБУ у Волин. обл. – Ф.п., – Спр. 7745.
3. Бажан О. Розділяючи на “чистих” і “нечистих” // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– 1995.– Вип. 1/2.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.– К., 1994.– Кн. 1.
5. Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр.2.
6. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр.4.
7. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр.5.
8. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр.6.
9. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр.7.
10. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр.9.
11. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр.11.
12. ДАВО, – Ф.р. 393. – Оп. 3. – Спр.20.
13. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 13. – Спр. 453.
14. Рожко В. І до пам'ятника праведників занесено його ім'я... // Волинський православний вісник.– 1998.– Ч. 2.

Ярослав Антонюк

АГЕНТУРНО-БОЙОВІ СПЕЦГРУПИ НКВС-МВС-НКДБ-МДБ

Національно-визвольна боротьба українців знає багато трагічних сторінок. Однією з яких є повоєнна боротьба ОУН і УПА з агентурно-бойовими спецгрупами НКВС-МВС-НКДБ-МДБ.

На сьогодні в історіографії практично відсутні публікації, де б повністю висвітлювалася дана проблема. Серед найбільш ґрунтовних досліджень, що частково її розглядають, слід виділити праці В.Сергійчука та І. Біласа.

З постійним введенням до наукового обігу нових матеріалів, опрацюванням автором документів Державного архіву Волинської області, архіву Управління Служби безпеки у Волинській області, публікацій спогадів учасників та очевидців тих подій, постає необхідність переглянути дану проблему і зробити нові узагальнення і висновки.

Факти діяльності червоних партизан і диверсійних груп НКВС під виглядом повстанців відомі ще з часів німецької окупації [25, 109-112; 39, 80]. Та офіційно існування агентурно-бойових (або як їх ще називали „легендованих”) спецгруп НКВС розпочинається з весни 1944 р. [32]. 17.03.1944 р. керівник штабу українського партизанського руху генерал Т. Строкач наказував терміново приступити до організації терактів щодо керівництва ОУН – генералів, керівників політичних провідів і СБ [24, 31]. Їх мали проводити саме агентурно-бойові спецгрупи, що підпорядковувалися Головному управлінню по боротьбі з бандитизмом НКВС. До складу псевдобойовок НКВС могло входити від 3 до 50 чоловік, хоча, як правило, їх кількість не перебільшувала 7 вояків. Зовнішнім виглядом, знанням місцевих діалектів, побутових особливостей, території і конспіративним способом діяльності вони не відрізнялися від бойовок ОУН і відділів УПА. В спогадах колишнього учасника однієї з псевдобойовок, яка діяла на території Демидівського р-ну Рівненської обл. зазначається: „Щоранку ми, як звичайно, молилися, віталися з вигуком „Слава Україні !” і відповідали „Героям слава !”, співали „Боже великий, єдиний”, розмовляли українською мовою. Ніхто не міг і заплідозрити,

що ми не бандерівці” [34, 294]. Бійці спецгрупа, що була розквартирована 09.1945 р. в с. Якубичі Цуманського р-ну, також розмовляли виключно українською мовою і співали повстанських пісень [38, 336-337]. Їх озброєння також нагадувало повстанське.

Спочатку до складу спецгруп залучали червоних партизан, які мали досвід в боротьбі з націоналістами і добре знали місцеві звичаї [35]. 18.08.1944 р. постановою ЦК КП(б)У дивізію ім. С. Ковпака зі всією зброєю було передано в підпорядкування НКВС [23, 141]. 20.09.1944 р. нарком внутрішніх справ УРСР Рясний вказував на необхідність розформування цієї партизанської дивізії та створення з її особового складу спецгруп для боротьби з ОУН і УПА [20]. Сучасник тих подій, фронтовик В. Вечерський писав, що в особистій розмові начальник штабу дивізії ім.Ковпака В. Войцехович розповів йому про долю цього з'єднання : „...воно було переформовано в спецзагін (понад 500 осіб) під кодовою назвою і під знаменами УПА. Головних завдань було два – увійти в контакт з великими формуваннями УПА на Станіславщині і на Волині та знищити їх, а друге – певними діями налаштувати населення проти українських повстанців – борців зі сталінізмом. Перше провокаційне завдання спецзагін не виконав, мабуть через непогану контррозвідку своїх супротивників. Лише окремі групи повстанців потрапили в пастки перефарбованих ковпаківців. Друге завдання щодо мирного населення західних областей України, вона виконала досить успішно” [13, 108]. Цей факт підтверджує також звіт Рясного до Л. Берії за 26.07.1945 р.: „У Рівненській і Волинській областях до складу спецгруп вливаються партизани-ковпаківці... залежно від „легенди” і завдання, які видають себе за особливий супровід вигаданого „бандитського” керівника, або один із відділів УПА... У випадку розшифровки або неможливості здійснення захоплення зазначених за планом ватажків ОУН-УПА учасники спецгруп знищують останніх, до того ж створюють враження в оунівському середовищі і серед населення, що їх знищення проведено СБ” [17, 82]. Про створення на основі партизанських загонів спецгруп НКВС свідчать самі ж учасники цих відділів [7, 1; 8, 1; 9, 1; 10, 1]. Зокрема колишній ковпаківець Б. Іван згадував, що після проходження лінії фронту його загін брав участь у боях з націоналістами в Порицькому, Озютицькому, Локачинському, Колківському, Камінь-Каширському, Ратнівському, Маневицькому і Турійському р-нах, а потім був включений до спецгрупи, що діяла в Седлищанському р-ні [6, 1].

Колішній червоний партизан І. Старинов згадував про один з таких

загонів під керівництвом Грабчака, (псевдо „Буйний”), що діяв на Волині : „Його бойовики повністю ввійшли в структури ОУН-УПА, знали їх „провід” включно до Мюнхена і Кельна” [19]. Згодом за прикладом Волинської області, згідно рішення ЦК КП(б)У від 26.02.1945 р. почали створювати групи спеціального призначення із „бандитів”, що з'явилися з повинною і виявили бажання боротися з „бандитизмом” [45, 67]. Вони були особливо небезпечні, через те, що крім досвіду партизанської боротьби і знання місцевих звичаїв, мали особисті зв'язки в оунівському підпіллі. В підручнику для співробітників КДБ сказано, що в таких випадках колишній підпільник повинен був обов'язково заздалегідь „закріпити свій зв'язок з органами державної безпеки” шляхом видачі або ліквідації оунівців [18]. Після цього шляху назад не було і перевербовані повстанці, як правило, з особливим сумлінням виконували поставлені перед ними завдання. Загалом, станом на 20.06.1945 р. на території Волинської обл. вже діяло 33 спецгрупи з 397 бійцями, якими було вбито 186 повстанців і 347 захоплено в полон [3, 364]. На території Рівненської обл. діяло 49 спецгруп з 905 бійцями, якими було вбито 1604 повстанців і 1216 захоплено в полон [16, 378]. Слід сказати, що багато з цих „повстанців” були беззбройними учасниками заплілля або й звичайними селянами, яким непоталанило потрапити до рук спецгруп.

Причини переходу повстанців в спецгрупи були найрізноманітніші. Наприклад В. Левочко, (псевдо „Юрченко”, „Довбуш”, „Макаренко”, „Соколенко”), уродж. с.Красносілля Сокальського р-ну Львівської обл., з 1943 р. сотенний УПА, був давнім радянським агентом. В 1944 р. він був призначений організаційно-мобілізаційним референтом ОУН Грубешівщини і відразу приступив до формування з новобранців куреня „Гайдамаки”. 08.1944 р. він стає командиром щойно створеного куреня, який 09.1944 р. виводить на засідку військ НКВС в с.Яковичі Володимир-Волинського р-ну. Заздалегідь перед тим відправивши на оперативну нараду начальників НКВС в м.Сокаль керівника свого штабу (теж радянського агента) М. Музиченка [26]. 10.1944 р. „Юрченко” здав звіт про події в ШВО „Буг”, після чого був викликаний СБ на слідство. Побоюючись розправи 21.12.1944 р. він разом зі своїм штабом в с.Новини Іваничівського р-ну добровільно здається НКВС [30, 126]. Та вже незабаром, 03.1945 р. очолює спецбоївку під новим псевдом „Соколенко”. За словами капітана НКВС Винниченка за 27.04.1945 р. спецгрупа складалася з 19 бійців, серед яких було 10 агентів-бойовиків 2-го прикордонного відділу, група бойовиків

НКВС і радист НКВС з рацією...” [3, 469]. Невдовзі, 28.08.1945 р. в с.Вираз Грубешівського повіту він потрипив в засідку організовану курінним „Ягодою” і був убитий [40, 52].

В інших випадках учасниками спецгруп ставали дезертири, що явилися з повинною. Згідно звіту провідника СБ на ПЗУЗ Олексі Присяжнюка („Мітла”) : „До чекістів перейшов один із наших (повстанських) старшин „Ломонос”. Енкаведисти з таких же зрадників, що здалися більшовикам створили спецзагін під командуванням „Ломоноса” із загальним керівництвом чекістів. Вони ходять по селам і хуторам, вдаючи із себе вояків УПА, знищують співчуваючих повстанцям, на котрих показують чекісти, щоб тим самим викликати в населення страх і ненависть до повстанців” [25, 117]. На пошуки спецгрупи „Ломоноса” було послано відділ „Дубового” з 60 бійців одягнених в радянську форму і білі масхалати [41]. 01.1945 р. поблизу с.Суховоля Луцького р-ну вони вистежили і роззброїли 38 учасників цієї спецгрупи [27]. Проте одному псевдоповстанцю все-таки вдалося втекти і попередити Луцьке НКВС. Як наслідок, загін „Дубового” був оточений поблизу с.Радомишль Луцького р-ну [25, 118]. Повстанцям вдалося прорватися лише завдяки вмільм діям двох роїв кулеметників на чолі зі „Спритним”. Загін „Дубового” відірвався на безпечну від енкаведистів відстань. В одному з сіл в приміщенні школи арештованих „ломоносівців” допитали і чекали на крайового слідчого. Однак він запізнювався [41]. Тому щоб не наражатися на небезпеку, провели суд на якому псевдоповстанці були повішені [27]. Не стратили лише самого „Ломоноса” і священника-агента, які були передані слідчим СБ КП [41].

Досить часто, повстанці ставали учасниками спецбоїв НКВС після того як потрапили в полон до ворога. Так, П. Власюк, („Максим Ворон”, „Чайка”), уродж. с.Озютічі Локачинського р-ну, з літа 1943 р. булавний УПА відділу кавалерії куреня ім.Сагайдачного загону ім.Богдана, з літа 1944 р. курінний в Горохівському р-ні, 11.1944 р. потрапив у полон і очолив спецгрупу НКВС [40, 17], яка була зміцнена 4-ма оперативниками НКВС та приступила до захоплення або ліквідації керівництва ОУН і УПА. Незабаром, 2.02.1945 р. псевдобойвою „Максима Ворона” в с.Кременець Локачинського р-ну був затриманий шеф зв’язку військового округу №101 – Йосип Кравчук, (псевдо „Комар”), який раніше був зам. командира загону „Шума”, а потім зам. командира охорони обл. провідника. Не витримавши допитів, виявив бажання співпрацювати з спецгрупою [15, 183]. В ніч на 5.03.1945 р. в с.Линів Локачинського р-ну вони намагалися затримати райпровід-

ника „Богдана”. Однак операція завершилася ще більшим успіхом. Зв’язковий прийняв спецгрупу за повстанську бойовку і повів її на хутір де знаходилися керівники УПА. При підході до будинку між ними зав’язався бій. В результаті якого було вбито 6 чоловік : начальника штабу УПА – „Карповича”, інспектора військової підготовки – „Макаренка”, курінного лікаря – „Твердого”, сотенного „Тиміша”, політвиховника куреня – „Ярему” і зв’язкового – „Чорного” [12, 130-131]. Після цієї операції 10.03.1945 р. „Максим Ворон” був нагороджений орденом Червоного прапора [40, 17]. А „Комар” змінив своє псевдо на „Твердий” і з 02.1945 р. очолив спецгрупу НКВС, що діяла в Любешівському та Рагнівському р-нах і проводила облави на повстанців [29]. Саме вона підступно представляючись представниками Луцького окружного проводу, за допомоги введеного в оману зв’язкового с.Романів Луцького р-ну. Оточила і знищила повстанське керівництво – провідника „Чупринку”, референта СБ КП „Модеста” і слідчого СБ [28]. За свою роботу Кравчук і його спецгрупа були відзначена радянською владою [3, 469]. Та все ж уникнути смерті йому не вдалося. 07.1947 р. в Камінь-Каширському р-ні „Твердий” потрапив в засідку бойвки СБ і був вбитий [41].

Особливо багато спецбоїв було створено, коли держбезпеку УРСР очолив колишній керівник СМЕРШу 4-го Українського фронту генерал-лейтенант М.Ковальчук котрий у справі боротьби з національно-визвольним рухом підпорядковувався безпосередньо міністрові МДБ СРСР [21]. Згідно доповідної записки міністру держбезпеки УРСР генерал-лейтенанту С. Савченку від 22.04.1947 р. створювалися схожі на СБ загони, які тероризували місцеве населення. В документі вони іменуються як „МСБ” (від рос. мнимые СБ – Я.А.) [14, 217]. Зокрема 02.1947 р. в Сенкевичівській р-н Волинської обл. було направлено 2-й спецвідділ МДБ під виглядом бойвки СБ, яка повинна була „розробляти” осіб, що були пов’язані з командиром УПА „Галайдою” [1, 115]. Одночасно радянська преса здійняла галас про масові вбивства здійснені націоналістами. Ситуація дійшла до того, що через захоплення М.Ковальчука операціями „Перевертень”, М.Хрущов був навіть змушений піддати критиці його „методи” [21].

Одним з головних завдань спецгруп, була перевірка агентурних даних відносно осіб, що підозрювалися в приналежності до оунівського підпілля. М. Савчин, (псевдо „Марічка”) згадує : „Провокативні групи... Забирали підозрілих у співпраці з підпіллям людей до лісу, до побудованих криївок. Там проводили над ними слідство, звинувачуючи їх у співпраці з МВД. При допитах вжива-

ли тортур. Траплялось, що дезорієнтована людина повірила, що то повстанці й виправдовувалась, доводячи, що вона співпрацює з підпіллям. У селі багато знали одні про одних, і коли хтось повірив провокаторам, він не тільки розповів про себе, але як запитували, а питали напевне, то й розказав про інших, до кого заходили підпільники. Наслідків не треба було довго чекати. Після того проходили арешти.” [36, 213]. Очевидці згадують, що з м.Горохова ще в 1944 р. в села: Борисовичі, Брани, Мерва, Бужани, вночі відправлялися переодягнені в повстанців енкаведисти, а вранці тих, хто їх приймав арештовували [43, 241].

Ось декілька прикладів. В УМДБ Рівненської обл. надійшли агентурні дані, що священник з с.Москвино Березнівського р-ну Павловський в період німецької окупації працював в штабі „УПА-Північ”. На основі цього він був арештований і допитаний РВ МДБ, проте під час слідства відмовчався та інформації не надав. Незважаючи на це, Павловський був завербований під псевдом „Собінов”. Через 2 місяці до нього направили спецгрупу „Віктора” під виглядом боївки СБ ЦП ОУН провила допит. Павловський заявив, що є націоналістом ще з часів Центральної ради і легалізувавшись в 1944 р. за завданням „Дубового”, продовжує працювати на оунівське підпілля. Свій зв’язок з МДБ він категорично заперечував [14, 254-255].

03.1948 р. спецгрупа МДБ „Крилатого” в с.Грицьки Дубровицького р-ну Рівненської обл., видаючи себе за повстанців піддали тортурам Г. Паламарчука і 2-х його дочок, звинувачуючи їх в сексотстві. Підвішуючи, вливаючи в ніс воду і жорстоко бивши, псевдоповстанці змусили Паламарчуків дати свідчення, що вони не мали зв’язку з МДБ, а навпаки допомагали оунівському підпіллю. Після чого „Крилатий” попередив, що за розголошення їх візиту, останніх чекає негайна розправа [44, 295-296]. На основі отриманих таким шляхом „матеріалів”, 18 июля 1948 р. РВ МДБ арештував Паламарчуків. Під час допитів їх знову били, змушували довгий час сояти на ногах, вимагаючи зізнатися в зв’язках з оунівцями. В ніч на 22.07.1948 р. спецгрупою МДБ з с.Підвисоцьке Козинського р-ну Рівненської обл. був виведений в ліс місцевий житель Федір Козловський. Де його піддали тортурам звинувачуючи в сексотстві. Тієї ж ночі дана спецгрупа МДБ вивела в ліс інваліда війни, жителя с.Ридки Михальчука. Його підвішували й жорстоко били змушуючи дати свідчення про зв’язок з оунівцями [38, 654-655].

Інколи псевдоповстанці йшли на хитрощі, вимагаючи в населення допомогти підпіллю, таким чином намагаючись виявити серед

них симпатиків ОУН. Так 12.1948 р. в будинок П. Дембицького в с.Загребля Здолбунівського р-ну зайшла спецгрупа МДБ і вимагала зібрати в місцевого населення для потреб повстанців 30 центнерів зерна. Побоюючись розправи П. Дембицький відвіз 3 мішки власного зерна в ліс, де його учасники спецгрупи арештували і доставили в РВ МДБ [38, 655-656]. Характерно, що під час проведення радянськими органами безпеки подібних спецоперацій гинуло багато невинних людей. 7.12.1944 р. „легендовою” групою НКВС в с.Владиша Володимир-Волинського р-ну був вбитий селянин П. Павленко, що запросив псевдоповстанців до будинку поїсти [5, 133].

Іншим важливим напрямком роботи було захоплення або ліквідація керівників ОУН і УПА, а також учасників боївки СБ [44, 294]. За свідченнями керівника спецгрупи Цуманського РВ МВС Р. Мельника. 27.12.1945 р. вони забрали в ліс І. Папіжука з с.Берестяни, піддали тортурам, після чого він погодився співпрацювати з вигаданою боївкою „Ярослава”. Отримавши необхідну інформацію спецгрупа організувала засідки на оунівців [22].

25.01.1945 р. спецгрупою було вбито заступника обласного коменданта СБ „Кука” і захоплено районного коменданта СБ „Василька” [15, 183]. 08.1944 р. Острожецьким РВ НКВС було створено спецгрупу з колишніх повстанців, яка захопила підрайонну боївку СБ (13 чоловік) разом з комендантом і всім озброєнням [38, 595]. Спецгрупи ефективно виконували свою роботу.

Хоча інколи неузгодженість в ході проведення бойових операцій призводила до зіткнень спецгруп НКВС з відділами Червоної армії. Так 16.07.1944 р. на хуторі Новосілки поблизу Переделовського лісу на Рівненщині 17-та стрілецька бригада Червоної армії (185 бійців). Зіткнулася з спецбоївкою НКВС (80 бійців), які були одягнені в форму оунівців. Приймавши її за повстанський відділ вони оточили місцевість і зав’язали бій. В результаті „банда” була розгромлена, зброя вилучена, а особовий склад відконтрований в Дубенське РВ НКВС. Лише згодом ситуацію вяснили і вояки спецбоївки НКВС були відпущені [38, 483-484].

Також спецбоївки намагалися „розробляти” пункти підпільного зв’язку ОУН. Зокрема УМДБ Рівненської області отримавши інформацію від інформаторки „Каті”, що в с.Здовбиця Здолбунівського р-ну у Г. Солтиса знаходиться пункт зв’язку ОУН. Відправила туди спецгрупу „Кості” під виглядом боївки СБ КП. Провівши „оперативну розробку” вони викликали на зв’язок керівника СБ підрайонного проводу „Копчика”. Проте, останній в зазначений час

не з'явився. Тому, щоб не провалити операцію спецгрупою було вирішено арештувати виявлених підпільників – керівника розвідки СБ підрайонного проводу „Карпа”, господарчого „Терена” і ще вісьмох бойовиків [14, 225-226].

Одним з напрямків діяльності спецгруп МВС-МДБ, було отримання свідчень від арештованих підпільників шляхом допиту їх від імені СБ, або вищого оунівського керівництва. Колишній чекіст М. Перекрест згадував про один з методів роботи спецгруп, що мав назву „вертушка”: „Везуть затриманих, на шляху під виглядом бандерівців на них нападають... Для достовірності могли і конвоїру прикладом врізати. Підозрюваних везли не в наручниках і не зв'язаними. Тому нападаючи роблять вигляд, що всіх сприймають як одну компанію: „Ага попалися москаліки!” – а ті б'ють себе в груди – „Та ми ж свої хлопці” – а „хлопці” не вірять – „У кого працював – Хто він з себе – В яких операціях брав участь – Хто про тебе сказати може?” Чи водили їх по лісі: „Якщо наш, повинен знати схрони. Не знаєш – значить опер, ану до „гіляки”. Потім імітували розстріл „червонопагонників” і йшли в ліс. Стрілянина, переслідування і підозрювані знову в полоні „москалів”, лише ті знають про них набагато більше” [31]. Т. Ревонюк згадував, що після демобілізації з Радянської армії він повернувся на Ковельщину де був 08.1947 р. арештований капітаном Карповим і відведений в ліс. Де ініціював напад бандерівців, під час якого сам втік. Псевдобандерівці вимагали Ревонюка стати зв'язковим, але під час розмови показали його паспорт, що був вилучений НКВС ще 06.1941 р., що й насторожило Т. Ревонюка, тому вранці він зателефонував в Ковельський відділ МДБ й розказав про випадок. Таким чином проваливши операцію цієї спецгрупи [33].

Об'єктом польовання для спецгруп були також оунівські архіви. УМДБ Рівненської обл. отримало інформацію, що жителька хутора Круки Сосновського р-ну Є. Козачук часто зустрічається з керівником зв'язку КП ОУН „Васьком”. Для перевірки інформації було відправлено спецгрупу „Крилатого” під виглядом боївки СБ окружного проводу. В результаті 27.05.1945 р. було організовано зустріч з командиром особистої охорони провідника КП ОУН „Далекого” – „Калиною”, під час якої він був вбитий агентом-бойовиком „Матросом”, а також виявлено в лісі криївку „Васька”. Продовжуючи операцію 20.06.1945 р. спецгрупою „Крилатого” в Пустомитівському лісі було виявлено криївку з архівом Костопільського надрайонного проводу ОУН [14, 233-234].

Також псевдобоївки НКВС займалися розшуком, захопленням

або ліквідацією агентів-„дворушників”. Зокрема, МДБ Волинської обл. стало відомо, що їх агентка „Лена” співпрацює з підпіллям. Для перевірки даних, в Голубський р-н була відправлена спецгрупа „Блискавки” під виглядом боївки СБ надрайонного проводу ОУН. Її через зв'язкового викликали в ліс де почали допитувати звинувачуючи в „сексотстві”. „Лена” у відповідь запевняла псевдоесбівців, що ніякої інформації МДБ не подавала, а навпаки продовжувала співпрацювати з оунівським підпіллям [13, 210]. В іншому випадку на шосе Луцьк-Рівне ця ж спецгрупа зробила засідку на агента МДБ, якого підозрювали в зв'язках з підпіллям. Погрожуючи зброєю, вони зупинили машину, в якій також їхав задалегідь підсланий оперпрацівник Рівненського УМДБ. Здавши його „охороні”, псевдоесбівці відвели агента в ліс і обшукали. Під час чого вилучили підкинутий лист МДБ. Далі почався допит, де останнього звинуватили в сексотстві. Виправдовуючись, агент зізнався, що разом з жінкою є радянськими агентами під псевдами „Водний” і „Новоковська”. Також він додав, що про це давно відомо керівнику СБ КП „Роману”, за завданням якого він дезінформував МДБ [14, 251-252]. Як правило подібні операції були досить ефективними.

Важливим напрямком роботи псевдоповстанських відділів НКВС була компрометація національно-визвольної боротьби шляхом терору місцевого населення.

Зазвичай вони грабували селян. Житель с.Гавчиці Ківерцівського р-ну С. Терпелюк під час слідства МДБ свідчив: „05.1948 р. до мене ввечері зайшло двоє невідомих озброєних бандити ОУН, які розмовляли російською мовою. Спитали, чи маю я сало – Я відповів, що немає. Тоді вони провели обшук. В цей час в хаті був один батько, якому було наказано не виходити. Один бандит стояв над ним з автоматом, а інший проводив обшук. В коморі він знайшов бочку з салом, зняв з себе речовий мішок і набрав в нього близько 8 кг. сала і після закінчення обшуку попередив з погрозою розправи, щоб я з батьком про їх візит мовчали” [2, 21]. Проте траплялися і випадки фізичної розправи. 03.10.1946 р. спецгрупа МВС під керівництвом С. Богатирчука, з'явилася в с.Могульське Рівненської обл., де пограбувала будинок місцевого жителя С. Марчука, забрала в ліс його сина Володимира, де його жорстоко побили. Наступного дня вони здійснили ряд безчинств в Цуманському р-ні, а в ніч на 31.12.1946 р. перебуваючи на завданні в с.Литва Торчинського р-ну побили місцевого жителя Захарчука, а в іншого відібрали 10 кілограмів риби [38, 602-603]. В ніч на 23.07.1948 р. спецгрупа „Крилатого” вивела в ліс з с.Підви-

соцьке сімнадцятирічну Н. Ріпницьку. Її також били, підвішували до гори ногами, вводили в статовий орган палку, а потім звалтували і покинули в лісі [44, 296]. Цей же „Крилатий”, ще літом 1945 р. заявляв своїм бойовикам : „Я повторюю : не заялякувати, а фізично знищувати (мається на увазі місцеве населення). Не треба боятися, що люди засуджуватимуть нашу жорстокість” [4]. Метою цих злочинів було викликати ненависть населення до боротьби ОУН і УПА, а отже позбавити їх соціальної і матеріальної бази.

Згідно доповідної записки прокурора військ МВС Українського округу В. Кошарського за 15.02.1949 р., про дії спецгруп МДБ чудово знали оунівці і при нагоді попереджували своїх учасників. Про що, зокрема, свідчить виявлений в вбитого повстанця „Гонти” повний звіт про діяльність спецгрупи стосовно Ф. Котловського [38, 654-655]. Колківський і Рафалівський надрайонний референт СБ М. Гаврилук (псевдо „Аркадій”) звітував: „Створюються диверсійні групи в кількості 6-7 чоловік, які озброюються десятизарядними гвинтівками, одним кулеметом і під маркою УПА ходять вночі по селах. Вони роблять засідки прямо в хатах. Вони ж під нашою маркою забирають хліб, одяг, ріжуть худобу”.[11]. Начальник РВ НКВС Острозького р-ну Н. Максимов в доповіді М.Хрущову 17.02.1945 р. вказував, що спецгрупи „приходять вночі – приводять господарчих, станичних, зв’язкових, але оскільки ці групи давно діють в районі, вони стають мало-ефективними” [42, 157]. Підпілля інформувало також і населення про діяльність спецгруп. Рекомендуючи в таких випадках негайно повідомляти про місцеві органи НКВС. О. Ксенжук з с. Усичі Луцького р-ну згадує: „1946 р. в наш дім з’явилося багато озброєних людей, з розмов я здогадалася, що це військові, а не стрільці УПА. Вони вимагали дати їм їсти. На другий чи третій день я пішла в Торчинський РВ МВС до начальника Севарина і розповіла йому, що в домі були незнайомі озброєні люди. Він на це мені сказав, що це були не бандити, а працівники МВС-МВД під виглядом бандитів” [22].

Діяльність спецгруп викликала обурення не лише серед населення, а й навіть частини радянських чиновників. Так 17.02.1945 р. на доповіді М.Хрущову начальник Костопольського РВ НКВС Володін заявляв : „Із легалізованих, тих що вийшли з лісу, ту боївку, той винищувальний батальйон, який є в нас, до певної міри недолюблюють, так як раніше, а інколи буває і зараз, вони допускають факти порушення революційної законності і дискредитують себе – заходять, забирають те, чого не слід, і в силу цих обставин в очі заявляють, кажуть: „Можете озброювати, перевіряти тих людей, які легалізовані, ми будемо самостійно укомплектовувати групи і будемо охороняти насе-

лення”. Це конкретний факт, по с.Підлужне Костопільського р-ну. Якщо участковий увільється до цих легалізованих, я не гарантую, що вони не візьмуть і вб’ють цього уповноваженого” [42, 159].

02.1947 р. інструктор відділу ЦК КП(б)У С. Крикун повідомляв що у Волинській області „існуючі при УМВС-УМДБ т.зв. спецгрупи... в даний час не виправдовують себе, а інколи здійснюють грабежі й побиття громадян, чим компрометують органи й викликають незадоволення серед населення” [38, 339]. Військовий прокурор військ МВС Українського округу Г.Кошарський 15.02.1949 р. написав доповідну записку „Про факти грубого порушення радянської законності в діяльності т.зв. груп МДБ”. В ній зазначалося : „дії спецгруп МДБ носять яскраво виражений бандитський, антирадянський характер...” [37, 107]. При тому грабунки і розбій спецгруп покривали не лише рядові працівники МДБ, а й сам міністр Савченко в приватній розмові з Г.Кошарським заявляв : „Не можна боївки посилати в ліс з консервами. Їх відразу ж розшифрують” [44, 297]. 9.06.1949 р. Т. Строкач подав міністрові внутрішніх справ СРСР С. Круглову доповідну записку, в якій на основі великої кількості фактів стверджував, що всі кричущі кримінальні злочини у західних областях України з 1946 по 1949 роки скоїли спецпідрозділи держбезпеки [21]. Тому радянська влада дещо призупинила кількісний ріст спецбоївки МДБ. Проте остаточно від них не відмовилася.

Ще на початку 1950-х продовжували діяти спецвідділи МДБ переодягнуті в англійську або американську уніформу з емблемами ОУН. Видаючи себе за парашутистів, що десантувалися з іноземних літаків. Вони проводили спеціально „розіграні” бої і поширювали антирадянську літературу. Намагаючись розконспірувати оунівську агентуру [19]. Проте фактично з припиненням збройної антирадянської боротьби ці спецгрупи зникають, а їх учасники вливаються до складу радянських спецслужб і правоохоронних органів.

Отже, діяльність агентурно-бойових спецгруп НКВС-МВС-НКДБ-МДБ була складовою частиною боротьби радянської влади проти українського національно-визвольного руху. Їх існування засвідчило трагічність насадження більшовицького режиму на Волині, а також його нехтування життями звичайних людей, що фактично зазнавали найбільше постраждали від цього протистояння.

Джерела та література

1. Антонюк Я. Діяльність Служби безпеки ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання. – Луцьк, 2007.

2. Архів УСБУ у Волинській області. Кримінальна справа Терпелюка Степана Андрійовича. Спр.4613 – ФП.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917-1953): У 2 кн. – К., 1994. – Кн.2.
4. Гаврилюк В. Так хто ж такий Микола Кузнецов // Справедливість. – 1997 – 24 квітня.
5. Державний архів Волинської області. (далі – ДАВО). – Ф.Р-511. (Прокуратура Волинської області). – Оп.2. – Спр.9.
6. ДАВО. – Ф.Р-1261 (Спогади учасників партизанських загонів). – Оп.2. – Спр. 1.
7. Там само. – Спр.3.
8. Там само. – Спр.6.
9. Там само. – Спр.9.
10. Там само. – Спр.14.
11. Данилюк В. Танго смерті Служби Безпеки // Молода Волинь. – 1992. – 8 травня.
12. Дем'ян Г. Повстанський рух ОУН і УПА 1940-50-х роках // Сколівщина. – Львів, 1996.
13. Добко О. Досить !.. – Луцьк, 2004.
14. Добко О. Слідами тиранів. – Луцьк, 2007.
15. Дмитрук В. Вони боролися за волю України (Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941-1956 рр. за матеріалами Волині і Полісся). – Луцьк, 2006. – Т.3
16. Заведнюк В. Похідні групи українських націоналістів (на схід України та в країні Європи 1941-1949 рр.). – Тернопіль, 2007.
17. Заведнюк В. На півночі, на Волині створилася армія УПА. Спогади учасника повстанської боротьби 1942-1944. – Тернопіль, 1996.
18. История советских органов в государственной безопасности. С учебника – С.395-398 // www.oun-ura.org.ua.
19. Кулида С. МГБ против ОУН: История политических убийств. // www.oun-ura.org.ua.
20. Кулида С. Спецгруппы МГБ под видом боевиков ОУН и УПА. // www.svoboda.com.ua.
21. Кутянин В. Про злочини спецпідрозділів держбезпеки // Народна справа. – 2004. – 10 червня.
22. Кучерепа М. Під маскою УПА: сторінки історії // Волинь. – 2003. – 1 лютого.
23. Літопис УПА. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959. Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т.3.
24. Літопис Нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн.1. – Львів, 1993.
25. Мазурець С. Повстанськими стежками. Розповіді очевидця. – Луцьк, 2002.

26. Максимус Л. Слідами помилок і зради // Володимир вечірній. – 2002. – 31 жовтня.
27. Наконечний В. Злочини ОУН-УПА на Волині. З ким і проти кого воювали – Луцьк, 2004 // www.kpu.ua.
28. Наша победа // www.9may.ru.
29. Олексієнко О. І „Комар” став „Твердим” // Волинь. – 1997. – 4 жовтня.
30. ОУН-УПА. Правдивая история. – К., 2006.
31. Перекрест В. У нас был свой „момент истины” // Известия. – 2003. – 13 октября.
32. Плотников Н. Спецслужбы борются с терроризмом. // www.oun-ura.org.ua.
33. Ревонюк Т. Беріївці під виглядом вояків УПА // Народна трибуна. – 1993. – 12 травня.
34. Ремарчук Т. Агентура радянських органів у повоєнній боротьбі з ОУН та УПА // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип.8.
35. Росов О. Миф о „переодетых энкавэдэшниках” // 2000. – 2007. – 23 ноября.
36. Савчин М. Тисяча доріг. – К., 2003.
37. Сергійчук В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1943-1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998.
38. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955. – К., 2005.
39. Сергійчук В. Боротьба совєцької влади проти ОУН-УПА в післявоєнний період // Визвольний шлях. – 2000. – Кн.1, листопад.
40. Содоль П. Українська Повстанська Армія 1943-1949: Довідник другий. – Нью-Йорк, 1995.
41. Спогади Коханської Галини Степанівни, 1926 р.н. уродженки с.Островок Володимир-Волинського р-ну.
42. Стенограма обласної наради секретарів райкома КП(б)У, начальника НКВС і НКДБ при Рівненському обкомі КП(б)У за 17.02.1945 р. // Реабілітовані історією. Рівненська обл. Книга перша. – К.; Рівне, 2006.
43. Ткачук В. Боротьба владних структур проти ОУН-УПА на Волині в перше повосенне десятиріччя // Минуле і сучасне Волині: О.Цинкаловський і край. Матеріали міжн. наук. конф. – Луцьк, 1998.
44. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відпов. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. – Львів, 2007.
45. Шаповал Ю. Війна після війни // Воєнна історія. – 2002. – № 5-6.

Роман Бойко

**ОПІР ГРЕКО-КАТОЛИКІВ РЕЛІГІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ
УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 50-Х –
СЕРЕДИНА 60-Х РР. ХХ СТ.)**

Опір греко-католиків релігійній політиці радянської влади є порівняно маловивченою сторінкою історії повоєнної України. Інтерес для дослідників становлять події середини 1950-х – середини 1960-х рр. – час, що практично охоплює період правління М. Хрущова із його політикою десталінізації. В Україні дослідження історії Української Греко-Католицької церкви (далі – УГКЦ) у повоєнний період почалися зі здобуттям Україною незалежності у 1991 р. До 1991 р. питання переслідування радянською владою та Російською православною церквою УГКЦ розглядалися в зарубіжних діаспорних дослідженнях, які публікувалися переважно в виданні “Сучасність”. Частина публікацій містяться також в “Українському віснику”. Особливу увагу заслуговують статті о. І. Гриньоха “Знищення Української католицької церкви більшовицьким режимом” (1990) та Б. Боцюрківа “УГКЦ в катакомбах” (1987). Багато документів про переслідування УГКЦ містить збірник “Мартирологія українських церков” (Т. 2) (1985).

Після 1991 р. з’явилися монографії, статті, в яких розглядається проблема опору греко-католиків релігійній політиці радянської влади. Детально питання переслідування радянською державою підпільної діяльності УГКЦ розглядаються у праці В. Пашенка “Греко-католики в Україні” (2002), а також у монографії цього ж автора “Православна церква у тоталітарній державі” (2005). У даних працях немає аналізу опору греко-католиків релігійній політиці радянської влади як комплексного явища, натомість розглядаються особливості опору релігійній політиці віруючих православної церкви. З великою кількістю документів, які містять також інформацію про переслідування радянською владою УГКЦ знайомить нас збірник документів, впорядкований В. Сергійчуком “Нескорена церква: подвижництво українських греко-католиків у боротьбі за

© Роман Бойко, 2008

віру і державу” (2001). Становище УГКЦ в Тернопільській області розглядає Я. Стоцький у дослідженні “УГКЦ і релігійна ситуація на Тернопільщині (1946-1989 рр.)” (2003). У праці детально розглядається становище греко-католиків у вказаний період, проте питання стосуються лише Тернопільщини.

Відтак завданням даної статті є розгляд опору греко-католиків релігійної політики радянської влади як складової «релігійної опозиції» в суспільстві УРСР післясталінського періоду та його вплив на розгортання антирадянської опозиції в Україні.

Після смерті Й. Сталіна в радянському суспільстві почалися процеси лібералізації суспільно-політичного життя. Ці процеси були однією із причин, що сприяли поширенню різних форм опору радянській системі. Не винятком була і „релігійна” опозиція в суспільстві західних областей України.

Опір населення релігійній політиці відбувався у багатьох формах і виявах. Вони були спрямовані проти політики радянської влади, зокрема релігійної.

Однією із форм опору релігійній політиці було поширення висловлювань, спрямованих проти існуючого в західних областях України ладу. Ці висловлювання були різними: від критичного несприйняття певною частиною населення радянської системи, до висловлювань про необхідність легалізації УГКЦ і навіть виходу України зі складу СРСР.

В доповідній записці Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР Г. Пінчука зазначалося, що греко-католицьке духовенство, котре повернулося із місць покарання, поновлювало зв’язки із закордонними католицькими колами. Священники отримували і розповсюджували літературу, яка нібито „паплюжила” радянську дійсність. При цьому деякі священнослужителі розгорнули серед віруючих роботу за відновлення конфесії [12, 173]. У селі Микулин Глинянського району Львівської області греко-католицький священник Прихідько схиляв вірних до опору працівникам сільради [12, 202].

Були випадки поширення греко-католицькими священниками під час проповідей антирадянських висловлювань. Так, священник М. Вінницький у 1956 році організував у Львові релігійну групу і керував нею у своїй квартирі, систематично проводив зібрання, проголошував проповіді, в яких, зокрема, закликав дітей не вступати в піонери, комсомол, не читати літератури, крім релігійної, не ходити в кіно, до театру [9, 592]. Священник також проводив організаційну діяльність, направлену на, як зазначалося у документах, „порушення законодав-

ства про відокремлення церкви від держави і школи від церкви [9, 595]. Під цією діяльністю тут слід розуміти навчання неповнолітніх релігії, та діяльність, направлену на відновлення легальної діяльності УГКЦ. Крім того, в 1961 році було ув'язнено колишніх викладачів греко-католицької семінарії Г. Слезюка і С. Лукача за те, що у своїх проповідях вони прищеплювали антирадянські погляди [12, 204].

Активною була також і діяльність мандрівних ченців. У деяких випадках вони також висловлювали невдоволення ситуацією, що склалася у західних областях України. Так, в доповідній записці ЦК КПУ В. Нікуліна і М. Гладаревського секретареві ЦК КПУ С. Червоненку про боротьбу із залишками унії в західних областях України зазначається, що „бродячі монахи” намагалися поширити невдоволення радянською владою. Під час подій в Угорщині (1956 р.) греко-католицький священник Дідух (с. Ворохта Івано-Франківської обл.) виступив із проповіддю антирадянського змісту із закликком „повторити угорський варіант звільнення від совітів” [16, 319-320].

Відомо також і про діяльність мандрівних ченців на Закарпатті. Монахи Закарпаття намагалися вплинути на тих, хто „возз'єднався” з РПЦ. Православний священник Петрусенко в інформації до вищого керівництва вказував, що священники Імстичівського монастиря (Закарпаття) „...ночами розгулюють околицями (так у тексті. – Авт.), ведуть антиправославну та антирадянську агітацію, залякуючи народ божими карами і війною з Америкою...” [16, 230-231]. Власне, у зв'язку із подіями в Угорщині в 1956 р. серед частини населення стали поширюватися чутки про швидкий початок Третьої світової війни, в якій проти СРСР виступлять всі інші країни на чолі із США [1, 294]. Ці чутки показують негативне ставлення частини віруючих до Радянського Союзу в цілому.

Досить часто прагнення віруючих легалізувати Греко-Католицьку церкву поєднувалось із поширенням висловлювань націоналістичного змісту. В повідомленні Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по Станіславській обл. А. Агаманюка зазначалося, що у жовтні 1960 р. в церкві м. Калуш (Івано-Франківська обл.) уповноваженими було помічено написи, що прославляли Папу Римського і колишні націоналістичні організації. Греко-католицький священник Стрийський намагався довести, що вони мають для українського народу історичне і символічне значення [1, 370-371]. У листопаді 1960 р. в церкві с. Підгірки Івано-Франківської обл. уповноваженими Ради у справах РПЦ були помічені хрести з вирізаними тризубами і вилучено пісенники з „націоналістичними” піснями [1, 370-371].

Розповсюдження висловлювань, критично налаштованих проти радянської системи, була досить поширеною формою «пасивного протесту» проти радянської системи. Не рідкістю було й поширення висловлювань націоналістичного змісту. Люди часто висловлювали невдоволення радянським режимом, не бажали брати участі у суспільно-політичному житті Радянської держави.

З доповідної записки уповноваженого Ради у справах УПЦ по Станіславській обл. та заступника голови Ради у справах РПЦ по УРСР М. Катуніна дізнаємось, що в с. Надорожна (Івано-Франківська обл.) у кінці 1950-х рр. мало місце поширення так званих „ворожих” (саме так називалися висловлювання антирадянського змісту у партійних документах) висловлювань проти представників влади. В неділю, а особливо в релігійні свята, населення цього села майже не працювало. Відвідування шкіл в релігійні свята також було дуже низьким. Відомий навіть випадок, коли директор школи написав місцевому греко-католицькому священнику записку, аби той сказав учням іти до школи. Після цього в релігійні свята до школи прийшли навіть хворі діти, але через деякий час директору школи вибили вікна, а на дверях прикріпили записку, на якій було написано: „Не руш людей, бо народ є сила, яка може знищити тебе і твою сім'ю [1, 299]. У цьому ж селі відомі випадки так званих „антигромадських дій”, „розбещеної” поведінки молоді [16, 302-303].

Влада розглядала як „антирадянську діяльність” розповсюдження інформації, почуті в передачах західних радіостанцій, передусім радіо „Ватикан”, де транслювались богослужіння за греко-католицьким обрядом, а також передавалася інформація про становище греко-католицької церкви [16, 410]. Досить часто така інформація відправлялися під час греко-католицьких служб, які до того ж поширювались нелегально. Очевидець вказує, що така інформація розповсюджувалася серед багатьох людей. Під час таких бесід обговорювалося не тільки незадовільне становище УГКЦ, а й шляхи виходу з такого становища [11].

Таким чином, боротьба за відновлення УГКЦ досить часто поєднувалася із поширенням численних критичних висловлювань про радянський лад. Досить часто люди поширювали висловлювання, критично спрямовані проти радянської системи і які в партійних документах називалися «антирадянська агітація і пропаганда». Звичайно в «антирадянській пропаганді» влада вбачала передусім різні заклики, спрямовані на відновлення легальної діяльності УГКЦ та позитивного ставлення політикою влади, передусім релігійною. Досить

часто антирадянські погляди висловлювалися у проповідях. Тому органи КДБ зараховували проповідницьку діяльність окремих греко-католицьких священників до «антирадянської агітації і пропаганди».

Були випадки утворення нелегальних угруповань, які утворювалися з метою відродження УГКЦ. Природно, що вони займалися поширенням різного роду ідей, поглядів, переконань, спрямованих на зміну існуючого ладу. Одне з таких угруповань було ліквідоване у вересні 1963 р. у Львівській обл. Воно складалося з 4 осіб і виникло «в результаті систематичної обробки її учасників в «антирадянському дусі» зі сторони уніатського священника М. Вінницького». В учасників групи було виявлено 4 одиниці зброї, боєприпаси, велику кількість націоналістичної літератури [16, 403].

Звичайно, активна діяльність греко-католицького духовенства спричиняла до того, що на території західних областей України поширювалися чутки про те, що невдовзі буде відроджена УГКЦ. Зокрема, в Івано-Франківській обл. така активізація діяльності була найбільше виражена серед представників «реакційно вираженого «солтисівського угруповання». Ініціаторами цього угруповання були колишній греко-католицький священник Поточняк, Солтис, його сестра Кузьмінська та ін. Вони поширювали серед своїх прихильників «наклепи» на радянський лад, рукописні проповіді, організували паломництво до святих місць [16, 406].

За свободу совісті виступали і члени Українського національно-фронту, утвореного наприкінці 1964 р. в Івано-Франківську. Ця ж група боролася за зміну радянського ладу на так званий «національно-кооперативний» зі здобуттям незалежності України [15, 125-130].

Подібні випадки свідчать про несприйняття частиною населення західних областей України радянського ладу. В більшості людей невдоволення викликала релігійна політика радянської влади. Через те, що в західних областях України залишилися живучими традиції оунівського підпілля, часто невдоволення радянським ладом поєднувалося із поширенням висловлювань націоналістичного спрямування.

Діяли також і підпільні греко-католицькі монастирі. Такого роду діяльність була досить специфічною, зважаючи на ті умови, в яких доводилося жити монахам. Підпільні монастирі почали виникати очевидно, з середини 1950-х рр. Так, в 1963 р. в м. Рудно діяв підпільний монастир, в якому проживав ієромонах П. Копоть з двома братами. Також монастир було споруджено у Брюховичах, такий же монастир на початку 1960-х рр. було споруджено у Львові [8, 100]. Відомо також, що в с. Зарванця Терехівського району

Тернопільської обл. відмічалася досить активна підпільна діяльність греко-католиків. На початку 1960-х рр. тут почав діяти підпільний монастир студитів; особливо великий вплив на віруючих мав ієродиякон Арсеній Смоляник [8, 100].

Ченці, яким доводилося служити у підпіллі, змушені були займатися різною громадською діяльністю, щоб не бути заарештованими. Так, наприклад, монахи Товариства Ісуса (м. Львів) брали участь у створенні «робітничої місії»: вони працювали на заводі, щоб цим самим розділити умови, в яких працювали робітники і зробити церкву присутньою там, де її ще не було [10, 57]. Монахині Згромадження сестер Милосердя працювали у «Народній лікарні», реорганізованій у відділення медичного інституту аж до виходу з підпілля [10, 90]. Монахині Згромадження сестер мирносиць під покровом св. Марії Магдалини (м. Івано-Франківськ) працювали в івано-франківських лікарнях [10, 95]. Сестри Згромадження сестер священномученика Йосафата допомагали підпільним священникам у нічних відправах [10, 115]. Сестри Згромадження Сестер-Службниць Непорочної Диви Марії з-поміж іншого повідомляли вірних про проведення відправ, роздавали Святе Письмо, молитовники, займалися добродійністю [10, 122].

Підпільне становище УГКЦ не заважало створювати навіть нові згромадження. Так, в 1950-х рр. у Львівській області група дівчат прирєкла себе всеціло служити Богу. У квітні 1957 р. вони звернулися до М. Чарнецького з наміром згуртуватися в чернечу спільноту сестер Теодозіянок. В цьому ж році це Згромадження було створене [10, 104]. Основною діяльністю монахів у підпіллі були, звичайно, молитви. Часто монахи проводили богослужіння під час трансляції літургій по «Радіо Ватикан». У богослужіннях брали участь і миряни. Іноді монахи приймали до себе тих священників, котрі під тиском влади були змушені перейти у православ'я. Так, наприклад, о. В. Вороновський висповідав перед смертю священника з с. Пушковичі Львівської області, котрий знову вирішив повернутися до рідної церкви [8, 104].

Говорячи про підпільну діяльність монахів, важко встановити число постригів у монашество. Відомо лише, що постригалися новоприбулі брати. Відомо також про священничі рукоположення монахів; в Галичині такі свячення відбувалися з благословення підпільно діючого архімандрита Никанора [8, 105]. В Унівській лаврі таким чином було рукоположено не менше 12 священників [8, 105]. У всякому випадку, підпільна діяльність греко-католицьких монас-

тирів була досить активною і сприяла активізації руху за відродження греко-католицької церкви. Водночас через те, що підпільні монастирі були законспіровані, а партійні органи часто перебільшували їх кількість з метою показати значущість своєї роботи, важко встановити їх справжню кількість та масштаби діяльності.

Не менш помітними були різні вияви несприйняття частиною віруючих православ'я. Віруючі підпільної УГКЦ чинили опір намаганням РПЦ запровадити православний обряд. З середини 1950-х рр. у західні області України повергались все більше греко-католицьких священників, ченців та черниць, котрі відбули термін покарання або були амністовані. Ці люди зберегли вірність своїй церкві і стали тими невеликими острівцями, навколо яких поступово почалося відновлення церковної структури. Усі священники, які повернулися в область, нелегально проводили богослужіння, займалися активною антиправославною пропагандою [12, 156]. Активізація діяльності греко-католиків сприяла також і тому, що в деяких селах групи віруючих почали звертатися в органи виконавчої влади з проханням зареєструвати греко-католицьку громаду, незважаючи на те, що в селі вже правив православний священник [12, 157]. В деяких населених пунктах (с. Якимів Ново-Милятинського району Львівської обл. та ін.) у храмах, які хоча і вважались православними, не приймали православних священників, користуючись послугами греко-католицьких [12, 157]. Священник з м. Брюховичі Бемко заявив: “Якщо я ще маю вплив на віруючих, то лише тому, що я не говорю їм нічого про православ'я” [4]. Цей випадок більше за всіх говорить про те, що російське православ'я мало незначний вплив на населення регіону.

Голова Ради у справах РПЦ Г. Карпов в інформації ЦК КПУ (серпень 1956 р.) вказував, що окремі греко-католицькі священники, захоплюючи навіть «возз'єднані» церкви, відкрито виступали з проповідями, в яких закликали не визнавати московського патріарха [12, 161]. Вони пояснювали віруючим, що ліквідація греко-католицької церкви і репресії проти греко-католицького духовенства були допущені внаслідок викривлень законодавства [13, 289].

Відомі також випадки, коли греко-католицькі священники в середині 1950-х рр. різко негативно ставилися до православ'я. Так, наприклад, греко-католицький священник І. Сокіл (с. Затисівка Бергівського району Закарпатської обл.) під час бесіди з православним священником Бутеком говорив, що „... для мене недійсні ніякі розпорядження єпископів, що знаходяться під впливом самозванця Алексія, який такий же бандит, як і Джугашвілі... Джугашвілі і

Алексій – це антихристи, на них відноситься характеристика Одкровення в цифрі 666...” [14, 122]. Він же також сказав для „возз'єднаного” православного священника І. Кіндратовича в Ужгороді 26 жовтня 1956 р: „...Отче Іриней, чим швидше вискочиш із православ'я, тим тобі краще буде...” [14, 122]. Причому антиправославні виступи на Закарпатті активізувалися після подій в Угорщині 1956 р. Ставлення ж підпільно діючих священників до православ'я було негативним. Так, під час зустрічі з уповноваженим Ради у справах РПЦ по Закарпатській обл. священники Самош, Гандера, Логойда та інші говорили: „...Якби угорці перемогли і прийшли сюди, православні священники були б повішені у першу чергу...” [14, 123]. Потрібно також додати, що цього боялися багато священників, які перейшли у православ'я. Члени сімей деяких з них навіть відвідували служби у римо-католицьких костелах [14, 123]. Подібні випадки у вказаний період також траплялися і в Тернопільській обл. Греко-католицькі священники часто називали православних “зрадниками віри і Папи Римського” [6, арк. 5].

Траплялися випадки перевисвячення греко-католиками церков з православних у греко-католицькі. Так було, зокрема, на початку 1960-х рр. у с. Зашковичі Городоцького району Львівської області, коли священник перевисвятив православну церкву і наказав винести з неї начиння, що там з'явилося згідно із православним статутом [12, 256]. Греко-католицький священник М. Косило заявляв, що все православне – чуже, російське, скоро прийдуть американці і православних вішатимуть [13, 306]. Священник Ласко із с. Жолудець Кам'яно-Бузького району Львівської області „відсторонював” кумів, які відвідували православну церкву [13, 301]. У своїх проповідях греко-католицькі священники вказували, що тільки унія зберігає всі українські традиції, а православ'я їх знищує [12, 257]. Багато віруючих не погоджувалося з тим, що на місці греко-католицьких церков діяли православні. Траплялися навіть антиправославні виступи греко-католицьких віруючих. Так, у с. Надорожна Івано-Франківської обл. віруючі категорично відмовлялися переходити в православ'я, заявляючи, що вони правовірні і не хочуть, щоб у них була православна церква, в якій будуть проводити богослужіння священники, прислані “совітами” [1, 298-299].

До проявів незгоди з релігійною політикою радянської влади можна віднести і випадки поширення антирадянських висловлювань, а також висловлювань, спрямованих проти православ'я під час проповідей, які підпільно проводили греко-католицькі священники. Не

сприймаючи православ'я, частина священників під час богослужінь воліли не згадувати імена московського патріарха, митрополита, а якщо і робили це, то намагалися згадувати їх тихо, нерозбірливо. Таким був, наприклад, священник із с. Залуччя Снятинського району Станіславської обл. На запитання обласного уповноваженого у справах РПЦ, чому він під час своєї проповіді нерозбірливо згадує імена патріарха і митрополита, священник відповів, що „він уже старий і в цьому місці в нього не вистачає голосу, аби голосно співати” [1, 269]. Хоча в цьому випадку не спостерігається поширення висловлювань проти православ'я, все ж священник не сприймав православної віри, майже не згадуючи при цьому представників вищого православного духовенства. Таких священників було досить багато: будучи „воз'єднаними”, вони намагалися там, де потрібно було закликати віруючих молитися за патріарха, митрополита, єпископа і т. ін., зробити це так, щоб ніхто нічого не зрозумів. Віруючі розуміли вимушеність такого кроку священника, одночасно і погоджуючись з ним у цьому. Можна таким чином зробити висновок, що більшість віруючих також не сприймала православ'я.

До випадків опору релігійній політиці радянської влади можна віднести також виступи на захист релігії, захоплення недіючих церков. В деяких випадках люди намагалися захистити священників від дій влади.

Греко-католицькі священники користувалися великим авторитетом серед віруючих. Багатьох з них люди захищали від спроб міліції заарештувати їх. Декілька разів уніатського священника П. Василика переховували віруючі. У 1957 р. була невдала спроба затримати представниками міліції П. Василика в с. Клубівці Тисменицького району Станіславської обл., де він нелегально проводив богослужіння в незареєстрованій церкві. Невдало закінчилася спроба затримання священника в грудні 1958 р. в с. Надорожна. Священник переховувався в помешканні Ю. Шлапак. Біля 200 осіб знаходилися тоді біля цього помешкання і відтиснули міліцію [1, 273].

Траплялися випадки захоплення недіючих церковних будівель, закритих в результаті антицерковної політики радянської влади. Такі дії були ще однією формою боротьби проти релігійної політики радянської влади. Очевидно, подібні випадки почали реєструвати з початку 1960-х рр. Наприклад, у 1960 р. в Тернопільській обл. відмічалися випадки нелегального захоплення церков греко-католиками. Так, священник Голов (В.-Бірський р-н) правив у 9 церквах, Яроцький (Залозецький р-н) – в 7 церквах, Сироїд і Дічковський (Львівська обл.) – 4

церкви. Зазначалося, що багато з таких священників нещодавно повернулися із місць ув'язнення. Уповноваженого особливо обурювало те, що незареєстровані священники служили «навіть» без дозволу місцевого священника [7, арк. 4-7]. На цьому ж тлі поширювались різноманітні висловлювання націоналістичного спрямування.

Поширювалися різного роду заяви, прохання у вищі інстанції про відкриття греко-католицьких церков. Уже з 1956 р. греко-католицькі священники надсилали листи головам райвиконкомів з проханням дозволити греко-католицькі богослужіння. Таким був, наприклад, греко-католицький священник Шуплат (м. Станіслав), який подав на ім'я Голови Ради Міністрів Булганіну скаргу про те, що міліція не дозволяє проводити йому греко-католицькі служби, які він проводив у будинках, сараях, лісах [14, 121]. У м. Збараж, Тернопіль, с. Заздрість Тернопільської обл. також відмічалися прохання про реєстрацію греко-католицької общини [5, арк. 2]. Подібних прохань фіксувалося небагато, зважаючи на те, що УГКЦ перебувала на нелегальному становищі. Тому будь-які прохання відкрити греко-католицьку церкву могли бути розглянуті владою щонайменше як “адміністративне порушення”. Натомість частими були випадки виступів на захист релігії, а також протестів віруючих щодо переслідування церков. Люди домагалися фактичного, а не декларативного виконання свободи совісті. Ці вимоги часто поєднувалися із висловлюваннями націоналістичного і антирадянського спрямування.

Серед населення поширювалися погляди, спрямовані на легалізацію УГКЦ. У квітні 1963 р. священник В. Величковський та інші греко-католики вели роботу з підготовки до переходу православних священників до греко-католицизму. Від своїх однодумців Величковський вимагав “зміни тактики боротьби проти радянської влади”, підкреслюючи, що з комуністами і взагалі проти комуністичної ідеології потрібно активно боротися, але не виступати проти цього відкрито. Робити це потрібно було під виглядом боротьби проти “безбожництва” [16, 402]. Є також інформація про те, що єпископ Величковський проводить індивідуальну обробку православних попів на відрив їх від православ'я і бере в них клятви на вірність Ватикану. У Львівській та Івано-Франківській областях під впливом пропаганди греко-католиків з православ'ям порвало 8 православних священників [17, арк. 144].

Повертаючись до діяльності В. Величкового, слід сказати що він також поширював свою юрисдикцію на 44 священників, про що вказується у доповідній записці Уповноваженого Ради у справах

релігій у Львівській обл. О. Вишневецького. Ці священники в окремих населених пунктах Львівської обл. (Хоросниця, Зашковичі, Добрян, Хищевичі, Мшана Городоцького р.-ну) підбурювали віруючих зривати замки з зачинених храмів [12, 255]. Згодом було встановлено активних співучасників Величковського, які поширювали подібні настрої. Це – викладач Городоцького музучилища Б. Мендрунь, наглядачка Львівського етнографічного музею Г. Снітко, співробітник львівської аптеки Проців [12, 255]. Подібні погляди поширювала і лікар-стоматолог Д. Панкевич у Львові. Вона ж, як зазначалось в доповідній записці, справляла релігійні обряди, що сприяло поширенню релігійних ідей серед населення [12, 272]. Прикметно, що навіть за такого роду діяльність віруючих притягали до кримінальної відповідальності. Швидше за все, суди були показовими. Метою влади у цьому випадку було не допустити поширення опору релігійній політиці радянської влади.

До своєрідної форми протесту серед віруючих греко-католицької церкви проти політики радянської влади в релігійній царині можна віднести і проведення богослужінь за греко-католицьким обрядом.

У звітах уповноважених в справах РПЦ, що надходили центральним партійним органам, вказувалось про значний сплеск активності греко-католиків, наявність великої кількості духовенства, ченців, черниць і вірних, відданих уніатству. Уповноважені Ради у справах РПЦ постійно контролювали поширення греко-католицизму. Так, за даними моніторингу, проведеного контролюючими інстанціями в середині 1950-х рр. у західних областях і на Закарпатті, давав підстави стверджувати про існування серйозного опору з боку віруючих та духовенства УГКЦ. В ході перевірки у Львівській області виявлено 158 священників, які відкидали саму ідею ліквідації унії, в Закарпатській – 109, Станіславській – 60, Тернопільській – 41 [4]. Уповноважені у справах релігій також зазначали, що там, де була ліквідована унія, одним священником обслуговувалося декілька церков. Тому служби відбувалися нерегулярно, їх правила невозз'єднані священники [5, арк. 2].

З доповідної записки уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР П. Пруселіса про відношення населення до уніатського духовенства дізнаємося, що в Тернопільській обл. в другій половині 1950-х рр. греко-католицьке духовенство було досить активним. Так, наприклад, священник М. Мацкевич відкрито проводив церковні служби, освятив будинок сільради, проводив агітації щодо викладання релігії в школах. Проводили като-

лицьку пропаганду та відправляли нелегальні богослужіння, зокрема, на квартирах віруючих, В. Курилас, М. Задорожній [6, арк. 1-2]. Причому багато нелегально діючих священників проводили вищевказану роботу конспіративно, так, як за словами уповноваженого, греко-католицький священник В. Величковський наказав монахам поступати на державну роботу [6, арк. 2]. Відтак на середину 1960-х рр. обласні уповноважені у справах релігій нарахували 368 священників, котрі не сприймали ідеї ліквідації ГКЦ [4].

Непоодинокими були також і випадки, коли групи греко-католиків намагалися залучити молодь до різних «релігійних осередків». В кінці 1956 р. та жовтні 1957 р. в селах Сільце-Підгаєцьке та Носів Підгаєцького району, існують так звані «молодші церковні братства», в які входили понад 55 чоловік з числа молоді. В результаті діяльності цих братств в с. Сільце-Підгаєцькому припинилося зростання комсомольської організації, а в с. Носів взагалі не була створена комсомольська організація. «Братства» були створені за ініціативою священників. Прийом нових учасників «братств» здійснюється священником в церкві з дотриманням певних релігійних обрядів та прийняттям від вступаючого присяги «на вірність Богу». Такі ж самі братства існували і в інших селах Підгаєцького району Тернопільської обл. [4]. До того ж активно проводилися підпільні богослужіння. За даними уповноваженого у справах РПЦ по Тернопільській обл. У. Краглика, в 1961 році в області 14 греко-католиків активно проводили богослужіння, а також агітували за Папу Римського [7, арк. 2]

Таким чином, серед багатьох форм опору віруючих греко-католиків релігійній політиці радянської влади можна виділити наступні:

– Поширення різного роду критичних висловлювань про радянську владу. Ці висловлювання виникали і поширювалися, перш за все, на ґрунті нелегального становища УГКЦ в західних областях України.

– Несприйняття православ'я віруючими греко-католиками та перехід багатьох „возз'єднаних” греко-католицьких священників до підпільної УГКЦ.

– Підпільне проведення богослужінь за греко-католицьким обрядом.

– Створення різного роду нелегальних угруповань, які мали за мету боротьбу за відродження УГКЦ

– Написання заяв, прохань у місцеві та вищі органи радянської влади про відкриття греко-католицьких громад.

Слід сказати, що боротьба греко-католиків проти радянської

влади не припинялася і в пізніший період. Безумовно, всі ці прояви заслуговують увагу для проведення подальших досліджень.

Джерела та література

1. Андрухів І.О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ. – Рівне, 2001.
2. Баран В. Україна 1950-1960-х: еволюція тоталітарної системи. – К., 1996.
3. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1989 рр.). – К., 1999.
4. Бажан О. УГКЦ в умовах хрущовської відлиги. //http://www.cerkva.od.ua/history/vidlyha.html.
5. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 3240. – Оп. 1. – Спр. 5.
6. ДАТО. – Ф. 3240. – Оп. 1. – Спр. 6.
7. ДАТО. – Ф. 3240. – Оп. 1. – Спр. 31.
8. Мануїл, ієродиякон. Історія Свято-Успенської Унівської Лаври та студійського монашества. – Львів: Свічадо, 2005.
9. Мартирологія українських церков. – Т. 2. – Українська Католицька церква. – Париж, Торонто, Балтимор, 1985.
10. Монастирі Української Греко-Католицької церкви. – Львів, 2006.
11. Особистий архів автора. – Спогади С. Мельницької – Записані 13.03.2003., м. Львів.
12. Пашенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002.
13. Пашенко В. Церква у тоталітарній державі. – Полтава, 2005.
14. Повідомлення уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР про настрої та діяльність уніатського духовенства...// УІЖ. – 1999. – №1.
15. Русначенко А. Національно-визвольний рух середини 1950-х – початку 1990-х. – К., 1998.
16. Сергійчук В. Нескорена церква: подвижництво греко-католиків у боротьбі за віру і державу. – К., 2001.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4648, оп. 1, спр. 446.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4494.

Оксана Боруцька

ПРО РЕЛІГІЙНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ У 60-70-Х РР. ХХ СТ.

Дослідження проблеми релігійності сільського населення західноукраїнського регіону в 60-70-ті роки ХХ ст. характеризувалося залученням до тодішніх суспільствознавчих наукових й, зокрема, релігієзнавчих праць, соціологічних даних. Здебільшого, сюди включалися результати експедиційних обстежень сіл, безпосереднього спостереження в них за культурним і громадським життям, вивчення поточної сільської документації, нарешті, анонімного анкетування мешканців відповідних сіл. Звичайно, далеко не йшлося про об'єктивне з'ясування ситуації в цій вельми складній сфері духовного життя, індивідуальній та суспільній свідомості людини, зрештою, її особистому сприйнятті релігії та ставлення до неї, участі різних верств населення села в релігійних святах і обрядах. Перш за все партійно-радянська система переслідувала свою мету, а саме – силкувалася за допомогою науковців-суспільствознавців підтвердити здобутки (переваги) соціалізму, зокрема, й у формуванні нової людини та її, так би мовити, науково-матеріалістичного атеїстичного світогляду. У підсумку з-під пера вчених виходила низка праць, що в різний спосіб декларували відповідні ідеологічні постулати, у т. ч. й стосовно релігійності сільського населення західного регіону України. Однак поза текстами монографій залишився значний масив даних про реальну ситуацію в духовному світі людини, її світосприйнятті, світобаченні, а також про безпосередню участь сільських мешканців в релігійних святах і обрядах. Саме такий матеріал на довгі роки осів в архіві Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) після тривалих досліджень його науковців різних сфер життя, праці й побуту сільського населення західноукраїнського регіону упродовж 60-70-х рр. ХХ ст. [1]. Нині ми повертаємо його у світ науки, щоби відтворити історичну справедливість стосовно духовності сільського населення, його релігій-

© Оксана Боруцька, 2008

ності, віри в Бога. Йдеться, зокрема, про залучення до цієї статті неопублікованих матеріалів, отриманих із Львівської області (сіл Верхній Дорожів і Стенятин – 1968-1971 рр., Новий Витків та Прилбичі – 1972-1975 рр.), Тернопільської (сіл Колодрібка та Мирне – 1968-1971 рр. і Більче Золоте – 1972-1975 рр.), Івано-Франківської (с. Нижній Березів – 1968-1971 рр.) та Волинської (сіл Журавлине – 1968-1971 рр. та Доросині – 1972-1975 рр.). Всього ж процесом дослідження було охоплено понад 12 тисяч осіб сільської місцевості західного регіону України.

Насамперед, наведемо висловлювання мешканців сільської місцевості стосовно бачення ними світу надприродного, духовного, а також особистого ставлення до Бога та розуміння Його сутності, вміння (невміння) обґрунтувати з цього приводу свою позицію. Скажімо, у монографії “Соціальні перетворення у радянському селі” цитуються слова мешканця с. Верхній Дорожів: “Я молюся, бо мій батько молився, і дітям наказую, що Бог є” [13, 211]. Щоправда, на цьому думка селянина обривається. Натомість, продовження її маємо в неопублікованих архівних матеріалах соціологічного обстеження даного села. Отож, читаємо далі: “Наведу докази, – продовжував оповідач. – На війні я мав товариша з 1909 року народження із сусіднього села. Сімнадцять разів куля прорізувала пілотку, шинель, одяг, а його не зачіпала ніколи. Бо він молився. Не міг спати, поки не помолився” [3, 85]. Або інше свідчення 56-ти річного мешканця цього ж села: “Я багато пережив, війну пройшов. Але ніколи не забував Бога, завжди молився, і Він мені допомагає. Було так, їду возом, і тут налетіли літаки. Небо чорне. Я зіскочив із воза і ліг біля дороги. Почали бомбити. Світа Божого не видно. Мене засипало землею. Лежу і думаю: чи живий, чи ні. Ворухнув рукою – ворухнеться. Підводжу голову, коли відлетіли літаки, і дивлюсь: коней побито, віз розбитий і в руці моїй залишилося пів батога, а я живий зостався. От така-то сила Бога” [3, 18]. Чи свідчення Марії Бартіш (62 роки) (с. Верхній Дорожів): “Хай мені хто що говорив, а я знаю своє: на світі є Бог. І я в тому переконалася. Було то за Польщі. У мене було п’ять малих дітей. Пішла я з ними до річки. Послизнулася і впала у воду. Діти дивляться і не знають що робити. Ну, думаю, усе пропало. Але мене хвилину прибило до берега і я залишилася жити. Бог змилювався наді мною, моїми дітьми” [3, 19]. З цього ж приводу висловився їздювий (59 р.) села: “Я не знаю, чи є щось на небі. І я нікому не можу довести, що там є щось. Але і мені ніхто не доведе,

що там нічого немає. Був у нашому селі комуніст Берегуляк. Він насміхався з Бога, не вірив, все говорив, що ніякої душі немає, що коли буде вмирати, то з нього, як з теляти вийде тільки пара і все. Одного разу напився і простудився, йому відрізали руки. Іншого разу – ноги. Я до нього заходив, бо то мій був сусід. Якось в його хаті було багато людей і він каже: “Люди, я сам винен, прогнівив Бога, покличте священика, хочу висповідатися”.

Сказали священикові, а той знав, що Берегуляк відкрікся Бога. Попросив людей ще раз перепитати про його прохання, чи дійсно він хоче висповідатися. Берегуляк сказав: “Так”. Тоді священик прийшов, висповідав його. І той скоро помер. Я молюсь. Молитва мені не шкодить. І церква, як і школа, нічого поганого не вчить. Навпаки, вона вчить бути добрим, щирим, допомагати один одному в біді. ... Ми на землі гості. Погостюємо і підемо. А хто знає, як там буде, на тому світі. А молитва не зашкодить” [3, 60].

Жінка (60 р.) із с. Новий Витків сказала: “Мені здається, що кожна людина щось відчуває. Адже щось є. Я слухаю радіо і там кажуть, що Бог є. Бо чому постійно згадують: ”О, Боже!” [10, 7]. Чоловік (60 р.) із цього ж села ствердив: “Дядько вірив, батько вірив і я вірю в Бога” [10, 8]. Інший респондент (60 р.) із с. Нижній Березів підкреслив: “Я вірю в Бога, бо я на собі переконався...” [9, 2]. Жінка (26-30 рр.) із с. Більче Золоте висловила: “По один бік щось є, а по другий – природа” [2, 1]. Чоловік (понад 60 р.) із цього ж села відповів: “Хай хто як думає, чи правда, чи ні. Хто його знає, чи є щось, чи нема. Хто його знає, наші предки так вірили, то й ми” [2, 1]. А ось що сказали три мешканки с. Доросині – перша (31-40 рр.): “Хіба я знаю, чи є Бог, чи немає” [4, 34], друга (41-50 рр.): “Я не знаю, чи там (на небі – Авт.) щось є, чи немає” [4, 29], третя (понад 60 р.): “Я не знаю, чи щось є” [4, 34]. Нарешті, маємо можливість навести ще одне свідчення мешканця с. Колодрібки Степана Васильовича Соколівського (1894 р. н.), члена місцевого церковного комітету: “Ніхто не може твердо сказати, що Бога нема, але якась невидима сила є, якої людина збагнути не може” [7, 32].

У той же час респондент (чоловік, 58 р.) із с. Журавлине вельми категорично відстоював свою релігійну позицію у розмові із дослідником, апіорі вважаючи його невірним: “Ваше вчення неправдиве, вас вчать, що Бога нема, але це неправда. Прийде час, що з цієї землі воплотиться сірка і воспламениться вічний вогонь. Я із 1930 р. перестав вірити в образи, бо знайшов правду” [6, 90].

Очевидно, що за словами опитуваного, він відноситься до віруючих протестантського спрямування, вірні яких заперечують пошанування ікон, образів, святих тощо. І тим не менше, дане висловлювання також заслуговує на увагу.

Взагалі ж не слід було очікувати, що прості сільські мешканці, більшість з яких належали до старшої вікової генерації, а тим більше молодих людей, які не мали жодної можливості отримати, або хоча б ознайомитися із азами релігійної освіти, зможуть більш-менш дати аргументовані відповіді на поставлені запитання. Але й отримані під час спілкування з ними щирі та відверті записи говорять про людські спроби, певні намагання визначити своє бачення (хай у більшості випадків й примітивне) стосовно духовних основ життя, особистого світорозуміння, Божого провиденціалізму.

Дещо більш вмотивовані відповіді стосуються прихильності сільських мешканців у ставленні до релігії, віри, існуючої в соціумі релігійної традиції. Скажімо, жінка (41-50 рр.) із с. Прилбичі сказала: “Я своєї віри не відрікаюся. Те, що мене мама вчила, те я люблю” [11, 38-39]. Мешканець с. Доросині – чоловік (60 р.): “Я в чому вродився, в тому і вмру, я – християнин” [4, 29]. А ось чоловік (41-50 рр.) із с. Більче Золоте наголосив: “Ми знаємо, що зараз йде боротьба між наукою і релігією, але одне одному не можуть доказати... Тепер таких людей, як я, є багато” [2, 3]. Натомість жінка (72 р.) із с. Нижній Березів не тільки засвідчила свою позитивну принципову позицію щодо релігії, а й висловила певну вимогу до чинної тодішньої державної системи: “Радянська влада мені дуже би подобалася, якби не переслідувала релігію” [9, 24]. Цікаво також, що працівник органів радянської влади із цього ж села, чоловік (26-30 рр.) ствердив: “Багато молоді і старших людей вірують в релігію, відвідують церкву” [9, 36-37].

Одним із важливих чинників особистої релігійності людини вважається її релігійно-обрядова практика, зокрема відвідування церкви, участь у традиційних богослужіннях, інших релігійних відправах. З цього приводу маємо дуже багато записів, отриманих дослідниками під час експедиційних обстежень сіл, а також безпосередньої присутності науковців на богослужіннях. Наведемо такі свідчення із с. Новий Витків – жінка (60 р.): “Ходимо до церкви – такий закон, так нас родичі вчили...” [10, 28]; жінка (51-60 рр.): “Щонеділі ходжу. Я церкви не покидаю” [10, 23]; жінка (понад 60 р.): “Та до церкви ходжу, бо де вже старому – нема де вийти. Як не вийду та не помолюся, то що вже та людина, як худобина” [10, 23]. Принципову

позицію стосовно відвідування церкви ствердили і мешканці із с. Прилбичі – жінка (31-40 рр.): “Людина, яка не молиться і не відвідує церкву, нічого не варта” [11, 41]; жінка (41-50 рр.): “Як я можу бути без церкви! Мене тато вчив, без церкви нічого робити” [11, 41]; жінка (55 р.): “Ходжу щонеділі до церкви. Церкву і ксьондза хочу. Діти всі хрещені. Якби були не хрещені – не гляділа б” [11, 37]. А ось чоловік (61 р.) із цього ж села вбачає у відвідуванні церкви ще й добру нагоду для спілкування з односельцями: “Як сі здибимо коло церкви, говоримо про все, люблю поговорити. А де сі здибимо інакше? Знаєте, після Служби Божої так поговоримо добре, що деколи прийду аж на обід до дому” [11, 35-36]. Жінка (68 р.) із с. Нижній Березів заявила: “Не ходжу ніде, хіба що до церкви” [9, 75], а інша жінка (1890 р. н.), із цього ж села щиро дякувала Богові, “що в селі ще є церква, ксьондз” [9, 120].

Маємо і дещо несподівані, можливо, по-сільському переконливі мотивації із певною хитринкою причини відвідування людьми церкви. Скажімо, жінка (61 р.) із с. Більче Золоте сказала: “Мушу ходити до церкви, бо стара, смерть захопить, то Господь Бог буде питати про все” [2, 8].

Чимало респондентів, йдучи у церкву на богослужіння, за їх словами, брали із собою дітей чи онуків, хоча й одночасно заявляли, що школа забороняє молоді відвідувати церкву. Наприклад, жінка (31-40 рр.) із с. Новий Витків сказала: “Дівчинку (школярку) треба вести до церкви, але вона боїться церкви” [10, 24], а чоловік (51-60 рр.) у цьому питанні був більш наполегливим: “Я і дітей до 18 років заставляю до церкви ходити, але вони бояться школи” [10, 25]. Маємо і менш категоричного респондента (31-40 рр.) із с. Прилбичі: “Як зимно, то дітей не беру до церкви, а як тепло – то беру. А діти старші до церкви не йдуть, бо школа кіно показує” [11, 39]. А ось жінка (1910 р. н.) із с. Нижній Березів жалілася, що її дочку виключили із педагогічного училища за участь у богослужінні на різдв’яні свята під час перебування в селі [9, 32]. В той же час більшість людей сходилися на тому, що певне ігнорування молоддю релігії, її відхід від церкви, занепад християнських канонів, чеснот та моралі спричинилися до неповаги старших людей, а подекуди й своїх батьків, безкультур’я, непорозуміння у сім’ї, розлучень, сварок, розпусти, пияцтва, інших проявів аморальної поведінки тодішніх юнаків та дівчат.

Чимало респондентів намагалися виправдати причини свого невідвідування церкви, причому останні у переважній більшості мали

досить вагомий характер, як от: поважний вік людини, хвороба, догляд за дитиною, далека віддал до храму, завантаженість роботою тощо. Скажімо, жінки із с. Більче Золоте заявили – (41-50 рр.): “До церкви не ходжу, бо мала (дитина – Авт.) хвора. Слухаю Службу Божу із Ватикану” [2, 1]; (61 р.): “До церкви не ходжу, слухаю Службу Божу з Ватикану. Сповідуюся, священник приходить до дому” [2, 5]; (60 р.): “До церкви так далеко, але деколи йду” [2, 6]. Через вельми поважний вік та хворобу не відвідували церкву, хоча й постійно сповідалися на дому інші респонденти [2, 2-3, 8, 10; 7, 24]. А ось жінка (70 р.) із с. Журавлине бідкалася, що на місці церкви місцева влада звела клуб, що, на її думку, є великим гріхом [6, 90-91].

Відсутністю вільного часу, постійною завантаженістю роботою без вихідних і свят (праця на тваринницьких фермах, механізаторм у полі, у сфері побутового обслуговування або торгівлі) найчастіше пояснювали свою відсутність у церкві інші респонденти. Наприклад, працівниці тваринницьких ферм із с. Більче Золоте – жінки (31-40 рр.): “Немає часу ані клуб, ані церкву відвідати”; (41-50 рр.): “Не ходжу в церкву, бо нема часу” [2, 10]; чоловік (60 р.): “До церкви немає часу йти, бо робота” (сфера послуг – авт.) [2, 9]. Із с. Більче Золоте жінка-пенсіонерка щиро призналася: “Як працювала на фермі, то не йшла до церкви, а тепер на пенсії – де піду. Йду до церкви. Надолужую минуле” [2, 6]. Колгоспний механізатор (51-60 рр.): “Десь-колись піду до церкви, а так – ні” [2, 8]. Хоча й тут були винятки. Скажімо, працівниця (51-60 рр.) тваринницької ферми із с. Прилбичі сказала: “Робити на свята не йду, йду до церкви” [11, 36].

У с. Прилбичі чоловік (60 р.) сказав: “Як зимно – до церкви не йду, а як тепло – то йду” [11, 36], натомість жінка (41-50 рр.) із с. Більче Золоте дотримувалася іншого правила: “Зимою ходжу до церкви щонеділі, а за літо й раз у раз не побуду” [2, 2]. Чоловік (1905 р. н.) із с. Нижній Березів сумно констатував: “Зараз мусимо в колгоспі робити навіть у святкові дні” [9, 151].

Соціологічні дослідження підтверджують також авторитет священнослужителів серед своїх парафіян. Саме про це говорить запис бесіди науковця із домогосподаркою (1917 р. н.) із с. Нижній Березів: “Із сусідами живу погано, бо я чужинка тут (респондентка за походженням із Турківського району, Львівської області – авт.). Одна сусідка завжди обзивала мене поганими словами за кури. Я не була винна. Пішла та сусідка в церкву сповідатися, а

священик їй гріхів не відпускає, бо вона призналася, що мене даремно обзивала. Сказав, щоб прийшла до мене, щоб я їй простила. Вона прийшла до мене і покалася” [9, 140-141]. Дуже добре відгукувалися селяни с. Нижній Березів про свого дяка, який прослужив у церкві 40 років, добре знав і дружив із Іваном Франком, разом з ним брав участь у багатьох вечорницях, був, за словами селян, дуже розумним і освіченим, “сам читав дуже багато, передплачував нові видання і другим позичав” [9, 76-77].

А тепер наведемо декілька записів науковців Інституту, що стосуються структурної характеристики учасників деяких богослужінь у різних досліджуваних селах упродовж 1968-1975 рр. Село Мирне: “Селяни відвідують церкву досить активно, хоч у селі свого священника немає. Місцева влада дає для цього дозвіл священнику із сусіднього села періодично відправляти у тутешній церкві Службу Божу. Так, 1 листопада 1970 р. церква була вщент переповнена людьми. Можна було побачити тут колгоспників, робітників, службовців, учнів місцевої школи та сусідніх сіл, а також учнів із Бережанського та Підгаєцького технікумів. Від однієї дівчини, комсомолки, почув відповідь на запитання: “Чому ти ходиш до церкви?” – “А я знаю, всі йдуть і я йду. Там таких багато, як я” [8, 77]. Того разу у церкві було понад 360 осіб, серед них – десь 280 жінок та понад 180 чоловіків [8, 78].

Не менш переконливий запис науковців масмо про підготовку та відзначення мешканцями с. Мирного свята Воскресіння Христового (Пасхи) у 1971 р. Тут, зокрема, читаємо: “До релігійного свята Пасхи колгоспники села Мирне готувалися ще задовго: білили хати, прибирали подвір'я. У п'ятницю і суботу церква була відчинена весь день. Але в ці дні до церкви ходили переважно люди старшого і літнього віку. Із суботи на неділю (17-18 квітня) церква була відчинена цілу ніч. Біля церкви палили багаття. У переважній більшості хат села світилося світло.

До церкви із сусіднього села священник прибув о 6 год. ранку. А вже о 7 год. ранку в ній було до 470 осіб, із них до 320 жінок, решта – чоловіки. Молоді років до 30 р. було 50 осіб, дітей дошкільного віку – до 40. Кілька дітей було шкільного віку.

Окрім чоловіків і жінок паску святити до церкви несли і діти. Багато селян приносили святити їстівне у двох кошачках. Святити ковбасу, м'ясо, яєчка, білий хліб. Всі відвідувачі церкви були посьятковому одягнені.

Удень, 18 квітня, в неділю, до 16 год. на вулицях села майже

нікого не було видно. Ніхто не працював у полі, цілий день не працювала сільська крамниця” [8, 87].

На нашу думку, вартий уваги також безпосередній звіт науковців про власне церковне богослужіння 18 квітня 1971 р. у с. Мирне. “Церква була відчинена цілу ніч. Чоловіки і жінки, переважно у віці 20-40 років, розклали вогнище біля церкви, перед тим мешканці села впорядкували могили родичів і близьких. Звечора біля вогнища було до 50 осіб, але згодом сюди прибули групами та поодиноці школярі (переважно хлопці).

Священик прибув десь біля 6 год. ранку. За ним їздили колгоспною вантажівкою, а після освячення пасок та богослужіння його знову відвезли в сусіднє село. Коли священик був відсутній, у церкві читав псалми сільський дяк. Місцевий, добре співає.

Перед початком Служби Божої священик, звертаючись до парафіян, у церкві сказав: “Я вас попрошу, аби добре зрозуміли. Щоб дітей сюди не заводили тих, котрі в школу ходять, і тих, що звуться дошкільниками. У п’ятницю я мав розмову в сільраді, де мене попередили, що коли будуть діти (у церкві – авт.), то буде зле”. А потім ніби, вибачаючись перед людьми, додав: “Ви самі знаєте, що школа вчить другому – вперед до комунізму, а в нас того нема”. Роздався шум і подекуди сміх.

Діти, почувши це, вийшли із церкви, а окремі дошкільнята зашлилися з матерями. Таких було 8 дівчаток. Причащалися переважно жінки у віці 40-50 років. Було зачитане пастирське послання. Після виходу на церковне подвір’я, чоловіки з пасками стали півколом біля храму. Коли почався його обхід парафіянами, почувся дзвони. В той же час священик, ні до кого не звертаючись, сказав: “Передайте їм, хай зупиняться”. Але дзвони продовжували свою справу” [8, 88-89].

Про значну активність сільського населення в релігійно-обрядовій практиці засвідчують і наступні записи науковців Інституту. Наприклад, за їх матеріалами, 19 липня 1970 р. у церкві с. Колодїбки богослужіння тривало із 9 до 12 год. 30 хв. Селяни були по-святковому одягнені. Дуже багато людей було в національних костюмах, особливо серед жінок. При зустрічі всі люди віталися: “Слава Ісусу Христу!” і відповідали: “Слава навіки!”. Структура учасників богослужіння приблизно була такою: до 16 р. – 55 осіб (20 чол. і 35 жінок), 16-30 рр. – 80 (30 і 50), 31-50 рр. – 200 (80 і 120), понад 50 р. – 235 (90 і 145). Отже, всього було 570 осіб [7, 127].

В іншому записі науковців Інституту від 29 листопада 1970 р.

читаємо, що цього дня у церкві с. Нижній Березів у богослужінні взяло участь 380-400 осіб. З них у віці до 30 р. – 100 осіб, 31-60 рр. – 230, а понад 60 р. – 70. У всіх вікових групах людей приблизно 2/3 становили жінки. Серед присутніх у церкві було біля 10 дітей дошкільного віку, батьки яких вели їх за руки до храму [9, 159].

А ось що про активність селян у богослужіннях та релігійних обрядах с. Прилбичі говорять працівники органів місцевого самоврядування. Наприклад, діловод сільської ради Софія Яремій сказала: “Храмове свято у с. Прилбичі – 8 січня (собор Пресвятої Богородиці – авт.). Святкує його багато людей, у церкві – відправа, за священиком їздять возом або машиною” [12, 3]. В унісон їй додає сільський дільничний міліціонер: “Дуже багато людей беруть шлюб у церкві, хрестять дітей, а в день храмового свята церква відчинена цілий день, є порушення закону про культу з боку священика” [12, 7]. Стосовно останнього зауваження працівника правоохоронних органів, то слід сказати, що радянське законодавство про культу вкрай обмежувало свободу совісті людини, яка зводилася більше до декларативного проголошення, аніж до практичного застосування. Звідси й протести вірних та духовенства церкви.

Аналізуючи записи науковців Інституту стосовно релігійно-обрядової практики мешканців сільської місцевості західного регіону України в 60-70-х роках ХХ ст., доцільно підкреслити застосування вченими-дослідниками різних форм і засобів експедиційного обстеження сіл. Зокрема, періодично ними відстежувалася поспіль участь населення у богослужіннях упродовж декількох тижнів. Очевидно, що такий підхід до вивчення проблеми дав можливість глибше вникнути і вивчити складні процеси тогочасного духовного життя людини, її прихильність до віковичних християнських традицій, зрештою, усталених форм життя сільського побуту. Ось характерний запис із життя с. Прилбичі: “19 листопада 1972 р., неділя. Старші жінки групами йдуть в напрямку до церкви. До речі, церква із 1641 р, є пам’ятником архітектури, дерев’яна, стоїть майже в центрі села. Відчинена була із 9 до 13 год., але відправи не було. Причина – не привезли священика. Ми відвідали церкву, в ній було 4 особи (3 чоловіки і 1 жінка). Присутні парафіяни віднесли до нас із невідступною цікавістю. В розмові з ними відчувалися жаль та занепокоєння з приводу негоди, що завадила привезти священика до церкви на відправу, а також весілля та хрестини, що мали відбутися того дня в селі” [12, 6].

20 листопада 1972 р., тобто у понеділок, стало відомо, що священик все таки побував недільного дня у с. Прилбичі. Він освятив хату та

хрестив дитину на дому. А наречені того ж таки дня їздили брати шлюб у церкві с. Піддуби, в якому проживав священик [12, 8, 24].

Нарешті, подаємо матеріал про передпасхальні та пасхальні дні 1973 р. у с. Доросині: “У суботу, 28 квітня, згідно із записом у щоденнику науковців Інституту, село виглядало по-святковому. Хати побілені, подвір’я прибрані. У сільській крамниці люди купували різні продукти харчування, чимало доросинців придбали заздалегідь необхідні речі в Луцьку, до якого виїжджали спеціально автобусом.

Сільський клуб та бібліотека були відчинені із 11 год., але ніхто сюди не заходив. Ввечері демонструвався художній кінофільм, який переглянуло 8 осіб. Церква теж була відчинена зранку. Однак люди почали прибувати до неї після 18 год.

29 квітня (у неділю) після посвячення паски (6 год.) і до 15 год. у селі запанувала тиша. Принаймні, ніхто з дорослих людей не виходив із осель. Тільки біля будинку культури школярі під керівництвом вчителів проводили спортивні змагання. А після 15 год. вулиці села поступово заповнилися людьми. Всі були по-святковому одягнені. Клубні працівники готувалися до концерту художньої самодіяльності. У церкві не було богослужіння, оскільки із Луцька не приїхали ані священик, ані дяк.

30 квітня, у понеділок, за винятком працівників тваринницької ферми, ніхто в селі не працював. Клуб та бібліотека були теж зачинені внаслідок традиційного для їх штатних працівників вихідного дня. У церкві із 10 до 14 год. відбувалася Служба Божа, в якій взяли участь понад 50 осіб” [5, 37-39].

Натомість варті уваги, на наш погляд, спостереження науковців з експедиції в с. Журавлине, в якому немає церкви. Ось декілька витягів із тексту, датованого 3 листопада 1970 р.: “Великі релігійні свята, як-от: Новий (старий) рік (14 січня – авт.), Різдво (7 січня – авт.), Пасху, Петра і Павла (12 липня – авт.), Трійцю, Спаса (19 серпня – авт.), Покрову (14 жовтня – авт.) відзначають майже всі мешканці села – молоді і старшого віку. Не відзначають окремі. Це – переважно вчителі і інші приїжджі спеціалісти. Наприклад, Пасху майже всі святкують, святять у церкві. До Пасхи, а також інших великих релігійних свят готують кращі страви, а також напитки, купують новий одяг, взуття. У святкові дні ніхто вдома нічого не робить. Не виходять на роботу і в колгосп, крім тих галузей, де це необхідно, зокрема, в тваринництві. До цих свят по-святковому прикрашають приміщення (житлові). Впорядковують подвір’я, господарські будівлі. На Трійцю хагу і подвір’я прикрашають зеленню: кленовими гілляч-

ками або ясеновими. Подвір’я притрушують зеленою травою. На всі свята в середині приміщення вивішують багато вишитих рушників. На Трійцю, крім того, ікони. На ці свята, як правило, в село до рідних приїжджають близькі, рідні (сини, дочки, брати, сестри), які виїхали і проживають в найближчих містах. Характерно, що приїжджають не самі, а всією сім’єю” [6, 107].

Прочитуємо ще один запис дослідників із села Журавлине: “Із розповідей людей ми дізналися, що в селі проживають 8 сектантів (штундів) (йдеться про віруючих протестантської конфесії – авт.), які ходять на моління в сусіднє село Смідин. Завербували вони туди навіть юнака комсомольського віку. Він був комсомольцем. З ним трапилось лихо – захворів на ногу. Штунди допомогли йому вилікуватись і під приводом волі Божої залучили до секти. Цей чоловік здав у комсомольську організацію свій комсомольський квиток і відвідує сектантську організацію. Секретар парторганізації тов. Коляда С. Л. говорить, що сектанти в колгоспному виробництві працюють добре, інколи навіть краще за інших” [6, 110].

Окрім безпосередньої участі у богослужіннях, релігійних святах та висловлювань про них, маємо також можливість на підставі соціологічних матеріалів та експедиційних спостережень простежити дотримання сільськими мешканцями християнських таїнств та обрядів. Йдеться, насамперед, про дотримання респондентами молитви, сповіді, посту, таїнств шлюбу, хрещення та церковних похорон.

Скажімо, на запитання: “Чи молитесь вдома?”, жінка (60 р.) із с. Новий Витків беззаперечно відповіла: “Певно, що молюся. До чого бик навик, до того мичати буде” [10, 24]. Інша респондента (60 р.) із с. Журавлине теж ствердно відповіла на це запитання: “Я хрещуся, молюся, тримаюся старих обрядів, але образів у хаті не маю, бо побились. У Ковелі буваю рідко, та й купити (образи – авт.) нема де” [6, 91]. Під час експедиційних обстежень с. Нижній Березів дослідники зі слів господині дому записали: “Тут живуть теща, невістка (1948 р. н.), яка закінчила педагогічне училище і вчителює в селі, та її чоловік, син матері. За словами господині дому, всі троє моляться у хаті” [9, 117]. Мешканка (41-50 рр.) с. Більче Золоте заявила: “Як не помолюся, то хоч подумаю що-небудь” [2, 23]. Хоча деякі респонденти висловили й байдуже ставлення до молитви, на кшталт: “Молюсь коли-не-коли” [10, 23], або: “А чого мені молитися, нема чого” [10, 28].

Що ж стосується сповіді та дотримання посту, тут позитивних, тобто ствердних відповідей зафіксовано менше. Хоча теж відчува-

лася позитивна дія християнської традиції, громадської думки села. Наприклад, про це говорить відповідь мешканки (51-60 рр.) із с. Більче Золоте: “Люди йдуть до сповіді, то й я. Мені було б стидно не йти” [2, 1]. Цікаво, що чимало респондентів самі визначали час своєї останньої сповіді. Складається враження, що вони ніби певним чином вибачалися перед своєю совістю за недотримання християнських канонів. Скажімо, мешканка (31-40 рр.) с. Новий Витків із відповідною гіркотою сказала: “А сповідалася, коли брала шлюб. Ой, вже гріхів маю цілий мішок...” [10, 26].

Деякі респонденти висловили своєрідні індивідуальні причини уникнення сповіді. Наприклад, жінка (31-40 рр.) із с. Новий Витків заявила: “Вже шість років не сповідаюся, бо боюся, щоб ксьондз за волосся не поторгав (не посіпав – Авт.). Мій чоловік поїхав у 1960 р. до Херсону, взяв від мене одну дитину і там живе з іншою жінкою. Я в 1967 р. народила дитину від іншого чоловіка” [10, 24]. Свої відповідні застереження стосовно сповіді мала й жінка (41-50 рр.) із с. Нижній Березів: “Я на сповідь не піду. Чого я туди (до церкви – авт.) піду? Щоб він (священик – Авт.) мене натягав (підсміювався – авт.). Я того не люблю” [9, 39]. Деякі мешканці сіл остерегалися священнослужителів, бо, на їх думку, вони розголошували тайну сповіді. Наприклад, чоловік (60 р.): “Священики показують сповідання, а я на сповіді був ще малим, ніколи не роблю поганого, а що вдома – то що я буду ксьондзові говорити дурне” [11, 35].

Майже подібна ситуація щодо ставлення до сповіді характерна і стосовно дотримання сільськими мешканцями посту. З одного боку, відчувається збереження в сільському побуті цього християнського канону, а з іншого – життя обумовило його певне звуження в часі та просторі, піст отримав нове трактування або ж розуміння відповідно до способу мислення та праці селян. Скажімо, дівчина (16-20 рр.) із с. Прилбичі ствердила: “Під час великих постів танці не відбуваються” [11, 38], інша жінка (31-40 рр.) із цього ж села сказала: “Постили мама й тато, то й ми мусимо. А чи воно добре буде, чи зле, то невідомо” [11, 41]. Переважно не дотримувалися посту люди, які працювали механізаторами, або ж мали проблеми із здоров’ям чи певними сімейними обставинами. Однак навіть і в таких випадках більшість людей дотримувалися посту у передвеликодню п’ятницю або інші особливо важливі дні чи тижні Великої посту. А ось внаслідок спостережень у с. Журавлине науковці Інституту зробили таке резюме: “Загалом, судячи з розмов з населенням, до сповіді, посту і т. д., селяни, за винятком буквально

одиниць, ставляться скептично і, здається, соромилися признатись, що вони не дотримувались подібних звичаїв” [6, 98].

Позаяк у всіх обстежених селах мешканці були добре поінформовані хто із їх односельців, як говорили на селі, “жив на віру”, тобто не брав шлюбу в церкві. Останнє сприймалося громадською думкою, здебільшого, негативно. Хоча за ради справедливості треба сказати, що до уникнення шлюбного дійства у церкві спричинялися різні життєві мотиви. Скажімо, жінка (41-50 рр.) із с. Більче Золоте розповіла: “Я виходила заміж в 1961 р., але ми не брали шлюб у церкві, бо мій теперішній чоловік залишив жінку, а в церкві ксьондз не хоче давати шлюб, треба дозвіл від єпископа. Ми ж не хотіли туди йти. Так і живемо з розпискою” [2, 4]. Або ось інші причини – жінки (41-50 рр.): “Жили раніше в містечку, там церкви не було і тому не брали шлюб у церкві” [2, 11], чи: “Чоловік – комуніст, то він не хотів брати шлюб у церкві, тому й дітей не хрестили” [4, 33]. Щоправда, інша ситуація склалася в сім’ї механізатора (31-40 рр.) із с. Більче Золоте: “Знаєте, шлюб якось не файно було брати в церкві, а дитину треба хрестити” [2, 7]. Жінка (51-60 рр.) із с. Доросині: “А дитину хрестила моя мама, щоб не жив нехристом” [5, 31].

У записах учасників соціологічних експедицій зафіксовані думки Якіма Федоровича Лавринюка (1911 р. н.), мешканця с. Журавлине про хрестини: “Переважає більшість батьків, за винятком одиниць, хрестять своїх дітей у церкві. Хрестять навіть комуністи місцевого походження. Дітей хрестять в церкві сусіднього с. Смідин і в м. Ковелі. До хрестин готуються, як до урочистої події... Батьки беруть часто 2-3 пари кумів, рідше – одну пару. В куми беруть з родичів, а також близьких товаришів. На хрестини запрошують 50-70 осіб, музикантів. Запрошені приносять з собою хліб і різні подарунки для новонародженого. Хрестини тривають частіше два дні, рідше – один. На хрестинах співають різні родинні пісні, а також сучасні українські популярні, рідше – російські” [6, 106].

Серед записів учасників соціологічних експедицій в обстежуваних селах маємо і вельми сумну подію. Йдеться, зокрема, про трагічний випадок у с. Колодрібка в сім’ї Андрія Яковича Липки (1923 р. н.), секретаря сільської ради. Тут у березні 1969 р. внаслідок сердечного приступу помер буквально на очах родини вдома хлопчик 1955 р. н. А тепер з цього приводу прочитаємо запис науковців-дослідників: “Почали готуватися до похорону. Думали членів сім’ї різне – треба ж ховати так, як люди, бо треба якось з людьми жити, тобто треба ховати по-релігійному. Але, по-друге, батько

працює секретарем сільської ради, також ідеологічний працівник... Приїжджали представники району і вели розмову про те, щоб по-світському поховати сина... Думав-гадав батько і вирішив ховати так, як ховали колись його батька...

У призначений день похорону дитини священика викликали в район... Отже, ховали без священика, але було два хрести і шість хоругв. Грав колгоспний оркестр, хор співав релігійні пісні. Поховали сина за релігійними обрядами. Була велика траурна процесія. Після похорону батька зняли з посади секретаря сільської ради за дотримання релігійних обрядів” [7, 84-85]. Так існуючий режим розправився із людиною, яка не поділяла погляди ідеології та практичні дії, що насильно нав’язувалися радянською системою у різних сферах життя суспільства. Більше того. Мали місце намагання навіть поділити людей, які вже відійшли з цього світу. Про останнє свідчить запис із с. Журавлине: “Похорони відбуваються так: якщо помирає якийсь старенький дідусь або бабуса, то їх переважно ховають із священиком. У хаті біля мерця священик править службу (панахиду – авт.). Відправивши службу, священик без мерця відправляється на кладовище, де запечатує гріб. Якщо ж помирає член партії (КПРС – авт.) або його дружина або хтось із його родини, тоді ховають його без участі попа. В такому випадку правління колгоспу за сприяння партійної організації виділяє допомогу на похорони, наймають музику і відбуваються похорони за світськими ритуалами. Спочатку на гробі ставлять скриньку з п’ятикутною зіркою, а потім уже – пам’ятник” [6, 111].

Таким чином, чисельні висловлювання сільських респондентів західного регіону України, отримані науковцями Інституту суспільних наук АН УРСР упродовж 60-70-х рр. ХХ ст., але тільки нині вперше опубліковані, засвідчують глибоку релігійність місцевого населення. Про це також красномовно підтверджує його активна участь в релігійно-обрядовій практиці, зокрема у церковних богослужіннях, відправах під час відзначення свят традиційного християнського календаря, а також вшанування подій особистого та сімейного життя за релігійними обрядами та звичаями. За такими даними можемо також побачити, що у досліджуваних селах замешкували вірні багатьох конфесій – православного, греко-католицького, католицького та протестантського напрямків. Їх релігійна віра, релігійні переконання, дотримання релігійно-церковної практики долали постійні перешкоди, заборони, переслідування, нарешті, страх, що продукувалися радянським режимом та його інституціями.

Джерела та література

1. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Записи учасників соціологічних експедицій 1968-1971 рр.; 1972-1975 рр. (Далі – АІУ ЗУСЕ).
2. АІУ ЗУСЕ, с. Більче Золоте. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 24а.
3. АІУ ЗУСЕ, с. Верхній Дорожів. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 21.
4. АІУ ЗУСЕ, с. Доросині. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 24г.
5. АІУ ЗУСЕ, с. Доросині. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 16.
6. АІУ ЗУСЕ, с. Журавлине. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 24д.
7. АІУ ЗУСЕ, с. Колодрібка. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 24.
8. АІУ ЗУСЕ, с. Мирне. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 25.
9. АІУ ЗУСЕ, с. Нижній Березів. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 26.
10. АІУ ЗУСЕ, с. Новий Витків. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 24в.
11. АІУ ЗУСЕ, с. Прилбичі. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 24б.
12. АІУ ЗУСЕ, с. Прилбичі. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 16а.
13. Соціальні перетворення у радянському селі. На прикладі сіл західних областей Української РСР. – К., 1976.

Олег Муравський

РУСИНСТВО НА УКРАЇНІ

На зламі 80–90-х років ХХ ст. у Закарпатській області проявлялися автономістські тенденції, виразниками яких стала місцева громада русинів. Лібералізація всіх сфер суспільно-політичного життя, що стала можливою після квітневого пленуму ЦК КПРС 1985 р., негативно позначилася на міжнаціональних відносинах у краї, сприяла поширенню сепаратистських настроїв серед частини місцевого населення. Із здобуттям Україною незалежності русинська проблема не тільки не зникла, а й зазвучала з особливою актуальністю.

Історіографічні дослідження, присвячені проблемам генези русинства, умовно можна розділити на два протилежні табори: антирусинський та автономістський. Яскравий представник першого напрямку – доктор філологічних наук О. Мишанич, який у своїх історико-літературних дослідженнях одним із перших наголошував на абсурдності ідеї відокремлення в окрему гілку народностей русинства та переконливо доводив, що русини – складова частина українського етносу. Такі твердження знаходимо у працях «Політичне русинство: історія і сучасність» (Київ, 1999 р.), «Від підкарпатських русинів до закарпатських українців» (Ужгород, 1991 р.), «Карпаторусинство»: його джерела й еволюція у ХХ ст.» (Дрогобич, 1992 р.) та інші. Противниками русинських ідей виступили Я. Дашкевич, О. Гринів, І. Хланта, П. Чучка. Кардинально протилежні думки знаходимо у дослідженнях П. Магочі «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948 рр.)» (Ужгород, 1994 р.), І. Попа «Энциклопедия Подкарпатской Руси» (Ужгород, 2001 р.). Джерельну базу наукової статті становлять матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Закарпатська область відрізняється від решти території України особливим етнопонаціональним складом населення. Станом на березень 1988 р., у краї проживали представники більше вісімдесяти національностей [1, 81]. Найчисельнішу групу становили українці – 77,8%, серед національних меншин слід виділити угорську (13,7%), російську (3,6%), румунську (2,4%) етнічну громади [1, 56]. Но-

© Олег Муравський, 2008

вим явищем з кінця 80-х років для закарпатців стала поява русинської народності, що заявила про себе на зламі 80–90-х років ХХ ст. та формувалася, в основному, з етнічних українців та росіян.

В історії закарпатського русинського руху виразно прослідковуються три етапи: 1. Зародження (1945–1985 рр.); 2. Становлення (1985–1991 рр.); 3. Занепад (із грудня 1991 р.).

Зародження русинського руху відбувалося не в Українській РСР, що було неможливим з огляду на тогочасну суспільно-політичну ситуацію в республіці, а за кордоном, головним чином в США. Протягом 70–80-х років ХХ ст. постають ряд інститутів та дослідницьких центрів, головне завдання яких – науково обґрунтувати відмінність підкарпатських русинів від українців, підсумком чого стало б створення власної держави чи, принаймі здобуття автономного статусу у складі УРСР. Так, у 1978 р. американець українського походження, ідеолог русизму, Пол Магочі створив у США Карпато-руський дослідницький центр; у 1980 р. постав «Карпато-руський етнологічний дослідницький центр США», створений для «об'єктивного висвітлення карпато-руської проблематики» [2, 1].

Наріжним каменем русизму залишалася теза про окремішність русинів Закарпаття від українців. Подібні висновки робилися на основі особливостей історичного розвитку краю від решти теренів України. Оскільки впродовж століть Закарпатський край перебував під владою та сферою впливу різних державних утворень та імперій, на цих землях склався особливий симбіоз чотирьох культур – угорської, румунської, словацької та польської. Серед релігійних конфесій найвпливовішими були католицизм східного обряду, православ'я та протестантизм. Завдяки поєднанню цих факторів (етнічного, релігійного, мовного), за переконаннями ідеологів русизму, утворився новий етнос – русинський.

Русинськими науково-дослідними центрами не полишалися спроби прослідкувати мовну еволюцію населення Закарпаття, підсумком чого стало твердження про витворення ними особливої підкарпаторуської мови. У статті І. Попа та М. Капраля «Мова підкарпаторуська» стверджується, що вона належала до східнослов'янської групи мов і функціонувала поряд з російською, угорською, білоруською та іншими мовами. Основна відмінність, що відрізняла її від сучасної російської мови, стала наявність у ній «багатьох архаїчних мовних явищ» [2, с. 15].

Проте творці гіпотези, намагаючись прослідкувати етногенез русинського етносу, припустилися ряду помилок. По-перше, термін

«русини» застосовується науковцями для позначення всього населення України часів середньовіччя. На східній Україні населення почало ототожнювати себе з українською нацією, а не русинською, лише з середини XIX ст. На Галичині та Буковині терміном «русин» в значенні «українець» послуговувалися до XIX ст., а на Закарпатті – до середини XX ст. [3, 9]. По-друге, більшість населення краю – мешканці сільської місцевості з притаманним їм консерватизмом у національно-культурних традиціях, низьким рівнем асиміляції. Це призвело до нерозуміння ними мови, звичаїв, традицій угорського, румунського, словацького народів [2, 9].

Концепція творення карпаторуського народу (русинів) не вписувалася і в історичний контекст розвитку Закарпаття, населення якого ідентифікувало себе як українське і впродовж першої половини XX століття неодноразово заявляло про своє бажання воз'єднатися з Україною. Так, у січні 1919 р. в Хусті Всенародні збори русинів-українців ухвалили рішення воз'єднатися із Україною. Згодом подібні прагнення були висловлені на першому з'їзді Народоверхньої молоді Підкарпатської Русі у липні 1927 р. У підсумковому документі з'їзду наголошувалося: «Ми, підкарпатські русини, є частиною великого українського народу... наша мова і література була є і буде та ж сама, що і наших братів з того боку Карпат» [3, 9]. Переважна більшість населення схвально сприйняла домовленості між СРСР і Чехо-Словацькою республікою 29 червня 1945 р. про передачу Закарпаття УРСР.

Етап становлення русинського руху співпав у часі із початком перебудовних процесів в СРСР. Сформувавши ідеологічні засади русизму, члени русинського руху, починаючи із 80-х років, перенесли їх на практичний ґрунт. Ідеї русизму знайшли своїх прихильників на Закарпатті, де у лютому 1990 р. відбувся установчий з'їзд Товариства підкарпатських русинів. Незабаром в УРСР прибув один із ідеологів русизму П. Могочі, щоб довести окремішність місцевого населення від українців. Його приїзд не залишився не поміченим представниками закарпатського осередку Руху та Української республіканської партії (УРП), які засудили подібні заяви та спроби розпалити міжнаціональні конфлікти на Закарпатті [4, 9].

Поява русизму, як нової національної течії, не викликала побоювань у місцевого обкому КПУ [5, 29]. Найбільш проблемними видавалися процеси, що відбувалися в середовищі угорської національної меншини. Зокрема, в таємній записці Закарпатського обкому до ЦК КПУ йдеться про те, що «ряд офіційних осіб, громадських організацій виявляють підвищений інтерес до діяльності

Товариства угорської культури Закарпаття... і це певною мірою підігріває націоналістичні настрої серед частини угорського населення» [5, 29]. На не менш радикальний наростаючий русинський рух Закарпатський обком КПУ не реагував.

Оскільки русини проживали не тільки у Закарпатті, а ареал їх поширення охоплював і інші, сусідні із УРСР, держави, майже одночасно, протягом 1990-1991 рр., русинські організації виникли у Чехословаччині (Русинська Оброда у Меджилабірцях, Об'єднання пристелів Прикарпатської Русі у Празі), Польщі (Стоваришення лемків у Легниці), Угорщині (Організація русинів у Будапешті) [3, 9].

Щодо України, то русизм не знайшов достатньої кількості прихильників серед корінного населення українських гір. Проте окремі положення русинів, зокрема про автономію краю, знайшли підтримку з боку місцевого обкому КПУ та ряду національних меншин, вороже настроєних до українських національно-демократичних сил та перспективи незалежної України. Їх підтримка сприяла швидкому поширенню ідей русизму, що швидкими темпами із культурницької течії перетворювався у політичну. Ситуація значно ускладнилася із обранням на посаду першого секретаря закарпатського обкому партії 9 лютого 1990 р. М. Волощука [8, 18].

Русинський рух на Закарпатті стрімко розвивався також завдяки: тісним зв'язкам із русинськими закордонними організаціями; сприятливій політичній ситуації та відсутності перешкод у діяльності з боку карально-репресивних органів; популярності серед частини населення сепаратистських ідей; активній роботі русинів по утвердженню в краї своїх ідеологічних переконань; централізованому фінансуванню та відсутності матеріальних проблем; низькому рівню національної свідомості українців Закарпаття; поліетнічному та полікультурному складу населення; підтримці місцевих органів влади, зокрема обкому КПУ та обласної Ради.

Період перебудови (1985 – 1991 рр.) став часом становлення та розквіту русинського руху на Закарпатті. Свого апогею він сягнув у серпні 1991 р., коли проугорськими та русинськими силами була здійснена спроба закріпити за краєм автономний статус. Одна з причин такої ситуації – відсутність розгалуженої мережі українських національно-демократичних організацій та партій як противаги русинському руху. Товариства, що виникли згодом, відзначалися своєю малочисельністю та формалізмом у роботі [6, 38].

Подібні ініціативи, зокрема автономії краю, були б неможливі без сприяння місцевого обкому КПУ, що проводив цілеспрямовану ав-

тономістську лінію. Перші спроби заявити про автономію Закарпатської області були здійснені ще 16 липня 1991 р. під час святкування національно-демократичними силами Закарпаття першої річниці Декларації про державний суверенітет УРСР. Тоді запрошені місцевим осередком УРП та Руху відомі громадсько-політичні діячі із Галичини, що виступили з різким осудом сепаратистських ідей, були названі комуністичними силами «агресорами суверенного Закарпаття».

Недєсдатний ЦК КПУ не втручався у події на Закарпатті, а із проголошенням 24 серпня 1991 р. незалежності України криза у відносинах між національно-демократичними силами Закарпаття та органами місцевої влади, що заручилися підтримкою Товариства русинів та Угорського національного товариства, лише поглибилася. Використовуючи сприятливий політичний момент, напередодні серпневих подій в обласній пресі з'явилася Декларація Угорського товариства, що «за духом та формою співпадала з декларацією Товариства карпатських русинів», у якій в ультимативній формі вимагалось від республіканського керівництва автономного статусу для Закарпатського краю [7, 43]. Чи не єдиним, хто виступив проти ініціативи націоналістичних кіл угорських закарпатців, стала обласна організація УРП, яка вважала, що «тільки при повній державній незалежності, при демократичній владі, шляхом загального референдуму можна ставити питання про державно-адміністративний устрій України» [7, 43].

Тим не менше, 27 вересня 1991 р. М. Волощук (колишній член ЦК КПУ, голова Закарпатської обласної Ради) на черговій сесії висунув пропозицію проголосити автономний статус Закарпатської області. Наштовхнувшись на протидію опозиційної до місцевого керівництва «Демократичної платформи» у обласній раді, було прийнято рішення про проведення обласного референдуму із цього питання. Проте під тиском громадськості (краєм прокотилася хвиля мітингів, демонстрацій, під стінами обласної ради прихильники УРП розбили наметове містечко та розпочали безстрокове голодування) М. Волощук був змушений відмовитися від своєї пропозиції та 28 вересня подав у відставку [3, 9].

Із здобуттям Україною незалежності русинський рух перейшов до стадії занепаду через: наявність власної держави, що гарантувала всім етнічним групам однакові із титульною нацією права та демократичні свободи; утопічність ідей русинського руху; стабільність політичної та соціально-економічної ситуації у краї, як однієї з основних запорок суверенітету країни; відсутність потреби у автоном-

ному статусі Закарпаття, як ключової мети русинського руху; реорганізацію органів державної влади, що унеможливило подальші сепаратистські рухи у Закарпатті; просвітницьку роботу місцевих органів влади та українських національно-культурних товариств серед українців краю; зростання культурного рівня населення; розвінчання основних ідейних засад русизму українськими науковцями. Зрештою, на думку українського етнолога М. Тиводара, «культурно-побутові відмінності між регіонами України, субетносами, й етнографічними групами українців будуть і мусять бути, бо їх наявність робить етнос самодостатнім у внутрішньо-культурному діалозі» [9].

Ситуацію в середовищі закарпатського русинського руху найкраще ілюструють статистичні матеріали, які свідчать, що на початку 1990-х років серед населення Закарпаття русинами визнавали себе 40 осіб, у 1993 р. – 55, а у 1994 р. – 96 [3, 9]. Така малочисельність русинської народності, певною мірою, закономірне явище. Проте, варто підкреслити, що у незалежній Україні русини не тільки не розчинилися в етнічному україномовному середовищі, а й продовжили розбудову власних інститутів. Із 1993 р. на Закарпатті почала виходити газета «Подкарпатська Русь» – друкований орган закарпатських русинів. В цей же час ідеологи русинства намагаються пристосувати рух до вимог часу.

У 1994 р. в Ужгороді виходить праця П. Магочі «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948)» у якій автор припускає, що «за певних сприятливих обставин із тих, хто називається закарпатськими українцями, може витворитися окрема, четверта східнослов'янська нація – русини» [3, 9].

До кінця 2001 р. в області налічувалося вже близько десяти тисяч русинів, що стало підставою для їх визнання, як окремої національної меншини. Таке рішення 7 березня 2007 року прийняла чергова сесія Закарпатської обласної ради. Більшість дослідників русинського руху (М. Панчук, М. Тиводар, С. Федак) пояснюють таку його дієздатність підтримкою з боку урядів сусідніх держав, яким вигідно переорієнтувати українське населення Закарпаття на русизм [3, с.9].

Сформована на суперечностях історичного розвитку Закарпатської області, впродовж другої половини ХХ ст. формується нова народність – русинська, що базується на ідеї окремішності русинів від українського населення краю. Малочисельний, проте добре організований русинський рух свого апогею сягнув на зламі 80 – 90-х років ХХ ст., коли з допомогою націоналістично налаштова-

них представників інших національних груп та органів місцевої влади його представники здійснили спробу надати області автономного статусу. В оцінці русизму не може бути двозначного трактування – штучно сформована національна течія приречена на загибелю, що стало б логічним підсумком її нетривалого існування.

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 11. – Спр. 1649.
2. Мишанич О. «Енциклопедия Подкарпатской Руси» і що за нею? – К., 2002.
3. Музиченко Я. Русинська пастка // Україна молода. – 2007. – 21 квітня.
4. ЦДАГОУ. – Ф.271. – Оп. 2. – Спр. 23.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 2051.
6. ЦДАГОУ. – Ф.270. – Оп. 1. – Спр. 89.
7. ЦДАГОУ. – Ф.271. – Оп. 2. – Спр. 23.
8. Гречило А. Що є символом Закарпаття // Експрес. – 2007. – 24-25 березня.
9. Тиводар М. Доводити, що Закарпаття – українське за духом, немає потреби / www.zn.kiev.ua/nn/show/388/34346 (Дзеркало тижня. – 2002. – 6-12 квітня).

Ицук Ольга

ПРОБЛЕМА ЄПІСКОПСЬКОЇ ВЛАДИ В ПРОЦЕСІ ЦЕРКОВНОГО РЕФОРМУВАННЯ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У зв'язку з поступовим поглиблення демократичних тенденцій в сучасному українському суспільстві виникає потреба провести ряд ґрунтовних реформ у різних сферах соціально-політичного, економічного життя. Разом з тим, на наш погляд, існує не менш важлива проблема – проблема церковного реформування єпископської влади з позиції захисту національних інтересів нашої держави.

Відсутність будь-якого реформаційного руху в Україні на початку ХХІ ст. є свідченням ще досить стійких позицій ортодоксального консерватизму в українському православ'ї, тому проблема церковного реформування єпископської влади в умовах побудови оновленого громадянського суспільства в Україні є досить актуальною як у теоретичному, так і практичному плані. Очевидною постає необхідність її наукового аналізу, осмислення в контексті доктринальних змін в релігійній сфері, а саме тих, що стосуються християнського вчення.

Напрацьований методологічний досвід вітчизняних релігієзнавців А. Колодного, Л.Филипович, П. Яроцького, В. Єленського, П. Кралюка, О. Сагана, С. Жилюка та істориків церкви В. Пашенка, В. Ульяновського, Б. Андрусишина, О. Ігнатуші, Г. Надтоки забезпечує вивчення багатьох аспектів релігієзнавчої тематики. Між тим, необхідність реформування церковного управління зумовлює до подальших пошуків концептуальних підходів у вирішенні означеної проблеми.

Проблема реформування єпископської влади вимагає ґрунтовного аналізу ролі ієрархічного авторитету та механізму соборнопорядності в церковному управлінні. Аналіз особливостей розвитку та сучасного стану православ'я дає підстави стверджувально говорити про необхідність його реформування, глибина і зміст якого визначатиме роль і місце православної церкви в українському суспільстві. Але церква не знаходить адекватної відповіді на виклик часу. Вона спостерігає, розчаровує своєю стриманістю, за ви-

нятком поодиноких голосів – займає оборонну ортодоксально-консервативну позицію, нехтуючи настановою «ідіть і научіть» [1, 132]. Категорично відкидаючи необхідність догматичної творчості та суттєвих змін віровчення, православна церква позбавляє себе динамізму, можливостей розвитку зовнішньоцерковної місії. Невипадково, митрополит Пергамський Іван Зізіулас вважає, що на початку XXI ст. так і не відбулось істинної і глибокої християнізації світу через недостатність православної місії [16, 149].

Оскільки православна свідомість ще не готова до радикальних доктринальних змін, до реформування не тільки за новим принципом імперативності, але й за принципом контекстуальності (у розумінні оновити чи пристосувати певні традиції), виникає логічне запитання: як вийти з кризи, як здійснити нове утвердження традиційної віри? [6, 61].

Конкретизація відповіді на це стереотипне запитання губиться у широкому форматі дискусій – від журналістських точок зору до богословських позицій. Ми не ставимо тут завдання аналізу різних думок і пропозицій, виділимо лише одну основотворчу тезу передумови будь-якої реформаційної концепції – «... перед тим як осмислили суспільство у світлі Євангелія, Церква терміново повинна почати мислити» [17, 247].

Отже, пробіски надії можуть з'явитися, коли церква відмовиться від орієнтуючої на бездіяльність парадигми, що «дух світу усього неможливо примирити з Благою Вістю християн» [1, 46], і визнає необхідність поєднання церковної місії та есхатологічних сподівань (без надмірних есхатологічно-фундаменталістських настроїв віруючих) з усвідомленням світу «тут і тепер» як християнської цінності [17, 211].

Усвідомлення необхідності нового християнства, заснованого на докорінно нових поняттях і термінах – це справа часу, ймовірно далекого майбутнього. Але у ситуації конфлікту, коли традиція віри стикається із сучасністю, церква не може залишатися у стані невизначеності і бездіяльності. Вона повинна не тільки «терміново почати мислити», але й терміново почати діяти. Напрямки практичної діяльності здавалося були вирішені ще на початку XX століття, проте православного оновлення так і не відбулося: церковні проблеми не були вирішені і в межах українського простору у 20-х рр. XX ст. і в межах Всеправославного простору протягом другої половини XX ст. [6, 62]. Однією із головних причин провалу церковного реформування у першому і другому випадках слід вважати

традиційне право ієрархії у вирішенні будь-яких церковних питань, яка через обставини політичних і економічних інтересів зацікавлена у розвитку власне інституційних форм. Принагідно зазначимо, що на позицію ієрархії значною або визначальною мірою впливають зовнішньополітичні (національно-державні чинники).

Яскравим прикладом висвітлення ролі єпископської влади може бути ситуація в українському православ'ї на початку 90-х рр. XX ст. Так, намагання Предстоятеля УПЦ митрополита Філарета утворити Помісну Українську Православну Церкву викликало досить різку негативну реакцію з боку Російської православної церкви (РПЦ). Між тим, інкримінованих йому архиєрейськими соборами РПЦ вчинків митрополит Філарет не визнав [9, 256]. Натомість, від самого початку він став неформальним лідером процесу становлення Української Православної Церкви. Серед позитивних рис цієї особистості варто відзначити велику політичну волю, наполегливість і дипломатичний талант [11].

В архиєпископській діяльності митрополита Філарета важливе місце займає висвячення єпископських кадрів. Проводячи хіротонізацію, владики часто розмірковував над тим, яким повинен бути єпископ, яке його місце і роль у церкві. Висвячуючи єпископів, митрополит часто нагадує їм, що одержання архиєрейської влади не звільняє від обітничі послуш. Забуття цього є небезпечним, бо робить єпископа свавільним і спонукає його творити свою волю [9, 231].

Після об'єднаної собору, що проходив у червні 1992 року і після прийняття рішення про призначення заступником патріарха Мстислава (Скрипника) Філарета (Денисенка), «в зв'язку з нагальною необхідністю зміцнення керівництва Української православної церкви Київського Патріархату, враховуючи перебування патріарха Мстислава за межами України, а також його вік (94 роки), що ускладнює керівництво Церквою, ввести посаду Заступника Патріарха...» [20, 147], можна вести розмову про констатацію факту існування явища двовладдя в церковному управлінні, коли фактично роль керівника виконує не той, хто очолює цю ієрархію, а його заступник.

У своєму сучасному форматі УПЦ КП – це церква, що дуже тісно пов'язана зі своїм нинішнім лідером: Філаретом (Денисенком).

Митрополит Філарет – найбільш суперечлива постать у новітній церковній історії України. Його ім'я нині стало прозвиськом. На Сході – це символ розколу. Водночас на Заході України він для багатьох уособлює ідею незалежності Української Церкви: «Ні, Господь не

полишав і не полишить нас, і не буде більше з'являтися в нас «треносів», не буде плачу нашої Святої Церкви, бо вона майже на рубежі тисячоліть отримала духовного пастиря нації, який своїм повсякденним трудом утверджує крок за кроком помісність, незалежність Українського Православ'я. Святійший Патріарх Філарет для нас – камінь, на якому будуємо і створюємо міцний фундамент Української Православної Церкви; для недругів, які не хочуть мати незалежної від Москви Української Православної Церкви, – камінь спотикання» [15, 13], – наголошує Димитрій (Рудюк).

У 1992 році внаслідок розколу автокефального руху виокремилися два лідери – ієрархи Димитрій (Ярема) та Філарет (Денисенко). Патріарх Димитрій подарував церковній спільноті України забутий вже нею образ інтелігентного, щирого й побожного архиєрея, напрочуд багаті духовні дари ставили його значно вище за сучасних йому співбратів у єпископстві. З погляду звичайної людської логіки Патріарх не мав жодних шансів врятувати УАПЦ від самознищення, тому що він не володів навичками адміністрування, був надто прямолінійним і різким, не завжди добре розумівся в людях, часом не помічаючи явних підступів, тому не мав жодних шансів врятувати УАПЦ [13, 19].

Якщо брати Синод РПЦ по зрізі на кінець Радянського Союзу, то владика Філарет, був, безумовно, найбільш талановитим і розумним апаратником, володів найбільшою штабною культурою, найбільшою адміністративною культурою. Внутрішня дисципліна і працездатність найбільша серед усіх. «Те, що він зміг створити працездатну структуру, Церкву, вижити в умовах найтяжкого на нього людського тиску, зберегти при цьому і здоров'я, і тверезість розуму, – це, безумовно, викликає людську повагу» [18], – говорив С. Ульянич. Як бачимо, особисті якості того чи іншого ієрарха можуть відігравати велике значення в досягненні церковних інтересів.

Між тим, в історії церкви є багато прикладів протилежного характеру – коли ієрархічна влада використовувалася в інтересах політичних, особистих з порушенням канонів Церкви. Вважається, що духовні особи повинні мати покликання до праведного життя. Деякі і справді мали таке покликання, але інші йшли у священнослужителі з дещо практичних причин. У добу середньовіччя духовний чин відкривав дорогу до високих посад. З часом утвердилася практика висвячення єпископів із ченців, хоча за своєю сутністю чернецтво зовсім не сумісне з архієрейством. Про це ясно зазначив Софійський собор 879 р. Несумісність чернецтва з архієрейством визнавали ба-

гато богословів, зокрема, за свідченням М.Г.Попова, відомий церковний критик, сербський єпископ Никодим Мілаш [16, 320].

Перемога чернецтва була обумовлена бурхливим розвитком монастирів Візантії завдяки політико-економічним умовам її життя, але аж ніяк не досягненням моральної висоти самого чернецтва. Як правило, вчені богослови та історики церкви характеризують ченців доби середньовіччя дуже негативно. Монахи займали державні посади, були жадібні до грошей, займалися торгівлею, відвідували видовища, мали стосунки з дівицями, пиячили. Окремі ченці ставали єпископами, а деякі єпископи – патріархами.

Існує багато відомостей, що не тільки єпархіальні архієреї, але й патріархи в більшості не відповідали своєму призначенню, часто не мали елементарних загальнохристиянських чеснот. М.Попов подає свідчення одного середньовічного історика, про те, що патріархами ставали люди невеликого розуму, неосвічені в слові, слабкої волі, які майже завжди були лише слухняним знаряддям в руках царів. Наприклад, при імператорі Леві VI патріархом став старий монах Євфимій, який погодився визнати четвертий шлюб василевса. Патріарх Полієвкт благословив на царство убивцю імператора Никифора Фоки, Івана Цимісхія. Патріарх Алексій за 50 літрів золота обвинчав з Михайлом Пафлагоном імператрицю Зою, дружину шойно задушеного імператора Романа III. З часів патріарха Феодосія із понад 80 патріархів лише окремі особи відповідали своєму призначенню. «Однак усі патріархи були благодатними, і очолювана ними церква безперечно вважається канонічною», – зазначає М.Попов [8, 26].

Прикладом узурпації єпископської влади в церкві можуть бути наради та собори УПЦ 1992 р., які поспіхом виконували суто політичне замовлення з метою перешкодити утворенню незалежної Української православної церкви. Московський архієрейський собор, житомирська таємна змова окремих ієрархів, Харківський з'їзд проходили і приймали рішення з грубим порушенням канонічних норм. Позиція широкої громадськості або ігнорувалася, або фальсифікувалася. Збереження статусу-кво (необмеженої єпископської влади) не виключає можливості у майбутньому, поряд з обов'язком приймати рішення в останній інстанції, поширення серед ієрархів сумної практики делегування голосу по «мобільному зв'язку», зокрема у випадку обслуговування чергового політичного моменту [6, 62].

Такі невтішні прогнози обумовлені вже існуючим прецедентом захоплення церковної влади митрополитом Сергієм (Страгородським) 1926 р., коли наступник патріарха Тихона, митрополит Петро

Крутицький і Агафангел Ярославський усувалися від керівництва УПЦ не соборними ухвалами, а системою листувань і телефонних перемов. Тоді протиправні дії церковного керівництва у таборі традиціоналістів мляво засуджувались лише окремими ієрархами (наприклад Ризьким єпископом Іоаном), натомість зазнавали гострої критики з боку реформаторів.

Намагаючись виправдати свої антиканонічні дії, прибічники митрополита Сергія в листі до митрополита Агафангела писали: «Єпископські собори є тільки найбільш зручний спосіб, щоб розмірковувати про церковні справи... Проте безперечно таку ж силу і обов'язковість має спільне рішення єпископів й тоді, коли вони, залишаючись на своїх місцях, обговорять справу й ухвалять спільне рішення перемовляючись один з одним, наприклад, по міжміському телефону... Дух Божий дихає, де хоче (Ів. 3,8)» [19, 91]. Факти обговорення соборних рішень через листування і телефонні перемови мали місце і в практиці Карловицького синоду (Закордонної РПЦ), що неодноразово відзначалося в офіційних листах митрополита Антонія (Храповицького), а також під час збору відгуків щодо програми Карловицького собору в червні 1926 р. Такі протиправні дії церковного керівництва у таборі традиціоналістів мляво засуджувались лише окремими ієрархами (наприклад Ризьким єпископом Іоаном), натомість зазнавали гострої критики з боку реформаторів. «Визначення можливості телефонного, телеграфного і поштового Собору, – наголошували обновленський протоієрей П.Фомін, – веде до повного спотворення живої церковної соборності, до свавілля і зловживань церковного керівництва, до ігнорування живої творчості громадськості і до деспотизму єпископської олігархії [19, 91]».

Критичні зауваження церковних реформаторів базувалися на обґрунтуванні собороправності як самої характерної ознаки православ'я. Наукові і політичні публікації 20-х рр. ХХ ст. рясніли численними прикладами із текстів Святого Письма, норм канонічного права, вчення отців церкви, богословських праць, практики перших віків християнства, які доводили несумісність прагнень владолобних єпископів із принципами собороправності. «Із сутності давньої еклесії, із характеристик утворюючих її елементів (єпископ і громада) і частки кожного із них випливає, що найдавнішою формою організованої церковної влади була громадська, чи точніше єпископально-громадська її форма» [14, 15], – зазначав професор О.Покровський. Розвиваючи тему громадської ролі в управлінні церквою, він акцентував увагу на тому, що на противагу пастирській харизмі рядові члени громади мали ко-

лективну харизму й володіли контрольно-ревізійною функцією – функцією критичного осмислення висловлених пастирями пророцтв. Права громади чи її церковний обов'язок відображені в Апостольських постановках і в текстах пам'ятки апостольських часів Дидахи. За твердженням О.Покровського, такий основний синергізм громади з єпископом забезпечував відкритість, правовий характер і публічність всіх актів церковно-адміністративної влади [14, 15].

У практичному вимірі всі ці аргументи реформаторів зводились до одного знаменника – прагнення добитись монополізації єпископської влади шляхом запровадження широкої участі кліриків і мирян в роботі соборів з правом вирішального голосу.

Відомо, що неодноразові спроби реформаторів (Передсоборна нарада 1906 р., Всеросійський помісний собор 1917-1918 рр.) реалізувати таке право завжди зустрічали з боку ієрархії шалений спротив й не мали успіху.

Оскільки сучасні архієреї, зручно обмежуючись есхатологічним аспектом соборності, й надалі залишаються «князями церкви», прихильники православного оновлення знову активізують проблему відновлення соборних начал. «Соборноправність – всенародне керування всіма церковними справами, це є підвалини не тільки Української, а взагалі всієї Апостольської Церкви. Соборноправність вимагає визнати: 1) Право всенародної вибраності на всіх ступенях церковного служіння; 2) Право завідування церковним майном; 3) Право участі всієї церковної людности у вирішенні всіх церковних питань – благодійних, господарчих, освітніх, богослужбових і навіть канонічних і догматичних» [3, 32].

Однак, активна пастирська діяльність серед віруючих ще не позбавляє ієрархію виключного права вирішувати все в останній інстанції. Демократизація нижчих ланок церковного життя (зростання ролі єпархіальних та парафіяльних рад, перетворення парафій на громади віруючих, що, за визначенням ігумена Веніаміна, передбачається самим поняттям соборності [17, 214]), лише сприятиме формуванню у мирян нового самоусвідомлення – осмислення свого значення як рівноправного члена церкви, що відбуватиметься протягом тривалого часу й наразі не розв'язує проблеми. Щоправда, за умови розвитку такого напрямку, можна оптимістично прогнозувати подолання церковного субординаціоналізму, що проявляється в одночасному існуванні трьох церков: ієрархів, священиків та мирян через втілення у життя церкви тринітарної логіки «спільності у відмінності» [17, 245].

Але, доводиться констатувати той факт, що на практиці, соборноправність не раз перетворювалась на сваволлю «радоправ'я» [12, 9].

Резюмуючи все вище зазначене, приходимо до висновку про те, що явище ієрархічного авторитету, або харизма лідера відіграє важливу роль побудові моделі єпископської влади в процесі церковного реформування. Проте має почасти як переваги, так і недоліки. Тому дуже важливо об'єктивно оцінювати роль як першого, так і останнього при побудові концептуальних підходів реформування церковної влади. З одного боку, позитивним є те, що авторитет головного ієрарха допомагає стримувати зовнішні впливи (не тільки церковні, але й політичні), регулювати, контролювати та спрямовувати внутрішньоцерковну політику, запобігати виникненню сваволі «радоправ'я». Але при цьому варто не забувати про те, що історія констатує неодноразові факти зловживання авторитетом, що в результаті виливається в узурпацію церковної влади. Що ж стосується соборноправності, то, на нашу думку, на даний час українське суспільство не готове об'єктивно сприйняти та діяти згідно цих принципів. Але разом з тим акцентуємо увагу на тому, що вирішенню проблеми єпископської влади у демократичному громадянському суспільстві сприятиме така модель, яка в своїй основі буде мати принципи соборноправності.

Джерела та література

1. Бедуел Гі. Історія Церкви / Пер. з франц. Г.Григорович. – Львів, 2000. – 296с.
2. Бєсїда Василїсь, прот. Недавнїє речї о соборности // Голос Православной Украины. – Харьков, 1925. – № 8. – С.6-8.
3. Джероза Л. Канонічне право. – Львів, 2001. – 332 с.
4. Дорошенко Ю. Тернистий шлях помісності // Україна молода. – 2001. – 7 лютого.
5. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – 419 с.
6. Жилюк С., Киридон А. Соборноправність у контексті проблем православного церковного оновлення // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 8. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. – С.59-64.
7. Жилюк С. Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне, 2002. – 384 с.

8. Жилюк С. Політичний аспект міжцерковного протистояння в Україні// Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Львів, 2004. – Кн.2. – С.96-102.
9. Зарічний О. Митрополит Філарет. – Львів, 1995. – 283 с.
10. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століттяліття: Монографія. – К., 2005. – 552 с.
11. Ісіченко І. Десять років спроби політичного з'єднання Церков // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;6464/>[цит. 2006, 16 чер.]
12. Лєсюк І. Канони Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ 1921 року: критичний аналіз // Дзеркало тижня. – 2006. – № 10, 15-20 квітня.
13. Новак О. Тернистий шлях українського православ'я у добу сучасності. – Рівне, 1995. – 36 с.
14. Покровський А., О соборности, митрополичих округах и патриаршестве // Вестник Священного Синода Православной Российской церкви. – 1925. – № 2. – С.223-229.
15. Рудюк Д. Духовний пастир нації. – К., 1999. – 32 с.
16. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004. – 912 с.
17. Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). – Львів, 1998. – 300 с.
18. Ульянич С. Алексій II пішов „югославським шляхом”// <http://www.oglydach.com/news/2006/11/16/122710.htm/>[цит. 2007, 20 бер.]
19. Фомин П., прот. У тихоновчев – необыкновенная теория устройства собора // Український Православний Благовісник. – Харьков, 1927. – №6. – С. 91.
20. Черпак В. Третє відродження УАПЦ та проголошення Київського Патріархату як продовження справи першого Всеукраїнського Православного Собору // Український церковно-визвольний рух і утворення УАПЦ. – К., 1997. – 245 с.

Історіографія та джерелознавство

Світлана Дарчик

ОБРАЗИ КОЗАЦЬКИХ ВАТАЖКІВ У СПОГАДАХ ТА ЩОДЕННИКАХ ШЛЯХТИЧІВ – СУЧАСНИКІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Мемуари сучасників та очевидців подій віддавна вважаються дослідниками чи не найколеритнішими джерелами для характеристики епохи, зважаючи на наявність в них таких деталей, які майже неможливо віднайти в інших пам'ятках того чи іншого періоду. Тут дається взнаки людський фактор. Незважаючи на всю суб'єктивність такого роду джерел, присутність автора часто в гущі подій дозволяє відчути «рух часу», визначити його ставлення до певних суспільних явищ, окремих людей, хоча для цього часто доводиться читати між рядками.

Епоха Хмельниччини багата на джерельний матеріал, окрему частину якого становлять мемуари. Їх класифікація, запропонована С.А. Макаруком, не завжди виправдана, оскільки є різниця між мемуарами XVII століття і нашого часу, насамперед, в їх змістовій наповненості [1, 296]. 400 років тому це були ледве не історичні твори з крапленням авторської думки, де приватне життя майже висвітлювалось. Та й зразком для створення мемуарів все-таки була історіографічна традиція доби на відміну, наприклад, від мемуарів XX століття. До того ж, мемуаристи в абсолютній більшості належали до середовища шляхти, в окремих випадках духовенства (ворожого козакам табору), що робить неможливим порівняти в даному ракурсі позицію сторін. Специфіку мемуарів епохи Хмельниччини відмічав найбільший дослідник цієї проблематики Ю.А. Мицик. Він і запропонував їх окремий поділ [2, 112; 3, 199], якого дотримується і автор статті.

Закономірно, що спогади та щоденники сучасників Хмельниччини використовувались дослідниками цього періоду для якнайкращого висвітлення перипетій доби. Однак це здійснювалось шляхом використання фрагментів інформації, наявної в мемуарах, з метою підсилення фактів, віднайдених в інших джерелах. Окремого дослідження, де б презентувалась візія Хмельниччини чи хоча б певні її явища, не проводилось.

© Світлана Дарчик, 2008

Однією з проблем, яка порушувалась в шляхетських мемуарах, є оцінка лідерів польського і козацького війська. Автори не обмежувались аналізом перебігу політичних подій, серед яких домінуючу роль відіграла війна. Окрім подачі інформації власне про перебіг військових кампаній, мемуаристи виражали своє ставлення до постатей головнокомандуючих обох армій [8, 64]. Реконструкція біографії когось із польських або запорозьких гетьманів часто є неповною і фрагментарною, бо автори, як правило, не включали інформацію про молоді роки героя, зосереджуючи увагу на вчинках дорослого віку [7, 226].

З 1648 р. Хмельницький стає ключовою постаттю для шляхтичів – мемуаристів. Ця людина вирішувала долю України, водночас безпосередньо впливаючи на суспільно-політичне життя цілої Речі Посполитої, тому його постать в мемуаристиці даного періоду вимальовується дуже чітко. Автори намагалися висвітлити життєвий шлях козацького лідера від моменту виконання ним обов'язків сотника Чигиринського полку. Зрозуміло, що ця біографія є досить фрагментарна, оскільки, як правило, вони володіли виключно інформацією про останній період діяльності Хмельницького. В питаннях місця народження і молодих років козацького лідера відомості, почерпнуті з мемуарів, є суперечливими, бо базувались часто на домислах і чутках [8, 118]. До того ж, слід брати до уваги тенденційність більшості переказів, оскільки вони були написані зятими ворогами непересічного козака. На додачу, сам факт поразок польського війська від армії, очолюваної Б. Хмельницьким, посилив суб'єктивність у зображенні його постаті.

В мемуарах не говориться про можливість шляхетського походження гетьмана. Винятком у цьому плані є тільки Станіслав Освенцим, в діаріусі якого знаходимо вірш під назвою «*Na starożytny klejnot P. Chmielnickich*», де висловлюється похвала гербу Абданк, яким користувався гетьман; даний герб утверджував рід Хмельницького в мужності, вірі та правді [16, 213]. Автори-шляхтичі, навіть якщо не були переконані у правдивості інформації на рахунок походження козацького лідера, наголошували на його плембейському походженні, аби принизити його постать. Нікому не відома людина не могла, за переконанням шляхти, виділитись серед інших. Людина з їхнього кола, сам шляхтич, не міг провадити діяльність, спрямовану на позбавлення привілеїв свого стану і тим більше очолювати таке повстання.

Наприклад, анонімний автор «Опис козацької війни або бунтів

Хмельницького ...» стверджував: «якийсь Богдан, Хмельницький походженням з України, підлий, з молодих літ трохи науки лизнувши по шляхетських дворах, потім по панських, далі служачи у польському війську... в Польщі натренувався, знову на Україну повернувся і там в реєстрових козаків став полковником» [15, 23]. В кількох переказах теж натикаємось на свідчення, що бунт розпочав «якийсь» Хмельницький [17, 237; 10, 44; 18, 226]. Підтверджуючи думку сучасників, Марцін Голінський зазначав, що сам гетьман рішуче заявляв, що він належить не до панів, а до дрібної шляхти: коли один шляхтич в 1648 р. привітав його словами «мостивий пане-гетьмане» Хмельницький заперечив: «не мостивий, а такий же худий пахолок, як і ти» [4, 463].

Вищенаведені судження свідчать про те, що сотник Чигиринського полку до початку повстання не був відомий широкому загалу. Про нього почали говорити вже після гучних перемог козацького війська 1648 р. Ці події, рівномірно як і наступні, довели шляхти, що вона має справу з непересічною особою. Але його перемоги рідко трактувались як результат стратегічного і дипломатичного таланту, а частіше пов'язувались із бездарністю коронного війська, некомпетентними воєначальниками, чи волею Бога, який зрадив свою паству. Звичайно, іноді трапляються в мемуарах об'єктивні думки на рахунок чеснот і талантів козацького ватажка, але вони дуже поверхневі [17, 238]. Богуслав Маскевич, описуючи битву під Корсунем 1648 р., визнавав хитрість Хмельницького, який переконав козаків зробити засідку і несподіваним нападом дезорієнтувати поляків, що в результаті і визначило перебіг битви. Автор вказував, що Хмельницький несподівано наскочив і знищив коронне військо [17, 240-241].

Свідчення, які констатують талант козацького ватажка як стратега, можна реконструювати з опису перебігу кампанії. В реляції Б. Маскевича відчувається мимовільна повага до нього; без сумніву, Хмельницький імпував солдат-мемуаристу через мужність, хоча безпосередніх похвал йому в творі небагато. В спогадах Якуба Лося теж зустрічаємо подібне ставлення: «Вождь Козаків був Богдан Хмельницький, хоробрий і винахідливий, старовинний [starynny] солдат» [14, 57]. Лось цінує в козаку перш за все мужність і вдалі жарти, звертає досить багато уваги на попередні заслуги колишнього чигиринського сотника. Епітет «starynny» слід відносити до воєнних кампаній до 1648 р., в яких Хмельницький брав участь як солдат Речі Посполитої. Відомо ж, що в битві під Цецо-

рою загинув його батько, а він сам попав на два роки до неволі.

В щоденнику С. Освенцима, до речі, теж досвідченого воїна, присутня нота поваги до лідера Хмельниччини. Наприклад, він вказував, що в січні 1650 р. при складанні реєстру козацького війська «Хмельницький проявив стільки розуму та винахідливості (мусимо це визнати), довівши те, що вміє виконувати свої обіцянки, хоч, здавалось, що цю справу неможливо виконати» [5, 27]. В творі останнього немає жодного образливого висловлювання про Б. Хмельницького, ведеться розповідь про нього як гідного супротивника, який часто випереджав кроки поляків, вибудував власну стратегію, яка змушувала керівників польського війська довго думати перед тим, ніж щось вчинити. Тільки одного разу він дозволив собі поглузувати з гетьмана, вмістивши звістку про дружину Б. Хмельницького, яка нібито зрадила свого чоловіка з годинником і шкодила йому в усьому. Мемуарист вказував, що це повідомлення неабияк потішило короля [5, 58].

Анонімний автор реляції про виправу на Жовті Води 1648 р. в описі даної кампанії і подій, які мали місце перед нею, теж був сповнений поваги до лідера козацького війська. Зокрема, він зазначав, що «... це був час, ... коли старшина і реєстрові козаки шукали приводу до повстання. Свої сходки робили в пасіках і таємні відправляли ради. Хмельницький, який між ними був письменний і був військовим писарем, таку давав раду, яку в одній кроніці дочитав. Що одвіку Русь в союзі з Татарами Литві і Полякам відсіч давала» [9, 260]. Шляхтич писав про хорошу стратегію, вироблену Б. Хмельницьким, яка дозволила йому здобути перемогу, хоча, як і в інших мемуарах, це не вказувалось прямо, а впливало з контексту.

В спогадах шляхтича з Червоної Русі Миколи Ємьоловського зустрічаємо на наступну згадку про козацького ватажка: «... а наостанок відправив до України коронного канцлера Єжи Оссолінського до деяких козацьких полковників [серпень 1647 р.], а особливо до якогось Богдана Хмельницького, на той час військового запорозького писаря [аби той] якнайбільше човнів або чайок підготував і як тільки скажуть через дніпрові пороги на Чорне море впали, і давнім козацьким звичаєм турецьку державу пустошили Марсом. ... Дозволено тому ж Хмельницькому на ті козацькі імпрези купити збирати і загалом йому хоругви з гербами коронними і булавою запорозького війська вручено» [10, 44]. Той-таки Ємьоловський вказував на особистісний фактор у процесі розгортання козацького виступу – чинник, який в історіографії даного вважається приводом

до початку військових дій. Він зазначав, що Б. Хмельницький почував себе скривдженим через змагання за хутір з Д. Чаплинським, тому і став тим об'єднуючим ядром, навколо якого почали «свавільно кучкуватися» козаки. Питання про боротьбу за козацькі вольності, які, за вказівкою автора, в цей час були зменшені, вже пізніше стало лейтмотивом визвольної боротьби з ініціативи саме Б. Хмельницького, а не козаків: «... зібравши свавільні купи пішов на Запоріжжя, і там, як сам **нарадив** (підкреслення моє – С.Д.), обіцяв домагатись козацьких вольностей, які були перед тим зменшені» [10, 46].

Великий литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивіл теж дотримувався думки, що саме почуття образи було тією рушійною силою, яка змусила козацького ватажка взятися до зброї. У своїх мемуарах він повторив думку, висловлену в сенаті, «що той негідний чоловік [Б. Хмельницький] нічого іншого не прагне, як тільки крові князя Вишневецького і коронного хорунжого [Олександра Конєцпольського]». Третьою людиною, якій хотів помститись Б. Хмельницький, був Микола Потоцький [19, 273].

Взагалі у мемуарах А.С. Радзивіла постать Б. Хмельницького через зрозумілі причини малювалась за допомогою чорних фарб. Останній в нього постав «винуватцем ребелії козацької», «тираном», «розпусником і бестією» [19, 78, 128, 364]. Коли польські комісари прибули на переговори до гетьмана взимку 1649 р., то він «ублажав Бахуса і відбував наради з кочівниками» [19, 192]. Автор щоденника вказував також на віроломство козацького ватажка, його постійне пияцтво, говорив, що останній завжди готував помсту Речі Посполитій і шукав привід, аби почати війну, «маючи послушних собі всіх Русинів, так, що завжди були готові виконати його волю», обіцяв віддати Польщу і навіть Рим Туреччині (вересень 1650 р.) [19, 252, 270].

Але все-таки найбільший негативізм у створенні портрету лідера Хмельниччини притаманний Йоахиму Єрличу. У його «Літописці або Кроніці...» останній показаний «ребелізантином», який відкрив татарам ворота до Польщі; останні ж «... міста сплюндрували і віддали в неволю поганську людей...». Найбільший злочин, зроблений «винуватцем і старшим розбійником» – знищення польських військ і замах на територіальну цілісність Речі Посполитої. Тільки одного разу мемуарист вимушено визнав могутність козацького лідера, хоч і вважав це швидше везінням, а не нормальним ходом речей: «Його так піднесла фортуна, як колись (Олександр – С. Д.) Македонського. До нього так часто ідуть послы

... що це викликає подив» [12, 117]. Зраду інтересів Речі Посполитої як величезний гріх, вчинений Б. Хмельницьким, приписував козацькому ватажку і Філіп Коцимир Обухович [18, 230]. На думку автора, саме дії останнього і привели до відновлення бойових дій після підписання Зборівського договору 1649 р.: «Тим часом [1651 р.] Хмельницький, зламавши віроломно присягу, яку перед Богом і королем дав під Зборовим...» [18, 240].

Про зрадницьку поведінку Б. Хмельницького писав й інший мемуарист, краківський райця Марцін Голінський. У своїх неупорядкованих нотатках він вказував, що «про Хмельницького нема певності, чи додержить він віри королеві і Речі Посполитій. ... не якась цнота, чи присяга втримує його зберегти вірність [і втримує] від ворожих кроків, тільки хан і послуга ханові» [4, 344]; «як людина неспокойна, не дотримується присяги і вірності королю і Речі Посполитій, ведучи різні інтриги по заграничних державах, піднімаючи їх проти Корони польської, аби йому дали допомогу. Віддається під протекцію Турчинові, аби тільки йому допомогу дав проти Ляхів» [4, 320]; «Хмельницький – ребелізант і зрадник Корони» [4, 345]. Він же писав про бажання останнього втримати владу: коли у вересні 1649 р. хлопи-чернь оточили гетьмана і старшину, бо не хотіли вертатись до спустошених татарами домівок, втрачати свободу і боялись своїх колишніх панів, то «Хмельницький зі своїми козаками ... ударив на них і побив без милосердя кількадесят тисяч і так панує між ними постійна колотнеча і бійки» [4, 226]. Бажання Б. Хмельницького стати «князем всієї Русі», за М. Голінським, і примусило його «збрататися» з Москвою і «сполучитися проти польської Корони», хоча «декотрі цього не хотіли та попи відмовлялися». В результаті таких егоїстичних вчинків козацького ватажка «тільки Москва опанувала Київ, Білу Церкву, Чигирин, Брацлав – зараз вона міцно взяла Русь в своє послушення, і стала собі брати з Русі, що хотіла» [4, 680, 681].

Мемуаристи відзначали також вагомість голосу козацького ватажка при обранні королем Яна Казимира в 1648 р. Так, в «Щоденнику...» М. Ємьоловського звернено увагу на те, що саме позиція Б. Хмельницького визначила остаточний результат виборів, бо іншому претенденту на корону (Каролу Фердинанду) сприяв князь Ярема Вишневецький, впливовий магнат, який схилив на свою сторону й інших, «якби від Хмельницького не прийшли з-під Замостя листи, що запорозьке військо... не повернеться в Україну, доки Ян Казимир не буде обраний королем» [10, 57]. На подібних

позиціях стояв і А. С. Радзивіл: «тому [Богдан Хмельницький] прибув поближче до Варшави, аби іншого короля не обрано» [19, 156]; він же переповідав чутку, що «кілька .. козаків визнало на муках, що Хмельницький, увійшовши в пакти з Москвою, хоче, аби його оздобили польською королівською діадемою» [19, 101].

Зображення сцени смерті якогось політичного лідера в мемуарах XVII століття відбувалось своєрідним чином. Найчастіше мемуаристи відзначають цей факт більш або менш детально. Важливу роль тут відігравало місце смерті. Якщо людина прощалась із життям на полі битви, загиблий міг розраховувати на вічну шану. Згідно суспільних уявлень, таким чином проявлялась і схвалення Богом життя померлого. Тому для шляхтичів-мемуаристів було важливо представляти ці епізоди з життя ворогів, аби показати негідну смерть козацьких ватажків як підсумок такого ж негідного життя [7, 228]. Наприклад, в спогадах М. Ємьоловського має місце розповідь про похорон Б. Хмельницького, «який багато злого в Польщі наробив і був похований в церкві в Суботові, збудованій на його фундацію». Тут автор вмістив легенду про пожежу в церкві під час похорону, коли «не тільки труп, але і дерев'яна церква, всі попи і люди, які там були, через сильний вітер згоріли...» [10, 220].

Не дуже презентабельною виглядає і сцена смерті іншого ватажка козацького війська Данила Нечая, зображена в щоденнику А.С. Радзивіла. Згадавши про його загибель у Красному 1651 р., останній вказав, що той був в стані алкогольного сп'яніння, через що, власне, не зміг дати відсіч полякам і загинув. Цікаво, що, за автором, «... хитрий Хмельницький хвалив цей випадок, бо той порушив заключену домовленість [Зборівський договір 1649 р.]», акцентуючи увагу на поведінці гетьмана, який таємно давав підданним накази вести бойові дії проти польського війська, а потім заперечував це [19, 287]. У щоденнику зображена також сцена смерті Т. Хмельницького, який помер не гідною смертю воїна на полі битви, а від хвороби: «Стріла з нашої сторони зламалась біля ворожій гармати, один уламок вцілів у ногу Тимошка; наступила гангрена і на третій день видихнув гидотний дух, промовивши, що має двох батьків, які помстяться за його смерть» [19, 396].

В мемуарах шляхтичів згадуються й інші ватажки козацького війська. Проте, якщо на долю окремих з них ще припадає крупиця поваги авторів, то Максим Кривоніс зображувався ледве не найгорстокішим представником козацтва, боговідступником, для якого нема нічого святого. У записках М. Голінського подана його ко-

ротка, але вичерпна характеристика: «Кривоніс – найбільший тиран і мордерця, грабитель міст, сіл, костелів, капланів, шляхти, жидів, білих голів і дітей» [4, 113]. Він також доповнював її: «Гетьман козацького розбійництва [jotrostwa] Кривоніс, якого обрав Хмельницький гетьманом, назбиравши різного гультьяйства, ... грабував і плондрував міста, шляхетські села і панят, мордував капланів і жидів. ...» [4, 107].

Інший польський мемуарист Самійло Кушевич, згадуючи про погроми М. Кривоноса влітку 1648 р. (саме так їх охарактеризував і Й. Єрлич [12, 68]), писав, що останній робить це без відома і волі Б. Хмельницького: «Хмельницький зі своїми молодцями не вдається у затяги того Кривоноса і знати його не хоче» [11, 35-36]. Але переказавши очевидну офіціальну версію самого козацького гетьмана, С. Кушевич додав, що багато людей не вірять цим словам і думає, що ці погроми відбуваються за таємною радою Хмельницького «як хитрого чоловіка» [11, 39]. Однак у творі того-таки Кушевича влітку 1648 р. Кривоніс виступав вже лідером поміркованого крила козацького війська і переконував гетьмана не йти вперед, а зайнятись укріпленням переправ на обох берегах Случі [11, 49-50].

Син головного ватажка Хмельниччини Тиміш теж не залишився поза увагою мемуаристів. Зокрема, А.С. Радзивіл охарактеризував останнього як «сина того негідника Хмельницького», «політичного зятя» (з огляду його весілля з донькою молдавського господаря Василя Лупула Розандою); описував його грубіянство («не сказав жодного слова до воєводи [В. Лупула], хіба через перекладача»); вказував на відсутність знань елементарних правил поведінки («на весіллі ... у присутності багатьох осіб обгризав собі нігті» [19, 235]. Й. Єрлич взагалі називав останнього тільки «Тимошком», натякаючи на те, що він піднісся над козаками лише тому, що був сином свого батька [19, 151]. В.Ф.К. Обуховича ставлення до Т. Хмельницького не краще. В спогадах він показаний бездарним воїном, «нікчемним холопом і п'яницею» [18, 238].

Присутня певна оцінка й Івана Богуна. М. Ємьоловський писав про нього: «[Взимку 1651 р.] козаки .. під керівництвом одного кушніра на ім'я Богун чи то за наказом, чи проти волі Хмельницького велику кількість пішого і кінного війська зібрав і вночі ... напав на Вінницю» [10, 90]. Вимушено заслуги І. Богуна визнав і Й. Єрлич, який спочатку уникав називати останнього полковником [12, 141], але потім вимушено про це зазначив [12, 143]. У поразці битви під Глуховим 1664 р., коли «по всі часи війни так шляхетних жовнів не загинуло», мемуарист теж звинувачував І.

Богуна [13, 90]. С. Освенцим теж відзначав про талант І. Богуна. Описуючи облогу Вінниці взимку 1651 р., в якій сам брав участь, вказав на достойну відсіч, влаштовану їм козаками під проводом цього козацького ватажка, який розкривав всі хитрощі ворога і вдало провадив оборону [5, 41].

Як згадувалось вище, постать одного із соратників Богдана Хмельницького Данила Нечая мемуаристи теж не оминули увагою, хоча й фрагментарно. На сторінках рукопису М. Голінського зустрічаємо вказівку під серпнем 1648 р., що «Козак [Данило] Нечай знову бунтує хлопів на Україні і їх зібралось уже під 100 тисяч» [4, 352]. Згодом мемуарист наголошував, що Нечай очолював селянсько-козацькі маси в боротьбі і завдяки цьому користувався такою великою популярністю і впливом у своєму полку, що «хотілося йому бути другим гетьманом» [4, 463]. Схожої думки був і С. Освенцим, в «Діаріуші» якого Нечай постав «одним з найголовніших бунтівників, якого козаки вважали першою особою після Хмельницького» [5, 30].

Мемуарам С. Освенцима порівняно з іншими щоденниками та спогадами доби, як вказувалось вище, притаманне найбільш нейтральне ставлення до козацтва та його ватажків. Багатий життєвий досвід, в тому числі військовий, критичний погляд на речі дозволяв автору «Діаріуша» підмічати негативні сторони свого та позитивні характеристики ворожого війська і занотовувати це. Наприклад, згадуючи про бойові дії весни 1651 р. мемуарист писав, що «три полки ... під керівництвом [Мартина] Небаби, досвідченого і хорошого воїна, якому доручили не допускати литовського війська переправлятися через Дніпро і слідкувати за його пересуванням» [4, 46]. І подібних висловлювань в його творі не бракує, особливо щодо невдалих дій польського війська.

А.С. Радзивіл у «Щоденнику ...» згадував і про іншого ватажка козацького війська Станіслава Кричевського. Автор робив акцент на шляхетському походженні останнього, чим і пояснювався його талант воєначальника, підмічений самим Б. Хмельницьким. За заслуги С. Кричевського гетьман доручив йому керувати 35-тисячним військом [19, 208]. Зважаючи на це, навіть сцена його смерті зображена відмінно від ганебних, як правило, смертей інших козацьких ватажків [19, 208].

Шляхетське походження було тим індикатором, яке визначало ставлення мемуаристів до котрогось з представників козацтва. С. Кричевський не був винятком. М. Ємьоловський, приписуючи

шляхетське коріння і Івану Виговському, покладав на нього надії у заспокоєнні повсталих козаків, аби не розливати більше християнської крові, бо він є «вроджений шляхтич» [10, 219]. На думку автора, на заваді тут стало прагнення влади останнього, який, ставши після смерті Б. Хмельницького опікуном його сина Юрія, збільшував свій потенціал в Україні і «вже її за свою вважав» [10, 221]. Мемуарист дотримувався думки, що саме «шляхетськість» І. Виговського була причиною його наближеності до Б. Хмельницького, зважаючи на здатність керувати військом та інші достоїнства, які приписувались автоматично із шляхетським корінням.

Як бачимо, через приналежність до ворожого табору ватажки козацького війська в мемуарах часто характеризувались як негативні персонажі, свого роду антигерої. При цьому їх виокремлення з маси інших пов'язувалося не з винятковістю характеру, мужністю чи розумом, а зважаючи на їхню жорстокість, зрадливість тощо. За приклад можна навести постаті козацьких полковників Максима Кривоноса, Данила Нечая чи самого Хмельницького і його синів. Ці образи в мемуарах нагадують задушених кров'ю бунтівників і неотесаних селян, які пішли проти закону і змогли підняти руку на керівників, призначених для них Богом. Звичайно, траплялися випадки, коли автори вказували на певну освіченість, обізнаність зі стратегією, дипломатичний хист того ж таки Б. Хмельницького чи інших лідерів козацького війська, але це було часто винятком із правила. Зазвичай такий «лояльний» погляд на речі простежується в мемуарах шляхтичів, які самі не раз перебували на полях битви і могли тверезо оцінювати ситуацію, хоч і не завжди так само тверезо про неї писати.

Джерела та література

1. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. – Л., 1999.
2. Мицик Ю. Визвольна війна українського народу середини XVII століття в світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури // На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – Вип. 1. – С. 110–170.
3. Мицик Ю. Джерела до історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996.
4. Львівська Національна Бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника). – Відділ рукописів. – Ф.5 (Оссолінських). – Од. зб. 189/II (щоденникова книга Марціна Голінського).

5. Освенцима С. Отрывки из дневника . . . , относящиеся к истории южной Руси 1643-1651. – К., 1883.
6. Bariowska M. Bohdan Chmielnicki w pamitnikarstwie polskim lat 1648-1657 // Barokowe przypomnienia i inne szkice historyczno-literackie. – Katowice, 1994.
7. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamitnikach: bohaterowie, fortece, tradycja. – Krakow, 2001.
8. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie. – Krakow, 2002.
9. Chrzęszcz I. E. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświetleniu uczestnika wyprawy łotowskiej i naoczного świadka wypadku // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrewskiego. – Lwow, 1934. – S. 251-267
10. Jemiołowski M. Pamitnik dzieje Polski zawierajęcy (1648–1679) / Opracował Jan Dzikielewski. – Warszawa, 2000.
11. Kuszewicz S. Arma cosacica // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1909. – Т.6. – С.117-248.
12. Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / Z rękopisu wydał K. Wi. Wycicki. – Warszawa, 1853. – Т.1.
13. Latopisiec albo kroniczka Joahima Jerlicza / Z rękopisu wydał K. Wi. Wycicki. – Warszawa, 1853. – Т.2.
14. Жоң J. Pamitnik towarzysza chorągwi pancernej / Opracował Romuald Hreniawa-Szypowski. – Warszawa, 2000.
15. Opisanie Woyny Kozackiej, to jest Buntow Chmielnickiego... // ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф.5 (Оссолінських). – Од. зб. 2028/II. – Арк. 22-27.
16. Stanisława Oświęcimska Dyaryusz 1643-1651 / Wyd. W. Czermak. – Seria «Scriptores rerum polonicarum». – Krakow, 1907. – Т.19.
17. Pamitniki Samuela i Bogusiawa Kazimierza Maskiewiczow (wiek XVII) / Oprac. A. Sajkowski. – Wrociaw, 1961.
18. Pamitniki Filipa, Mihaia i Teodora Obuchowiczow (1630–1707) / Opracowali Henryk Lulewicz i Andrzej Rahuba. – Warszawa, 2003.
19. Radzywiłł A.S. Pamitnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – Т. 3.

Ковальчук Тетяна

ІСТОРИОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА

Одним із найважливіших завдань української історичної науки на сучасному етапі є дослідження наукового доробку визначних учених. Звернення до їхніх історичних поглядів – це об'єктивна потреба часу, яка спонукає до нової й неупередженої оцінки творчого доробку науковців. Важливу роль у цьому контексті відіграв Іван Франко, який упродовж свого життя активно займався дослідженням проблем з історії України. Він, досліджуючи історію, намагався проникнути у суть історичного процесу, в особливості зовнішніх і внутрішніх суспільно-політичних відносин українського народу.

Творчий шлях Івана Яковича Франка розпочався в момент розвитку і панування позитивістської філософії і соціології та поширення марксизму. До марксизму Франко ставився як кожен вчений своєї історичної доби, тобто як до однієї з найпривабливіших для себе соціально-економічних і політичних доктрин, але в контексті багатьох інших, котрі теж мали право на існування. Тому в працях Франка – навіть часів найбільшого захоплення марксизмом, ім'я К. Маркса найчастіше згадується в сукупності інших, також авторитетних для нього мислителів. Ось кілька типових зразків з ранніх творів: Конт, Маркс, Спенсер [12, 79], Рікардо, Маркс, Лассаль [12, 91], Бокль, Маркс, Леббок, Тейлор, Мен, Спенсер, Мак-Ленан [12, 92], Спенсер, Маркс, Тейлор [12, 93]. У 90-х рр. XIX століття відбувається остаточне розходження вченого з марксизмом, спостерігається навіть гостра критика даного вчення. Зокрема у 1899 р. в рецензії на брошуру А. Фарсова «Народники і марксистки» Франко висловлює жаль, що «марксистський соціал-демократизм і з погляду на свої наукові основи, і з погляду на свою політику як партія в Європі близький банкрутства здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії» [8, 73]. Бо на його переконання, «соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [8, 74]. Впершу чергу дослідник різко критикував соціально-політичну концепцію марксизму, і особливо вчення про місце, роль і завдан-

© Ковальчук Тетяна, 2008

ня держави в майбутньому, побудованої за цією теорією, суспільстві [24, 340].

І. Франко, як і марксист, був прихильником формаційного підходу до визначення історичного процесу. Він вважав, що в своєму розвитку людство пройшло через первіснообщинний, рабовласницький, феодальний і капіталістичний лад. Багато цікавих думок висловив дослідник, характеризуючи кожен із названих періодів.

Він заперечував теорію божественного походження людини. Людина, на його думку походить від мавпи. Її формування тривало багато тисяч років. Спочатку кам'яні знаряддя людей були примітивними, згодом вони ставали все більше досконалішими. Особливо велике значення мало відкриття металів. «Аж тоді, – писав дослідник, – коли чоловік заволодів металами, сталася можливою цивілізація, стався можливим перехід від дикого ловецького та печерного стану до рільництва, до стану осілости, до будівництва домів і міст, до творення держав» [24, 320].

На зміну первіснообщинному ладу приходять рабовласницький. На думку Івана Франка, рабство виникає у результаті війн [16, 41]. Але ця думка була помилковою. Історик даючи характеристику даного ладу, наголошує на безправному становищі рабів: «Невільник був попросту річчю в руках власника, що міг його безкарно продати, бити і навіть забити» [20, 36]. Це породжувало масові рухи проти безправ'я та експлуатації.

З рабовласницького ладу розвинувся феодалізм, або як говорить Франко, підданство. В цей період, писав вченого, господарство було натуральним, вся земля в держав вважалась споконвічною її власністю. Найвища влада належала короні, якій підлягали вільні дружинники, шляхта і колишні завойовники. За військову службу вони одержували від корони в користування землю. В сою чергу від них залежали менші дружинники і т. д. Ця система базувалась на «на ґрунті кріпацтва і підданства ремісників та хліборобів» [16, 47]. Франко писав, що при феодалізмі селяни вважались «невідлучною частиною того кусника землі, котрий дається і береться в ленно, вважається немов живим інвентарем, без котрого й земля сама для шляхетського воєнного дружинника, лицаря немає ніякої стійності» [16, 49], тобто цінності. У феодальній ієрархії вище духовенство і монастирі дослідник ставив нарівні зі шляхтою. Міста, на його думку, найчастіше належали короні. Адміністративна й судова влада в них належала бурмістрам і ратним. В містах жили багаті і підневільні робітники, але з часом підневільна

праця була замінена цеховою організацією, де «робітник стогнав під ярмом тисячних обмежень і деспотичних цехових наказів, а майстер визискував його, як міг, товстіючи з його праці» [20, 38]. Існували тут і купецькі гільдії [7, 18].

Феодалізм поступається перед «вільною конкуренцією» – капіталізмом. Франко відзначав, що у різних європейських країнах різні переходи від феодалізму до капіталізму. Капіталізм – це суспільство, в якому існують, з одного боку, «капіталісти, як власники знарядь виробництва, отже господарі промислу, а з другого – трудящий люд, який не маючи знарядь виробництва, не може самостійно виконувати промислу і змушений продавати свої руки господарям» [20, 39]. Продовжуючи характеристику даного ладу, вчений пише: «Величезні багатства з одного боку, зібрані в небагатьох руках, і страшенна бідність з другого боку, що душить мільйони народу. З одного боку неробство, що привикло жити з праці інших і навіть думати не потребує само про себе, а з другого боку тяжка, чорна, нестатна праця, що облуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що інше, крім кавалки чорного хліба. З одного боку пишній розвій науки, штуки та промислу, що витворюють скарби і достатки нібито для всіх людей, а з другого боку, мільйони бідних та темних, що живуть ось тут, обік тих скарбів, не знаючи їх і не можучи користати з них» [24, 322].

Іван Франко під впливом ідей марксизму поділяв думку, що людство в своєму розвитку не зупиниться на капіталізмі. На зміну йому повинен прийти соціалізм [10, 102].

У поясненні питань історії дослідник великого значення надавав економічному факторові. Він вважав, що саме економічний фактор визначає політичний і духовний стан суспільства. Економіка суспільства зумовлює форму державної політичної влади. Царі, королі, президенти – це портрети, символи влади того поділу праці, господарського розвитку, який панує в тій чи іншій країні [4, 102].

Велике значення для кожного історика має розуміння ним історії як науки. В розумінні предмета історії Франко стояв на позиції визнання закономірностей історичних процесів, а головне завдання історичної науки вбачав у вивченні цих об'єктивних закономірностей. Кожен історичний факт розглядався вченим як явище багатозначне, що може бути протрактоване в різних аспектах: із свого позитивного і негативного боку. Франко дотримувався принципу сторонництва (тенденційності) історії, яке він виводив з самої природи історичного знання. Історія є не просто зібрання фактів, відзна-

час вчений, під історією розуміємо дослідження внутрішнього зв'язку між фактами, т. є. таке угрунтування поєдинчих, важливіших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь «сенс», т. є., видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і виключаючи їх» [12, 112].

Саме в цей час серед істориків Європи та Америки були поширені концепції Ріккерта і Віндельбанда, які заперечували закономірності історичного процесу, ці концепції були панівними серед істориків Австро-Угорщини. Отже, як бачимо, Іван Франко у своєму визначенні історії та її завдань не поділяв поглядів прихильників пануючих тоді в історичній наці ідеалістичних концепцій.

Іван Франко перед історичною наукою ставив завдання: «Простежити по можливості цілий ... процес, дивитись як з хаосу неординарних і проривних сил виробляється поступово новий організм, як з давнього життя, що розкладається, народжується нове, як усе життя історичне народів входить у рамки всесвітнього життя і розвою» [12, 113].

Історія – це «наука про життя різних народів, про їх установи, звичаї, побут тощо» [14, 115], – писав І. Я. Франко. Признаючи закономірність суспільного життя, він відстоює необхідність пізнання історичної науки, чим повинна вона займатись.

З таким розумінням історії Франко виступав проти тих істориків, які замість вивчення розвитку і змін процесів та явищ суспільного життя займались теоретизуванням і конструюванням «наукових істин». Дослідник зокрема, критикував М. С. Грушевського, якого він звинувачував у «фальшивих історичних конструкціях» [18, 18].

Зовсім по іншому ставився він до тих історичних праць, в яких події розглядалися в причинному зв'язку. Так, на один історичний нарис Павлика Іван Франко дав позитивний відзив, бо така праця висвітлює і показує події в «органічному, причиновому зв'язку, що не одному видаєсь звичайним і маловажним» [26, 91].

Єдиним вірним науковим критерієм суспільного життя, методологічною настановою для І. Я. Франка був історизм. «Історичну появу трактувати історичною метою, зрозуміти її на тлі часу й місця діяльності, оцінювати її погляди в зв'язку з тими ідеями та поглядами, серед яких вона виросла» [10, 111]. Він говорив, що історичне дослідження повинне базуватися на джерелах, має бути максимально повний опис об'єкта дослідження. Дослідник надавав великого значення вмінню історика користуватися джерелами, необхідністю критичного підходу до них, визначенню їх автентич-

ності і вірогідності. Самі ж джерела Франко поділяв на три групи. До першої групи належали витвори матеріальної культури, до другої – історичні офіційні документи, а до третьої – усні чи писані розповіді про події [8, 67].

Іван Франко виступав проти ідеалізації в історії. Історична наука, на його думку, «ні для кого не вдячна, не знає нічиїх «гарних очей», а знає тільки критику, знає тільки факти» [10, 109].

За переконаннями дослідника, обов'язковою умовою фаховості історичної праці, запорукою її визнання науковим співтовариством є дотримання принципу об'єктивності. Таким чином, він виступав проти суб'єктивізму, проти підтасування фактів для обґрунтування наперед визначених схем, проти тенденційного ігнорування тих фактів, які не вкладались в ці схеми. Ці думки висловлені ним у праці про Остапа Терлецького [15, 151], який у своїх історичних та історико-літературних працях допускав серйозні помилки методологічного характеру. Ось що писав про це Франко: «І коли ново-знайдений факт не підходив під його конструкцію, він або відмовляв йому значення, або силкувався обернути його таким боком, щоб він сяк чи так «надався» йому. Звідси й виходило, що в його історичні праці не самі факти, їх хронологічна черга та генетичний зв'язок, а виклад їх значення та критика їх мотивів і принципів стояли на першому місці. З цього погляду Терлецький був учеником німецьких істориків – суб'єктивістів в роді Роттека, Гервінуса й Шерра, що писали історію не для історичної правди...» [15, 124].

Слід згадати про вимоги І. Я. Франка щодо застосування ним та іншими істориками історико-порівняльного методу. На його думку, дослідник може вдаватися до порівняння лише в тих випадках, коли дане явище своїми конкретно-історичними особливостями відповідає іншому подібному явищу – об'єкту порівняння. Заперечення ж цієї умови зводить історико-порівняльний метод до примітивних поверхових аналогій [7, 12].

У другій половині XIX ст. в історичній науці користувався успіхом погляд про вирішальну роль у розвитку суспільства окремих визначних осіб. При цьому роль простого народу недооцінювалась. Даному питанню історик-дослідник приділяє велику увагу. Він виступає проти тих істориків, які приписували вирішальну роль особам, особливо царям, князям, королям, виступав проти культу особи в історії. Франко писав: «Панувало загальне переконання, що такий чи інший наслідок якоїсь події залежав попросту від того чи іншого настрою якогось володаря, короля, полководця тощо. На-

приклад, думали, що перська держава не упала б, коли б Олександрів Македонському не спало б на думку напасти на неї з кільканадцятьма тисячами солдатів, або, що зовсім не було б другої пунічної війни, коли б не захотілося Ганнібалові її розпочати; або не постала б держава німецька, французька, коли б Карл Великий не завоював, з'єднав і організував різні германські племена. Словом, думали, що монархи, полководці та інші можновладці «роблять історію» [14, 116]. І. Я. Франко вважав, що «... великі королі, полководці і завойовники не тільки не «робили» і «не роблять» історії, а навпаки, історія породила їх самих, тобто, що вони з'явилися внаслідок попереднього розвитку якогось народу, внаслідок його сучасних економічних і політичних умов, і що вони були тільки знаряддям її подальшого розвитку, тільки щаблями, по яких розвиток ішов і іде шораз вище і вище» [14, 117]. Велика людина, історична особа, на думку вченого, є лише «іскрою», яка запалює народ на ті чи інші вчинки. Історик гостро критикував П. Куліша, який зневажливо ставився до народу. Хто сміє робити наклепи на той народ, запитував він, «котрий своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не тратив думки про свободу; ... котрий в своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; ... котрий помимо довговікового гніту і руйнування не затратив почуття своєї людської гідності, не покловився нікому з переможних тиранів?» [5, 29]. Називаючи Куліша «ренегатом» за його люту злобу до народу, Іван Франко писав: «Та й дивна річ, як д. Куліш, історик, міг написати таку нісенітницю» [10, 107]. За такий погляд Куліша на народ, Франко називав його фальсифікатором історії України.

Проте це зовсім не означає, що Іван Франко ігнорував значення видатних осіб. Навпаки, він намагався не применшувати їх заслуг, якщо їх діяльність відповідала інтересам свого народу. На думку дослідника, визначною особою в історії стає той, хто зуміє зрозуміти потреби народу своєї епохи і здійснити їх. Водночас, як зазначає В. Я. Калениченко, І. Я. Франко вважав, що коли історична особа діє всупереч закономірного розвитку суспільства, то вона може до деякої міри загальмувати даний розвиток, але при тому сама ж швидко зійде з історичної сцени [3, 73].

Іван Франко вважав, що велич особи в історії слід шукати в її нерозривному зв'язку з народом. Він зазначав, що народ є твор-

цем духовних і матеріальних скарбів, народ «виробляє шовки і оксамити, найтонші полотна і розкішні мережива, а сам ходить в лахмітті; будує палаци, а живе – в печерах; сіє пшеницю, а з'їдає – висівки» [20, 48]. Франко виступав на захист простого народу, який зазнавав жорстокого гніту поміщиків.

Вивчаючи проблему взаємозв'язку та співвідношення об'єктивних та суб'єктивних чинників в історичному процесі І. Я. Франко був переконаний, що поєднуючи в собі результати навколишніх обставин та ідей з одного боку, та індивідуальних рис характеру – з іншого, особистість здатна активно впливати на перебіг подій [10, 103].

Взагалі дослідник звертає увагу на поєднанні «двох різних історій»: історичного розвитку пануючих і освічених класів [24, 261] – з одного боку, та історії нижчих верств, тобто народних мас, він закликає до вивчення цих двох історій у нерозривному зв'язку, до вивчення взаємин цих двох прошарків населення.

Викликає зацікавлення питання про рушійну силу в історії. Погляди Івана Яковича Франка на це питання зазнали певної еволюції. У 80-х роках він схилився до визнання дії в людському суспільстві закону Ч. Дарвіна про боротьбу за існування, властивого тваринному світу. Але пізніше на грані двох століть, Франко відходить від цієї думки.

Одночасно з виступом проти дарвінізму в «Програмі галицьких соціалістів» виразно звучать його слова про те, що «дотеперішня історія – це історія боротьби класів» [10, 104]. Таким чином рушійною силою історії, Франко вважав – боротьбу між різними соціальними прошарками населення.

Отже, в питанні рушійних сил в історії він не був послідовний. Проте з аналізу минулого і сучасного життя Франко робив висновок про те, за рабовласництва існував антагонізм між рабами і рабовласниками, за феодалізму – між феодалами і кріпаками, за капіталізму – між робітниками і капіталістами.

Досить визначену позицію І.Я. Франко зайняв і в питанні про партійність історичної науки. Дослідник був прихильником вивчення історії не ради самого пізнання явища чи події, а для того, що пізнане приносило користь суспільству. Пізнання заради пізнання не може бути метою науки, бо вона б в такому випадку нікому не принесла користі, а була б «п'ятим колесом у возі людського поступу». Історична наука не є аполітичною, а історик не байдужий спостерігач навколишнього середовища. Він писав, що нас переконують «німецькою метафізичною фразою»: «Історія – наука безпостороння, вона не може втручатися в спори партій, вона мусить стояти над партією» [12,

69]. Проте це практично виключається, бо по перше кожен історик є сином певної епохи, певного народу з певними поняттями і уявленнями, від впливу яких ніхто ще в світі не міг звільнитися. По друге, історія як наука «ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна сказати: се будинок готовий», бо з одного боку, неухильно відбувається процес поглиблення людських знань, а, отже, розширюється можливість детальніше і ґрунтовніше зрозуміти суть історичних явищ, а з другого боку, кожне нове покоління вносить свій вклад у трактування історії. «Історія назавжди стане великим уривком, в котрім тисячні хиби та прогалини мусить доповнювати власний розум, власна логіка і власне чуття історика. А як їх поповнить, се іменно залежить від того, під якими впливами розвивались його розум і чуття. Історія назавжди остається таким будинком, котрий кожне нове покоління в більшій або в меншій мірі перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів» [12, 77]. Історик повинен, так би мовити через «не можу», своєю уявою і розумом «вживатися» і «вчуватися» в життя давно минулих часів, «примислювати» себе до тих історичних обставин, і саме з тією метою, щоб по можливості оцінити їх з точки зору вірогідності інших, ніж тих, що вже були доконані, соціально-економічних, політичних, культурних і просто життєвих змін у суспільстві. І цьому випадку будь-яке стронництво, тенденційність стоять на заваді науково-об'єктивному погляду в історичне минуле [8, 67]. Проте Іван Франко не збивається на суб'єктивістські уявлення, а робить висновок, що обов'язок ученого, який прагне справді об'єктивно вивчати історію, полягає не в тому, щоб приховувати свої методологічні погляди і партійні переконання, а в тому, щоб стати на найбільш перебудову для свого часу точку зору. Франко виходить з того, що на сучасному йому етапі (XIX століття) ця точка зору висуває на перший план сам люд, його економічні відносини, його працю і розвиток, а не царів, князів, попів, як це було характерно для середньовічної історіографії. Вони перестають бути «двигачами історії» [12, 77]

Отже, розглянувши історіософію І. Я. Франка можна зробити висновок, що його погляди розвивались у дусі «народницької» традиції, що склалась в Україні у XIX ст. Значний вплив на дослідника мали марксизм, позитивістська філософія і соціологія. Частково систематизувавши вищезгадані чинники, додавши своє бачення історії як науки, І. Я. Франко створив свій науковий світогляд, власну історіософію.

Джерела та література

1. Брагінець А. Філософські та суспільно-політичні погляди Івана Франка. – Львів, 1956.
2. Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів, 1955. – 196 с.
3. Калініченко В. Я. Погляди І. Франка на роль народних мас і особи в історії // Наукові записки державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – т. XV. – вип. 8. – К., 1956.
4. Климась М. Світогляд Івана Франка. – К., 1959.
5. Коваленко Л. А. Історичні погляди І. Я. Франка // І. Я. Франко як історик України. – К., 1956.
6. Коваленко Л. Історичні погляди І. Я. Франка // І. Я. Франко як історик. – К., 1956. – С. 3–33.
7. Кравець М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971.
8. Мазепа В. Історіософські ідеї Івана Франка // Київська старовина. – 2000. – № 1, 2, 3.
9. Масненко В. Іван Франко як історична постать у сучасній українській історіографії (огляд ювілейних видань) // Франківські читання. Збірник статей. Черкаси, 2007. – С. 154–158.
10. Спицький В. Є. До питання про історичні погляди І. Я. Франка / Наукові записки державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – т. XV. – вип. 8. – К., 1956.
11. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956.
12. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 76–139.
13. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Збір. творів: У 50 т. – Т. 41. – К., 1984. – С. 194–470.
14. Франко І. Наука і її становище щодо працюючих класів // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956.
15. Франко І. Остап Телецький. Спомини і матеріали // Збір. творів: У 50 т. – Т. 31. – К., 1981. – С. 147–161.
16. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Збір. творів: У 50 т. – Т. 47. – К., 1986. – С. 7–122.
17. Франко І. Поза межами можливого // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. – К., 1956.
18. Франко І. Причинки до історії України-Русі. – Львів, 1912.
19. Франко І. Про Ватікан, унію та католицизм. – К., 1981.
20. Франко І. Про працю // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 6–54.
21. Франко І. Чого ми хочемо? // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 246–168.
22. Франко І. Що то була панщина? // Збір. творів: У 50 т. – Т. 47. – К.,

1986. – С. 219–247.

23. Франко І. Студії над українськими народними піснями. – Т. 1. – Львів, 1913. – 532 с.

24. Франко І. Що таке поступ? // Збір. творів: У 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 300–348.

25. Шевченко С. М. Исторические взгляды И. Я. Франка: Автореф. ...дис. канд. ист. н. – К., 1969.

26. Шевченко С. І. Я. Франко про значення фактів в історичному дослідженні // УДЖ. – 1966. – С. 62–71.

Віктор Павлюк

ПРОБЛЕМА ЕЛІТИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ В. ЛИПІНСЬКОГО

Важливою проблемою українського державотворення є питання формування і розвитку національної еліти. Аналіз нашої історії дає підстави стверджувати, що однією з головних причин поразки національно-визвольних змагань, втрати державності, політичних катаклізмів є відсутність добре організованої і авторитетної групи національних провідників. У праці «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський зазначає, що всім державам, незалежно від форми політичного устрою, притаманно існування влади та провідної верстви, як носія влади. Провідну верству автор називає також «аристократією», але це поняття він не обмежує лише старими аристократичними родами, а поширює його на всі панівні групи [5, 83]. В. Липинський, спираючись на концепції еліт італійських мислителів Г. Моски та В. Паретто, вважав, що до аристократії повинні належати найкращі представники нації, сильні та авторитетні, незважаючи на соціальне походження та майновий стан. Саме існування національної аристократії, на думку дослідника, є вирішальною умовою відродження української держави. Аристократія – група найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що вони в даний момент є організаторами, правителями і керманічами нації [4, 131].

Автор підкреслив тотожність цього терміна з поняттям «еліта», яке вкорінилося в той час у західноєвропейській літературі [11, 178].

Таке тлумачення Липинським аристократії дає привід для порівняння поглядів українського мислителя та іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гасета, який виводив походження аристократії з «психічної привабливості» найкращих людей. Липинський в «Листі до братів-хліборобів» використовує нову дефініцію «провідна верства», якою витісняється попереднє поняття, але зміст при цьому не змінюється [11, 179].

Аналіз елітарної концепції Липинського свідчить, що центральне місце в ній посідають такі категорії, як аристократія, нація, тра-

© Віктор Павлюк, 2008

диція. Він зважав на те, що ні етнографічна маса людей, ні її тип і характер, ні мова і окрема територія самі собою не творять нації. Це робить найбільш активна група серед цієї етнічної маси – аристократія. Саме вона, на думку вченого, стоїть на провідних позиціях у формуванні національної ідеї, розвитку соборних політичних цінностей, на основі яких виникає і змінюється нація. Еліта керує нацією, творить культурні, моральні, політичні та духовні цінності, якими потім володіє ціла нація. Ця провідна верства є носієм об'єднуючого принципу. Без матеріальної сили та морального авторитету немає і не може бути нації. В системі поглядів Липинського саме ці категорії є основними ознаками аристократії незалежно від конкретно-історичних умов. Автор вважає, що «матеріальна сила» аристократії полягає у володінні «технічними засобами війни, оборони та економічної продукції» (земля, фабрики, машини). Серед них особливе місце посідає володіння землею, яку дослідник розглядає як реальну основу «матеріальної сили», але не грішми. Грошове багатство, вважає Липинський, ослаблює і розкладає кожну національну аристократію (це твердження особливо актуальне для сучасної України). Розклад лордів, юнкерів, патрициїв, самураїв – все йшло в парі з їх непомірним грошовим збагаченням; грошове збагачення звільняє від жертв, ризику і праці [4, 139].

Відповідно, інтелігенція не може організувати націю та правити нею. Липинський висловлювався проти міської традиції і шукав опори в аграрних структурах. Орієнтуючись на культуру села, він намагається спертись саме на культуру, на найвище, що давала аграрна цивілізація. Це орієнтація на аристократію духу, на тих людей і ті соціальні групи, що втілюють і реалізують найвищий військово-політичний і культурний досвід аграрної цивілізації [7, 49].

Липинський зазначає, що хлібороб і його земля є єдиним цілим. Цей зв'язок є визначальною рисою української ментальності. А в процесі історичного розвитку відбувалося формування двох протилежних типів хліборобів. Перший – «Vita maxima», об'єднав у собі найкращих представників нації – людей сильних, активних, аристократичних і благородних не за походженням, а за духом, які найвищим благом для себе вважають служіння народу. Тільки з представників цієї верстви може бути сформована в Україні нова еліта [2, 74].

Липинський зводить роль інтелігенції в політичному житті до критики або організації опозиції національній буржуазії. В системі поглядів дослідника інтелігенція є джерелом політичної руйнації

суспільства, в кращому разі їй відводиться роль фахово-освічених помічників аристократії [11, 180; 4, 145]. Однак пізніше Липинський підкреслював, що тогочасна «непродукуюча інтелігенція» спроможна правити «примітивними націями» [11, 180].

В.Липинський обґрунтував і необхідність постійного оновлення національної аристократії, оскільки для модернізації нації потрібні нові організатори. В період революційних перетворень 1648-1657рр. соціальною основою піднесення українства, за Липинським, була козацька верхівка, тодішня еліта українського суспільства. У творенні нової козацької аристократичної верстви відіграв вплив і приклад Б.Хмельницького. Останній, на думку дослідника, постає як ідеал, модель, яку наслідувала нова еліта. Козацька старшина набула шляхетних етичних рис: скромність, дисциплінованість, послух, безмежна, фантастична відданість державній українській ідеї [6, 70].

Український аристократичний клас згуртувався і сформувався навколо особи гетьмана, а одночасно йшов процес об'єднання українських земель в єдине державне утворення. Діяльність гетьмана і козацької верхівки спричинила глибокий злам у свідомості народних мас, які визнали гетьмана законним володарем України.

Політичні заходи Б.Хмельницького, спрямовані на залучення на бік козацтва шляхтичів, «етнічних русинів, але політично поляків», Липинський оцінює як найголовніший здобуток гетьмана у внутрішній політиці, бо на думку «створити нову, одним духом національним споєну міцну українську аристократичну верству – це було завдання, без виконання якого не тільки існування козацької держави, але й існування самої нації української не було можливе» [10, 101].

Одним із найважливіших елементів політичної думки В.Липинського було переконання, що шляхта, котра століттями проживала на українських землях, повинна перейняти українську культуру і свідомість, щоб стати однією із еліт українського народу і присвятити себе ідеї створення незалежної української держави. У роботі «Шляхта на Україні: її участь в житті українського народу на тлі його історії» (Краків, 1909), проникнення у свідомість української шляхти поняття про свою політичну інтегрованість до структур Речі Посполитої Липинський оцінює негативно, як втрату національної самоідентифікації. «Український шляхтич наподобнюючись мовою і всією зовнішньою культурою до чужинецьких зайд, ставав для свого народу представником іншої, чужої культури, чужої національності, з місцевого громадянина, пов'язаного тисячами ниток із своєю землею “зем'янина” він спокволу ставав на тій своїй землі тільки

колоністом» [10, 99]. Одночасно автор наголошував, що поляки повинні своїми розумовими і матеріальними силами, які великою мірою нагромадили в Україні, підтримувати місцеву культуру краю і всього народу, культуру, котра може бути тільки українською. Далі Липинський зазначає, що українська культура не є чужою для поляків, бо значну її частину, витворену протягом багатовікового життя на цій землі, ми носимо в собі. Тому, на думку автора, обов'язок поляків повернути українцям нагромаджений капітал, який створений народним зусиллями і народною працею [12, 78].

В першому номері “Przegląd Krajowy”, Липинський наголошував, що ті поляки, які не втратили зв'язку зі своїм краєм, прагнуть досягнення кращого майбутнього для нього, що не можливо без всебічного розвитку українського люду [3, 70].

Водній із останніх історичних робіт “Україна на переломі” (1920 р.) Липинський розкриває картину Визвольної війни як руху, від “козацького автономізму” до “унезалежнення України”. На думку автора, це стало можливим завдяки політичному перевороту, привнесеному до козацького середовища українською шляхтою, політично підготовленим, озброєним державною традицією класом, який разом із представниками козацької старшини з низів витворив нову провідну верству нової держави, а остання сформулювала нові державницькі завдання, спростувавши уявлення про українців, як народ, що нездатний до державотворення [10, 100-101].

В.Липинський вважав, що процес українського державотворення відбувався до тих пір, доки був гетьман. Смерть Б. Хмельницького привела до гірких наслідків: розколу соціальної, матеріальної, моральної основи державності – української аристократії, руйнування організаційного центру [6, 76].

З новою силою спалахнули протиріччя між західною та східною орієнтаціями. Самовизначення України, на думку Липинського, полягає не у виборі альтернативи “або Схід, або Захід, а в пошуку українським політичним класом власного шляху” [4, 325].

«Основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра . . . , а інший, витворений віками устрій політичний, інший . . . метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства – тих, хто править до тих, ким правлять. І тільки опираючись на цю різницю політичну, тільки під політичними, а не під культурно-національними чи соціальними числами, можна від Москви відділити Київ і можна в окремій державі Українській перетворити малоруське плем'я в українську На-

цію» [4, 325]. В. Липинський поділяє всіх людей з державного погляду на три основні типи: войовники-продуценти, войовники-непродуценти, продуценти і непродуценти-невойовники. Виходячи з цієї класифікації Україна може бути збудована продуктивною працею усіх трьох груп. Тому, ні демократія, яка є необмеженою владою невойовників, ні охлократія, яка є необмеженою владою войовників-непродуцентів над невойовниками і войовниками-продуцентами для побудови української держави не надаються. Тільки класократія, на думку Липинського, яка дає змогу гармонійної політичної співпраці всіх цих груп – є тим методом, за допомогою якого може бути збудована українська держава [4, 553].

Суть класократії лежить в існуванні серед нації настільки сильних і настільки здатних до самоорганізації матеріально продукуючих войовників і настільки добре організованих і авторитетних їхніх духовних провідників-інтелігентів, щоб вони могли придбати для своєї матеріально й політично організуючої праці моральний авторитет серед мас. Саме класократичний метод організації держави, підкреслює Липинський, відрізнятиме нас від охлократично-дикої Москви і демократично-анархічної Польщі самою системою нашої державної організації [4, 503-533].

В таких умовах висувається новий тип національної аристократії. Функції правлячої верстви не бере на себе ані каста, ані декласована інтелігенція – лише верства організаторів, що персонально зв'язані з різними галузями праці і духу: думки, землі, верстату і обміну. Виділяється ця аристократія шляхом внутрішньої селекції з кожної професійної групи. І така класократична аристократія, підкреслює автор, не може гнобити суспільство, бо вона є його органічною частиною. Складена з творчих організуючих сил нації вона покликана не тільки правити, а й удосконалювати працю і організацію громадянства. Зв'язана з усіма галузями праці, вона потребує постійного припливу свіжих, активно-творчих сил. Для перемоги класократії, потрібно, щоб серед даної нації існував один основний найсильніший клас, організаторські, войовничі елементи якого були б в силі не тільки свій клас зорганізувати, а ще й не допустити власними силами до охлократичного захоплення влади войовниками-непродуцентами, а з другого боку не допустити демократичну розгнужданість, оте інтелігентське “народо-репрезентативне” дурисвітство і свободолюбиву анархію [4, 554].

Аристократія є суспільно-політичним ладом, де активна меншість проходить до влади через об'єднання найкращих представників

різноманітних станів і класів, що утворюють суспільство. Аристократія – це чинник динамічний, який сам себе формує і виправдовує своє право на існування, постійно відновлюючи себе в житті держави шляхом залучення до правлячої ролі нових представників різних класів і груп [9]. Рушійною силою суспільного розвитку є провідна верства, яку Липинський характеризує через сталість та динаміку, стани організаторів та організованих. Організатори є активною меншістю, організовані – пасивна більшість. “Перетворення пасивного, несвідомого колективу в організовану свідому націю виконує активна меншість, яка завдяки своїй матеріальній і моральній силі висувається на чоло нації і творить оці динамічні – матеріальні і духовні – громадські вартості, що потім переймаються цілою пасивною більшістю нації, об'єднуючи її весь часв один суспільний, свідомий себе національний організм” [4, 185].

Якою ж є сьогоднішня політична еліта України? Виходячи з концепції еліт В. Парето, то в сучасній Україні домінує такий тип еліти як “лисиці”, які в умовах нестабільності діють шляхом обману, політичної маніпуляції, хитрощів. Українська еліта замість служіння своєму народові, державі на перше місце ставить корпоративні, власницькі інтереси. А неузгодженість дій еліти посилює федералістські, розкольніцькі настрої та тенденції, а відтак ставить під загрозу національну єдність держави.

Усій українській еліті нині бракує державницької відповідальності за свої практичні дії політичної культури. В. Липинський наголошував, що політична культура – це глибоке усвідомлення елітою не просто класового, а національного інтересу, що активна творча діяльність з його реалізації полягає в служінні своїй державі та здобутті політичної влади. Тоді як для багатьох представників нинішньої української еліти здобуття влади є самоцілью, егоїстичним, а не державно-національним прагненням. “Нова” еліта в сучасній Україні так і не з'явилася. Всі сфери суспільного керуються переважно колишніми компартійцями, з радянським тоталітарним мисленням, які і завели країну з величезними потенційними можливостями в глухий кут.

Джерела та література

1. Вільчинський Ю. В'ячеслав Липинський – до української нації через українську державу // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Ред. Ярослав Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – С.91-96.

2. Гук О. До питання про політичні еліти (З історії української суспільно-політичної думки першої половини ХХ ст.) // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. Випуск 5. – Львів, 2004. – С. 73-80.

3. Дильонгова Г., Філіпович М. Вацлав Липинський – співзасновник і редактор “Przeglądu krajowego” (1909-1910) // В’ячеслав Липинський. Історик. – В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Ред. Ярослав Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 68-73.

4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954 (фотодрок).

5. Лисяк-Рудницький І. В. Липинський (історик, політичний діяч і мислитель) // Сучасність, червень 1964. – С. 83-90.

6. Масненко В. Історичні концепції М.С. Грушевського та В.К. Липинського. – К.; Черкаси, 2000.

7. Попович М. В’ячеслав Липинський і український консерватизм / В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Ред. Ярослав Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 49-53.

8. Потульніцький В. В’ячеслав Липинський – політолог. // В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Ред. Ярослав Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 103 – 114.

9. Пояркова Т. Український соціум в концепціях В’ячеслава Липинського / <http://www.cdrp.iatp.org.ua/material/legacy/lipinskyi.html>

10. Яковенко Н. Gente Ruthenus Natione Polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В’ячеслава Липинського // В’ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Ред. Ярослав Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – С. 97-102.

11. Ясь О. Архітектоніка та техніка викладу “Листів до братів-хліборобів” // Молода нація. – № 4. – 2002. – С. 178-189.

12. Lipinski W. Szlahta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego. – Krakow, 1909.

Віталій Яремчук

ОФІЦІЙНА ДОКТРИНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У СЕРЕДИНІ 1930-Х – СЕРЕДИНІ 1950-Х РОКІВ: ЗМІСТ І СУТНІСТЬ ПАРТІЙНИХ НАСТАНОВ

Питання про те, як народжувалася „на уламках” національної парадигми української історії, в свій час обґрунтованій Михайлом Грушевським, радянська схема „історії УРСР”, не належить до недостатньо вивчених. З серйозним рівнем фактологічної і теоретичної аргументації воно розглянуте, зокрема, в працях С. Величенка [27] і особливо написаних на підставі залучення багатьох невідомих раніше дослідникам джерел студій Н. Юсової [23; 24; 25]. Названі вище і не названі науковці сходяться на думці, що радянська версія повторювала в значній мірі „звичайну” схему (з вкрапленнями елементів марксистської історичної ідеології) і що вона набула легітимності впродовж середини 1930-х – середини 1950-х рр., остаточно оформившись в “Тезах про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654 – 1954). Схвалених ЦК КПРС” (вперше опублікованих в “Правде” 12 січня 1954 р., містили 21 тезу) [22] (надалі – “Тези” 1954 р.). Втім, в історіографії головна увага звертається на внесок професійних істориків СРСР у формування в 1930-і – 1950-і рр. нових, російськоцентричних підходів до висвітлення минулого України. Що стосується політико-ідеологічного аспекту даної проблеми, який уявляється все ж визначальним (адже ніхто не заперечує, що історики СРСР, формулюючи нові позиції, свідомо виконували політичне замовлення з боку сталінського керівництва), то він осмислений, гадаємо, без належної повноти (якщо йдеться про мінливі політико-ідеологічні чинники, які впливали на історичний гранднарратив), а то й незадовільно (маємо на увазі партійні документи, які містили основні положення схеми і власне й визначали спосіб писання української історії). Так, зовсім не проаналізовано “сталінський підручник” “Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс” [9] (надалі – “Короткий курс історії ВКП(б)”) як один з головних „символів віри” при висвітленні питань історії України. З огляду на канонічне значення

© Віталій Яремчук, 2008

„Тез” 1954 р. для підрадянської історичної науки, а також на їх стереотипно негативну оцінку в сучасній історіографії (за винятком хіба С. Величенка та Я. Калакури, які відзначили певну роль „Тез” для конструювання ревізійністських образів України в історичній науці УРСР [27, 60; 11, 326 – 330]) необхідним виглядає ретельне занурення в ідейне поле цієї партійної настанови. Отож, в цій розвідці спробуємо надолужити ці, на наш погляд, прогалини.

На загальну думку дослідників, починаючи з середини 1930-х рр. правлячим в Радянському Союзі режимом було взято на озброєння консервативний – з погляду класичного марксизму – метод управління суспільством – державно-патріотичний підхід, що дезавував в політичній та ідеологічній сферах класовий принцип [див. докл.: 7, 77 – 80; 5, 239 – 243]. За словами Р. Лінднера, партійні ідеологи за національним пафосом відкрили мобілізаційний потенціал, що було не під силу зробити абстрактній теорії марксизму [14, 376]. Одночасно з тим замість інтернаціоналістського принципу “регулювання” національних відносин в СРСР, властивого для 1920-х рр., утверджувалась своєрідна ієрархія націй на чолі з російською, держава почала все більше ототожнювати себе з дореволюційною Російською імперією, а в ідеологічному дискурсі і суспільній свідомості стрижневий для радянської національної політики концепт “дружби народів” як тісних, але рівноправних і партнерських відносин в минулому і сучасному витіснявся, особливо у післявоєнний час, ідеєю про місіонерство та провідництво з боку “великого російського народу” [14, 156; 3, 29 – 47]. Такий курс означав прискорену реалізацію генеральної стратегії комуністів на створення єдиної радянської спільноти з єдиною національною ідентичністю. Водночас, як показують сучасні дослідження [7; 5], попри відомі репресивні заходи, сталінське керівництво зовсім не намагалося повністю асимілювати неросійські народи СРСР – навпаки, цим народам надавали різні можливості виражати свої етнічні особливості. Таким чином, навіть в сталінські часи національна політика режиму не була однозначно нівеляційною, а радше суперечливою, що позначилось відповідним чином й на політиці історичної пам’яті.

Ключова роль в обґрунтуванні зазначеного повороту в національній політиці відводилась історичній науці. Історики повинні були показати глибоку історичну вкоріненість (та, відповідно, закономірність і правильність) практики міжнаціональних взаємин в СРСР і національної політики сталінського керівництва і з цієї метою притаманними їм методами звести (синтезувати, підпорядкувати) націо-

нальні історичні образи і міфології до загальноросійського знаменника. Цьому завданню насамперед відповідало запровадження у середині 1930-х рр. наукової і навчальної дисципліни, методологічні засади яких напрацьовувались під безпосереднім керівництвом Й. Сталіна, під назвою “Історія СРСР”. Остання розумілася, по-перше, як історіографічна проекція “дружби народів Радянського Союзу” на всю їхню попередню історію – таким чином демонструвалася “спільність історичної долі” народів СРСР, що ніби засвідчувала історичну виправданість їх об’єднання в межах єдиної унітарної держави. По-друге, вже з самого початку “Історія СРСР” розглядалася не як сума рівноправних частин – історій союзних республік, вона бачилася органічним процесом, в якому до стрижня – історії Росії – прилаштувалися, аналогічно до колишньої царистської “звичайної схеми”, історії неросійських народів. За спостереженнями С. Величенка, у чотирьох випадково відібраних ним “Історіях СРСР”, що виходили між 1939 і 1980 роками, неросіянам присвячено не більше 30 відсотків тексту [27, 25].

Подібним чином переписувалась історія українського та інших неросійських народів. У випадку української історії у другій половині 30-х – на початку 50-х рр. під пильним наглядом влади було вироблено низку концепцій і поглядів, які відповідали ідеологічним пріоритетам режиму. Історики України пристосовувались до історіографічних нуртів (напрямок яких визначався в Москві) і самі брали участь в переписуванні минулого під диктовку партійних вождів (зокрема, К. Гуслистий та М. Петровський).

Головними ж для них були чітко сформульовані партійні директиви. “Еталоном” [19, 33] для інтерпретації історії України кінця XIX – першої третини XX ст. слугував “Короткий курс історії ВКП(б)”. Роль головного орієнтира, який задавав – аж до появи більш детальних “Тез” 1954 р. – загальний напрямок офіційного бачення української історії, відіграла постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” [17], яка увінчала розгромну ідеологічну кампанію, проведену під прапором “розвінчування буржуазно-націоналістичної школи М. Грушевського”.

У постанові 1947 р. стверджувалась хибність наслідування концепції “буржуазно-націоналістичної історіографії”, ідейними батьками якої називалися В. Антонович і М. Грушевський, якої, мовляв, притримувалися українські історики в низці узагальнюючих праць, виданих в роки війни. Фактично цим приписом заперечу-

вався не тільки спосіб “розгляду історії України ізольовано від історії інших народів” – було дискредитовано цілу українську історіографічну традицію, на творчість кращих представників якої спиралися автори згаданих досліджень. Натомість містилась вказівка “розглядати історію України у тісному зв’язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу”. Йшлося про “єдність походження та історичну спільність українського, російського та білоруського народів”, про те, що “український народ в своєму історичному розвитку в основному пройшов такі ж етапи і періоди, котрі пройшли російський, білоруський та інші народи Радянського Союзу”, про необхідність висвітлення в працях з історії України “найважливіших фактів і подій з історії Росії, Білорусії, Грузії та інших народів Радянського Союзу, які мали величезний вплив на історичний розвиток України” [17, 81 – 83]. Отже бачимо в постанові наголос на єдності історичної долі народів СРСР, передусім, східнослов’янських, ще за багато століть до виникнення “першої у світі соціалістичної держави”, однак помітно, що особлива роль російського чинника ще поки не акцентувалася. Вимога притримуватися класового аналізу в документі висловлена значно скромніше, ніж вимога враховувати місце національного фактору (“історія України є, передусім, історією боротьби класів, боротьби селян проти феодалів, робітників проти буржуазії”) і фактично має тут “допоміжний” характер – поставлена для того, щоб спонукати “українських радянських істориків до кінця викрити антинаукову реакційну “теорію” українських націоналістів про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому”, себто, щоб знову ж таки посилити аргументацію значення “тісного історичного зв’язку” між народами СРСР [17, 82].

Текст постанови схематично накреслив і основні концепції, які мали забезпечити історичними аргументами загальну історіософію майбутньої “науково обгрунтованої, марксистсько-ленінської “Історії України», підготовка якої була визначена як головне завдання колективу Інституту історії України. Безапеляційно вказувалось на те, що “Київська Русь була колискою трьох братніх народів”, що “визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. була передусім боротьбою селянських мас проти польських загарбників і взагалі проти феодалного гніту” і “у зв’язку з цим [радянські історики] зобов’язані показати видатну роль Богдана Хмельницького, який, придушуючи особливо велику українську феодалну знать, що орієнтувалася на Польщу, очолив боротьбу народних мас за

знищення польського гноблення та забезпечив, завдяки визвольній війні, об’єднання українського народу зі своїми братами – російським і білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення” [17, 81]. Період з другої половини XIX ст. слід було висвітлювати через призму “виникнення і розвитку робітничого руху на Україні як складової частини загальноросійського соціалістичного руху робітничого класу”, “поширення марксизму-ленізму” і утворення та діяльності більшовицької партії. Трактуючи події 1917 – 1945 рр., “необхідно було показати, що в період Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни українська буржуазно-націоналістична контрреволюція спільно з російськими поміщиками і капіталістами, за активної підтримки інтервентів намагались повалити радянську владу на Україні, а український народ перетворити в рабів німецьких імперіалістів”, що “партія більшовиків та її вожді Ленін і Сталін викрили та силами українських робітників і селян, при допомозі робітничого класу всіх народів Радянського Союзу, розгромили українських націоналістів і забезпечили встановлення і зміцнення радянської влади в Україні, розквіт господарства і культури Української РСР”, нарешті, що “тільки завдяки керівництву з боку більшовицької партії і особисто товариша Сталіна, в період Великої Вітчизняної війни [...] були розгромлені німецько-фашистські загарбники, а разом з ними й їхні лакеї – українсько-німецькі націоналісти” [17, 83 – 84].

Отже, в тлумаченні останніх 80-и років української історії укладчі постанови фактично вимагали спиратися на “Короткий курс історії ВКП(б)” (втім, цього вони не приховували й номінально – див. пункт 3 резолютивної частини документу [17, 85]) і концепцію війни 1941 – 1945 рр., яка напрацьовувалась під керівництвом Сталіна в 1940-і – на початку 1950-х рр. Серед головних положень “катехісису більшовизму”, які впливали на офіційне бачення недалекого українського минулого, було зведення громадянської історії до історії більшовизму, апологетика Леніна і, особливо, Сталіна, ідея про постійно переможний, безкризовий розвиток та безпомилкову діяльність партії та цілковите заперечення щонайменшого значення небільшовицьких організацій, розуміння історії партії як історії внутрішньопартійної боротьби проти “антипартійних” “ухилів” та діячів, ігнорування національних рухів в Російській імперії і зведення розмаїття подій 1917 – 1918 рр. до переможної “Жовтневої революції”, тлумачення “іноземної інтервенції і громадянської війни

1918 – 1920 рр.” навколо “трьох походів Антанти” (“похід Колчака”, “похід Денікіна”, “війна з панською Польщею”), інтерпретація “колективізації” як переможної і успішної “революції згори”, яка заклала підвалини ефективного сільського господарства – остаточної ліквідації в СРСР “експлуататорських класів”, сталінська теза про „перемогу соціалізму в СРСР” на кінець т. зв. „другої п’ятирічки”, тобто до 1937 р. [див., насамперед: 9, 3 – 5, 210 – 211, 232, 261 – 262, 281, 309, 331 – 339; також див.: 21, 240 – 273].

“Короткий курс” жорстко і чітко визначив періодизацію історії партії, якої повинні були притримуватись і дослідники громадянської історії. Періодизаційна схема “післяжовтневого” етапу базувалась на фетишизації партійних директив та виступів Сталіна, а не на реальній історії країни, навіть в її специфічно сталінському зображенні. Саме тому вона містила період “боротьби за індустріалізацію” (1926 – 1929 рр.), хоча в той час остання фактично ще не проводилась; період “боротьби за колективізацію сільського господарства” (1930 – 1934 рр.) співпав з роками найбільш інтенсивного розвитку індустрії [21, 247].

Офіційне уявлення про місце і значення України в нещодавній війні відповідало її виробленій під диктовку Сталіна концепції. До її основних рис належали тези про всенародний, визвольний, справедливий характер війни з боку СРСР (що знайшло вияв в закріпленні її найменування як “Великої Вітчизняної”), про віроломність і несподіваність нападу Німеччини на СРСР і чисельну перевагу німецької армії над радянською в бойовій техніці та живій силі як головні причини поразок Радянського Союзу в 1941 – 1942 рр., замовчування існування секретного протоколу до “пакту Молотова-Ріббентропа”. Перемога трактувалась як плебісцит на користь влади. Зокрема, вона розглядалась як торжество соціалізму в СРСР, переконливе свідoctво його переваги над усіма іншими системами, що існували в світі; перемога – це, мовляв, тріумф КППС, її генеральної лінії, методів керівництва країною в мирний час і у роки війни, це демонстрація правильності “ленінсько-сталінської” національної політики, ідеології “міцної дружби і братерського співробітництва народів”, яка здолала “людиноненависницьку ідеологію фашизму”. Нарешті, перемога – це тріумф особисто Сталіна, “вождя світового пролетаріату”, “геніального полководця всіх часів і народів”. Серед приписів, які слугували меті звеличування політичних та військових якостей Сталіна, була й концепція “актив-

ної оборони”, що дозволяла представити важкі поразки перших двох років війни як складову частину глибокодумних та блискуче досягнутих перемог [21, 274 – 315].

Для офіційного бачення історії України важливе значення мали результати інспірованої владою в 1950 – 1952 рр. дискусії про взаємини між імперським Центром і національною периферією в дореволюційній Росії, яка відбувалася на тлі небувалого домінування великоруської ідеї, яка, починаючи з 1947 р., буквально заповонила суспільство, культуру і науку [3, 43]. В її ході остаточно утвердилась владна позиція щодо приєднання неросійських народів до Росії та національно-визвольних рухів, спрямованих проти російського панування. Загарбання імперією Поволжя, Середньої Азії, Азербайджану, Вірменії почало тлумачитись як величезне благо для цих країн (хоча і далі, суто формально, визнавалась реакційність і колоніальний характер політики самодержавства стосовно національних окраїн і ніхто не ставив під сумнів ленінську тезу про “Росію – тюрму народів”), а національно-визвольні рухи народів Кавказу і Середньої Азії проти царизму вже оцінювались як реакційні, а подекуди (рух Шаміля) – й інспіровані іноземними державами [4, 494 – 497]. Попри те, що прямо в цій дискусії про інтерпретацію підпорядкування України Росією та український національний рух не йшлося, і формально до появи “Тез” 1954 р. зберігалась чинність формули, запровадженої в 1937 р., про акт 1654 р. як “найменше зло”, було визначено й загальний напрямок трактування українського контексту цих проблем.

Зручною нагодою і, одночасно, приводом для оприлюднення напрацьованих під керівництвом “історичного фронту України” історіографічних директив у вигляді стрункої системи стала підготовка до відзначення 300-річного ювілею Переяславської угоди. В арсеналі пропагандистських методів обробки громадської думки чільне місце посіли “Тези” 1954 р., підготовка яких розпочалася за розпорядженням головного партійного ідеолога М. Суслова в середині 1952 р. і базувалася, в основному, на добровільно-примусовій ініціативі українських істориків з наступним редагуванням “московських бояр” [6, 271; 25, 119 – 120; 2, 10 – 11]. Однак опубліковані вони були, та й сама гучна “переяславська” кампанія відбулася, вже за дещо інших суспільно-політичних обставин, що наклали певний відбиток на їх зміст – в березні 1953 р. помер радянський диктатор, розпочалася хрущовська “відлига”.

Якщо скористатися метафорою І. Лисяка-Рудницького, то полі-

тика нового союзного керівництва стосовно України була “новою старою” [цит. за: 16, 58]. З одного боку – припинилась практика постійних ідеологічних проскрипцій та фізичних репресій, було розпочато реабілітацію їхніх жертв. Необхідність розширення соціальної бази режиму, насамперед, за рахунок врахування інтересів партійно-державної бюрократії та інтелігенції республіки, шляхом заспокоєння національних почуттів і задоволення національних потреб більш широких груп українства, знехтуваних в сталінські часи, спричинила призупинення тотальної русифікації освіти, започаткування курсу на просування національних кадрів в республіці і висунення в центральне політично-управлінське середовище великої кількості українців і вихідців з України, здійснення акцій престижно-символічного характеру (на кшталт передачі УРСР Кримської області чи укладення республікою договору про співробітництво з Польщею в культурній сфері) [див.: 16, 59]. Хоча таке загравання Москви з Києвом не могло зовсім не позначитись і на інтелектуальних конструкціях, які освячували радянську національну політику, проте зовнішня її лібералізація не означала зречення від фундаментальних її ідеологічних принципів – ідей російської винятковості та “злочинної сутності” українського буржуазного націоналізму”. Аналогічно припинення масових репресій помітно не відобразилось на оцінці історика Сталіна в нещодавньому минулому. Зокрема, в центрі уваги істориків СРСР після прийняття ЦК КПРС в 1953 р. постанови “П’ятдесят років Комуністичної партії Радянського Союзу (1903 – 1953)” опинилися її положення про “культ особи” і необхідність його викорінення, про “дотримання колективності керівництва”. Але проблема “культу особи” тоді ще не пов’язувалась з іменем Сталіна, більше того – вона висвітлювалась так, ніби головним борцем з культом був сам його основний творець [20, 246 – 247].

Таким чином, “Тези” 1954 р. з’явилися на тлі послаблення політики централізації, відмови від відверто репресивних методів “регулювання” національних відносин і водночас – успадкування ідейних (зокрема, історіографічних) підвалин пізньосталінської політики щодо України. На наш погляд, саме таке розуміння соціокультурного контексту цього доленосного для української історіографії документу дає “код” для його адекватного “розшифрування”.

21 теза партійного канону вперше подавала не тільки узагальнений, однак і детальний виклад всього перебігу історії України – як його розуміли у той час кремлівські “ляльководи”. Директивний документ, який іменувався “Тезами”, ніби за визначенням не мав

потреби аргументувати фактажем – і не аргументував – свої оціночні положення та інтерпретації, більшість яких була голосливою. Провідна його ідея – твердження про виняткову роль, “величезне значення дружби з великим російським народом” на всіх етапах українського минулого, логічно доповнена положенням про появу “на історичній арені” ще одного базового чинника – “найреволюційнішого в світі російського пролетаріату і його бойового авангарду – Комуністичної партії”, що “мала вирішальне значення для дальшого розвитку російського, українського і всіх інших народів Росії” [22, 14, 23]. Виняткове місце росіян випливало з їхньої незбагненої, не проясненої в тексті “величі” (тобто в їхньому переважанні у всьому над іншими народами СРСР) і виявлялося в таких моментах – багатівковому розвитку економічних, політичних і культурних зв’язків України з Росією” [14], в очільництві російським народом і його державами історичною долею українського народу і у позитивному впливові на різні сторони його буття. Зауважимо, що разом з такими положеннями постійно згадується ідея “дружби народів” як рівних, а не опікунських взаємин [22, 14, 24, 26, 28, 30, 31].

За задумом авторів, формула про “тісні історичні зв’язки” підтверджувалась всім ходом історії українського народу. Насамперед, “Тези” вирішальним чином посприяли утвердженню в статусі єдиної офіційно дозволеної концепції, яка пояснювала етнічну основу Київської Русі, теорії “древньоруської народності”. Її політична вмотивованість – доводити, що “джерела дружби російського, українського і білоруського народів сягають глибини віків” (як, до речі, „нічтоже сумящейся” заявлено в „Історії Української РСР” 1953 р. видання [10, 84]) – не викликає нині сумнівів [див.: 13, 506 – 509; 26, 588 – 589]. Сама природа цього етнічного утворення не розтлумачується, а лише констатується його наявність як “єдиного кореня”, від якого “походять” “три братні народності”. Розпад “древньоруської народності” (без зазначення хронології цього процесу) пояснено наступним чином: “Соціально-економічний розвиток Русі в період феодалізму, в тяжкий час татаро-монгольської навали привів до відособлення окремих частин древньоруської народності” [22, 14].

Період між занепадом Київської Русі і подіями середини XVII ст. розглядається через призму важкого соціального та національного гніту з боку “чужоземних поневолювачів” та постійних “турецько-татарських нападів”, який поставив український народ під “загрозу знищення”. Така ситуація стала результатом того, що “українські землі

були відірвані від Північно-Східної Русі, розірвані на частини і стали здобиччю литовських, польських і угорських феодалів, султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства”. Головний зміст української історії цього часу полягав у боротьбі “народних мас” проти гнобителів. Всеохоплюючою двоєдиною метою цієї боротьби – незалежно від конкретних обставин місця і часу – проголошувалась “свобода і незалежність” українського народу, “національне визволення” і разом з тим – “возз’єднання” з Росією [22, 15 – 16]. Доказів тотальної закоханості українців в росіян не наводилось, до таких не „догягувала” й сентенція, також не підкріплена фактами, що “незважаючи на всі перешкоди, розвивались і зміцнювались економічні і культурні зв’язки України з Росією” [22, 16]. З іншого боку, зі змісту “Тез” можна зрозуміти причини такого магнетизму: пов’язане з виходом зі “спільної коліски” (хоча ця метафора тут і не використовується) відчуття “єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі” [22, 14] і наявність “могутньої централізованої Російської держави”, яка готова була суто з ідеальних мотивів “братерства” з радістю допомогти “братньому” народові “визволитись” з-під “чужоземного гніту” [22, 15].

Подією, яка забезпечила матеріалізацію досить таки “віртуальних” на попередньому етапі, а тому непереконливих, “тісних” взаємин, стала “народно-визвольна війна 1648 – 1654 рр.”. На її вагомність в контексті завдань, котрі вирішувались укладачами “Тез”, вказує хоча б формальний показник – розкриття її змісту та значення займає найбільше місце з поміж усіх подій українського минулого. Концепція війни, викладена в документі, давала відповіді на питання про її рушійні сили, цілі учасників, роль інших держав в її ході, хронологічні межі та історичне значення. Вона розглядалася як закономірний результат і, одночасно, – апогей всієї попередньої “визвольної боротьби” українських “народних мас”. Національні аспекти війни затушовані, а на місце головних поставлені соціальні; релігійні ж мотиви повсталих взагалі промовчані. Відтак її рушіями названі соціально упосліджені групи тогочасного українського народу: “головною і вирішальною силою” визначено селянство, “разом з селянством [...] виступали широкі маси козацтва і міського населення, а також і козацька старшина” [22, 16]. Автори партійного припису переконували, що участь у війні “української феодалної верхівки (козацької старшини і дрібних поміщиків)” зумовлювалася лише “прагненням зберегти і зміцнити феодално-кріпосницькі відносини на Україні” [22, 16]. Мета повсталих сформульо-

вана вельми чітко і виразно: “У визвольній війні 1648 – 1654 рр. український народ одночасно боровся за визволення з-під ярма панської Польщі і за возз’єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі” [22, 16].

Такі уявлення про характер, соціальну базу, перспективи подій середини XVII ст. відобразились і на їх найменуванні (“народно-визвольна війна”, “визвольна війна”), і на розумінні того, що потрібно приймати за їх кульмінацію і вирішальний момент. Таким фінальним актом, логічним підсумком і завершенням війни, визначалося “возз’єднання України з Росією”, яке “було всенародно проголошене” в Переяславі в січні 1654 р.: “Рішення Переяславської Ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз’єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті” [22, 18]. В сенсі характеристики Переяславської угоди “Тези” надали терміну “возз’єднання”, введеному в історіографічний обіг ще в 1940 р., канонічного значення, хоча в них зустрічаються й такі терміни, як “об’єднання”, “з’єднання”, “входження”. У те, що відбулося в січні 1654 р. і позначалося терміном “возз’єднання”, вкладався двоякий зміст: по-перше, “актом возз’єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв’язок з російським народом”; по-друге, відбулося “з’єднання України з Росією в межах єдиної Російської держави”, “входження України до складу Росії” [22, 18]. Тобто йшлося про максимальне зближення, “об’єднання” двох народів і, таким чином, часткове поновлення розірваної з падінням Київської Русі етнічної єдності; втім це “об’єднання” все ж не означало усунення національних відмінностей – після нього продовжували існувати в “тісному зв’язку” два окремі народи. Також під “возз’єднанням” розумілась політичне поглинення Росією України, причому в “Тезах” не сказано про збереження за Україною автономії чи якихось інших політичних форм. Отож головний смисл, який вкладався в декретовану концепцію “народно-визвольної війни”, полягав в остаточному і безповоротному закріпленні нею “багатовікових історичних зв’язків”.

Надалі вони набули значення альфи і омеги української історії і виявлялись до 1917 р. насамперед у вигляді “бойової співдружності трудящих Росії і України” в їх “героїчній боротьбі” проти “іноземних загарбників”, російських і українських “кріпосників” і “буржуазії” та царизму. Як приклади “спільної боротьби проти іноземних загарбників” наводяться перемога над “шведськими і польськими

загарбниками” у Північній війні, “визволення з-під влади Туреччини Криму і південних українських земель” у другій половині XVIII ст., “возз’єднання з Росією правобережних українських земель”, перемога у “Вітчизняній війні 1812 р.” [22, 19]. Численними прикладами – від “антифеодальних повстань під проводом Степана Разіна і Омеляна Пугачова, в яких взяли найактивнішу участь селяни багатьох народностей і які знайшли широкий відгук серед пригноблених мас українського народу” до перемоги “Великої Жовтневої соціалістичної революції” в Україні, здобутої “під керівництвом Комуністичної партії” і “при братерській допомозі російського народу” та “громадянської війни та іноземної інтервенції, у вогні і бурі якої міцніли і загартовувались братерський союз і дружба російського, українського та інших народів СРСР” – проілюстрована і “спільна” боротьба проти “поміщицького” і “буржуазного” гніту [22, 19–24].

“Найлютішим ворогом” українського народу, що “спираючись на реакційну верхівку місцевих поміщиків та буржуазії, проводив політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів”, проголошено царизм. “На Україні царизм ліквідував місцеве самоврядування, люто придушував національно-визвольний рух, присікаючи прагнення до створення української державності, проводив насильницьку політику русифікації, перешкоджав розвитку української мови і культури” [22, 19–20]. З цієї сентенції ніби слідувало, що український рух вважався прогресивним явищем. Однак конкретні його характеристики в тексті фактично відсутні, а учасники – залишалися анонімними (серед тих, хто протистояв національному гнобленню, але одночасно “бачив шлях до визволення українського народу насамперед в революційному єднанні всіх слов’янських народів з російським народом” названо лише Т. Шевченка) [22, 20]. Зате з російського боку в боротьбі проти колоніальної політики царизму український народ спирався на надійну підтримку – в XIX ст. це були “кращі сини російського народу” “Белінський, Герцен, Чернишевський, Добролюбов”, “які визнавали право України на національну незалежність і разом з передовими діячами українського народу боролися проти ганебної політики нацькування народів Росії один на одного” [22, 20]; з кінця XIX ст. “застрільниками” боротьби “трудящих національних окраїн за соціальне і національне визволення” стали “російські робітники”, а керівником – більшовицька партія на чолі з “великим Леніним” – творцем “теоретичної програми в національному питанні” [22, 20–22]. Її суть полягала в підпорядкуванні національних проблем завданню повалення “буржуазно-поміщицького ладу”

і встановлення “диктатури пролетаріату” [22, 22]. З таким баченням національних інтересів українського народу цілком узгоджувались інвективи, спрямовані проти “найлютіших ворогів інтернаціоналізму і братерського союзу українського народу з російським” – “українських буржуазних націоналістів” (проте їхній стосунок до національного руху не визначено, а серед конкретних прізвищ згадано тільки М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюру). Одним словом, відповідно до “Тез”, український рух залишався не ідентифікованим і не концептуалізованим, однак одне було зрозуміло – він розгортався у фарватері і за законами “братерських” взаємин.

Природно, що саме утворення Радянської України, СРСР та “побудова соціалізму”, апологетично змальовані в завершальних тезах, слугували найкращим підтвердженням ідеї “тісних зв’язків”, які в нових умовах трансформувалися в “дружбу народів” [див.: 22, 24–31]. Концептуально хід української історії в радянський період розглянуто у повній відповідності з положеннями “Короткого курсу історії ВКП(б)”, постанови 1947 р. та сталінської концепції “Великої Вітчизняної війни”.

Як вже зазначалося вище, однією з ідеологем, якими підкреслювалася виняткова роль російського народу в історії України, було російське історичне провідництво. Воно втілювалося в “створенні російським народом” “Російської централізованої держави”, що “з самого початку свого виникнення була центром притягання і опорою для братніх народів, які боролися проти іноземних поневолювачів” [22, 15]; після 1654 р. в його “особі [український народ] знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення” [22, 18]; “у Вітчизняній війні 1812 року народи нашої країни, в тому числі український народ, на чолі з російським народом, розгромили ворожу навалу наполеонівської армії” [19]. “Провідну роль відіграв великий російський народ в революційній визвольній боротьбі проти царизму і кріпосництва, яка розгорнулася в Росії в XIX столітті”, а в кінці XIX – на початку XX ст., коли “центр світового революційного руху перемістився в Росію”, “в особі російського пролетаріату трудящі всіх національностей нашої країни вперше в історії знайшли надійного керівника в їх боротьбі за повалення соціального і національного гніту” [22, 20–21]. Так само завдяки керівництву і підтримці народу-патрона і Компартії, яка вийшла також з його надр, українці досягли небачених висот у радянський період. Зокрема, “український народ [...] перший слідом за російськими братами

став на шлях Жовтневої соціалістичної революції” [22, 23], “на чолі з російським народом трудящі нашої Батьківщини” здобули перемогу в громадянській війні [22, 24], “великий російський народ – провідна нація серед усіх рівноправних націй нашої багатонаціональної Радянської держави – відіграв вирішальну роль у досягненні перемоги соціалізму в СРСР” [26], “тільки завдяки братерській допомозі великого російського народу та інших народів СРСР Україна була визволена з-під фашистського ярма” [22, 28].

“Благотворний вплив” виявлявся в тому, що селянське повстання під проводом І. Болотнікова (1606 – 1607) було “запалюючим прикладом для українських і білоруських трудящих”, а “славна перемога російського народу під проводом Мініна і Пожарського у війні проти польсько-шведських інтервентів на початку XVII століття дала могутній поштовх визвольній боротьбі [українського народу] проти національного гноблення” [22, 16]. Центральне місце в сенсі ілюстрації цієї ідеї в “Тезах” відведено “народно-визвольній війні 1648 – 1654 років” (до докладнішої характеристики її концепції повернемося нижче). Стверджується, що в ході війни “Україна спиралась на постійну економічну, дипломатичну і воєнну допомогу Росії”, користувалась “підтримкою широких народних мас Росії і російської держави”. Підкреслюються безкорисливі мотиви царизму в його позиції щодо України – “царський уряд в інтересах зміцнення держави (процесу, нагадаємо, попередньо охарактеризованого як доленосного в історії українського народу – авт.) підтримував прагнення українського народу до возз’єднання з Росією. Враховуючи багаторазові просьби представників України, а також беручи до уваги небезпеку, яка загрожувала існуванню єдинокровного українського народу [...], Земський собор у Москві 1 (11) жовтня 1653 року дав згоду на прийняття України до складу Росії [...]” [22, 17]. “Тези” остаточно скасували чинність формули про “найменше зло” і легітимізували формулу про акт 1654 р. як такий, що мав “величезне прогресивне значення” для українського народу [Юсова]. Названо канонічний перелік “благотворних” наслідків: “з’єднавшись з Росією [...] Україна була врятована від поневолення шляхетською Польщею і поглинення султанською Туреччиною”; “возз’єднання з сильною централізованою Російською державою сприяло розвитку економіки і культури України. В другій половині XVII століття економіка України стала невід’ємною частиною виниклого всеросійського ринку. Возз’єднання сприяло зростанню продуктивних сил Росії і України, культурному взаємозбага-

ченню двох братніх народів”; “входження України до складу Росії мало також величезне міжнародне значення. Воно завдало удару по агресивних устремліннях султанської Туреччини і шляхетської Польщі”; “об’єднання економічних ресурсів Росії і України умножило сили російського і українського народів в їх спільній боротьбі проти іноземних загарбників”; “возз’єднання [...] зміцнило єдність українського і російського народів в їх спільній боротьбі проти соціального гніту російських і українських кріпосників” (це твердження виглядало логічно незграбним, адже виходило, що “українські трудящі” спеціально об’єдналися з російськими задля того, щоб протистояти набагато грізнішому, ніж до 1654 р., “гнобителю” – російському самодержавству – і це подавалось як позитивний наслідок) [22, 18 – 19]; “возз’єднання [...] багато сприяло зміцненню Російської держави і піднесенню її міжнародного авторитету” (з контексту читач повинен був розуміти, що таке “зміцнення Російської держави” було корисним і для України, оскільки Росія завжди чинила Україні добро) [22, 13]. Таким чином, оцей останній наслідок, разом з тими, в яких йдеться про “культурне взаємозбагачення” та “зміцнення єдності” в боротьбі проти визиску, номінально вказували й на “прогресивне значення” Переяслава для Росії. Ще двічі в “Тезах” висловлена думка про двосторонній вплив культурних зв’язків – для періоду XIV – середини XVII ст. і для XIX – початку XX ст. [22, 16, 22]; натомість підкреслено “особливо благотворний вплив на розвиток української радянської культури соціалістичної культури великого російського народу” [22, 30].

Вищезазначені побудови породжують питання і сумніви, які лежать в площині самого буття/небуття історії українського народу. Чи була вона, за версією “Тез” 1954 р., хоч відносно самостійною (тобто спричиненою дією внутрішніх, іманентно їй притаманних, а не зовнішніх, факторів), а чи її хід винятково і завжди визначався північним сусідом? Та наскільки вона була самобутньою (тобто виявленою в унікальних, неповторних феноменах, тенденціях, закономірностях), або ж український історичний досвід – це не більше, ніж калькування історичного шляху, пройденого “братнім російським народом”?

Аналіз структури та змісту українського історичного процесу – так, як він викладений у “Тезах” – дозволяє дати негативну відповідь на перше з поставлених питань. Рушієм українського історичного процесу з погляду “марксисту-ленінізму” можна було б вважати “класову боротьбу” проти “феодально-кріпосницької” та “капіталістичної” “експлуатації”. Проте, відповідно до “Тез”, вона

відбувається і є прогресивною не стільки тому, що породжується соціальним гнітом і прискорює його послаблення і остаточну ліквідацію, а тому, що ведеться під дією “прагнення до возз’єднання” та “запального прикладу”, “могутнього поштовху” з боку російського соціального і національно-визвольного руху (“селянсько-козацькі повстання” кінця XVI – першої половини XVII ст.), чи є виявом “широкого відгуку серед пригноблених мас українського народу” на “антифеодальні повстання в Росії у XVII – XVIII століттях” (“селянські” рухи “під проводом” М. Залізняка, О. Довбуша, У. Кармелюка), або ж “розвивається в нерозривній єдності з загальноросійським робітничим рухом” (“робітничий рух в Україні” в період “капіталізму”) [22, 16, 19, 20]. Видається не випадковим, що сам термін “класова боротьба” в тексті, який був освяченим правлячим режимом фактично коротким нарисом української історії, не використано ні разу. Тому погоджуємося з думкою С. Величенка про те, що “Тези” 1954 р. “містять виразно немарксистський нахил до ролі етнічної спорідненості та ідентичності як історичної сили. [...] Відповідно до них, історики мали інтерпретувати українську історію не з погляду класової боротьби і соціально-економічного розвитку, а з точки зору українських взаємин з Росією” [27, 59].

Необхідно відзначити, що російськоцентризм був стрижневою, але не всеохоплюючою ідейною основою “Тез”. Вони містять рідше виразні вказівки, частіше – завуальовані натяки на певну самобутність української минувшини. Вона була населеною не лише анонімним “населенням”, “народом”, “селянами”, “робітниками” тощо, а й мала персоналії. Всього згадано 15 власне українських діячів. Головним критерієм приналежності до “героїв” та “антигероїв”, який фактично відкрито афішувався, була їхня лояльність до Росії. Найбільше пафосу вкладено в характеристики Б. Хмельницького (“історичною заслугою” цього “видатного державного діяча і полководця” названо те, що він “наполегливо добивався возз’єднання України з Росією” [22, 16 – 17]) та Т. Шевченка (“великий син українського народу, поет і революційний демократ” відіграв “величезну роль у розвитку соціальної і національної самосвідомості українського народу”, разом з тим “шлях до визволення українського народу він бачив насамперед в революційному єднанні всіх слов’янських народів з російським народом”, “був непримиреним борцем проти українського буржуазного націоналізму і лібералізму” [22, 20]). Ряд наділених найбрутальнішими епітетами негативних персонажів складається з “підлого зрадника” І. Мазепи

та “платних агентів міжнародного імперіалізму” М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри. Проте персоніфікація не була однозначно виявом окремішності – повноправними героями українського минулого зображено й 13 постатей російської історії (якщо включити в цей перелік Леніна і Сталіна).

Важливим в сенсі показу унікальності української історії був пасаж про козацтво як “військову силу” в “ході боротьби українських народних мас проти феодально-кріпосницького і національного гніту, а також проти турецько-татарських нападів” і, особливо, про “прогресивну роль” Запорізької Січі в історії українського народу [22, 15 – 16]. Правда, тут же містилось застереження про постійне розшарування між “рядовими козацькими масами” і “заможною козацько-старшинською верхівкою”, для “частини” якої “іноді” було властивим угодовство з “польською шляхтою” [22, 16]. Так чи інакше, такі оцінки істотно сприяли актуалізації козацької тематики, на яку після ідеологічних кампаній пізньосталінських часів було накладене табу [7, 108].

Значимими з перспективи підкреслення повноцінності і своєрідності української історії уявляються сентенції “Тез” з приводу розвитку “української державності”. Зазначено, що завдяки “Жовтневій революції” український народ “добився здійснення своєї споконвічної мрії – створення дійсно вільної, суверенної національної держави” [22, 23]. Ця фраза разом зі згаданою вище про “присікання царизмом прагнення до створення української державності” свідчила на користь політичної повноцінності українського народу. Разом з тим вона директивно пов’язувала реалізацію “віковичної мрії” тільки з Радянською Україною. Проте у тексті містилася одна важлива поступка національному прочитанню української історії – скупа, але промовиста теза про “процес складання української державності” в період “визвольної війни 1648 – 1654 рр.” [22, 17]. Попри проголошену в “Тезах” ідею поглинення Росією України, вона дозволяла ставити проблему збереження за Україною в XVII – XVIII ст. політичного самоврядування.

Назагал такі етноцентричні вкраплення мало впливали на російськоцентричну побудову української історії. Вона закріплювалась навіть “географічно” – абсолютним ігноруванням історії західноукраїнських земель. У “Тезах” про неї нагадують три речення – в першому мова йде про “поширення боротьби трудящих західноукраїнських земель під впливом революційного руху в Росії” [22], в інших висвітлюються успіхи радянської влади в західних областях УРСР [22,

27 – 28]. Натомість на їхніх сторінках знайшлося місце для відомостей про 182 тис. тракторів та 51 тис. зернових комбайнів, які працювали на ланах тогочасної України [22, 29]. Однак безперечно, що реверанси в бік національного прочитання українського минулого вимагають їх врахування при встановленні значення “Тез” 1954 р. як документального свідчення офіційної історичної доктрини. Вони, очевидно, не були випадковими, а виражали неможливість повної нівеляції національних історичних образів і потребу їх бодай мінімального визнання і підживлення, особливо в умовах нових, післясталінських тенденцій в ставленні союзного центру до України.

Попри те, що партійний припис 1954 р. оперував категоріями “національно-визвольний рух”, “український буржуазний націоналізм”, “національна держава”, поза інтерпретаційними межами, продиктованими ним, залишилися проблеми українського націотворення. Лише як одне з досягнень радянської влади відзначено, що “на базі старих, буржуазних націй сформувались і успішно розвиваються під прапором пролетарського інтернаціоналізму нові, соціалістичні нації, які є дійсно загальнонародними і згуртованими націями, вільними від непримиренних класових суперечностей, що роз’їдають буржуазні нації” [26]. Вірогідно, що його автори не хотіли зайвий раз акцентувати увагу читачів на далеких від “злободенного” питання “українсько-російської дружби” речах. Тим паче, що на середину 1950-х рр. в підрадянській історіографії були вироблені певні тверді підходи щодо загальних питань національного будівництва, які (але лише опосередковано) давали відповіді й на український їх контекст [15, 21 – 22; 1, 62]. Офіційні погляди на проблеми націотворення ґрунтувались на ідеях “класиків”, передусім Й. Сталіна. Зокрема, вони виходили з розуміння поняття “нація”, сформульованого ще у 1913 р. Й. Сталіним у праці “Марксизм і національне питання”, згодом ним дещо відкоригованого, що у кінцевому варіанті звучало наступним чином: “Нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури” [цит. за: 10, 505]. Формування націй пов’язувалось з усталенням буржуазних відносин (“буржуазні нації” “капіталістичної формації”). Вважалось, що з переходом до “соціалістичної формації” замість “буржуазних націй” формуються “соціалістичні нації” (з “соціалістичним” соціально-економічним базисом

та “соціалістичною (інтернаціональною) за змістом і національною за формою культурою”), що прямує в ході будівництва “соціалізму” та “комунізму” до “розквіту” та одночасно з тим – “зближення” (що подавались як “діалектична” тенденція). Також офіційна історіографія була схильною оцінювати формування української та інших неросійських націй СРСР, як процес, що відбувався пізніше, ніж утворення російської нації. В офіційній історіографії початок цього процесу відносився до XVII ст. Не нами помічено, що концепція націотворення, яка культивувалася в Радянському Союзі, була близькою до модерністських історико-економічних підходів західної етнополітичної думки [див.: 14, 375].

Партійні настанови стосовно способів висвітлення історії України були реалізовані насамперед у підготовленій групою українських істориків (головним чином – співробітників Інституту історії АН УРСР і під його егідою) в кінці 1940 – на початку 1950-х рр. під пильним “більшовистським керівництвом, наглядом та допомогою” узагальнюючій праці, що побачила світ під назвою “Історія Української РСР”, яка мала ілюструвати, ніби кульмінацією українського історичного процесу стала Радянська Україна і яка надалі стала канонічною [див.: 27, 156 – 158; 12, 63 – 64; 14, 339]. Перший том, у якому виклад “прототипу УРСР” введено до “Лютневої буржуазно-демократичної революції” 1917 р., було підписано до друку в кінці грудня 1953 р. Другий том було опубліковано в січні 1956 р., тобто ще до XX з’їзду КПРС, який дав поштовх змінам в офіційному тлумаченні історії України. Після прийняття спеціального рішення ЦК КПУ в 1955 р. побачило світ друге, виправлене і доповнене видання першого тому, яке, проте, не зазнало жодних змін ідейно-концептуального характеру.

Подібно до української складалась ситуація з введенням в загальний російськоцентричний контекст й історій інших неросійських народів СРСР. Вже в кінці 1940-х – у 1950-х рр. були опубліковані “перші марксистські” систематичні курси з історії всіх неросійських союзних республік, а також навіть деяких автономій РСФСР [8, 142 – 143]. В 1950-і рр. побачила світ й найбільш російськоцентрична з синтетичних “Історій СРСР” – багатотомні “Очерки истории СССР” (М., 1953 – 1958, тт. 1 – 9). Зокрема, це була перша “Історія СРСР”, яка використовувала вислови “наша батьківщина” і “вітчизна” як синоніми до “Російської імперії” [27, 146; 18, 20].

Вищезазначене дає підстави для твердження, що владна візія української історії зазначеного періоду була історіографічною проекцією політики радянських керівників щодо України. Вона забезпечу-

вала професійну історіографію і суспільство в цілому ідеологічно стерильним продуктом, якому зобов'язані були присягати всі, хто досліджував або ж вивчав українську історію. Її авторитетними джерелами був „Короткий курс історії ВКП(б)” (значна частина положень якого, всупереч критиці в період після XX з'їзду КПРС, зберігала свою легітимність до кінця 1980-х рр. [див.: 21, 240–273]) та постанова ЦК КПУ про Інститут історії України 1947 р. (скасована вищим органом компартії України тільки в 1990 р.), а закарбована вона була в „Тезах” 1954 р. Зміст останніх свідчив, що вони постали не тільки як реакція на неоімперський націоналізм, а й корелювалися зі зрушеннями в ставленні режиму до національних потреб українського суспільства, що мали місце вже на початку “відлиги”. Попри домінуючий російськоцентризм, „Тези” містили добре помітні національні нашарування, а невизначеність, неартикульованість деяких питань (“українська державність”, “український національно-визвольний рух”, “формування української нації” тощо) створювала відносний простір для їх різноглумачень і можливості їх використання патріотично налаштованими українськими істориками для обґрунтування української історичної самобутності.

Джерела та література

1. Барсенков А. С. Советская историческая наука в послевоенные годы (1945–1955). – М., 1988.
2. Близняк М. Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909–1973) – історик України. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006.
3. Бордюгов Г., Бухараев В. Национальная историческая мысль в условиях советского времени // Национальные истории в советском и постсоветских государствах. – М., 1999. – С. 21–73.
4. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Його ж. Вибрані твори. – К., 1999.
5. Варнавский П. Советский народ: создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР) // *Ab imperio*. – 2004. – № 4. – С. 239–262.
6. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.
7. Екельчик С. Украинская историческая память и советский канон: как определялось национальное наследие Украины в сталинскую эпоху // *Ab imperio*. – 2004. – № 2. – С. 77–123.
8. Историография истории СССР (эпоха социализма). – М., 1982.
9. Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс. – К., 1940.

10. Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. 1.
11. Калакура Я. Українська історіографія. – К., 2004.
12. Коваль М. В., Рубльов О. С. Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 50–68.
13. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 463–523.
14. Лінднєр Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2003.
15. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1985. – Т. 5.
16. Панчук М., Котигоренко В. Національні аспекти десталінізації режиму // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС): Матеріали круглого столу. – К., 1997. – С. 54–66.
17. Постанова ЦК КП(б)У “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У двох частинах. – К., 1996. – Ч. II. – С. 80–89.
18. Рибер А. Сучасні підходи до вивчення всесвітньої історії // Україна модерна. – К.; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 15–33.
19. Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998.
20. Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. Середина 50-х – середина 60-х гг. // Историческая наука России в XX веке. – М., 1997. – С. 244–268.
21. Советская историография. – М., 1996.
22. Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу // 300 років возз'єднання України з Росією. Документи і матеріали про святкування. – К., 1955.
23. Юсова Н. Від розробки концепції „давньоруської народності” до легітимізації терміна „возз'єднання” України з Росією: друга пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 413–440.
24. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005.
25. Юсова Н. М. Ідейна і термінологічна генеалогія поняття „давньоруська народність” // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 101–125.
26. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х років XX століття) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 524–604.
27. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991. – New York, 1993.

Марія Пелешок

УКРАЇНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА ЗАКЕРЗОННІ 1944-1947 РР. У СПОГАДАХ

Окрему сторінку історії УПА становить боротьба її бійців на захист українського населення Закерзоння. Закерзоння – давні українські землі, які опинилися на польській частині лінії Керзона. До цих земель належать Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Сокальщина, Равщина і Холмщина. За умовами радянсько-польського договору від 16.8.1945 ці землі відійшли до Польщі [23, 254]. Діяльності ОУН та УПА на цих землях неодноразово приділялася увага в дослідженнях науковців, публіцистиці. Не заперечуючи їх важливість, слід зазначити, що залишилося чимало фрагментарно висвітлених аспектів діяльності УПА на Закерзонні. Це, зокрема початки формування її відділів, соціальний та національний склад, умови в яких велася підпільна боротьба, взаємини з польськими підпільними рухами, українським та польським населенням [23; 29; 31; 35; 55].

Основним джерелом до вивчення особливостей повстанської боротьби на Закерзонні є спогади її безпосередніх учасників [10; 14; 15; 16; 17; 18;].

Актуальність поставленої проблеми полягає в тому, що в свій час саме мемуари стали основою для створення перших праць з історії визвольного руху. В наш час неодноразово вони також використовуються дослідниками для написання досліджень з історії українського національного руху в період та після Другої світової війни [23].

Метою даної статті є з'ясувати значення спогадів як джерела до вивчення націоналістичного підпілля на Закерзонні у 1944-1947 рр.

У наш час опубліковано значну кількість споминів учасників боротьби УПА на Закерзонні. Вояки УПА, які в 1947-1949рр. пробилися рейдами у Західну Європу, вважали своїм обов'язком залишити для історії та майбутніх поколінь пам'ять про визвольні змагання під час Другої світової війни та після її закінчення [37; 39; 44].

Їхні спомини створені за свіжої пам'яті, містять чимало характеристик командирів, розповіді про випадки з повстанського життя, бойові

умови. Слід відмітити, що у спогадах, опублікованих за кордоном в радянські часи, мала місце заміна справжніх прізвищ чи ініціалів згадуваних осіб з метою не допустити їх розконтспірації [34, 16]. В мемуарах виданих в сучасний період, зустрічаються посилання на документальні джерела, спогади інших авторів, праці дослідників. Частину мемуарів перевидано уже після смерті авторів, що не дає можливості перевірити ряд фактів, уточнити інформацію з першоджерела, вони зазнали позаавторського втручання [12, 13; 20, 5-8].

Автори споминів займали різне становище у структурі повстанської армії та ОУН – від стрільця повстанського відділу до крайового провідника ОУН. Дані спогади доволі різні за стилем, адже несуть на собі відбиток походження характеру, освіти, способу мислення автора, його спілкування [9; 37, 10-18; 43, 13-16;].

Серед опублікованих спогадів, що стосуються розглядуваної теми, найбільше знаходимо у багатотомному джерельному збірнику «Літопис Української Повстанської Армії» [10; 12; 24; 26; 33; 34; 39; 41; 42]. Зокрема, 13 та 14 томи цього видання містять хроніки повстанських відділів «Денник відділу «Бурлаки» (В.Щигельського), ведений бунчужним «Буркуном», фрагмент «Денника відділу «Бурлаки» (В. Щигельського), веденого В.Щигельським», «Денник хор. Ярослава Коцьолка («Крилача») командира сотні «Ударники-6», 96а», «Денник сотні УПА «Крилача» (Ярослава Коцьолка) «Ударники-6», 96а, ведений бунчужним сотні «Орестом» [33, 10-112; 34, 149-187]. Недоліком денників було те, що в них дуже коротко написано про особисті справи авторів, наради, плани й інші речі, які треба було тримати в таємниці перед ворогом. Завжди існувала можливість, що денник потрапить у ворожі руки, отже щоб він не став причиною поразок [33, 7-9].

В «Деннику відділу «Бурлаки» (В.Щигельського), сотня, якого діяла в складі перемиського куреня УПА під командою хор. П. Миколенка («Байди»), події відреєстровані кожного дня. Описаний кожен день навіть у червні 1947 р., коли його відділ УПА опинився в кліщах чотирьох польських дивізій, мав щодня бої, прориви з оточення маневри, перемарші. Всі вояки були виснажені до краю, опухлі з голоду, падали з ніг, не витримували психологічно й звільнялися з сотні чи й дезертирували [34, 296-299].

Друга книга Літопису УПА містить документи й матеріяли до історії сотні УПА „Ударники» 6, 96а, під командою хор. Я. Коцьолка («Сухого», «Крилача»). Проте деякі з них стосуються також сотні «Ударники» 4, 94а, під командою В. Щигельського («Бурлаки»),

що діяла разом із сотнею УПА Я. Коцьолка [33, 57-199]. Ця книга доповнює першу книгу про перемиський курінь УПА. Денник Я. Коцьолка з 1944 р. стосується початків УПА у Перемиському повіті й історії куреня УПА «Лемківщина-Захід» В. Мізерного («Рена») [33, 187-207].

«Денник хор. Ярослава Коцьолка, командира сотні «Ударники» б» охоплює час від 1 січня до 15 червня 1947 р. [33, 187-200]. В основному денник описує життя сотні і події, які відбувалися довкола. Стиль автора стислий і діловий. Найважливіше також те, що його написав сотенний, який і знав багато, і описав життя відділу з погляду командира сотні [33, 12].

Денник описує найважчі часи діяльності відділів УПА Перемиського куреня. Взимку 1947 р. польський уряд кинув у Перемищину значні військові сили поліцейських військ і ВП (польського війська), які квартирували по селах і робили облави на села та ліси [33, 189-190].

Слід відмітити, видані окремою книгою, спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини. Найбільше інформації тут подано про курінь УПА «Месники». Серед авторів, що розповідають про його діяльність, сотенний М. Тарабан–«Туча» та чотовий політвиховник того ж відділу І. Філь–«Шеремета», колишній кушовий та повстанець сотні «Шума» з цього ж куреня І. Василевський-Путко–«Вус», районний військовий референт К. Міхалик–«Дума» та зв'язкова підпілля К. Когут-Лялюк–«Грізна». Ця добірка спогадів дає доволі повне і цілісне уявлення про створення повстанських відділів на Любачівщині та Ярославщині, їх організацію, вишкіл, бойові акції протягом 1944–1947 рр. Особливу увагу звернено на діяльність повстанців, спрямовану проти переселення українців з цих земель [37, 6-110].

Грунтовними є спогади учасників повстанських акцій в 1945 році Станіславівського ТВ УПА «Чорний Ліс», зміст яких частково висвітлює події на Закерзонні 1944-1947 рр. [45]. Цікаві деталі містять мемуари І. Кривуцького, М. Савчин, дружини В. Галаси, «Тисяча доріг» [25; 36].

Чимало інформації містять спогади В. Галаси («Назар», «Орлан», «Зенон Савченко», «Дніпровський», «Чорноморський») – Заступника Крайового Провідника ОУН на Закерзонні та політичного референта цього краю, тобто людини, що безпосередньо була причетна до керівництва визвольною боротьбою [9; 40].

Багато написано про Закерзоння вояком сотні М. «Дуди» Гро-

менка – булавним УПА Ю. Борцем-«Чумаком», мемуари якого подані в цікавій формі документальних повістей та публіцистичних діалогів з читачем і чудово передають загальне тло, на фоні якого відбувався боротьба сотень УПА. Це важливе джерело вивчення історії боротьби УПА в 1944-1947 рр. на Перемишльській землі [3]. Ю. Борець подає матеріал емоційніше ніж інші автори, що інколи дозволяє краще зрозуміти ті чи інші моменти описуваних подій [2].

Варто згадати книгу І. Дмитрика «Записки українського повстанця. В лісах Лемківщини» та дещо повніші за змістом мемуари ройового І. Гарасиміва-«Палія» «З юнацьких мрій – у ряди УПА». Обидві книги є важливими джерелами до висвітлення історії формування та діяльності окремих повстанських відділів на Закерзонні [10; 14].

Автор книжки «У лісах Лемківщини» – стрілець І. Дмитрик, вояк УПА, з куреня командира Рена, який діяв на Лемківщині в 1944-1947 роках. Свої спогади автор записав після прибуття на Захід у 1947-1949 роках, коли ще всі події були міцно закріплені в пам'яті. Він спостерігав їх очима молодого людини і з позиції рядового стрільця. В деяких випадках, коли б про ті події розповідав командир, який знав і бачив більше від стрільця, він дав би їм трохи іншу інтерпретацію. І. Дмитрик розповідає здебільшого про свою сотню, хоч не бракує в його споминах інформації і про інші відділи УПА, які діяли, постійно або деякий час, у тому самому терені [14, 5-10].

Автор починає розповідь від свого першого дня в рядах УПА. На Лемківській землі безладдя – відступають німці, наступають радянські війська. В спогадах І. Дмитрика подано описи, як творяться сотні, курені, як їх забезпечують харчами, як відбувається підготовка до переходу фронту і сам перехід з табору на Буковім Берді, де перебувала сотня автора. З просуванням більшовицького фронту далі на Захід, відділи УПА повертаються на Лемківщину й Перемищину, де сотні переходять інтенсивний військовий вишкіл. Автором описано і трагедію штучно викликаній епідемії тифу серед повстанців і українського населення [14, 86-110].

Значний внесок у збір та публікацію споминів здійснив журналіст Б. Гук, який 10 років збирав спогади депортованих під час операції «Вісла», вояків УПА, які воювали на території Закерзоння. На особливу увагу заслуговують спомини колишніх вояків УПА опубліковані ним в серії підпільних повстанських мемуарів «Закерзоння» [16; 17; 18; 19; 20].

До другого тому „Закерзоння” ввійшло вісім споминів учасників підпільної боротьби. Вони дають можливість змалювати національний та психологічний портрет повстанців, подати український погляд на перебіг українсько-польських конфліктів того часу. Спомин І. Матійця «Гонти» описує будні сотні УПА командира «Ягоди», що обороняла населення південної Холмщини від нападів польських боївок [18, 27-69]. Мемуари О. Снігура розкривають малодосліджену сферу діяльності українського підпілля – економічно-господарську, яку автор описує будучи у свій час господарським районним референтом в 4 районі II округи ОУН Закерзонського краю та в I районі надрайону «Холодний Яр» [18, 34-69]. Біографія 1945-1947 рр. іншого автора, вояка УПА І. Старуха «Грім» характерна для більшості стрільців УПА на Закерзонні [18, 35].

До третього тому ввійшло два спомини, які належать І. Молодію «Косар», та Ф. Куцому «Прут». Автори на схемі власного життя розповідали про нелегкі повстанські будні, про причини, які спонукали їх вступити до УПА та воювати в ній до останнього. І. Молодій з початку 1944 р. був провідником району ОУН на Білгорайщині, згодом організував Українську Самооборону на теренах Ярославщини та Білгорайщини перед нападами польського підпілля [16, 280].

В четвертому томі «Закерзоння» опубліковано спомини двох вояків УПА: М. Кухарчука та І. Оліяра. Територіально вони охоплюють терени Холмщини та Перемищини. М. Кухарчук виконував функції командира охорони штабу командира Збройних сил Закерзоння М. Онишкевича «Ореста». На цій посаді перебував до 1947 р. Його спомини дають низку невідомих епізодів змагань УПА на Закерзонні. Наприкінці 1944 р. М. Кухарчук «Буревій» як провідник став на чолі III району в надрайоні «Лиман» у структурах ОУН на Закерзонні. Цю функцію виконував до жовтня 1947 р. [19, 222-245].

Спогади вищезазначених авторів містять інформацію про взаємини вояків УПА з місцевим польським населенням та вояками АК, загонами ВіН. Їхній зміст свідчить про те, що не завжди ці стосунки були ворожими [19, 113-133].

До п'ятого тому цієї серії ввійшло десять споминів, датованих приблизно другою половиною вісімдесятих та першою половиною дев'яностих років [20]. В результаті окремі з них мають фрагментарний характер, деякі зазнали значного позаавторського втручання, оскільки були редаговані на підставі авторських рукописів, або з магнітофонних записів [20, 3-6]. Територіально вони висвітлю-

ють і охоплюють увесь терен 4 ВО УПА-Захід «Сян» [20, 169-200].

Решта спогадів є більш епізодичними. Це, зокрема спомини І. Кривуцького, О. Бойдунника, М. Острроверха [1; 25; 32].

Спогади дають можливість зібрати ряд персональних даних про керівний актив визвольної боротьби на цих землях 1944-1947 рр., а це: члени УГВР, командири УПА (від чотового і вище), ключові члени проводів ОУН, про рядових вояків УПА та підпільників ОУН [5, 31-38; 6, 29-35]. Інформація про осіб в спогадах охоплює наступне: ідентифікація: псевдонім (інколи-два), під яким дана особа була відомою (хоч могла користуватися більше, ніж кількома псевдами), функція (становище чи обов'язки, які людина виконувала), місце чи терен праці в організаційній структурі УПА чи ОУН, приблизний період виконання функції [7, 64-72].

І хоча ряд спогадів написані у літературній формі, переважно це документальні розповіді. Усі герої – це конкретні люди, імена та прізвища яких добре знані авторові. У спогадах колоритно змальовані воєнні будні й життєві труднощі, військові перемоги й поразки, здобутки й втрати; не замовчуються невдачі й помилки [11; 13; 38; 39; 44;].

Переважна більшість спогадів розповідає про досягнення домовленості між і урядами СРСР Польщі у вересні 1944 р. про прийняття лінії Керзона як польсько-українського кордону, отже, про узаконення окупації поляками українських земель Підляшшя, Холмщини, Надсяння, Лемківщини [22, 47;]. Більше того, було прийнято постанову про «добровільне» виселення з цих територій всього українського населення. Ще взимку 1943-1944 рр. польське підпілля, головним чином Армія Крайова, опановує терени Закерзоння [4, 110]. Від рук польських військово-міліцейських формувань гинули цілі села [23, 254-266].

У такій ситуації УПА повинна була стати на захист свого народу. Спогади про цей період розповідають про те, що перші сотні УПА боролися з різними труднощами – озброєння, брак вишколу, дисципліна [34, 297-299].

Влітку 1944 р. курінним перших сотень УПА на Закерзонні було призначено В. Мізерного («Рен»), який розпочав вишкіл сотень на горі Букове Бердо [34, 299]. Вишкіл тривав до 24 вересня 1944 р., коли курінь вирушив у карпатський рейд, щоб перейти фронт. Про час на Буковому Берді автори споминів пишуть коротко, відмічаючи для пам'яті, що відбулося чи що вони робили кожного дня, чи про вихід з табору з різними завданнями [33, 187-207].

Як свідчать спогади, до кривавих польських розправ діяльність УПА на Закерзонні, особливо на Лемківщині, не мала великої популярності. Згодом місцеве населення, вбачаючи в особі українських повстанців своїх єдиних захисників, надає їм всебічну допомогу, чоловіки самі вступають до УПА. Так, у споміні Ф. Куцого «Прута» розповідається про те, як автор потрапив до УПА, не усвідомлюючи з ким і за що вони воюють. Автор розповідав, що після проведення вишколу та після присяги їм було надано право вибору – повернутись або залишитись. Однак, як пише він далі: «...вертати не було до чого. Роблять облави, беруть на Сибір, катують. У селі всі знають, що я в партизанці» [19, 255].

Слід зазначити, що розповідаючи про українсько-польські сутички напади одні одних, вояки УПА уникають взаємних звинувачень та роздумів на тему: «Хто винен?», обмежуючись лише описами нападів поляків на українські села та відплатних акцій УПА [3, 45-67; 41, 234-309; 43, 167-170;].

І. Дмитрик, згадував: „Що далі посувався фронт на захід, то більше дезертирів з Червоної Армії зголошувалося до УПА. Дехто з них мав підстаршинський вишкіл, а ті, що були без вишколу, мали бойовий досвід. Від них ми багато дізналися про перші дні радянської окупації в Галичині.” [14, 38].

Наприкінці 1944 р. відбулася реорганізація підпільної адміністрації й провідів ОУН. Знесено попередні краї, області, округи, повіти, а створено значно менші краї, яким безпосередньо підлягали побільшені округи, що ділилися на надрайони (приблизно давні повіти) і райони, які територіально покривалися з районами радянської адміністрацій [34, 12-16]. На весну 1945 р. був утворений підпільний Закерзонський край, до якого влучено також Перемиську округу. При ньому відновлено також ВО «Сян», якій мали підлягати всі відділи УПА на території Закерзонського краю [23, 254]. Наприкінці березня 1945 р. Головний провід ОУН виділив Закерзоння в окремий організаційний край, провідником якого було призначено Я. Старуха («Стяга»), заступником В. Галасу («Орлана»), керівником Служби безпеки (СБ) П. Федоріва («Дальничка»), а командиром УПА – М. Онишкевича («Ореста»). Серед найбільш відомих керівників підрозділів УПА були Я. Коцьолка («Крилич»), П. Миколенко («Байда»), М. Дуда («Громенко»), Р. Грубельський («Бродич»), В. Шишканець («Бір»), В. Щигельський («Бурлака») [23, 256].

В споминах детально описана інспекція відділів УПА Д. Грицяя («Перебийноса») і Д. Маївського («Косара») в листопаді 1945р. Тоді

вже почали діяти відділи УПА, щоб протидіяти виселенню українського населення й нападам організованих комуністами польських загонів [33, 15-87; 34, 123-145]. Д. Грицяй засудив політику розпуску відділів УПА і розпочав реорганізацію ТВ «Лемко», яку закінчив М. Онишкевич. Командиром ТВ «Лемко» було призначено В. Мізерного («Рен»). Його заступником був П. Миколенко («Байда»). Командиром перемиського куреня став пор. «Коник». По смерті «Коника» в січні 1946р. курінним перемиського куреня став П. Миколенко. Ця організація залишилася до кінця дій УПА на Закерзонні [33, 23-112; 34, 4-42].

Впродовж одного місяця, від 15 квітня до 15 травня 1945 р., відділи УПА розгромили понад 20 дільниць польської міліції (Грозьова, Роботичі, Тисова, Вільшанії, Жапалів, Старе село, Брусно, Тирява, Сальва), спалили польські села Борівницю та В'язовницю та покарали мешканців тих сіл за неодноразову участь у мордуванні українців, обстріляли гарнізони у містах Конюші, Берендьовичах [22, 47].

Внаслідок цих акцій польський терор частково вдалося припинити; з польською антикомуністичною підпільною організацією «Воля і незалежність» було навіть укладено договір про спільні дії. УПА настільки контролювала ситуацію, що від середини травня до серпня 1945 р. існувала на Закерзонні, т. зв. Українська Повстанська Республіка [4, 89; 8; 24, 96-102; 25, 86].

УПА вела пропагандистську кампанію проти масового виїзду, роз'яснюючи, що репатріацію польського населення із західноукраїнських земель не можна аж ніяк порівнювати із виселенням мешканців Закерзоння – з їхньої споконвічної батьківщини. З початком зими 1945 р. число бажаючих виїхати з обох сторін значно скоротилося [26, 392-398; 27, 594-600].

Примусове виселення починається з вересня 1945 р. Польські війська оточували села, силоміць виштовхували людей з помешкань, і під дулами кулеметів конвоювали їх до кордону, або до залізничних станцій [23, 263].

Розпочате польським урядом загальне примусове виселення українців з території Польщі до УРСР Військом Польським призвело до активізації протидії УПА та ОУН. Рішення керівників УПА взяти під захист українське населення було не випадковим, його спровокували насамперед насильницькі методи за допомогою яких проводилося виселення. Зустрівшись з відмовою українського населення Закерзоння від добровільного виїзду, влада вирішила

перейти до примусового переселення всіх українців. Для підготовки цієї акції польський уряд висилає восени 1945 р. на Закерзоння військові частини, завданням яких було очистити територію від УПА [12, 130].

УПА розгортала свою діяльність у Закерзонському краї в той момент, коли польська прокомуністична влада почала розправу зі своїми політичними супротивниками, тобто антикомуністично і антимосковськи налаштованими діячами і структурами. Зокрема, розпочалися переслідування діячів АК (що мало наслідком створення підпільної організації АК «Воля і Незалежність», ВіН). Така ситуація надавала шанс для створення альянсу антикомуністичних польських і українських сил [23, 263].

Як згадував В. Галаса, УПА вдалося досягти порозуміння з поаківським польським підпіллям, однак залишилося ж Військо Польське.

«Бували, отож, випадки, що офіцери ВП приходили в ліс на переговори з нашими провідниками чи сотенними. Ішлося, очевидно, про спробу нейтралізувати зудари УПА – ВП. Зрозуміло, що такі вдалі контакти могли статися лише з дуже свідомими й інтелігентними польськими командирами. Не один раз нарікали вони на присутність совітських офіцерів у ВП, які стараються совітувати війсьکو, якомога загострювати стосунки війська до УПА чи людности. Цікаво, що були зустрічі з польськими священиками» – писав останній. [9, 254; 40].

Дії УПА стимулювали жорстокість польської влади проти потенційних «націоналістів», до яких тепер легко було зараховувати мешканців фактично кожного українського села. В черговий раз розпочалося жорстоке польсько-українське протистояння. УПА, вважаючи територію Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, що залишилась в кордонах польської держави, споконвічною українською етнічною територією, виступала на захист прав і життя місцевого населення. Насамперед її загони почали знищувати переселенські комісії, польських військових, а також спалювати села, з яких було виселено українців і в які заселили поляків [21, 23-46]. І. Йовик писав: «Після вивезення тих сіл наше командування дало наказ – зразу ж після вивозу людей палити села, щоб там не розквартирувались полки польських вояків. До тих сіл дуже тяжко було зайти, бо треба було переправлятися через Сян і машерувати безлісним тереном» [21, 45-48].

Польська офіційна влада, підтримувана з Москви, займала, зро-

зуміло, цілком протилежну позицію, вважаючи власні насильницькі дії цілком логічними проти «бандитських» дій УПА [23, 259].

Однак, як зазначав В. Галаса, українські сили: «Не ставили собі завдання воювати проти ВП, у нас не було мови про фронтальну боротьбу з регулярною армією. На Закерзонні УПА мала виконувати радше пропагандивно-політичні, ніж мілітарні завдання. Ми враховували настання критичної ситуації для УПА, а тому були підготовані на скорочення сотень шляхом переведення їх для подальшої боротьби в Україну, а на цих теренах мала б залишитися лише підпільна мережа.» [40].

У деяких публікаціях присутній погляд, що боротьба на Закерзонні не мала б такої міри напруги, якби не антиукраїнський терор польських формацій, спершу партизанських, потім ВП. Саме цей терор мав би й впливати на сприяння людности для УПА [1, 110-113].

В цей час УПА зазнавала значних труднощів. Так, І. Йовик, пригадував: «У нашій сотні перебував інспекційний старшина командування УПА. На відпочинку дискутували ми про летючки, які ворог скидав: чи то буде мати якийсь вплив. Загально серед УПА і клітин ОУН не було нічого помітного, не було випадків дезертирства, окрім одного, але як каже наше прислів'я, що на дванадцять овець завжди знайдеться одна паршива» [21, 193].

Він же зазначав: «У наших санітарних пунктах відчувався брак медикаментів. Криївки були переповнені пораненими, а також кілька вояків хворіло на тиф» [21, 194].

Характеризуються активністю дії УПА в 1946 році. Особливої уваги заслугове, описаний в спогадах, бій за місто Бірча, що його польське командування перетворило у свою збройну базу. 6-7 січня 1946 р. загін повстанців на чолі з командиром «Коником» атакував місто, у якому перебувало тоді 1500 польських і радянських солдатів. Місто було взято штурмом [44, 67-70; 21, 203]. 20 березня 1946 р. курінь «Хріна» атакував велике селище Яселко, де зібралися відділи польських прикордонних військ і державної безпеки з усієї околиці [39, 254].

Вже згадуваний І. Йовик писав: «Літо 1946 року було тепле і погідне, так що бойовим діям відділів УПА природа сприяла. Боротьба УПА набирала іншого характеру. Командування дало наказ, щоб відділи УПА виконували пропагандивні рейди в польські терени, а відділи з Карпат мали рейдувати в Словаччину і Угорщину.» [21, 202]. Він пише: «Курінь машерував від села до села, щоб наші селяни подивилися, що УПА існує і переможно бореться.» [21, 210].

М. Громенко, згадував, що окрім того, що треба було зводити бої з ворогом, потрібно було подумати і про забезпечення на зиму. «Крійки сотня мала готові, бо подбали про них ми ще з весною. Ми магазинували харчі, одяг, амуніцію, тощо» – писав він.» [11, 35-56].

Серед вояків УПА в цей час панувала думка, що взимку 1946-1947 рр. буде блокада теренів дій УПА на Закерзонні, подібна до великої блокади територій дій УПА в Україні взимку 1945-1946 рр. Тим часом зимової блокади на Закерзонні не було. Польські комуністи готували «вибори». [34, 15].

Всі заходи польських і радянських каральних органів та регулярного війська, спрямовані на боротьбу з УПА, не дали в 1945-1946 роках бажаних наслідків. Розбиті по кілька разів сотні відновлювалися знову, знаходячи допомогу і підтримку в селах у мешканців, які симпатизували УПА [23, 260].

Зіткнувшись з таким опором, польський уряд вирішив тимчасово припинити акцію виселення. 15 червня 1946 р. він проголошує процес «репатріації» українців з Закерзоння закінченим і визнає решту населення, що залишилося, поляками. Проте це був лише тимчасовий маневр, спрямований на перегрупування сил [29, 324, 400-401].

Весною 1947 р. на Закерзоння прибув відомий польський воєначальник К. Сверчевський, щоб на місці вивчити ситуацію і розробити новий план бойових дій проти УПА. Однак 28 березня 1947 р. на шосе біля Балигородовом і Тісною у бою з українськими повстанцями під командуванням «Хріна» польський генерал загинув. [29, 400-401]. Через два місяці після цієї події, 28 травня 1947 р., у Варшаві було підписано договір про спільні військові дії Польщі, Чехословаччини й СРСР проти УПА [23, 261].

Операції почалися наприкінці квітня 1947 р. проти 26 ТВ «Лемко», де проти кожної сотні УПА діяла одна польська дивізія з різними допоміжними частинами [38, 73-94].

В 1947 р. польський комуністичний режим вчинив один з своїх найкривавіших злочинів проти українського населення, провівши операцію «Вісла», внаслідок якої бл. 160 тис. українців були насильно вивезені з батьківських земель на терени пн. і зх. Польщі [29, 324-357].

Вояк УПА І. Йовик писав: «Після невдалого добровільного виселення наших селян ворог застосовує примусове виселення. Розвідка доповіла, що польський уряд запланував вивезти того року всіх українців з Лемківщини, Перемищини, Ярославщини і Любачівщини. УПА не мала такої сили, щоб оборонити селян цілого

Закерзоння від вивезення. Вже минуло чимало часу після війни, і поляки мали можливість закріпити сили, зорганізувати велику армію і переселенчий апарат.» [21, 147].

Як Провід ОУН зареагував на масову депортацію української людности, свого людського та матеріального запілля, на Західні землі Польщі? В. Галаса вказував: «Про те, що на лінії Керзона станеться екстремальна ситуація – ми передбачували. Уперше мова про це пішла на нараді в жовтні в Бережниці Нижній у 1945 р. Проводив її Дмитро Маївський – “Тарас” і Дмитро Грицай – “Перебийніс”. Були там Старух, я, “Орест”. Ми перебули з ними майже два тижні. На відправі йшлося ось про що: як бути далі на Закерзонні. Ще до цього були особливі директиви Романа Шухевича, що ми цей терен повинні використати для особливої роботи, зокрема праці серед дипломатичних представництв, пропагандивних рейдів у Польщу й Чехословаччину, праці з закордонними журналістами тощо. Очевидно, йшлося також про ліквідацію польського фронту – це було доручено особисто мені. Під час зустрічі зі “Стягом” улітку 1947 р. не було мови про демобілізацію. Сотні з півдня були поділені на рейдові сотні, спрямовані на Захід, і сотні, призначені до переходу до УРСР. На півночі, де діяв курінь “Залізняка” та “Прірви”, ситуація тоді була складніша. Тамтешні сотні розпалися. У нас, проте, не було ніяких сумнівів щодо того, як закінчити боротьбу на Закерзонні, коли настане екстремальна ситуація. Адже зараз за кордоном була Україна, тож про що можна було думати й що розважувати?» [40].

Ф. Глива «Соломка» – політвиховник у І районі надрайону «Бескид» у складі І округи ОУН Закерзонського краю, розповідав про труднощі УПА після проведення переселенських акцій. Він писав: «1947 – наступила реорганізація. Ми перейшли до уцілілих сіл на Середній та Західній Лемківщині. Тоді в Карпатах формувалася курінь УПА «Лемко»» [20, 15-18].

І. Дмитрик описуючи поневіряння своєї сотні зауважував: «Але без харчової допомоги сіл годі було існувати. ... Назагал ми ніде не таборували довше, як кілька днів. ... По дорозі ми заходили до деяких сіл. У селах діяла зразкова самооборона. Добре вишколені й озброєні хлопці вдень і вночі тримали стійки навколо сіл. Селяни допомагали нам, чим хто міг. Дівчата прали, латали білизну і подерті мундири, збирали військовий одяг і взуття, харчі та інше» [14, 35-38].

Радянське командування перекинуло з Львівської області одну танкову дивізію, спеціальні протипартизанські загони і заблокува-

ло прикордонними військами українсько-польський кордон, чеки вислали одну гірську бригаду, а поляки – моторизований корпус. Армія спрямовувалась, в першу чергу, проти повстанців Лемківщини й Перемишльщини. Ці землі були відрізані від польської території смугою міліцейських частин. Польські війська почали повне виселення звідси всього, не лише українського, але й польського населення. Поляків виселяли тому, що інколи вони сприяли українським повстанцям. Ветеран УПА Д. Бесараб, який кілька років партизанув на Лемківщині, пригадував, як польські селяни з місцевим ксьондзом допомагали їм провіантом, ганьбили вояків Армії Людової за те, що «вони мають державу, а все одно є розбійниками» [22; 49].

Через деякий час вся Лемківщина, Перемишльщина і Ярославщина перетворились у безлюдну пустелю: все цивільне населення цього регіону було виселене. Після цього розпочалося прочищення лісів. Вояки УПА описують поневіряння власних сотень у пошуках харчів. Разом з тим вони вказують, що усвідомлюючи власне безсилля сотні часто намагались уникати сутичок з польськими, або радянськими озброєними загонами. Згадуючи виселенські акції вони пишуть: «Після виселення не було що їсти. Ходили ми по полях, рили за молодого картоплю. Знали про це поляки – порозставляли по полях сторожу». [18, 226-242]. Зв'язок упівці підтримували в основному через жіночу мережу, найчастіше в їхніх споминах згадуються саме жінки-зв'язкові [36, 123-167].

Відділи УПА чинили мужній опір, та їхнє становище стало надзвичайно важким, не лише з причини величезного насичення краю ворожими військами, але й з огляду на повне обезлюднення території, що надзвичайно ускладнювало продовольчу проблему, до того ж у новій ситуації, коли відділи УПА перебували в безупинних маршах. Зв'язку довго не можна було встановити – облати польського війська тривали далі, населення по селах майже не було, не було також певности, чи ворог не розконспірував зв'язкових пунктів. [14, 35-47].

7 травня 1947 року з'явилось офіційне повідомлення урядів Польщі і УРСР про закінчення переселення [23, 266].

В зв'язку з суцільним виселенням всього українського населення дальша боротьба УПА на Закерзонні не була можлива, зрештою вона не мала сенсу. Рішення в цій справі отримав першим член КП «Орлан» («Назар») десь перед кінцем травня 1947 р. і вислав окр. «Григора» до командування куреня. «Григорові» вда-

лося звязатися із сотнями В. Щигельського («Бурлаки») і Я. Козьолка («Крилача»), до яких 30 квітня 1947 р. прибула теж сотня Г. Янківського («Ластівки»). На нараді окр. «Григор» передав сотенним наказ про рейд [9, 203; 40].

Вивезення українського населення позбавило збройну боротьбу УПА на цих теренах основної мети, зробило її тут безперспективною. Тому головнокомандувач УПА Р. Шухевич вирішив припинити збройну боротьбу на Закерзонні. Окремі загоони отримують завдання прорватися на Захід, решта – перейти на територію СРСР. Так, наприклад, вдало відступили на територію Галичини загоони командирів Рена і Хріна [39, 502-523].

Отже, можна говорити, що фактологічна інформація спогадів є цінною для дослідження історії підпільної боротьби ОУН та УПА на території Закерзоння у 1944-1947 рр. Їхні спогади досить повно висвітлюють умови повстанської боротьби, містять чимало відомостей з таких малодосліджених на сьогодні проблем як роль окремих особистостей в підпільному русі, про форми, тактику підпільної боротьби, настрої самого підпілля на певних етапах його діяльності, тощо. Можна стверджувати, що спогади є суттєвим доповненням до джерельної бази, яка становить основу вивчення діяльності українського національно-визвольного руху на Закерзонні у 1944-1947-х роках.

Джерела та література

1. Бойдунник О. На переломі (урипки спогадів)–Париж, 1967.
2. Борець Ю. З найкращими. – Київ, 1992.
3. Борець Ю. У вирі боротьби: Спогади учасника повстанської боротьби (1941-1948). – Київ, 1993.
4. В'ясині лева. Українець у польському підпіллі (на підставі записок і матеріалів Тадея Гордона) / списав З. Книш.–Торонто, 1958.
5. Вісті комбатанта. – 1970. – Ч.1.
6. Вісті комбатанта. 1968. Ч.1.
7. В'истун «Чубенко». Сотня командира «Гамалії» та «Пирога» // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів, 1992. – Т. 19.
8. Вогонь родиться з іскри... Розповідь Степана Касіяна (Карпа), його спогади з підпілля і партизанки / запис З. Книша.–Торонто, 1967.
9. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. – Львів, 2005.
10. Гарасимів І. («Палій») З юнацьких мрій – у ряди УПА.–Літопис УПА.–Т. 29.–Торонто; Львів, 1999.
11. Громенко М. У великому рейді.–Мюнхен, 1956.
12. Група УПА «Говерля». Книга друга: Спомини, статті та видання

історично-мемуарного характеру.–Літопис УПА.–Т. 19.–Торонто, 1992.

13. Далекovidом по минулому. Збірка спогадів та спостережень / Упор. З. Книш.–Торонто, 1984.

14. Дмитрик І. В лісах Лемківщини. Записки українського повстанця.–Львів, 1992.

15. Дупляк М. (ред.). В рядах УПА. Збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини. – Нью-Йорк, 1999. – Т.2.

16. Закерзоння. Спомини вояків УПА / під ред. Б. Гука.–Т.3.–Варшава, 1997.

17. Закерзоння. Спомини вояків УПА/ під ред. Б. Гука. – Варшава, 1994. – Т.1.

18. Закерзоння. Спомини вояків УПА/ під ред. Б. Гука. – Варшава, 1996. – Т.2.

19. Закерзоння. Спомини вояків УПА/ під ред. Б. Гука.–Варшава, 1998.–Т.4.

20. Закерзоння. Спомини вояків УПА/ під ред. Б. Гука.–Варшава, 2005.–Т.5.

21. Йовик І. Нескорена армія. Із щоденника хорунжого УПА.–Київ, 1995.

22. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991.

23. Киричук Ю. Український національний рух 40–50–х років ХХ століття: ідеологія та практика.–Львів, 2003.

24. Костюк Г. («Вишневий», «Незломний»). Рейди Підкарпатського куреня під командою «Прута» 1945 року // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т. 19.

25. Кривуцький І. Де срібнолентий Сян пливе. – Київ, 1999.

26. Липко І. («Скала», «Богдан») На грані мрії мрії і дійсності. Терещенко М. («Медвідь») На грані двох світів.–Літопис УПА.–Торонто; Львів, 2002.–Т. 37.

27. Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. Кн. 2.–Львів, 1997.

28. Мірчук П. (ред.). В рядах УПА. Збірка споминів. – Нью-Йорк, 1957.

29. Місило Є. (ред.). Акція «Вісла». Документи. – Львів-Нью-Йорк, 1997.

30. Макар В. Спомини та роздуми.–Торонто; Київ, 2001.–Т. 2: Бойові друзі.–Кн. 1.

31. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. Мюнхен, 1953.

32. Острроверха М. Блиски і темряви.–Нью-Йорк, 1966.

33. Перемищина: Перемиський курінь УПА. Книга друга: Денники сотні «Криляча» (Ударники 6, 96а).–Літопис УПА.–Т. 14.–Торонто, 1987.

34. Перемищина: Перемиський курінь УПА. Книга перша: Денники відділу «Бурлаки» (Ударники 4, 94).–Літопис УПА.–Т. 13.–Торонто, 1986.

35. Потічний П. Архітектура резистансу: кривки і бункери УПА в радянських документах.–Торонто; Львів: Літопис УПА.–Т.38.–2002.

36. Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно – визвольної боротьби під час та після Другої Світової війни. – К., 2003.

37. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини.–Торонто; Львів: вид-во «Літопис УПА», 2003.

38. Ст. вістун «Співак». В рядах «Підкарпатського» куреня // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т.19.

39. Стебельський С. («Хрін») Конопадський О. («Острроверх») Крізь сміх заліза. Хроніки.–Літопис УПА.–Т. 30.–Торонто; Львів, 2000.

40. Стратегії 1945-1947 років на Закерзонні. Розмова з В. Галасою – «Орланом», заступником провідника Закерзонського краю Ярослава Старуха – «Стяга» з політично-пропагандивної праці / розмовляв Б. Гук // Вісник Закерзоння.– № 7-9.–2002.

41. Тактичний відтинок УПА 20-й «Данилів»: Холмщина і Підляшся.–Торонто; Львів: Літопис УПА.–Т. 39.–2003.

42. Тактичний відтинок УПА 27-й «Бастіон»: Любачівщина, Томашівщина, Ярославщина.–Торонто; Львів: Літопис УПА.–Т.40.–2004.

43. УПА на Львівщині і Ярославщині: спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя». 1943-1947 рр.–Літопис УПА.–Т. 31.–Торонто; Львів, 2001.

44. Чарторийський М. На зеленій Лемківщині. Спогади з «Легіону».–Нью-Йорк, 1971.

45. Чорний Ліс.–Кн.2: 1947–1948 рр.–Торонто: Літопис УПА.–Т.3.–1987.

Галина Клинова

УЧАСТЬ ОЛЕКСАНДРА ДОМБРОВСЬКОГО В НАУКОВИХ ДИСКУСІЯХ 70-80 РР. ХХ СТ.*

Після Другої світової війни процес організації наукового життя в еміграції перебував на роздоріжжі. Значна частина науковців переїхала з Європи на Північноамериканський континент і відразу включилася в розбудову історичної науки, позбавленої контролю з боку держави. Основну увагу вчені спрямували на розвиток української схеми історичного процесу Центрально-Східної Європи, перегляд актуальних проблем історичної науки, оцінку багатьох історичних подій тощо. Розробка та обговорення теоретичних і дискусійних питань відбувалася переважно на сторінках періодичних видань. Зазвичай, такі обговорення переростали у тривалі дискусії, які мали позитивний вплив на розвиток науки, адже вони сприяли її поступу в цілому. Активним учасником таких обговорень був і відомий історик О. Домбровський (нар. 1914 р.), перу якого належить низка цікавих дискусійних статей [10-16].

Життєвому і творчому шляху О. Домбровського присвячено декілька статей переважно ювілейного характеру, серед них праці Л. Винара [3; 4; 6] і О. Купчинського [21], А. Атаманенко [2; 3] й Г. Клинової [2], Г. Герасимової [9]. Окремі аспекти творчості вченого знайшли відображення у публікаціях О. Яся [31; 32]. Вони звернули увагу, в першу чергу, на складові творчого доробку вченого і давню історію як провідний напрямок наукової діяльності. Однак, поза увагою дослідників залишилися дискусійні статті рецензійного характеру О. Домбровського з актуальних проблем історичної науки та історіографії, які мають важливе значення для вивчення розвитку української історичної науки в діаспорі. В межах пропонованої статті спробуємо висвітлити перебіг наукових дискусій у діаспорі в 70-80 рр. ХХ ст. та показати участь у них О. Домбровського.

* Автор дякує А.Є. Атаманенко за поради, висловлені під час написання статті.

Аналізуючи за тематикою дискусійні статті О. Домбровського, можна виділити два напрями: давня історія України та історіографія.

У 70-х рр. ХХ ст. у діаспорі черговий раз вчені звернулися до дискусійного питання про походження Київської Русі. Започаткував цей розгляд О. Прицак інавгураційною лекцією “Походження Русі”, яку він виголосив 24 жовтня 1975 р. в Гарвардському університеті. Резюме доповіді було опубліковано в газеті “Свобода” 30–31 жовтня цього ж року і відразу викликало дискусію. Розпочав її відомий історик Марко Антонович студією “З приводу статті О. Прицака “Походження Русі” [1], в якій вказав на деякі фактичні та методологічні помилки. Одним із головних недоліків праці О. Прицака, на думку М. Антоновича, було те, що вчений захоплювався співставленням подій та явищ давньої історії з новою та новітньою. Наприклад, синхронно вивчав походження Київської Русі та заснування Америки, правління аварів порівнював з Комуністичною партією, арабське середньовічне виробництво – з сучасними фабриками тощо [1, 80]. Не погодився М. Антонович із вирішенням О. Прицаком аварського питання і з цього приводу зауважив, що “держави псевдо-аварів, яких О. Прицак назвав “інтелігентними” (чи не краще хитрими і безоглядними), була типовою “державою” східного азіатського типу. Залежно від вождя, який очолював аварів, їхня держава або міцніла або занепадала. О. Прицак явно перебільшує величину і міць тої держави” [1, 81]. О. Прицак вважав, що центром колишньої аварської держави була Моравія, а М. Антонович – Угорщина [1, 82]. Далі М. Антонович спростував ряд тверджень О. Прицака, він вважав, що Русь звільнилася з-під влади хозар не близько 930 р., а в другій половині IX ст. Початок правління Ярослава Мудрого О. Прицак починав 1036 р., тобто часом, коли князь перемиг печенігів під Києвом. З цього приводу М. Антонович зазначив: “не можна нехтувати тим фактом, що Ярослав нехай з перервами і перебоями, але вже від 1019 р. князував у Києві” [1, 83]. Сучасний дослідник Київської Русі П. Толочко [28, 74], так як і більшість авторів узагальнюючих праць з історії України, початок князювання Я. Мудрого датує 1019 р., а Н. Яковенко – 1015 р. [30, 38]. Отже, більшість сучасних вчених датують початок правління Я. Мудрого 1019 роком, тобто часом, коли останній отримав перемогу над своїм братом у битві на річці Альті. У своїй роботі М. Антонович не порушив питання назви доповіді й наскільки вона відповідає змісту, тому в дискусію включилися інші вчені, зокрема О. Домбровський [14], Ю. Книш [34], М. Андрусак [33]. О. Прицак в підрозділі “Про методологію” заува-

жив, що при вивченні питання походження Русі, археологія та лінгвістика відіграють другорядну роль, бо історія починається з писемних джерел [35, 537]. О. Пріцак вважав археологію “німою наукою” і таким чином доводив, що речові джерела часів Київської Русі не дають достовірної інформації про час виникнення цієї держави. У відповідь йому О. Домбровський стверджував, що перші відомості про землі України зустрічаються в античній історіографії та епіграфіці [14, 97].

В історії Київської Русі О. Пріцак виділив три періоди розвитку каганатів (каганатами він називав князівства):

- 1) Надволжанський (близько 839 – 930 рр.);
- 2) Наддніпрянський (близько 930 – 1036 рр.);
- 3) Київський (1036 – 1169 рр.).

Таким чином, О. Пріцак виводив коріння Київської держави з Хозарського каганату. Вчений запропонував взагалі відмовитися від концепції слов'янського походження Русі. На його думку, поляни були не слов'янами, а хозарами, а їхня київська гілка – спадкоємицею роду Кия, який заснував (іноді вживається “завоював”) Київ у VIII ст. [35, 465]. Однак ця версія не витримує критичної перевірки. Археологічні дослідження стародавнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури. Пам'ятки хозарської (салтово-маяцької) культури зустрічаються надзвичайно рідко і не становлять навіть відсотка від загальної кількості знахідок [29, 97].

Важливими недоліками праці О. Пріцака О. Домбровський вважав ігнорування етногенезу українського народу, існування антського союзу племен, тобто замовчування функції локальних чинників. Натомість О. Пріцак постійно наголошував на ролі міжнародних чинників. В такий спосіб О. Пріцак намагався підважити тезу М. Грушевського про антів, як предків українського народу. Саме це положення викликало гостру критику М. Антоновича, О. Домбровського, Ю. Книша, М. Андрусяка та ін.

Міжнародна наукова критика також негативно оцінила вищевказану працю О. Пріцака. Проф. Готтфрід Шрам в своїй статті “Нове світло на проблему походження Русі” вказав на ряд помилок О. Пріцака, а деякі його концепції назвав “домом, збудованим із сірників” [38, 225]. Критична рецензія дослідниці Ф. Фелл на працю О. Пріцака опублікована в журналі “Slavic Review”, в якій було вказано на численні фактичні помилки О. Пріцака і на деякі його “абсурдні генералізації” [7, 207]. Слід зауважити, що президент Інституту ім.

Симона Петлюри д-р О. Підгайний зазначив, що погляди проф. О. Пріцака на ранню історію України-Руси майже одностайно відкинені українськими і міжнародними науковцями у рецензіях на його праці, тому що вчені не можуть жертвувати століттям українського християнства через контрверсійні погляди одного науковця” [22, 11].

У 2003 р. О. Пріцаком було опубліковане третє доповнене й доопрацьоване видання книги “Походження Русі” [25], в якому він відмовився від хозарської теорії. Вчений доводив, що паросток державності у східних слов'ян не був завезений із-за моря варягами чи пересаджений сусідами-хозарами, а виник на місцевому ґрунті задовго до XI ст., внаслідок етногенезу слов'янського суспільства. Ця праця знову викликала інтерес О. Домбровського, на яку він написав позитивну рецензію і назвав її “княжим даром для української науки” [18, 326].

Близькою за змістом до попередньої є дискусія О. Домбровського з членом Гарвардського осередку українознавчих студій Богданом Струмінським з приводу етнічного походження антів. Це питання Б. Струмінський розглядав у праці “Чи були анти східними слов'янами?” з лінгвістичних позицій. На основі етимологічного дослідження шістьох антських імен дослідник прийшов до висновку, що анти були готами. О. Домбровський не погодився з цією думкою і зауважив, що проблему етнічного походження антів потрібно вирішувати з мультиперспективного становища, не ігноруючи різноманітні історичні дані тої історичної епохи [15, 200]. Наукові дискусії свідчать про те, що вчені на зарубіжжі репрезентували та розвивали різні концепції виникнення Київської Русі, етногенезу українського народу, етнічного походження антів.

Тривалий час у діаспорі дискусійною була також проблема періодизації та термінології української історії. Вирішенню цих питань було спеціально присвячено наукову конференцію, яка відбулася 29-31 травня 1978 р. в Західноонтарійському університеті в Лондоні (Онтаріо, Канада). Її учасниками були Л. Винар, І. Лисяк-Рудницький, О. Пріцак, О. Субтельний та ін. Основною проблемою, на яку спрямували свій погляд учасники конференції, було визначення того, якою повинна бути відповідь західних дослідників, що вивчають українську історію, на вкрай негативну ситуацію з українськими дослідженнями в Радянському Союзі.

У рамках конференції був проведений “круглий стіл” “Проблеми термінології і періодизації при навчанні української історії”, присвячений труднощам, з якими українські дослідження зіштовху-

ються в західних університетах. Учасники “круглого столу” оцінювали також стан розвитку історичних досліджень у діаспорі. І. Лисяк-Рудницький наголосив на існуванні двох схем періодизації української історії. Першу схему використовували в радянській історичній літературі, базувалася на марксистській теорії соціально-економічних формацій та задовольняла вимоги офіційних радянських догм. Друга схема періодизації, якою користувалися українські історики поза межами СРСР, базувалася на народницьких принципах і розподіляла українську історію на такі періоди: княжий, литовсько-польський, козацький і національного відродження. Ця схема, на думку І. Лисяка-Рудницького, ізолювала українську історію від більш широкого історичного процесу. І. Лисяк-Рудницький прийшов до висновку, що термін “Україна” історики повинні вживати ретроспективно до всіх періодів української історії, подібно, як це роблять французькі історики в своїх працях, присвячених історії Франції [37, 240-242].

Л. Винар зауважив, що І. Лисяк-Рудницький не згадав третій варіант періодизації української історії – російську імперську періодизацію, в якій не було місця для історії українського народу. Вона поширена в американських підручниках і монографіях. Саме проти цієї імперської традиції в свій час і виступив М. Грушевський. При цьому дослідник зауважив, що схема М. Грушевського з її наголосом на “народ” і “суспільство” відповідає сучасним тенденціям в західній історичній науці: йшлося про “нову історію” і, наперед школу “Анналів”. Стосовно термінології він зазначив, що без точно накресленої української термінології, яка є інтегральною частиною схеми історії України, надзвичайно важко, або навіть неможливо, досліджувати головні етапи історичного розвитку українського народу [39, 244-246].

О. Пріцак наполягав на тому, що українська історія повинна бути представлена так само, як і будь-яка інша національна історія. Однак на цьому шляху українські дослідники мають великі проблеми з визначеннями різних термінів і понять, навіть таких фундаментальних, як визначення предмету української історії. Тези своєї доповіді вчений опублікував у газеті “Свобода” під назвою “Що таке історія України?”, яка також викликала гостру дискусію. Під такою ж назвою О. Домбровський, як опонент О. Пріцака, опублікував свою відповідь [19]. Зазначена стаття О. Пріцака у варіанті 1980 р. розпочиналася з розгляду проблеми історичного пізнання, зокрема філософської інтерпретації історизму та огляду початкових етапів його розвитку на те-

ренах України. На його думку, з появою на українських землях секуляризованої від релігійної схоластики науки німецького типу наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. пов’язано побутування західних інтелектуальних впливів. Виявом останніх став харківський романтизм, який автор розглядав як гілку німецького романтизму [27, 3]. Від початків діяльності “малоросійських вчених” у межах “імперської схеми російської історії” дослідник виводив генезу української історіографії. Він вважав, що історики до М. Грушевського обмежувалися переважно виданнями документів та окремих монографічних досліджень, але не займалися теоретичними питаннями. Деякі російські історики, між ними Олександр Пресняков та Павло Смірнов прийняли схему М. Грушевського беззастережно і старалися застосувати її у своїх працях з історії Росії, – зазначав О. Пріцак [27, 3]. Але схема М. Грушевського не знайшла загального визнання серед російських істориків і не стала невід’ємною частиною російської історіографічної думки. Такий стан речей, на думку історика, зберігався до 80-х рр. включно, оскільки українська історіографія в СРСР залишилась провінційною, а еміграційну науку західний науковий світ здебільшого ігнорував. Щодо причин кризи національної історіографії, то останні, вважав О. Пріцак, пов’язані з особливостями формування історизму в Україні, зокрема у “фетишизації народу як одиниці досліду”, що особливо характерно для студій М. Грушевського та істориків-народників взагалі [27, 4]. Натомість автор звертався до модерних течій та напрямів історичної думки західного світу, зокрема до студій А. Тойнбі, американського представника школи “Анналів” Е. Воллрштайна, голландця Г. Гейля, наголошуючи на тому, що реальною одиницею дослідів для цих науковців є цивілізація, “світова імперія” і нарешті найелементарніша та найменша одиниця дослідження – нація [27, 4]. Водночас вчений вказував на ідентичність понять нація та держава для більшості західноєвропейських народів.

Протилежний підхід з вищевказаних проблем подав О. Домбровський. На його думку, стаття опонента відзначилася надмірною політизацією історичного процесу, яка проявляється в перебільшеній ролі державного чинника [19, 76]. В цьому О. Домбровський вбачав гегелівський вплив особливо в галузі політичної історії, зокрема в поділі на “історичні” та “неісторичні” народи, який опосередковано застосовував О. Пріцак до історії Руси-України. Це зумовлено тим, що в західній історіографії був поширений поділ націй на “історичні” (ті, що створили власні держави) та “неісторичні” (ті, що втра-

тили або не мали державності). Питання “історичних” та “неісторичних” народів неодноразово було причиною дискусій серед вчених.

На відміну від О. Пріцака, О. Домбровський наголошував на своєрідних рисах та самотньому характері історії Східної Європи і України зокрема. Він вважав, що східноєвропейська історія “має свої специфічні критерії оцінки історичного процесу, не завжди вповні зрозумілі представникам історіографії Заходу” [19, 77]. О. Домбровський виступав й супроти інтеграції або включення іноетнічних елементів до української історії, оскільки такий підхід не мав реальної історичної мотивації і ґрунтувався виключно на ідеологічних засадах. Це пов’язано з тим, що О. Пріцак поряд із запорожцями назвав татар нашими предками. Витоки такої інтерпретації О. Домбровський пояснював специфічним розумінням О. Пріцаком нації, що панує “в стилі американізму, де нація є різношерстним конгломератом різних рас, народностей, культур і релігій” [19, 81]. Вчений вважав, що поняття території в статті О. Пріцака споріднене з ідеєю “територіального патріотизму” В. Липинського, яка обґрунтовувала важливу роль аристократії в творенні власної держави. “У шановного автора, – зазначив О. Домбровський, – територія далеко щось більше від поняття географічного фактора, це “своєрідне гео-соціо-ідеологічне натхнення, нагадуюче шляхетсько-“поміщицьке” підсоння з “Листів до братів-хліборобів” при підкресленні гео-соціо-націо-політичного примату провідної верстви – шляхти” [19, 82]. Слід зауважити, що О. Пріцак, так як і В. Липинський доводив, що тільки аристократія була спроможна створити самостійну державу в добу визвольних змагань 1917–1920 рр. До втрати державності, за його переконанням, долучилася наукова і політична діяльність М. Грушевського, яка спричинила моральну й фізичну ліквідацію української аристократії [26, 13].

О. Домбровський полемізував з О. Пріцаком стосовно тлумачення та інтерпретації поняття “народ”, яке опонент визначав як типowo “романтичну величину”. Щодо конструктивного підходу, який би дозволив виважено та помірковано розглянути поняття “народ” і “державу” поза межами давніх історіографічних контрверсій, то дослідник пропонував шукати компромісний шлях розв’язання цієї проблеми. Такий шлях, на його думку, “лежить десь приблизно “по середині”, бо як народ, так і держава є основними чинниками на фоні історичного процесу”. Відтак автор визначив й завдання істориків: “Обов’язком представників модерної української історіографії є випрацювати й науково сформулювати компромісну

розв’язку даної проблеми, емансиповану від ідеологічних екстрем, згідну перш за все з науковим об’єктивізмом й історичною правдою та з другої сторони по лінії етноцентричної системи в історіографії й разом з урахуванням важливості державного чинника з позиції ідеології українського державництва” [19, 78]. В такий спосіб О. Домбровський пропонував об’єктивно підійти до вивчення постаті М. Грушевського, аналізу його схеми історичного процесу Центрально-Східної Європи, наукової спадщини тощо.

Протилежні підходи дослідників можна простежити з наведених нижче цитат, в яких подаються відмінні дефініції історії України. Для О. Пріцака “історія України” – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об’єктом історії), а міряне лінарним часом минуле всіх типів держав, що існували на теперішній українській території в минулому, та їх носіїв (еліт), політично-свідомих спільнот (“політичних українців”), та перейнятих розвинутих ними цивілізацій. Власне безпристрасна візія історичних процесів, що довели, з однієї сторони, до занепаду цілої низки цивілізацій, а з іншої – до їх інтеграції в українській національній спільноті і є предметом історії України, так і через неї підметом – предметом всесвітньої історії на даному ареалі” [27, 5]. На відміну від О. Пріцака, О. Домбровський зазначив, що “історію України можна визначити як науково впорядковану, класифіковану й висвітлену всесторонньо *summa summarum* історичних явищ, подій і фактів у контексті многогранного життя цілого народу на тлі простору й часу від праісторичної людини до нашої доби, при інтерпретації пов’язаних ланцюгом каузальності одних з одним окремих фаз історичного процесу та в історіософічному висвітленні шляхом науково-дослідного емпіризму, витонченого прагматизму й національного підходу до етнічного фактора як автохтона, господаря й суверена своєї не лише етнографічної, але й історичної території” [19, 86].

Таким чином, охарактеризована дискусія, незважаючи на впливи західного наукового світу засвідчила, що серед вчених у діаспорі продовжувала панувати державно-народницька концептуальна схема, яка зберігала значний вплив на розвиток історичної науки. Більшість українських істориків на зарубіжжі прийняли методологію та теоретичні засади М. Грушевського. Одночасно з цим були науковці, які критикували наукову і політичну діяльність видатного історика, вважаючи, що вона причетна до моральної й фізичної ліквідації української аристократії, котра була нібито спроможна створити самостійну державу в період визвольних змагань 1917-

1920 рр. Саме тому, процес вирішення дилеми “народ” – “держава” в українській зарубіжній історіографії початку 80-х рр. певною мірою показав незавершеність процесів та перетворень в суспільстві, які існують і нині.

У 70-80 рр. одне з провідних місць в західній історіографії посідала “нова історична наука”, скерована на пріоритетне вивчення культурної, соціальної та гуманітарної історії, зрештою на дослідження самого образу людської діяльності. На початку 70-х рр. українські вчені в діаспорі спробували черговий раз переоцінити історіографічну спадщину, встановити її належність до провідних напрямів та шкіл.

Перш ніж перейти до висвітлення перебігу дискусії стосовно традиції історичної школи, вважаємо за потрібне зупинитися на визначенні власне самого поняття “наукової школи”, яке в наукознавстві ще не набуло точного означення. Саме слово “школа” стосовно об’єднань вчених вживалося вже в історіографії I половини XIX ст. (“скептична школа”), а визначення школи в науці почали з’являтися лише у II половині XIX ст. Вченими зроблено багато спроб дати його вичерпне формулювання. Вирішити питання сподівалися такі історики як О. Лаппо-Данилевський, П. Смірнов, О. Оглоблин, К. Гутнова, О. Прицак, О. Домбровський, Н. Полонська-Василенко, Л. Винар та інші. З сучасних дослідників слід назвати російського вченого С. Михальченка, українських – О. Яся, В. Педича та ін.

Заслугове на увагу висновок С. Михальченка, який стверджує, що “незважаючи на постійні зауваження про розмитість і невизначеність критеріїв вирішення наукових шкіл, в тому числі в історіографії, більшість авторів говорять про два аспекти даного феномена – педагогічний (зв’язок вчитель – учні, хоч би на початку формування школи, потім можливо припинення цього зв’язку) і методологічний (спільність методів, форм роботи, близькість в тематиці досліджень)” [23, 62]. Цих засад у визначенні “школи” дотримуємося і ми.

Близкими (але несинонімічними) терміну “наукова школа” є поняття “науковий напрям” і “наукова течія”. Напрямок – це об’єднання вчених (реальне або уможливлене), яке має своїх лідерів, організаційне оформлення (необов’язково) на основі загальних методологічних принципів і настанов. У рамках того чи іншого напрямку існують наукові школи [20, 144].

Українські історики в діаспорі теж спробували дати дефініцію “наукової школи” та “традиції наукової школи”, які відразу спричинили полеміку. Дискусія виникла не лише з причин суто методологічних, а

і через те, що розпочався процес створення Українського наукового інституту Гарвардського університету (УНІГУ) під керівництвом О. Прицака. Для реалізації наукових проєктів УНІГУ українською громадою в Північній Америці було зібрано значні кошти. Саме тому українські вчені в діаспорі вимагали від О. Прицака задекларувати умови діяльності інституту, тематику наукових проєктів та їх кошторис.

Започаткувала полеміку публікація О. Прицака “Українознавчі студії в Гарвардському університеті”, в якій історик висловив певні погляди стосовно процесу формування “наукової школи національної історіографії” [36]. Реалізацію наукової традиції вчений пов’язував з успішним функціонуванням особливих дослідницьких осередків – наукових шкіл. “Культурне суспільство”, як зазначив О. Прицак, існує і розвивається через те, що найкращі його уми передають свій досвід елітарно вибраним представникам молодших генерацій, які знову цю естафету передають далі. Вповні розвинена нація має цілі системи таких корпорацій у діахронному і синхронному перекроях. Це власне гарантує даній науці вічність, очевидно у людському значенні цього слова. В науці такою корпорацією, яка вільно себе відновлює, є наукова школа. Серед наукових шкіл чільне місце належить історичній школі, бо це саме вона є своєрідним комп’ютером національної пам’яті, ідентичності, окремішності і як результат, активної національної свідомості, тобто патріотизму” [36, 66]. Історик перерахував такі елементи, які, на його думку, є передумовами для “правильного функціонування” наукової історичної школи: “досвідчений і свідомий свого завдання керівник школи, віддані справі талановиті учні, верстат праці (спеціальна бібліотека, семінар), постійна економічна база школи, постійні спільні завдання школи” [36, 66].

Використовуючи працю Н. Полонської-Василенко “Історіографія України”, О. Прицак висунув “тезу про двох батьків документальної школи”: її засновника В. Антоновича та його попередника М. Максимовича. Головною тезою в статті є підхід О. Прицака щодо спадкоємності наукової традиції, на основі “генеалогічного зв’язку” вчених, який викликав найбільші заперечення опонентів. Для обґрунтування цієї тези він використав таблицю “школи істориків України В. Антоновича”, опубліковану в праці Н. Полонської-Василенко, в основу якої було покладено “принцип поколінь”. (В.Б. Антонович – учні Антоновича) (I покоління) – учні учнів Антоновича (II покоління) – III покоління [24, 32-34]. Із названих учнів М. Грушевського (“внуки В. Антоновича”) – зазначив історик, – єдиний академік І. Крип’якевич мав згідно зі схемою проф. Н. По-

лонської-Василенко, продовжувача спадкоємця – учня (“правнука Антоновича – Омеляна Пріцака”), – тобто мене [36, 67].

Питання історичної школи цікавило й О. Домбровського. Його погляди суттєво відрізнялися від думок О. Пріцака. Насамперед він звернув увагу на відсутність “естафетної приналежності” в підрозділі матеріальної бази та університетської кафедри [11, 75]. По-іншому О. Домбровський підходив до визначення історичної школи. На його думку – це елітарний науковий осередок якогось напрямку, який історіографічні здобутки і традиції у контексті духовності народу передає наступній генерації [11, 75]. О. Домбровський також вважав, що диференційований характер світоглядних ідей та концепцій вчених дає підстави для виникнення більш як однієї історичної школи (це також стосується інших шкіл). Цьому сприяє соціокультурне середовище та наявність власної держави і це властиво більш культурним та заможним народам, в яких діють різноманітні наукові товариства [11, 75].

Як бачимо, О. Домбровський головну роль відводив спільним ідейно-теоретичним, а в широкому сенсі – світоглядним засадам та соціокультурним передумовам наукового розвитку, насамперед наявності власної національної держави. Саме вони спричинили виникнення історичної школи, а процес естафетної передачі знань наступним генераціям виступає другорядним стосовно методології та історіософічних чинників, які забезпечують її існування.

На думку херсонського дослідника С. Водотики, О. Домбровський правильно виділив функцію міжпоколінної передачі здобутків національної історіографії в умовах гострого ідеологічного протистояння у 1920-х рр. І хоча ці можливості наукових шкіл були обмежені, вони в цілому зуміли зберегти континуїтет у поступі історичного знання. С. Водотика також зауважив, що виділена О. Домбровським “елітарність” складу шкіл мала принципове значення в умовах радянського пресингу і як протидія владі у “розчиненні” старих науковців серед прихильників марксизму [8, 124].

У 1978 р. О. Домбровський висунув тезу про “спонтанне появлення української історичної школи” (“синтетичної школи”) в діаспорі на основі Українського історичного товариства. Він стверджував, що можна говорити про особливе явище у світі вільної нашої історичної науки, а саме, що УІТ зі своїм офіціозом “Українським істориком” стають осередком виникаючої спонтанно в діаспорі української історичної школи [17, 38]. Критерієм визначення цієї школи є методологічний аспект, зокрема спільність методів,

близькість тематики досліджень, дотриманні та розвитку схеми історичного процесу М. Грушевського. До української історичної школи в діаспорі О. Домбровський зарахував Н. Полонську-Василенко, Я. Пастернака, М. Ждана, Л. Винара, себе та ще деяких членів УІТ [17, 39].

Слід зазначити, що на основі визначення “історичної наукової школи” О. Домбровського, відомий київський вчений О. Ясь спробував вирішити проблему співвідношення термінів “науковий напрям” та “наукова школа”, дати власну дефініцію “наукового напрямку” [31, 115]. Стверджуючи про наявність різних напрямів та шкіл, він зауважив, що їх взаємодія та взаємовплив виступають запорукою повноцінного розвитку науки та процесу пізнання, що виявляється у висуненні альтернативних підходів до розв’язання дослідницьких проблем та створенні рівних можливостей для вчених проводити апробацію власних концептуальних побудов [31, 112]. Втім, завдання напрямів та шкіл цим не вичерпуються, тому що саме їх існування дозволяє визначити їх особливий феномен, невластивий іншим соціальним об’єднанням і структурам, а також зберегти генетичний зв’язок між творчою спадщиною попередників та сучасників.

Найбільш розгорнутий список критеріїв школи запропонований Л. Винарем. Щодо дефініції “історичної школи”, то в його означенні вона має такі головні складники:

1) організаційна структура, яку уточнив Л. Винар таким чином: “форма і організація наукової праці”, що “включає науково-навчальні установи (зокрема університети); науково-дослідницькі осередки (наукові товариства, академії наук тощо)”;

2) спільність головних історіографічних концепцій вчителя та учнів;

3) спільність методології історичного дослідження;

4) спільність історіософічних засад;

5) наукові видання, зокрема існування головного історичного періодичного органу (журнал, наукові збірники тощо), які є форумом співпраці, й наукові дискусії засновника школи та його послідовників;

6) інші складники історичної школи, пов’язані зі специфічною історичною тематикою (наприклад регіональні дослідження) [5, 62].

Л. Винар не лише сформулював визначення головних ознак поняття “історична школа” та її складників, але також відмітив можливості їх варіантності й різноманітності. Він писав: “Ми висловили головні елементи історичної школи, які характеризують її діяльність. Вищезгадані складові “історичної школи”, становлять її

ідеальний тип, який не завжди існує в такій чистій формі” [5, 62].

Отже, більшість авторів виділяють такі характерні риси школи в історичній науці: спільність методів, форм роботи, близькість за тематикою та проблематикою праць, наявність педагогічного аспекту – зв’язку “вчитель – учні”.

Таким чином, охарактеризовані дискусійні статті О. Домбровського свідчать про те, що вчений не стояв осторонь розвитку української історичної науки в діаспорі, пропонував власні шляхи та концепції її розвитку. Дискусійні праці з давньої історії України ще раз засвідчили, що дослідник був достатньо обізнаний з цим періодом, підтримував та доповнював схему історичного процесу М. Грушевського, розвивав антинорманську теорію походження Київської Русі. Істотний внесок зробив О. Домбровський в розробку складної історіографічної проблеми – “історична школа”. Засвоєння і ширше впровадження його теоретичних і конкретно історіографічних положень щодо “історичної школи” сприятиме подальшому розвитку досліджень в галузі історичного наукознавства.

Джерела та література

1. Антонович М. З приводу статті О. Прицака “Походження Русі”. Резюме інаугураційної лекції в Гарварді // Свобода. – 1975. – 30-31 жовтня. – Ч. 203-204. // Український історик (далі УІ). – 1975. – Ч. 3-4. – С. 80-85.
2. Атаманенко А., Клинова Г. Д-р Олександр Домбровський: (До 90-річчя від дня народження) // УІ. – 2004-2005. – Ч. 3-4 / 1. – С. 240-252.
3. Винар Л., Атаманенко А. До 90-ліття від дня народження Олександра Домбровського // Вісті УВАН / Під ред. О. Домбровського. – Нью-Йорк, 2004. – Ч. 3. – С. 155-161.
4. Винар Л. Життєвий і творчий шлях О. Домбровського // О. Домбровський. Студії з ранньої історії України. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 5-10.
5. Винар Л. Історична школа М. Грушевського та її значення // Винар Л. Михайло Грушевський – історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 61-83.
6. Винар Л. О. Домбровський: Із нагоди 40-ліття наукової праці // УІ. – 1977. – Ч. 3-4. – С. 60-67.
7. Винар Л. “Український історик”: 40 років служіння науці. 1963-2003: Статті і матеріали. – Нью-Йорк; Острог, 2003. – 420 с.
8. Водотика С. Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Збірник наук. праць на пошану С.В. Кульчицького (З нагоди 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження). – К., 2002. – С. 121-137.

9. Герасимова Г. Домбровський Олександр Михайлович // Українські історики ХХ ст.: Бібліографічний довідник. Серія Українські історики. – К., 2004. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 144-146.
10. Домбровський О. Актуальні постулати на відтинку української історичної науки // УІ. – 1964. – Ч. 4. – С. 44-45.
11. Домбровський О. До питання української історичної школи в діаспорі // УІ. – 1974. – Ч. 4. – С. 74-84.
12. Домбровський О. За нову схему підручників античної історії // УІ. – 1965. – Ч. 1-2. – С. 68-71.
13. Домбровський О. За правильний шлях української науки // Київ. – 1958. – Ч. 1. – С. 33-37.
14. Домбровський О. Замітки до праці О. Прицака про “Походження Русі” // УІ. – 1977. – Ч. 3-4. – С. 92-100.
15. Домбровський О. Невдала гіпотеза про походження антів // УІ. – 1981. – Ч. 1-4. – С. 200-204.
16. Домбровський О. Рання історія Русі-України в ідеологічному наставленні совєтської історичної науки // УІ. – 1967. – Ч. 1-2. – С. 38-51.
17. Домбровський О. Рання історія Русі-України на сучасному етапі дослідів // УІ. – 1978. – Ч. 4. – С. 5-40.
18. Домбровський О. [Рец. на кн.:] Прицак О. Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – К., 2003. – У 2 тт. – 1303 с. // УІ. – 2005. – Ч. 2-4. – С. 324-326.
19. Домбровський О. Що таке історія України? // УІ. – 1982. – Ч. 1-2. – С. 76-94.
20. Куделко С. Напрямок в історичній науці // Історіографічний словник. – Харків, 2004. – С. 144-145.
21. Купчинський О. З історіософії ранньої історії України О. Домбровського // О. Домбровський. Студії з ранньої історії України. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 11-27.
22. Меморандум щодо “Гарвардського проекту” до Ради Науки СКВУ від Президента Інституту ім. Симона Петлюри проф., д-ра. О. Підгайного від 8 червня 1984 р. // Архів УІТ. – Спр. “Гарвардський проект”. – 11 арк.
23. Михальченко С. Киевская школа: Очерки об историках. – Брянск, 1994. – 77 с.
24. Полонська-Василенко Н. Нарис історіографії України // Історія України. – К., 1995. – Т. 1. – С. 13-34.
25. Прицак О. Походження Русі. У 2 тт. – К., 2003. – 1303 с.
26. Прицак О. У століття народин М. Грушевського // Листи до Приятелів. – 1966. – Ч. 157-159. – Кн. 5-7. – С. 1-19.
27. Прицак О. Що таке історія України? // Свобода. – 1980. – 29 липня – 5 серпня. – № 165-170. – С. 3-6.
28. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – 358 с.

29. Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижацький С.Д. Давня історія України. У 2 кн. – К., 1995. – Кн. 2. – 248 с.
30. Яковенко Н. Нарис історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – 310 с.
31. Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив // Історія українського Середньовіччя: Козацька доба. Зб. наук. праць у 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 111-133.
32. Ясь О. Між традиціями і модерном: Методологічні проблеми української зарубіжної історіографії у світлі наукових дискусій (кінець 50-х – початок 60-х років ХХ ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць та спогадів пам'яті відомого вченого, історика, д-ра іст. наук, проф. В.С. Землинського. – К., 2004. – Ч. 2. – С. 363-376.
33. Andrusiak M. [Рец. на кн.:] O. Pritsak. The Origin of Rus'. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1981. – 926 p. // УІ. – 1982-1983. – Ч. 3-4. – С. 170-173.
34. Knysh G. Some problem in O. Pritsak's Reconstruction of Ninth Century Ukrainian and East European History // УІ. – 1983. – Ч. 2-3. – С. 128-135.
35. Pritsak O. The Origin of Rus'. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1981. – 926 p.
36. Pritsak O. Ukrainian studies at Harvard University // УІ. – 1969. – Ч. 4. – С. 63-71.
37. Rudnytsky L. I. Terminology // Rethinking Ukrainian History. – Edmonton, 1981. – P. 240-241.
38. Schram G. Neues Licht auf die Entstehung der Ru // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas. – 1983. – Band 31. – P. 210-228.
39. Wynar L. Problems of Terminology and Periodization in the Teaching of Ukrainian History. – Edmonton, 1981. – P. 244-246.

Любов Корнійчук

БІОІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ТВОРЧОСТІ А. ЖУКОВСЬКОГО

У контексті збагачення української історіографії та подальшого використання наукового доробку попередніх поколінь вчених-істориків значимими є дослідження проблем розвитку історичної науки та діяльності її видатних представників. Біоісторіографічний напрямок історичних досліджень є важливим як для вивчення конкретних історичних проблем, так і для розвитку української історичної науки в цілому.

Біографія, як вид історичного дослідження, посідає провідне місце в творчості відомого українського вченого, голови Наукового товариства імені Шевченка в Європі Аркадія Жуковського. Серед таких досліджень варто згадати монографію “Петро Могила й питання єдності церков” [19], а також студії, що присвячені відомим політичним діячам С. Петлюрі, А. Шептицькому, О. Шульгину, М. Скрипнику, О. Штулю-Ждановичу та ін. В науковому доробку вченого також є цілий ряд біоісторіографічних досліджень, які присвячені українським історикам, що працювали за межами України.

Сьогодні діяльність і наукова творчість Аркадія Іларіоновича Жуковського залишається практично не дослідженою, з'явилися лише окремі публікації, що частково висвітлюють його життя та діяльність. Серед них варто назвати статтю Л. Винара та А. Атаманенко “Академік Аркадій Жуковський: історик і енциклопедист” [4], в якій здійснено найповніший виклад біографії А. Жуковського, а також подано стислий аналіз основних напрямків його діяльності. Окремі відомості про життя дослідника є також у бібліографії його праць, укладеній О. Кучеруком [1]. В матеріалах, опрацьованих і опублікованих в журналі “Український історик” Ю. Макарем та О. Добржанським [31] міститься стислий аналіз роботи Аркадія Іларіоновича як дослідника історії Буковини, зокрема, характеризуються розділи книги “Буковина. Її минуле і сучасне”, написані науковцем. Однак, в жодній із вказаних праць не приділено належної уваги біоісторіографічним дослідженням. Недостатнє

вивчення проблеми і необхідність включення доробку вченого в українську зарубіжну історіографію визначають актуальність дослідження. Тому метою даної статті є охарактеризувати, класифікувати та проаналізувати біоісторіографічні дослідження А. Жуковського. Обмежений обсяг статті зумовлює лише загальну систематизацію біоісторіографічного доробку вченого, до уваги не беремо студії науковця, присвячені історичним діячам.

Під кутом зору класифікації і типологізації біографічних досліджень, праці А. Жуковського можна віднести до типу наукової біографії, яка є окремим дослідженням і ґрунтується на науковому аналізі та синтезі біографічних і історичних даних. Серед теоретиків біографістики можна назвати А. Санцевича, Б. Кедрова, В. Карцева, М. Ярошевського, Б. Мейлаха, О. Яся та ін. Методику написання наукової біографії у своїй праці детально проаналізував засновник і перший директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, теоретик біографістики В. Чишко «Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України» [33]. В працях А. Жуковського простежується лінійно-хронологічний підхід до опису подій, чітке слідування джерелам, висвітлення життя діяча у контексті соціальних подій, з якими він пов'язаний та аналіз його впливу на суспільні відносини, оцінка його загального значення для сфери, в якій він працював, а також розгляд діяльності особи в контексті епохи. В біоісторіографічних чи персональних дослідженнях, які, на думку А. Атаманенко, в переважній більшості випадків повинні сприйматись як синонімічні поняття, оскільки в центрі таких досліджень знаходиться творча особистість і вивчення її діяльності повинно відбуватись з урахуванням наукової біографії та творчого доробку [2, 28], дослідник намагався висвітлити життєвий шлях, науковий доробок, історичні погляди вчених, умови їх дослідницької праці, внесок в історіографію та методику історичних досліджень, встановити їх роль у формуванні науково-дослідних інституцій.

В. Чишко серед основних видів історико-біографічних наукових досліджень називає наступні: історико-біографічна монографія, історико-біографічний нарис, науково-популярний життєпис, автобіографія, історико-біографічний портрет; довідково-допоміжними видами є некрологи, словники та покажчики, біографічний коментар, біобібліографія [33, 176]. Виходячи з даної класифікації, персональні праці А. Жуковського належать до різних видів біоісторіографічних досліджень, адже в творчості історика присутні праці майже всіх з

вищеназваних видів. Також В. Чишко зазначає, що сьогодні серед істориків науки та культури виникає думка, що біографія особи має досліджуватись і писатись лише тією особою, яка відповідає професійному спрямуванню та роду діяльності досліджуваної особистості [33, 172-173]. З цієї точки зору є виправданим опрацювання А. Жуковським наукового доробку та життєвого шляху своїх колег. Однак, з іншого боку, оскільки праці вченого почасти написані у формі спогадів, то можуть мати суб'єктивний характер, хоча автор і намагався дотримуватись об'єктивності. Варто вказати на той факт, що при написанні персональних статей Аркадій Іларіонович використовував широке коло джерел, серед яких особливе значення мають джерела особистого походження – листи, спогади, автобіографії тощо, а також джерела службового характеру – офіційні документи наукових установ та товариств, хроніки, які відображають поточну діяльність її членів, і на основі яких можна встановити роль і значення вченого в діяльності певних наукових інституцій.

Персоналістика Аркадія Жуковського складає близько 70 наукових статей (з них 56 – в енциклопедії), присвячених М. Грушевському, О. Оглоблину, В. Кубійовичу, Л. Винару, Б. Винару, В. Яневу, М. Шерер та ін. В даних працях автор намагався відтворити життєвий шлях вчених, окреслити коло їх наукових зацікавлень, визначити певні етапи їх діяльності.

Праці, присвячені Б. Винару та Л. Винару можна класифікувати як історико-біографічні нариси. За визначенням В. Чишка, історико-біографічний нарис як форма біографії характеризується описом всього життя особи від народження до смерті, розглядає її життєвий шлях та еволюцію поглядів і діяльності в історичному контексті, аналізує всю сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів і взаємозв'язків особи та середовища в його розвитку [33, 168].

Любомирові Винару вчений присвятив кілька статей, в яких висвітлив основні напрямки його діяльності. Варто зазначити, що стаття А. Жуковського «Любомир Винар: життя і діяльність (3 нагоди 65-ліття історика)» [13] відноситься до довідково-допоміжного виду історико-біографічних наукових досліджень, а саме до біобібліографії, оскільки органічно поєднує особливості історико-біографічного нарису, історичного портрету та словникової біографії [33, 169] і поміщена була в книзі «Любомир Винар. Біобібліографічний покажчик (1950 – 1997)», що побачила світ в 1998 р. Ця ж стаття вже у значно розширеному варіанті під назвою «Любомир Винар: життя, діяльність і творчість (3 нагоди 50-ліття наукової діяльнос-

ти)» [14] друквана в збірнику з нагоди 50-ліття наукової діяльності Любомира Винара в 2000 р. і належить до історико-біографічного нарису. Ґрунтовною є стаття А. Жуковського у співавторстві з А. Атаманенко «Любомир Винар: життя і діяльність (З нагоди 75-ліття вченого)» [30]. В даній публікації, яку теж можна віднести до бібліографії як довідково-допоміжного виду історико-біографічних досліджень, висвітлено життєвий шлях, науково-організаційну, редакційну та науково-дослідну працю вченого.

Перша частина статті А. Жуковського «Любомир Винар: життя, діяльність і творчість (З нагоди 50-ліття наукової діяльності)» має характер спогадів про знайомство А. Жуковського і Л. Винара. В статті виокремлено наступні підрозділи: життєвий шлях, науково-організаційна діяльність, науково-дослідна праця, історичні дослідження, етнічні дослідження, джерелознавство і видання першоджерельних історичних матеріалів, редакційна праця, висновки, додаток. Додаток «Редакторська діяльність Любомира Винара 1948/50 – 2000 рр.» поданий у формі таблиці, в якій зазначено роки, назви видань, місце видання, видавці та функції Л. Винара в кожному з видань.

Аналізуючи науково-організаційну діяльність Л. Винара, А. Жуковський особливо увагу звернув на діяльність науковця як редактора журналу «Український історик», голову Ініціативної групи Українського генеалогічного геральдичного товариства, одного із засновників Українського бібліологічного інституту, члена Історичної секції УВАН. Також, автор наголошує на вагомій ролі Л. Винара у налагодженні співпраці з НТШ. А. Жуковський аналізує праці вченого з історії і вказує на головну заслугу у розбудові грушевськознавства, говорить про важливість його етнічних досліджень, а також працю по виданню першоджерельних історичних матеріалів. На думку автора, редакційна діяльність Л. Винара є однією з ділянок праці історика, в якій він зумів себе якнайкраще виявити і аналіз цієї роботи заслуговує окремого дослідження.

За структурою написання та змістом до історико-біографічного нарису належить і стаття А. Жуковського «Богдан Степан Винар – заслужений науковий діяч (До 80-ліття народження)» [6] в журналі «Український історик» (ч. 1-3 (169-171), 2006). В 2007 р. в скороченому варіанті ця стаття друквана у «Вістях УВАН» [7]. З Б. Винаром, як і з Л. Винаром, Аркадій Іларіонович знайомий ще з часів праці в студентському товаристві «Зарево», а пізніше їх поєднала і робота в редакції «Енциклопедії українознавства», тому закономерно є увага А. Жуковського до вшанування 80-ліття колеги. Першу з

названих статей умовно можна поділити на дві частини. Перша, з яких присвячена викладу біографії Богдана Винара, а в другій А. Жуковський аналізує науковий доробок вченого. Наукові праці Богдана Винара він тематично ділить на кілька груп: праці, присвячені економічним дослідженням, англійським працям, присвяченим бібліотекарству і бібліографії, праці з біографістики. В статті проаналізовано редакторську працю Богдана Винара і перераховано редактовані ним праці. Друга стаття фактично побудована так само, але здійснено стислий виклад життєвого і творчого шляху Б. Винара.

В творчості А. Жуковського також наявні дослідження, які можна класифікувати як історико-біографічний портрет. Цей вид історико-біографічного дослідження має свої особливості, адже він є результатом дослідження історичних процесів та явищ і ролі в них особистості та характеризує людину крізь призму її історичного значення, проте лише частково, з певних позицій, на певному хронологічному етапі і в певному контексті [33, 168]. На відміну від біографічної монографії, яка охоплює все життя людини, історико-біографічний портрет висвітлює якийсь аспект або фрагмент життя і діяльності певного діяча, завжди в центрі є особистість, а історична дійсність – це тло, середовище, в якому людина функціонує [33, 177]. До такого типу досліджень слід віднести, насамперед, студії, присвячені М. Грушевському, О. Оглоблину, В. Кубійовичу, В. Яневу.

Зокрема, М. Грушевському дослідник присвятив статті «Михайло Грушевський і журнал «Україна» [15], «Михайло Грушевський і Франція» [16], а також «Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського» [11]. В першій з названих статей, крім даних про сам журнал «Україна», його профіль, структуру, авторів та участь Михайла Грушевського у редакційній роботі, подано аналіз і характеристику статей і матеріалів, які публікував у цьому періодичному виданні головний редактор. Автор статті подає оцінку журналу за окремими дисциплінами та галузями, зокрема, говорить, що в журналі провідне місце серед публікацій займала історіографія, а дещо менше – козацька доба, літературознавство, мовознавство, економічні теми, мистецька ділянка, етнографія, краєзнавство, право. Також А. Жуковський зазначає, що журнал у радянській

* Журнал виходив в Києві в 1914 – 1930 рр. з перервами в 1915 – 1916 і 1919 – 1923 за редакцією Михайла Грушевського як орган Українського наукового товариства в Києві і як орган Історичної секції УВАН, відповідно 1914 – 1918 і 1924 – 1930.

дійсності продовжив традиційну лінію українознавчих дисциплін, мінімально звертаючи увагу на новостворені обставини. До певної міри журнал “Україна” був не тільки науковим журналом українознавства, але він виконував загальнонаціональну і навіть політичну роль [15, 18-19]. У висновках автор вказує на те, що під впливом подій 1917 – 1920 рр. М. Грушевський вже не наполягав на своїх народницьких поглядах, а зробив певне зрушення в бік державної наукової ідеології. Відомий історик, засновник грушевськознавства проф. Л. Винар також зазначає, що М. Грушевський пройшов певну історіографічну еволюцію, що “найкраще видно в його інтерпретації доби Хмельницького та доби гетьманування Мазепи” [3, 44]. Відомий сьогодні грушевськознавець В. Тельвак стверджує, що зведення спадщини Михайла Грушевського до “народництва” чи до “державництва” є, по суті, “війною цитат” без урахування контексту та характеру праць історика і призводить до викривлення оцінки історичної концепції вченого, оскільки при цьому не враховується все розмаїття його ідей [32, 18].

В статті “Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського” А. Жуковський перераховує праці М. Грушевського, в яких подано аналіз діяльності гетьмана, а також висвітлює погляди історика на політичну і культурно-освітню діяльність гетьмана. При цьому автор статті вказує на те, що М. Грушевський досить високо оцінював саме культурно-освітню діяльність І. Мазепи, а союз з Швецією вважав ініціативою козацької старшини і не вбачав в цьому особливій ролі гетьмана [11, 141].

До історико-біографічного портрету належить стаття “Михайло Грушевський і Франція”, в якій автором окреслено життя та діяльність М. Грушевського під час подорожей до Франції в 1903 і 1919 роках. А. Жуковський говорить про те, що політична діяльність Грушевського французами була оцінена переважно критично, натомість вони висловлювали високе признание його науковій діяльності. Дослідник у статті подає огляд франкомовної історії України М. Грушевського 1920 р. – “Abrégé de l’histoire de l’Ukraine” (“Скорочена історія України”).

Також Аркадій Жуковський є одним із авторів історико-біографічної монографії “Mykhailo Hrouchevskyi sa vie et son oeuvre” [34] (“Михайло Грушевський, його життя і його праця”), що вийшла в 1997 р. в Парижі. Зокрема, в цій книзі він є автором “Передмови” та першого розділу “Біографія та наукова діяльність Михайла Грушевського”. Відповідно до визначення В. Чишка, історико-біогра-

фічна монографія охоплює все життя людини [33, 177] і її специфікою є ґрунтовне використання методології історичної науки в аналізі особистості в контексті історії [33, 170]. В першому розділі книги Аркадій Іларіонович здійснює виклад життєвого шляху, характеризує схему історії України М. Грушевського та його працю під час подорожей до Франції. Таким чином, в творі охоплено фактично все життя історика, але при цьому наголошено на найбільш важливі аспекти його діяльності. На нашу думку, якщо розглядати даний розділ окремо, не беручи до уваги, що він є складовою частиною монографії, то його можна віднести до такого виду історико-біографічних досліджень як історико-біографічний нарис, характерні особливості написання якого вже згадувані вище.

А. Жуковський є автором студій, присвячених відомому географу, засновнику і редакторові “Енциклопедії українознавства” В. Кубійовичу, з яким вчений співпрацював в редакції “Енциклопедії українознавства-2”. Зокрема, це статті “Діяльність Володимира Кубійовича на відтинку Енциклопедії українознавства”¹ [12] та “Володимир Кубійовича – людина і енциклопедист” [9]. В першій статті автор окреслює одну з ділянок творчості В. Кубійовича – діяльність в редакції загальної та словникової “Енциклопедії українознавства” (далі – відповідно “ЕУ-1” та “ЕУ-2”). Автор зазначає, що зібрати і опрацювати матеріали до історії енциклопедії є одним із завдань історії української наукової творчості в діаспорі і дане дослідження є лише невеликою частиною цієї об’ємної теми [12, 15]. А. Жуковський розповідає про зародження планів видання енциклопедії у Кубійовича, його роль у вирішенні фінансових та побутових проблем, що поставали перед редакцією, зазначає, що В. Кубійович відіграв провідну роль у підготовці до видання “ЕУ-2”.

Стаття “Володимир Кубійовича – людина і енциклопедист” має характер спогадів, а відтак до її змісту варто підходити критично. Коли мова йде про працю в редакції “ЕУ-2”, членом якої був і А. Жуковський, то дане дослідження може виступати джерелом до історії творення енциклопедії. Стаття структурно поділяється на частини, в яких висвітлюються особисті взаємини двох істориків, наукова та організаційна діяльність В. Кубійовича з особливим ак-

¹ Ця ж стаття пізніше була надрукована під заголовком “Праця Володимира Кубійовича над “Енциклопедією українознавства” в збірнику “Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900 – 1985), Атанас Фіголь (1908 – 1993)”, що вийшов в 1998 р.

центом на його діяльність як енциклопедиста. Серед тематики, яка цікавила В. Кубійовича дослідник виділяє географію, народне господарство та історію України ХХ ст. А. Жуковський зазначає, що успіхами в науковій праці В. Кубійович завдячує не лише своїй працьовитості, а й умінню добирати талановитих співробітників серед яких літературознавець І. Кошелівець, економіст В. Голубничий та дослідник економічної історії Б. Винар, мовознавець Ю. Шевельов, історики О. Оглоблин, І. Лисяк-Рудницький та ін. [9, 600]. Таким чином, А. Жуковський у вище названих статтях зробив спробу окреслити сторінку життєвого і творчого шляху В. Кубійовича, пов'язану з діяльністю над виданням "ЕУ-2", описуючи при цьому і особисте знайомство з колегою, і співпрацю над іншими проектами, зокрема, над виданням книги "Буковина. Її минуле і сучасне". Варто також зазначити, що в передмові до "Історичного атласу України" [18] В. Кубійовича А. Жуковський аналізує його діяльність як картографа та географа і перераховує карти, підготовані науковцем. З точки зору класифікації біографічних досліджень В. Чишка дане дослідження є біографічним коментарем, оскільки є додатком до публікації картографічної спадщини В. Кубійовича.

До історико-біографічного портрету належить ще одна стаття, яка стосується праці над "ЕУ" – "Вклад Олександра Оглоблина в Енциклопедію українознавства" [8]. Варто зазначити, що автор при написанні студії використовував спогади як головного редактора енциклопедії В. Кубійовича, так і спогади самого О. Оглоблина, що дало змогу зробити детальну характеристику співпраці двох науковців. При висвітленні праці О. Оглоблина як автора статей в "ЕУ-2", А. Жуковський виділяє провідні галузі, які досліджував вчений, перераховує всі його гасла в енциклопедії, стисло подає їх аналіз. Зокрема, серед ділянок досліджень в енциклопедії називає історіографію, історію України, українську генеалогію, культурно-релігійну історію, історичну географію, економічну історію, соціологію. У висновках А. Жуковський відзначає вагомий вклад О. Оглоблина у видання "ЕУ-1" та "ЕУ-2", на думку автора 1960–1970-ті рр. були найбільш плідними у діяльності науковця в редакції енциклопедії [8, 219].

Дослідженню наукового доробку з історії відомого громадсько-суспільного діяча, психолога та історика В. Янева А. Жуковський присвятив статтю "Володимир Янів як історик" [10]. Автор виділяє і характеризує такі основні напрямки досліджень В. Янева: історія українського студентства і молоді, церковно-релігійна проблематика, персоналістика. Також Аркадій Іларіонович особливу

увагу звертає на висвітлення діяльності науковця в НТШ як редактора багатьох видань та в УВУ як ректора з 1968 р. А. Жуковський приходить до висновку, що В. Янів не лише як психолог і філософ, але і як історик займає важливе місце в українській історіографії, і, зокрема, саме йому необхідно завдячувати за багатогранне дослідження історії українського студентства.

А. Жуковський є автором кількох некрологів, зокрема статті про студентського, громадсько-політичного діяча, професора Українського технічно-господарського інституту, члена НТШ Атанаса Фіголя [5] та професора української мови Державного інституту східних мов і цивілізацій в Парижі Марію Шерер [17], яка після смерті відомого історика Ілька Борщака репрезентувала україністику у Франції і була широко відомою французькому славистичному світові. В статтях А. Жуковський стисло викладає життєвий і творчий шлях науковців. Виклад біографії поєднаний з особистими спогадами автора про А. Фіголя і М. Шерер, висвітлена роль першого у виданні "ЕУ" та заслуга М. Шерер у виданні франкомовних публікацій про Україну. Автор звертає увагу на те, що смерть науковців є значною втратою для українського наукового світу не лише в діаспорі, а й в Україні.

В науковому доробку А. Жуковського також є студії, що належать до словникової форми біографії, яка згідно визначення В. Чишка, передбачає акумуляцію формалізованих даних про певного діяча, коротке представлення всього життя особистості, науковий аналіз та відбір біографічних фактів якісно значимих для історії, культури та науки, відображає лише соціально важливі факти особистого внеску і включає оцінку важливості особи для людства та бібліографію праць [33, 168]. Аркадій Іларіонович працював в редакції "ЕУ-2" та "Англomовної Енциклопедії українознавства-2" (далі "АЕУ-2") і був автором статей різної тематики, серед яких є біоісторіографічні. Зокрема, в "ЕУ-2" є статті присвячені таким науковцям як Вікентій Хвойка [20], Сергій Шамрай [21], Ісидор Шараневич [22], Сергій Шелухин [23], Олександр Шульгин [24], Яків Шульгин [25], Володимир Щербина [26], Федір Щербина [27], Дмитро Яворницький [28], Матвій Яворський [29]. В цілому автор в даних студіях намагався послідовно викласти біографію вищеназваних діячів за такою схемою: походження, навчання, місце роботи, участь у наукових і культурних заходах, коло наукових зацікавлень, основні праці та внесок в історіографію. Так, наприклад, в статті "Шараневич Ісидор" автор визначає основні теми досліджень галицького історика та педагога, проф.

Львівського університету, серед яких історія Галицько-Волинського князівства, історіографія, історія духовенства Галицької Русі, історія церкви на західноукраїнських землях XVI – XVIII ст. В статті про М. Яворського автор основну увагу приділяє тому фактові, що праці цього історика були гостро критиковані в українській національній історіографії за тенденційність і нефаховість. В статті “Щербина Федір” автор подає широку бібліографію праць Ф. Щербини з історії Кубані.

В “АЕУ-2” А. Жуковським за такою ж як і в “ЕУ-2” схемою написані статті про багатьох відомих істориків, серед яких, дослідники Київської Русі Володимир Пархоменко [58], Федір Ястребов [78], дослідники доби козаччини Фрідріх Герхард Міллер [56], Аполон Скальковський [36], Іван Каманін [43], Мирон Кордуба [48], Олександр Маркович [54], дослідник історії укладення українсько-московських договорів XVII – XVIII ст. Андрій Яковлів [77], дослідник історії України та Польщі XV – XVII ст. Андрій Стороженко [68], дослідник Румянцевського опису 1737 р. Гнат Житецький [81], дослідники історії України XVII – XVIII ст. Віктор Романовський [62], Микола Стороженко [69], дослідник історії України XVII – XIX ст. Орест Левицький [52], дослідник масонства Іван Павловський [59], дослідник історії України періоду революції 1917 – 1920 рр. Павло Христюк [45], дослідник українського селянства часів голодомору Дмитро Соловей [65], дослідник історії України 1920 – 1950 рр. Микола Ковалевський [50], дослідник історії соціалістичної боротьби на Україні Панас Феденко [41], дослідник історії євреїв в Україні Соломон Гольдельман [42], історики церкви Степан Голубєв [40], Михайло Коялович [47], Євген Перфецький [60], Костянтин Харлампович [44], Леонід Соневицький [66], Теодор Тітов [73], Іван Власовський [76], дослідник історії Галичини Іван Кревецький [51], дослідник соціально-економічної історії Іван Лучицький [53], відомий архівіст Володимир Міяковський [55], дослідник історії Лівобережної України та генеолог Вадим Модзалевський [35], історики права Лев Окіншевич [57], Микола Василенко [37], дослідник франко-українських культурних зв’язків Федір Савченко [63], автор історико-соціологічних досліджень Олександр Стронін [70], дослідник історії Південної України Антін Синявський [72], один із засновників державницької школи Степан Томашівський [74], етнографи Федір Туманський [75] та Володимир Залозецький-Сас [79], Микола Костомаров [49], археолог Вікентій Хвойка [46] та Володимир Завітневич [80], археограф Михайло Судієнко [71], дослідник історії Буковини, українського студентства, історії українців в Генеральній гу-

бернії Володимир Кубійович [39], дослідниця історії Київської Русі, історії Української Академії Наук, УАПЦ Наталія Полонська-Василенко [61], історик-соціолог Олександр Шульгин [64], автор численних спогадів про ОУН та дослідник історії української політичної думки до кінця XVIII ст. Зиновій Книш [38].

Можливо написання біографій саме цих істориків в енциклопедії було зумовлено тим, що з працями багатьох із них Аркадій Іларіонович мав змогу познайомитись, здійснюючи власні дослідження, однак цей фактор не є визначальним. Наприклад, працюючи над історією церкви, залучав праці С. Голубєва, К. Харламповича, М. Кояловича, Є. Перфецького та ін., досліджуючи франко-українські культурні зв’язки – праці Ф. Савченка, історію Буковини – В. Залозецького-Саса і т.д.

Отже, біоісторіографічна творчість Аркадія Жуковського представлена низкою публікацій, що належать до різних видів історико-біографічного дослідження і є цінними студіями, що висвітлюють життя та творчість багатьох науковців.

Персональні праці посідають чільне місце в науковій творчості А. Жуковського. Він є автором біоісторіографічних наукових статей не лише в збірниках та періодичних виданнях, а й в “ЕУ-2” та “АЕУ-2”. Враховуючи сучасну класифікацію історико-біографічних творів, біоісторіографічні праці А. Жуковського відносяться до наукової біографії і включають такі її різновиди як історико-біографічний нарис, історико-біографічний портрет, некролог, біографічний коментар, біобібліографія. При написанні біографій автор використовував матеріали особистого і службового характеру, що дозволило різносторонньо охарактеризувати окремих вчених, окремі біографічні дослідження є спогадами автора про своїх колег. Праці, присвячені Б. Винару та Л. Винару можна класифікувати як історико-біографічні нариси. Аркадій Жуковський є одним із авторів історико-біографічної монографії “Mykhailo Hrouchevskyi sa vie et son oeuvre” (“Михайло Грушевський і його праця”), що вийшла в 1997 р. в Парижі. Як історико-біографічний портрет можна класифікувати студії, присвячені М. Грушевському, О. Оглоблину, В. Кубійовичу, В. Яневу. До некрологів належать статті про Атанаса Фіголя та Марію Шерер. В науковому доробку А. Жуковського також є студії, що належать до словникової форми біографії, які було опубліковано в “ЕУ-2”, “АЕУ-2”. В цих статтях автор висвітлював біографію діячів за такою схемою: походження, навчання, місце роботи, участь у наукових і культурних заходах, коло наукових

зацікавлені, основні праці та внесок в історіографію. Біографічним коментарем є передмова до “Історичного атласу України” В. Кубійовича, написана А. Жуковським. Звичайно даний поділ статей дослідника є досить умовним, адже побудований лише на класифікації історико-біографічних досліджень, запропонованій В. Чишком. В цілому персоналії дослідження А. Жуковського є цінними матеріалами, що розкривають життєвий і творчий шлях відомих українських істориків.

Джерела та література

1. Аркадій Жуковський. Бібліографія (До 75-річчя від дня народження) / Упор. О. Кучерук. – К., 1997. – 27 с.
2. Атаманенко А. Методологічні засади біоісторіографічних досліджень // Наукові записки Університету “Острозька академія”. – Острог, 1998. – Т. 1. – С. 28-35.
3. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). У 50-ліття смерті. – Сучасність, 1985. – С. 44.
4. Винар Л., Атаманенко А. Академік Аркадій Жуковський: історик і енциклопедист // Український історик. – 2003. – № 1-5 (156-160). – С. 397-408.
5. Жуковський А. “Без його участі великий твір ЕУ не був би реалізований” // Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійовича (1900 – 1985), Атанас Фіголь (1908 – 1993). Науковий збірник / Упор. В. Маркусь. – К.; Нью-Йорк; Чикаго, 1998. – С. 181-183.
6. Жуковський А. Богдан Степан Винар – заслужений науковий діяч (До 80-ліття народження) // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж; Острог, 2006. – № 1-3 (169-171). – С. 144-152.
7. Жуковський А. Богдан Степан Винар (3 нагоди 80-ліття) // Вісті УВАН / За ред. О. Домбровського. – Нью-Йорк, 2007. – Т. 4. – С. 190-193.
8. Жуковський А. Вклад Олександра Оглоблина в Енциклопедію українознавства // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1995. – № 1-4 (124-127). – С. 209-220.
9. Жуковський А. Володимир Кубійовича – людина і енциклопедист // Шаблій О. Володимир Кубійовича: енциклопедія життя і творення. – Париж; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 579-606.
10. Жуковський А. Володимир Янів як історик // Збірник на пошану проф. д-ра Володимира Янева. *Symbolae in honorem Volodymyri Janiw.* – Мюнхен, 1983. – С. 55-70.
11. Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 1998. – № 6. – С. 134-145.

12. Жуковський А. Діяльність В. Кубійовича на відтинку Енциклопедії українознавства // Український історик. – 3-4 (91-92). – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1986. – С. 15-22.
13. Жуковський А. Любомир Винар: життя і діяльність (3 нагоди 65-ліття історика) // Любомир Винар. Біобібліографічний покажчик (1950-1997). – Львів; Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. – С. 7-27.
14. Жуковський А. Любомир Винар: життя, діяльність і творчість (3 нагоди 50-ліття наукової діяльності) // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 15-41.
15. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал “Україна” // Український історик. – 1-2 (89-90). – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1986. – С. 5-20.
16. Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція // Український історик. – 3-4 (110-111), 1-4 (112-115). – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991-1992. – С. 306-318.
17. Жуковський А. Пам’яті Марії Шерер // Український історик. – 1-4 (136-139). – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1998. – С. 245-249.
18. Жуковський А. Передмова // *Kubijowytch W. Historischer atlas der Ukraine. Ein deutsches Dokument aus dem Jahr 1941.* – Paris, 1993. – С. IX-XI.
19. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К: Мистецтво, 1997. – 304 с.
20. Жуковський А. Хвойка Вікентій // ЕУ. – 1980. – Т. 9. – С. 3576-3577.
21. Жуковський А. Шамрай Сергій // ЕУ. – 1984. – Т. 10. – С. 3786.
22. Жуковський А. Шараневич Ісидор // ЕУ. 1984. – Т. 10. – С. 3789-3790.
23. Жуковський А. Шелухин Сергій // ЕУ. – 1984. – Т. 10. – С. 3838.
24. Жуковський А. Шульгин Олександр // ЕУ. – 1984. – Т. 10. – С. 3902-3903.
25. Жуковський А. Шульгин Яків // ЕУ. – 1984. – Т. 10. – С. 3903.
26. Жуковський А. Щербина Володимир // ЕУ. – 1984. – Т. 10. – С. 3915-3916.
27. Жуковський А. Щербина Федір // ЕУ. – 1984. – Т. 10. – С. 3916-3917.
28. Жуковський А. Яворницький Дмитро // ЕУ. – 1984. – Т. 10. – С. 3955-3957.
29. Жуковський А. Яворський Матвій // ЕУ. – 1984. – Т. 10. – С. 3958.
30. Жуковський А., Атаманенко А. Любомир Винар: життя і діяльність (3 нагоди 75-ліття вченого) // Любомир Винар. Біобібліографічний покажчик (1948 – 2007). – Львів; Острог; Нью-Йорк; Париж,

2007. – С. 19-46.

31. Макар Ю., Добржанський О. Патріарх українського буковинознавства // Український історик. – 1998. – № 1-4 (136-139). – С. 151-156.

32. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 234 с.

33. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996. – 291 с.

34. Mykhailo Hroushevskiy sa vie et son oeuvre. – Paris, 1997. – 167 p.

35. Ohloblyn O., Zhukovsky A. Modzalevsky Vadym // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 431-432.

36. Ohloblyn O., Zhukovsky A. Skalkovsky Apolon // EU. – 1993. – Vol. 4. – P. 724.

37. Okinshevych L., Zhukovsky A. Vasylenko Mykola // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 560.

38. Senkus R., Zhukovsky A. Knysh Zynovii // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 570-571.

39. Struk D., Zhukovsky A. Kubijovych Volodymyr // EU. – / Ed. V. Kubijovych. – Toronto, 1988. – Vol. 2. – P. 697.

40. Zhukovsky A Golubev Stepan // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 67.

41. Zhukovsky A. Fedenko Panas // EU. – 1985. – Vol. 1. – P. 865.

42. Zhukovsky A. Goldelman Solomon // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 65.

43. Zhukovsky A. Kamanin Ivan // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 408.

44. Zhukovsky A. Kharlampovych Kostiantyn // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 460-461.

45. Zhukovsky A. Khrystiuk Pavlo // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 496.

46. Zhukovsky A. Khvoika Vikentij // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 498-499.

47. Zhukovsky A. Koialovich Mikhail // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 580.

48. Zhukovsky A. Korduba Myron // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 608.

49. Zhukovsky A. Kostomarov Mykola // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 629-631.

50. Zhukovsky A. Kovalevsky Mykola // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 641-642.

51. Zhukovsky A. Krevetsky Ivan // EU. – 1988. – Vol. 2. – P. 670.

52. Zhukovsky A. Levytsky Orest // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 103.

53. Zhukovsky A. Luchytsky Ivan // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 199.

54. Zhukovsky A. Markovych Oleksander // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 317.

55. Zhukovsky A. Miiakovsky Volodymyr // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 404-405.

56. Zhukovsky A. Muller Gerhard Friedrich // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 478.

57. Zhukovsky A. Okinshevych Lev // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 673-674.

58. Zhukovsky A. Parkhomenko Volodymyr // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 781-782.

59. Zhukovsky A. Pavlovsky Ivan // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 803.

60. Zhukovsky A. Perfetsky Yevhen // EU. – 1993. – Vol. 3. – P. 850.

61. Zhukovsky A. Polonska-Vasylenko Nataliia // EU. – 1993. – Vol. 4. – P. 123.

62. Zhukovsky A. Romanovsky Viktor // EU. – 1993. – Vol. 4. – P. 401.

63. Zhukovsky A. Savchenko Fedir // EU. – 1993. – Vol. 4. – P. 541.

64. Zhukovsky A. Shulhyn Oleksander // EU. – 1993. – Vol. 4. – P. 683-684.

65. Zhukovsky A. Solovei Dmytro // EU. – 1993. – Vol. 4. – P. 821-822.

66. Zhukovsky A. Sonevytsky Leonid // EU. – 1993. – Vol. 4. – P. 826.

67. Zhukovsky A. Stebnytsky Petro // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 36.

68. Zhukovsky A. Storozhenko Andrii // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 59.

69. Zhukovsky A. Storozhenko Mykola // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 60.

70. Zhukovsky A. Stronin Oleksander // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 67.

71. Zhukovsky A. Studienko Mykhailo // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 95.

72. Zhukovsky A. Syniavsky Antin // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 147.

73. Zhukovsky A. Titov Teodor // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 224-225.

74. Zhukovsky A. Tomashivsky Stepan // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 236.

75. Zhukovsky A. Tumanski Fedir // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 314.

76. Zhukovsky A. Vlasovsky Ivan // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 624.

77. Zhukovsky A. Yakovliv Andrii // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 737.

78. Zhukovsky A. Yastrebov Fedir // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 756.

79. Zhukovsky A. Zalozetsky-Sas Volodymyr // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 807.

80. Zhukovsky A. Zavitnevych Volodymyr // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 830.

81. Zhukovsky A. Zhytetsky Hnat // EU. – 1993. – Vol. 5. – P. 859.

Леонід Зашкільняк

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

З перспективи початку ХХІ століття, яке розпочало свій відлік, стосунки українців і поляків можна розглядати з двох позицій: оптимістичної та песимістичної. І обидві будуть вірними. Оптимістична візія цих стосунків випливає з того факту, що початок ХХ ст. застав обидва народи поділеними між трьома імперіями – Російською, Німецькою, Габсбурзькою, а кінець віку обидва народи зустріли в незалежних державах, які проголосили себе “стратегічними партнерами”. Песимістичний підхід випливає з побоювань, що історичний спадок у свідомості деяких представників обох народів і назагал величезний вантаж взаємних претензій та звинувачень продовжує чинити вплив на свідомість нинішніх поколінь українців і поляків, а сучасний стан українсько-польських взаємин дістався обом народам ціною таких невідплатних жертв протягом усього століття, що залишається небезпека реанімації за давнених образ і звинувачень. Серед них тільки у ХХ ст. можна згадати незагоєні рани українсько-польської боротьби за західноукраїнські землі, що досягла двох кульмінаційних піків – у 1918 – 1919 рр. і 1943 – 1947 рр., протигорства українців і поляків в міжвоєнній Польській державі, депортації українського і польського населення наприкінці Другої світової війни та перших післявоєнних років, складних взаємин представників двох народів у народній Польщі і в УРСР тощо. Усі конфліктні ситуації ХХ ст., наклавшись на історичні упередження попередніх часів, залишили в історичній пам’яті обох народів певні негативні стереотипи, в яких взаємні образи виглядають далеко не привабливо і дружньо [1; 2].

Екстремальні ситуації як в середині європейських (і світових) суспільно-політичних спільнот, так і в стосунках між ними породжувалися не стільки проголошуваними на словах гуманістичними цілями, скільки прагненнями нав’язати населенню, націям і соціальним групам, державам “єдино правильну” політичну візію історичного роз-

© Леонід Зашкільняк, 2008

витку. У той же час фахівцям-історикам відомо, що історичні події та явища не мають і не можуть мати однієї “істинної” інтерпретації через відмінність світоглядів, інтересів, цілей і дій людей, котрі в них брали участь. Сучасна історична наука відмовилась від пошуку “абсолютної наукової правди”, замінивши її багатьма “правдами”, кожна з яких має свої ідеологічні чи інші обґрунтування [3]. Внаслідок цього історики потроху починають усвідомлювати суб’єктивність і незавершеність кожної нової спроби інтерпретації минулого, в якій необхідно не тільки побачити свою “правду”, а й “правду” іншого, і на цій підставі подати такий образ минулого, що враховував би рації всіх сторін історичної ситуації. Найбільш складна проблема фахового історіописання полягає в донесенні й утвердженні саме наукового, а не політизованого образу минулих подій до широкої громадськості і на цій підставі показати “історичність” і змінність історичних ситуацій, а, значить, зруйнувати усталені й поширені стереотипи. На жаль, можливості наукового історіописання донині поступаються можливостями і впливами на маси політичному історіописанню. Тим не менше, це не означає, що фахівці повинні сидіти, склавши руки.

Суспільно-політичні реалії сьогодення особливо наполегливо ставлять перед українськими і польськими істориками потребу переосмислення минулого взаємин двох сусідніх народів, які прагнуть спільно жити в “європейському домі”. Для цього необхідно подолати певні упередження і недовіру, які нагромадилися у попередній період і заважають краще розуміти інтереси й потреби сусіда, ставитися до нього з довірою. Завдання фахових істориків полягає в тому, щоб представити громадськості науково пояснений образ минулого двох сусідніх народів, який би дозволив зрозуміти “історичність” минулих взаємин, їх відповідність конкретним епохам та світоглядам. Тому співробітництво українських і польських істориків у дослідженні та інтерпретації минулого цих взаємин має особливо важливе значення: воно змушує брати до уваги підходи й рації іншої сторони і, тим самим, досягати зближення позицій, внесення коректив у власні інтерпретації.

Не секрет, що історичні твори і представлена у них візія минулого чинили (і продовжують чинити) значний вплив на суспільну свідомість спільнот, використовувались політиками та ідеологами для обґрунтування своїх політичних доктрин і дій. І українська, і польська історіографія не були виключенням у цьому ряді. Достатньо згадати, що для обґрунтування національно-політичних ідеологій та програм українського і польського суспільно-політичних рухів першорядну

роль відіграли праці Й. Лелевеля, К. Шайнохи, М. Бобжинського, В. Собеського, Ш. Аскеназі, В. Конопчинського та багатьох інших з польського боку, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського тощо – з українського. Ці та інші історики чимало потрудилися, щоб довести історичну необхідність і закономірність державницького оформлення української та польської модерних націй. Назагал їхня наукова творчість відбивала тогочасні взірці світобачення, в яких народи і нації (або стани і класи) виступали єдиними суб'єктами історії. Вплив історіографії на формування національних ідеологій й політичних доктрин всіх народів, в тому числі й українців та поляків, був надзвичайно великий й залишив глибокий слід в їх історичній свідомості [4, 192-213].

Після проголошення незалежності України в 1991 р. українська історіографія повернулася до старих концепцій початку ХХ ст., розглядаючи історію українців та української державності з найдавніших часів. Численні синтети, монографії, посібники і статті, що з'явилися друком за останні десять років, фактично відродили романтизовану історичну візію минулого, котра прослідковує історію українців та їхньої державності “крізь віки”, прагнучи довести “лінійність, еволюційність і ексклюзивність” української історії. Зрозуміло, що такий політизований погляд на минуле різко контрастує з цивілізаційним підходом до історії, який вже віддавна утвердився в європейській і світовій історіографії. До певної міри він відбиває тенденції до “націоналізації” історичної свідомості українців, котрі тривалий час були позбавлені можливості творити власну романтичну версію історії України, а також легітимізації ідеї української державності. При такому підході до історії все минуле розглядається з позицій національного руху, в тому числі й тих періодів, коли говорити про національний рух не доводиться. Окремі заклики фахових істориків щодо хибності й неприпустимості політизованого погляду на минуле сприймаються українським загалом з великим опором, а то й із звинуваченнями у “національній зраді” [5, 18-20]. На жаль, за таких обставин українська історія презентується як “одвічна боротьба” з сусідами, в тому числі “поляками”. З огляду на національно-державний рух автоматично ставить на другий план, робить не суттєвими всі інші виміри суспільного життя, в яких українсько-польські взаємини набували би іншого, не конфронтаційного забарвлення.

З іншого боку, не можна не зауважити, що польська історична думка у ХІХ і ХХ ст. теж багато зробила для поширення роман-

тичної візії польської історії. Особливо плідно над цим попрацювали польські історики першої половини минулого століття, коли неоромантичний “бум” буквально захопив всіх її кращих представників, змусивши відмовитись навіть від натяків на політичну незаангажованість. Майже в усіх історичних працях польських істориків проходила романтична ідея “кресів” – давніх земель Речі Посполитої, заселених українцями, білорусами і литовцями, – котрі представлялися “втраченим раєм”, який необхідно повернути [6, 93-105]. З літературних та історичних праць міф “східних кресів” перетворився на архетип польської національної свідомості і політичної культури останніх двох століть. З особливою силою цей міф віджив в польській мемуарній літературі і публіцистиці після 1989 р., коли з'явилася можливість тисячам депортованих після Другої світової війни зі східних теренів колишньої Речіпосполитої полякам висловити свої болі і жалі за втраченою вітчизною. Очевидно, що жоден аргумент фахових істориків стосовно оманливості “рожевого” представлення минулої ситуації на цих землях не промовляв до емоційної свідомості “кресов'яків”. За висловом знаного французького історика Даніеля Бовуа, в такому випадку люди не потребують “історичної правди”, їм потрібні “маски, щоб усправедлилювати свою поведінку, щоб накидати її іншим, ілюструвати якісь засади, гоїти рани, сублімувати обман” [6, 93]. Цікаво відзначити, що, на противагу ідеалізованій візії “кресів” в польській історіографії і публіцистиці, українська література зображувала ситуацію на цих землях виключно у “чорному” конфронтаційному кольорі. Усталені стереотипи згодом неодноразово поновлювалися в науковій та публіцистичній та освітній літературі, в тому числі й комуністичній. Тільки в період виникнення і діяльності польської “Солідарності” в літературі т.зв. “другого обігу” (самвидаві) з'явилися спроби оминати цензуру у висвітленні питань українсько-польських взаємин. Цьому сприяла діяльність еміграційного “Літературного інституту” і Видавництва “Культура” в Парижі, які впродовж тривалого часу очолював Єжи Гедройць, а тон публікацій задавали Ю. Мерошевський і С. Стемповський. У рамках візії перспектив поширення демократії на країни та народи Центрально-Східної та Східної Європи публіцисти “Культури” розпочали у 60-х роках ХХ ст. перегляд усталених стереотипів щодо взаємин поляків з їхніми сусідами, в тому числі українцями. Зокрема це торкалося прагнення подолати усталений стереотип про “провідну роль” поляків в протистоянні німецьким та російським інтересам, виз-

нання права сусідніх народів на самовизначення і рівноправні стосунки з Польщею, нав'язання і розвитку контактів з різноманітними політичними угрупованнями обох народів [7].

У виданнях польської антикомуністичної опозиції 80-х років ХХ ст. українська тематика посіла вагоме місце. У той час вийшли друком праці Б. Скарадзінського (К. Подляський), А. Марка, М. Бара, А. Зеленського, Я. Радзейовського, В.А. Серчика і багатьох інших, які ставили питання про переосмислення польсько-українських стосунків з врахуванням не тільки польської “рації стану”, але й української [8, 5-21]. Однак, як відзначав польський історик Я. Радзейовський, переламання усталених стереотипів виявилось справою дуже складною, і люди типу А. Бохенського, Є. Гедройця, Ю. Мєрошевського становили малопомітну меншість серед активної частини польського суспільства [9, 168]. В.А. Серчик, проаналізувавши наявну польську історичну літературу, прийшов до висновку, що польська історіографія знаходиться у великому боргу перед населенням у справі ознайомлення з минулим і сучасним розвитком українців, а політичні упередження, породжені конфліктами і тривалою антиукраїнською пропагандою, продовжують чинити переважний вплив на суспільну свідомість поляків в напрямку їхньої “цивілізаційної вищості” [10, 169-182]. Проте перші кроки в подоланні упередженості польського суспільства щодо українців тоді були зроблені.

Щодо української сторони, то в радянський період не могло бути мови про зміну нав'язаних уявлень про “історичну експансію” Польщі на українські землі з метою поневолення українців. Більш зважені оцінки українсько-польських взаємин повстали в еміграційному середовищі, хоча й українська діаспорна історіографія назагал більше уваги приділяла питанням історії ідейно-політичного розвитку українського національного руху. В еміграції вийшли друком праці М. Стахіва, Т. Гунчака, М. Демковича-Добрянського, С. Величенка та інших, які намагалися розглядати українсько-польські стосунки з позиції неупередженого ставлення до сусідів. Українська еміграція на Заході продовжувала перебувати під сильним впливом різних націоналістичних організацій, в той час як помірковані ліберально-демократичні кола тільки згодом набули впливу. Зокрема, щодо поширення серед українських еміграційних істориків і публіцистів нових ліберально-демократичних ідей велику роль відіграв І. Лисяк-Рудницький, історико-політологічні есеї якого подали добрий приклад інтелектуального підходу до історії україн-

сько-польських відносин без покладання односторонньої вини за конфлікти на одну зі сторін, усвідомлення українцями і поляками історичного тягару, який продовжує впливати на свідомість і загрожує відродженням “старих ідей і спокус” [11, 106].

З утворенням незалежних України і Польщі обидві історіографії звернулися до занедбаной і забороненої в силу політичних обставин українсько-польської проблематики. 90-ті роки ХХ ст. характеризувалися справжнім “бумом” вказаної тематики. І в Україні, і в Польщі з'явилися друком сотні публікацій, присвячених українсько-польським взаєминам у ХХ ст., передусім проблемам конфліктних ситуацій, проводилися десятки наукових і громадських конференцій [12; 13]. Їхнім стимулом було прагнення спокійно розібратися з нагромадженими “білими плямами” і поставити всі крапки над “і”. Спочатку головна увага дослідників була привернута до стосунків у 1917–1923 рр., коли український і польський національні рухи увійшли в конфлікт на пограничних теренах Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя і Надсяння. Однією з перших ініціатив піддати науковому аналізу історію українсько-польських стосунків у ХХ ст. була пропозиція Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської організувати наукові зустрічі вчених обох країн для їх спільного обговорення [14]. Перша така зустріч з участю вчених Львівського і Чернівецького університетів, присвячена обговоренню ідеї польсько-українських наукових зустрічей, відбулася в Любліні у листопаді 1990 р.; у ній взяли участь багато істориків і представників інших спеціальностей з Польщі та України. На жаль, ініціатива Люблінського університету не отримала подальшого організаційного оформлення, хоча й сприяла розвитку наукового співробітництва істориків Любліна і Львова. Друга і остання зустріч в рамках цієї ініціативи пройшла у Львові наприкінці 1995 р. і увінчалася виданням спільного збірника праць з історії козацьких війн ХVІІ ст. та їх відображення у свідомості двох народів [15]. Особливістю цієї зустрічі було те, що дослідники звернули увагу на свідомісно-історичну зумовленість уявлень про козацькі війни, які формувалися під впливом багатьох чинників і змінювалися в залежності від суспільно-політичних обставин, залишаючи у свідомості двох народів тривкі стереотипи.

У Любліні інтерес до України й українсько-польських взаємин виявив Інститут Центрально-Східної Європи (Є. Клочовський), за ініціативою якого розпочато і продовжується видання нових версій історій країн, що включаються до означеного європейського регіо-

ну. Наміри співробітників Інституту сягають прагнення зламати негативні стереотипи, що мають поширення не тільки серед поляків та українців, а й інших народів регіону, і спробувати в майбутньому написати спільну історію Польщі та України. З цією метою у 90-х роках Інститут ініціював проведення спільних зустрічей-дискусій вчених Польщі, України, Білорусі та Литви з проблем спільного історичного минулого, на яких обговорювалися переважно традиції культурних взаємин і взаємовпливів, стимулював підготовку і видання історій країн регіону (з'явилися синтети історії України авторства Н. Яковенко та Я. Грицака), котрі засновуються не на політичній візії, а взаємообміні культурно-цивілізаційними здобутками [16]. Люблінщина має давні культурні зв'язки з Україною, тому не дивно, що саме в Любліні 1999 р. на найвищому державному рівні було відкрито (хоча й з великими труднощами) Польсько-український колегіум європейських університетів, покликаний готувати фахівців з провідних соціальних і гуманітарних наук для обох країн на рівні кращих світових стандартів.

І надалі більшість ініціатив у проведенні спільних досліджень і конференцій виходили від польської сторони, котра і на політичному рівні проявляла інтерес до зближення з Україною, зміцнення в ній проєвропейської орієнтації. Хоча наступним авторитетним форумом обміну думками між українськими і польськими істориками стала конференція в Кам'янці-Подільському в травні 1992 р., організована низкою українських і польських наукових установ та асоціацій. Вона також була присвячена темі історичної спадщини і суспільної свідомості й показала, що між науковцями обох країн не існує неподоланих бар'єрів і упереджень. Більшість дослідників зійшлися на думці, що багато непорозумінь між двома народами зростають з тривкості стереотипів, котрі виникали в минулих історичних обставинах, але продовжували чинити вплив на суспільну свідомість і в наступні епохи [17]. Однак з планів створення польсько-української історичної комісії і початку видання щорічника "Польсько-українські студії" нічого не вийшло – опубліковано тільки один том з матеріалами конференції, а робота комісії так і не була налагоджена.

Натомість ініціатива перейшла до тих науково-педагогічних осередків, які виявили громадський інтерес до опрацювання тематики українсько-польських стосунків. У цьому відношенні вирізнялися польські університетські центри, розташовані у східній частині країни. При цьому активні імпульси наукового і культурного інтересу до України пішли з прикордонного Перемишля (Пшемисля), де 1990 р.

розпочав діяльність як громадська організація Південно-східний науковий інститут, завдячуючи своєю появою історикові С Стемпеню. Інститут розвинув надзвичайно активну видавничу і науково-дослідну діяльність, спрямовану переважно на вивчення історії і сучасності взаємин українців і поляків на українсько-польському пограниччі. Незважаючи на кадрові й фінансові проблеми, Південно-східний інститут налагодив наукові контакти з багатьма польськими, українськими та західними науковими центрами, організував низку конференцій, семінарів, літніх шкіл і курсів для польської та української молоді, розпочав видавництво періодичного видання "Бюлетень українознавчий" („Biuletyn Ukrainoznawczy”, вийшло 12 випусків), а також кількох серій документальних і дослідницьких видань [18; 19]. Основну увагу Інститут приділяв культурно-релігійній тематиці й перекладам маловідомих літературних та публіцистичних творів польських та українських авторів [20, 292-293].

У 1994 р. історики Краківської вищої педагогічної школи (нині – Педагогічної академії в Кракові) і Львівського університету ім. І. Франка започаткували оригінальну наукову тему "Львів: місто – суспільство – культура", яка мала на меті підготувати таку історію цього міста, котра би була позбавлена стереотипів, ґрунтувалась на наукових здобутках і чинила позитивний вплив на історичну свідомість обох народів. Соціально-культурний аспект вивчення історії міста – центру взаємодії різних культур і культурних впливів – створював сприятливі можливості для "розбавлення" політичної проблематики в історії повсякденності, погляду на події з позиції пересічних мешканців міста. Перші конференції і підготовлені на їх підставі видання продемонстрували великі пізнавальні можливості такого підходу і, разом з тим, – брак кваліфікованих наукових кадрів, здатних працювати в цьому новому напрямку [21]. Однак спільний українсько-польський проєкт продовжується і треба сподіватися нових наукових здобутків.

Краківський науковий осередок за традицією багато уваги приділяє українсько-польським взаєминам ще з часів, коли в Ягеллонському університеті працювала група істориків, які вивчали історію України (в рамках історії СРСР) і українсько-польські взаємини. Наприкінці ХХ ст. українознавчі студії в ньому продовжила кафедра української філології Ягеллонського університету, а також Фондація св. Володимира, які багато зусиль доклали для відродження українознавства в Польщі (В. Мокрий). Серед кількох періодиків, що видаються краківським осередком українознавства, зас-

луговують на увагу з огляду висвітлення історії українсько-польських відносин культурологічний альманах “Між сусідами – Między Słasiadami”, “Краківські українознавчі зошити”.

Майже одночасно з львівсько-краківською ініціативою народилася польсько-українсько-німецька, ініційована Жешувською вищою педагогічною школою (нині – Жешувський університет імені Королеви Ядвіги), Львівським університетом ім. Івана Франка і Федеральним Інститутом Досліджень Сходу та Міжнародних Відносин в Кельні. Його організатори і учасники прагнуть в рамках зустрічей науковців, що відбуваються раз на два роки в Жешові, Львові і Бохольді, розглядати історичні передумови, обставини і чинники розвитку взаємного співробітництва трьох народів на шляху до об’єднаної Європи. У 1994 – 2005 рр. відбулося шість наукових конференцій з участю вчених трьох країн, на яких розглядалися переважно питання сучасного стану взаємовідносин трьох народів і проблем, що виникають в їх розвитку, в тому числі й існуючих історичних стереотипів та упереджень [22; 23; 24; 25]. Особливістю цих конференцій є те, що до їх роботи залучаються не тільки історики, а й соціологи, культурологи й представники інших гуманітарних наук. Жешувський університет провів також низку наукових конференцій, на яких було проаналізовано давнє осадництво на українсько-польському пограниччі, висвітлення українсько-польських взаємин у національних шкільних та університетських підручниках з історії обох країн, а також виникнення стереотипів на міжетнічному пограниччі [26; 27; 28]. Польській культурі на землях Галичини більшою мірою присвячені чергові видання Жешувським університетом серії колективних та індивідуальних праць під загальною назвою “Галичина та її спадок”, де, однак, не можна обійти й питань українсько-польських взаємин [29].

Прикладом плідного співробітництва істориків стала спільна наукова тема вчених Жешувського університету і Львівського національного університету ім. І. Франка “Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX – XX століттях”, яка виконувалася впродовж 2002–2007 рр. й завершилася виданням п’яти томів одноіменних студій та окремим томом “Золота книга львівської історіографії XIX і XX століть” [30; 31]. Досвід спільної роботи над темою виявився дуже корисним для українських істориків (взяло участь близько 20 вчених) і, слід сподіватися, для польських теж. Він дозволив поглибитися на розвиток української історичної думки в ширшому європейському контексті, набути корисні навички історіографічного дослід-

ження високого рівня. Це дало змогу у 2007 р. розпочати нову спільну дослідницьку тему львівських і жешувських істориків із залученням колег з інших наукових центрів України і Польщі – “Історія – ментальність – ідентичність. Роль історії та істориків у формуванні національної свідомості українського і польського народів”, що виконуватиметься впродовж 2007–2012 рр.

Низка спільних наукових форумів українських та польських вчених була присвячена розгляду конкретних тем з історії українсько-польських стосунків у XX ст. Не маючи змоги назвати всі ці форуми, згадаємо лише окремі з них, пов’язані з формуванням у Польщі та Україні сталих центрів вивчення історії українсько-польських стосунків. Одним з таких важливих центрів є варшавський, де зосереджено провідні кадри науковців, які займаються польсько-українською проблематикою у Варшавському університеті, Інституті історії та Інституті політичних студій ПАН, Академії національної оборони, Інституті національної пам’яті та інших закладах. Для варшавського осередку властивий насамперед інтерес до політичної тематики стосунків двох народів, зокрема періоду 1917–1923 рр. і Другої світової війни. Для них (А. Айненкель, А. Хойновський, А. Пачковський, М. Клімецький, К. Ясевич, та ін.) властиве чітке розмежування польських політичних сил у поглядах на українсько-польські взаємини, помірковано-критичне ставлення до політики польських урядів, партій й таборів в українському питанні з наголосом на “польській рації стану”. Українська проблематика займає лише одне з місць у більш широкому підході до внутрішньої і зовнішньої політики Польщі та її взаємин із сусідами [32; 33; 34]. Натомість українські кола в Польщі провели чимало наукових конференцій і зустрічей, в центрі яких стояли питання українознавства й культурних взаємин між українцями і поляками в різні історичні епохи, а також налагодили випуск “Варшавських українознавчих зошитів” за редакцією С. Козака (кафедра української філології Варшавського університету), в яких активну участь брали українські науковці [35, 479-485].

Активно розробляв тематику польсько-українських стосунків Гданський науковий осередок, пов’язаний з Гданським університетом, де склався потужний колектив істориків суспільно-політичної думки (Р. Вапинський). Спільно з громадськими організаціями, зокрема Об’єднанням українців в Польщі, у Гданську було проведено кілька наукових конференцій, присвячених вивченню стереотипів в свідомості обох народів [36; 37; 38; 39; 40; 41]. Не менш

активно заявив про себе й Торунський університет ім.М. Коперника, де група дослідників студіює українсько-польську проблематику й проводить українсько-польські конференції (Т. Стегнер, В. - Резмер, З. Карпусь, Е. Вішка, останнім часом тут працює й М. Клімецький та ін.) [42; 43; 44]. У 2002 р. цей університет почав видавати часопис “Справи всходне” (“Sprawy Wschodnie”), гуртуючи істориків обох країн. Останнім часом виявили інтерес до польсько-української проблематики Вроцлавський і Щецинський університети та інші університетські осередки Польщі [45].

З українського боку в діалозі польських та українських вчених брали й продовжують брати участь історики переважно західного регіону України. Традиційним осередком вивчення західного сусіда й історії стосунків з ним залишається Львів, де діють Львівський національний університет ім. І. Франка, кілька інших університетів, а також Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, Львівська філія Інституту української археології та джерелознавства ім.М. Грушевського НАН України, Наукове товариство ім.Т. Шевченка та інші наукові й громадські установи. В рамках Інституту історичних досліджень Львівського університету ім. І. Франка створено і діє Центр історичної полоністики (Л. Зашкільняк), який сприяє нав'язанню наукових і освітніх контактів з польськими науково-педагогічними закладами, провадить дослідження з історії українсько-польських стосунків [46, 146-149]. Львівський університет був також ініціатором проведення кількох наукових конференцій українських і польських істориків.

Багатогранну діяльність проводить Інститут українознавства НАН України (Я. Ісаєвич), встановивши співробітництво з багатьма польськими науковими установами. Інститут виступив співорганізатором кількох українсько-польських наукових конференцій, зокрема присвячених періоду Другої світової війни і післявоєнному часу [47]. Тема українсько-польських відносин червоною ниткою проходить через численні періодичні та монографічні видання Наукового товариства ім.Т. Шевченка як в Україні, так за кордоном [48; 49].

Українсько-польська проблематика знаходиться також у полі зору істориків Волинського державного університету ім.Л. Українки, Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаніка в Івано-Франківську, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка та інших вищих навчальних закладів регіону (Рівне, Тернопіль). У них, за окремими виключеннями, працюють молоді науковці, які тільки

розпочали наукові студії і публікують свої наукові здобутки в різних університетських збірниках. 1996 р. Прикарпатський університет провів міжнародну наукову конференцію, присвячену історії українсько-польських стосунків в Галичині в історичній ретроспективі. На жаль, тематика доповідей і громадсько-політична спрямованість цього форуму позначилися на якості багатьох доповідей, котрі, попри інтенції організаторів, акцентували увагу на українсько-польському протистоянні [50]. Такий же характер мала й конференція 1997 р. на тему “Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття” [51]. Волинський університет став одним з ініціатором проведення українсько-польських семінарів з проблем взаємин в роки Другої світової війни (М. Кучерепа), про які йтиметься далі.

Поза західним регіоном України українсько-польські дослідження традиційно проводились в Києві, де зосереджено чимало науково-педагогічних установ і кадрів. Провідними серед них є Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка та Інститут історії України НАН України. Обидві установи були ініціаторами та організаторами низки українсько-польських конференцій і видань їх матеріалів. Одним з перших українсько-польську конференцію науковців провів Інститут історії України НАН України ще 1990 р., опублікувавши її матеріали [52]. У подальшому група істориків інституту та університету (С. Кульчицький, І. Ільошин, О. Толочко, І. Лісевич, А. Руккас, О. Русина та ін.) продовжувала працювати над означеною проблематикою [53]. 1992 р. з ініціативи української сторони пройшла згадана вище наукова конференція в Кам'янці-Подільському. Ще кілька наукових форумів відбулося в Києві в 90-х роках ХХ ст. [54]

Назагал для української історіографії останнього десятиріччя характерне зацікавлення насамперед ідеологічно-політичною проблематикою, яка виходить на питання національної ідеології та боротьби за українську державність і прагне подати історичне обґрунтування закономірності виникнення наприкінці ХХ ст. незалежної України. Така методологічна настанова спонукає багатьох істориків “націоналізувати” українське минуле, ігнорувати “неукраїнські” питання, ідеалізувати всі ті політичні сили, котрі в минулому стояли на платформі незалежності, наголошувати на ворожому характері взаємин з сусідніми народами, насамперед поляками та росіянами [55, 99-108]. Це не повинно дивувати прискіпливого спостерігача, оскільки сучасна українська історіографія мусить “відробити” свої численні борги перед громадськістю в справі відновлення фактологічної бази національної історії й заповнення багатьох тематич-

них лакун і спотворень минулого, нагромаджених у російський та радянський періоди, побудувати “свою” національну (значною мірою романтичну) модель історичного розвитку. З другого боку, сучасний розвиток наукової думки вимагає від дослідників запровадження нових підходів, про які йшлося на початку цієї статті.

Окремого висвітлення вимагає непересічне явище діалогу українських і польських істориків, який відбувся в рамках дванадцяти наукових семінарів, присвячених українсько-польським стосункам в 1918–1947 рр. [56, 63–71] Поштовхом до його організації стала конференція польських та українських істориків, організована Центром “Карта” у 1994 р. в Подкові Лесьней під Варшавою. Під час її проведення стала очевидною потреба незаангажованого фахового вивчення низки подій українсько-польських стосунків напередодні, під час і після Другої світової війни, які зберігаються у свідомості ще живих їх учасників у вигляді однобічних стереотипів, породжуючи взаємну недовіру і підозрілість. Йшлося передусім про українсько-польське протистояння на окупованих гітлерівцями територіях Волині, Галичини, Холмщини, Надсяння і Підляшшя в 1939–1945 рр. Було вирішено розпочати серію наукових семінарів, які відбуватимуться по чергово у Варшаві та Луцьку і на яких би польські та українські історики зробили спробу дійти спільної думки щодо причин і характеру цих подій. Патронат над семінарами взяли на себе Світовий союз воїнів Армії Крайової (А. Жупанський) і Об’єднання українців у Польщі (Ю. Рейт); наукове спрямування семінарів здійснювали Військово-історичний інститут (пізніше – Академія національної оборони Польщі, А. Айненкель) і Волинський державний університет ім. Л. Українки (Я. Ісасевич, М. Кучереп). Згодом (з 2005 р.) ініціатива перейшла до Торунського і Львівського університетів. З українського боку в роботі семінарів взяли активну участь вчені з різних наукових осередків, серед яких помітний вклад в розробку тематики внесли І. Ільюшин, С. Макарчук, С. Кульчицький, В. Баран, В. Трофимович та ін.

Особливістю дванадцяти семінарів, які пройшли в 1996–2006 рр., був добір фахівців з обох сторін, котрі в кулуарній обстановці мали можливість продискутувати усі складні проблеми взаємин вказаного періоду, підписати підсумкові “протоколи узгоджень і розбіжностей” з кожної теми. Підсумком семінарів стало унікальне 10-томне видання їх матеріалів з доповідями і стенограмою обговорень та протоколами, що видавалися польською та українською мовами. Воно яскраво продемонструвало складність досягнення спільного погля-

ду на конфліктні питання, якщо намагатися це зробити на ґрунті політизованих позицій “національної рації стану” [57]. Кожна зі сторін прагне бачити трагічні події українсько-польського конфлікту часів війни з точки зору власних національних інтересів, а спроба подивитися на них із загальнолюдських позицій майже завжди наражається на звинувачення в “антипатріотизмі” або “зраді національних інтересів”. Незважаючи на сильний тиск з боку громадськості обох країн (у Польщі – родин постраждалих і депортованих поляків, в Україні – учасників національного руху та постраждалих), історики змогли дійти порозуміння з багатьох спірних питань оцінки подій українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни. Своїм завданням вони бачили насамперед пояснити причини і характер конфлікту, залишаючи його морально-політичну оцінку політикам обох країн. Разом з тим, було констатовано, що, оскільки в конфлікті обидві сторони мали протилежні цілі і наміри, то дійти до повної тотожності поглядів не представляється можливим і потрібним; натомість цілком досяжним є розуміння і пояснення дій та намірів протилежної сторони.

Особливої інтенсивності обговорення проблем українсько-польських стосунків в роки війни набуло в 2003 р., на який припала річниця масового винищення польського населення Волині загонами Української повстанської армії в 1943 р. У першій половині 2003 р. відбулися численні зустрічі науковців з участю громадськості обох країн (у Києві, Луцьку, Львові, Варшаві, Вроцлаві та ін.), з’явилися нові наукові публікації [58; 59; 60; 61; 62], а також велика кількість публіцистичної літератури. Апогеєм громадсько-політичного виміру українсько-польського протистояння стали численні зустрічі, інтерв’ю, документальні фільми, які знайомили громадськість з фаховими оцінками істориків і, водночас, емоційними спогадами учасників минулих подій. Оскільки річниця набула великого політичного резонансу і вимагала реакції на загальнодержавному рівні, загрожуючи кинути тінь на добросусідські відносини між Україною та Польщею, парламенти двох країн після тривалих дискусій 10 липня 2003 р. схвалили спільну “Заяву до 60-ї річниці Волинської трагедії”, в якій було висловлене прагнення обох народів до взаємного вибачення і примирення (“Нехай вміння вибачити стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства й українсько-польської дружби” [63]). 11 липня 2003 р. у с. Павлівка (колишне – Порицьк) на Волині відбулася зустріч президентів України і Польщі (Л. Кучми і А. Квасьневського), під час якої було

відкрито пам'ятник українсько-польського примирення і прийнято спільну заяву президентів "Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині". У цьому документі, виходячи зі стратегічного партнерства двох країн і загальноєвропейських демократичних цінностей, було рішуче засуджено будь-які спроби в минулому розв'язувати політичні питання з допомогою насильства і стверджено прагнення обох народів – українського і польського – подолати взаємні упередження, які їх колись роз'єднували [64].

Проте тема українсько-польських стосунків в роки Другої світової війни виявилася не закритою: громадськість обох країн не задовільнилась здобутими з архівів і спогадів документальними матеріалами, а фахові історики надалі не можуть дати вичерпної відповіді на поставлені питання – хто винен у драматичному перебігу минулих подій на Волині, в Галичині і всьому українсько-польському пограниччю? Надалі побутують взаємно протилежні погляди на українсько-польський конфлікт. Польська сторона схильна бачити у ньому прояв антигуманної екстремістської політики провідників українського національного руху (передусім з-під знаку ОУН і УПА), які знехтували загальнолюдськими цінностями на догоду досягнення національних цілей; українська сторона основну причину конфлікту знаходить у великодержавній шовіністичній політиці польських провідників, котрі не бажали визнавати прав українського народу на самоврядування на своїх землях, прагнули повернути ці землі у склад польської держави. Обидві сторони дивляться на минулі події здебільшого з позицій своїх національних інтересів, не зважаючи на наміри і сприйняття іншої. Про це свідчать окремі публікації, що з'явилися друком вже після 2003 р. Так, у 2004 р. у Польщі під егідою Музею історії польського людського руху вийшов збірник праць "Стосунки польсько-українські в 1939–2004 роках" за редакцією Б. Гротта, в якому окремі автори знову намагаються подати однобічну візію українсько-польського конфлікту, звинувачуючи у його характері і наслідках виключно український національний рух, передусім його радикально-націоналістичне крило (ОУН-Бандери) і, водночас, замовчуючи наміри і дії польської сторони [65]. Українські історики представили більш виважений варіант оцінки конфліктних подій останньої світової війни, опублікувавши великий том досліджень і документів під редакцією Я Ісаєвича [66]. У ньому виступили українські і польські історики, учасники минулих подій, сучасні політики й громадські діячі. Вони прагнули всебічно проаналізувати давній українсько-

польський конфлікт, представити його причини і наслідки, зумовлені багатьма внутрішніми й зовнішніми обставинами, котрі не дозволяють покласти вини за нього лише на одну зі сторін.

Українсько-польський діалог з питань взаємних стосунків у ХХ ст. висвітив кілька важливих методологічних моментів, значущих для фахового підходу до минулого. Насамперед він засвідчив необхідність оволодіння суттєвими документальними джерелами і фактичним матеріалом, який дає змогу по-можливості чітко і повно окреслити наміри і мотиви діючих сторін, а також наслідки їхніх дій. По-друге, він показав, що односторонній погляд на події з позиції політичної партії, групи чи держави завжди збіднює і спотворює реальну картину, призводить до закріплення у свідомості стереотипів минулих часів, котрі не відповідають зміненним історичним обставинам. По-третє, науково-історичний підхід до минулих подій вимагає якнайбільшого усунення емоцій (хоча повне їх усунення неможливе!). По-четверте, чи не найголовніше, полягає в тому, що історичне дослідження, як і усяке інше гуманітарне, повинно мати мірилом співвіднесення не стільки мінливі ідеологічно-політичні орієнтири, скільки морально-гуманістичні, загальнолюдські цінності. У іншому випадку істориківі загрожуватиме "партійність", протиставлення людей за етнічними, політичними, расовими чи будь-якими іншими ознаками.

Одним з важливих наслідків українсько-польського діалогу істориків та гуманітаріїв в цілому за останні 15 років стало утвердження переконання в тому, що співпраця дослідників повинна спиратися на серйозні інституційні підстави, зокрема з українського боку (У Польщі цими питаннями опікується Інститут національної пам'яті). Внаслідок цього рішенням Президії НАН України від 30 листопада 2005 р. було створено Центр дослідження українсько-польських відносин в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові. На Центр покладено обов'язки здійснювати моніторинг сучасної наукової літератури, проведення міждисциплінарних наукових досліджень та їх синтетичне опрацювання. Центр взяв на себе труд продовження публікації періодичного видання "Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість", що повинен стати трибуною для українських та всіх інших дослідників історії українсько-польських взаємин. Досвід показує, що настав час для серйозного наукового опрацювання минулого взаємин українського і польського народів, яке містить у собі не тільки і не стільки конфліктні моменти, скільки великий

обсяг добрих і взаємно корисних стосунків в усіх сферах міжлюдського спілкування.

Викладені вище міркування схилиють до думки, що історія українсько-польських відносин у ХХ ст., висвітлювана українськими і польськими істориками, переважно обертається навколо політичних питань, пов'язаних з конфронтацією двох народів. Такий стан, напевно, зумовлений прагненням сумлінно розібратися у причинах, які її спричинили. Дослідникам політичних відносин залишається ще чимало роботи щодо з'ясування всіх нюансів тематики. Вийшли з “моди” дослідження соціальних і економічних питань, на яких відбивалися взаємини двох народів в різні періоди, і тому бажано б повернутися до них на якісно новому історіографічному рівні, який уможливить складання більш повної картини взаємин українців і поляків в суспільному житті. Нова площина студій, як нам видається, лежить у вивченні стійких стереотипів свідомості, які донині поширені серед українців і поляків у поглядах на спільне минуле. Робота істориків в цьому напрямі вимагає серйозної методологічної переорієнтації й опрацювання якісно нових джерел, котрі дадуть змогу вловити шляхи формування як індивідуальної, так і колективної свідомості та її впливу на суспільну поведінку. Загалом образ українсько-польських взаємин, який покликані формувати сучасні історіографії з думкою про свою відповідальність перед майбутнім, повинен відрізнятися більшою увагою до їх людських вимірів, які розкривають механізм формування суспільної свідомості, зокрема історичної, та її впливу на міжлюдські й міждержавні стосунки. Слід підкреслити, що виключно важлива роль в реалізації цих положень належить безпосередньому співробітництву українських і польських істориків, яке дає змогу співставляти власну лабораторію досліджень з працею колег і, як наслідок, підносити загальний рівень своїх текстів, а також публікувати спільні праці, що мають, як правило, більший суспільний резонанс. Щоправда українська сторона поки що “програє” польським партнерам як у кадровому забезпеченні такого співробітництва, так і фінансових можливостях його реалізації.

Джерела та література

1. Konieczna J. Polska–Ukraina: wzajemny wizerunek. – Warszawa, 2001.
2. Biuszkowski J. Stereotypy a tożsamość narodowa. – Warszawa, 2005.
3. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999.

4. Зашкільняк Л. Україна між Польщею і Росією: історіографія і суспільна свідомість // Український історичний журнал. – Київ, 2005. - № 5.
5. Касьянов Г. Ще не вмерла українська історіографія // Критика. – Київ, 2002. – Число 4.
6. Beauvois D. Mit „Kresyw Wschodnich”, czyli jak mu poioiuj kres / / Polskie mity polityczne XIX i XX wieku. – Wroclaw, 1994.
7. Korek J. Paradoxy paryskiej „Kultury”. Ewolucja muzyli politycznej w latach 1947-1980. – Stockholm, 1998.
8. Пеленський Я. Україна в польській опозиційній публіцистиці // Віднова. – Мюнхен, 1986. – Т. 4.
9. Радзейовський Я. Українці і поляки – формування взаємного образу і стереотипу // Віднова. – Мюнхен, 1986. – Т. 4.
10. Серчик В.А. Україна та українські землі в дослідженнях польської історичної науки // Віднова – Мюнхен, 1986. – Т. 4.
11. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // Його ж. Історичні есе. – Київ, 1994. – Т. 1.
12. Лисенко О.Є, Марущенко О.В. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни. Бібліографічний покажчик. – Київ; Івано-Франківськ, 2003.
13. Марущенко О. Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина. – Івано Франківськ, 2004. – Вип. 9.
14. Spotkania Polsko-Ukraińskie / Redakcja naukowa Z. Mackowski. – Lublin, 1992.
15. Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін 1996.
16. Między sob№: Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko. – Lublin, 2000.
17. Польсько-українські студії. Т. 1: Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993.
18. Polska – Ukraina. 1000 lat s№siedztwa / Red. S. Stkpiec. – Przemuył, 1990-2000. – Т- 1-5.
19. Polacy na Ukrainie. Zbiyr dokumentyw. Czкњж I: Lata 1917-1939 / Red. S. Stkpiec. – Przemuył, 1998-2001. – Т-1-3.
20. Biuletyn Ukrainoznawczy. – Przemuył, 2001. – Nr. 7.
21. Lwyw: miasto – spoieczecstwo – kultura. Studia z dziejyw Lwowa / Krakyw; Lviv, 1995-2006. – Т. 1-5.
22. Polska – Niemcy – Ukraina. Uwarunkowania, zaioenia i przeњlanki wzajemnej wspyiracy / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 1996.
23. Polska – Niemcy – Ukraina. Doњwiadczenia z transformacji i wspyiracy / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 1998.

24. Polska – Niemcy – Ukraina. Model dla euroregionu w Brytyjskiej Europie. Jak wychowywać dla Europy / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 1999.
25. Polska – Niemcy – Ukraina. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2000.
26. Siedlisko. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraickim w czasach nowożytnych / Pod red. J. Pyciwarka. – Rzeszyw, 1997.
27. Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2001.
28. Stereotypy narodowościowe na pograniczu / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2002.
29. Galicja i jej dziedzictwo. – Rzeszyw, 1994-2005. – T. 1-15.
30. Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku / Redaktery J. Maternicki i L. Zaskilniak. – Rzeszyw, 2004-2007. – T. I-V (tom IV wийшов у Львові 2006 р.).
31. Ziota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku / Pod redakcją Jerzego Maternickiego przy współpracy Leonida Zaskilniaka. – Rzeszyw, 2007.
32. Rok 1918. Odrodzona Polska w nowej Europie / redakcja naukowa A. Ajnenkiel. – Warszawa, 1999.
33. Klimecki M. Polsko-Ukraicka wojna o Lwow i Wschodnią Galicję 1918-1919. Aspekty polityczne i wojskowe. – Warszawa, 1997.
34. Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Jotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1772-1999). Praca zbiorowa pod red. K. Jasiewicza. – Warszawa; London, 1999.
35. Nazaruk B. Konferencja z ukrainoznawstwa w Uniwersytecie Warszawskim // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2002. – T. 13-14.
36. Polacy o Ukraickach, Ukraicy o Polakach. Materiaiy z sesji naukowej / Pod red. T. Stegnera. – Gdansk, 1993.
37. Polska – Ukraina. Materiaiy z sesji naukowej / Pod red. T. Stegnera. – Gdansk, 1997.
38. Wschyd – Zachyd: Ukraina. Materiaiy z sesji naukowej pod redakcją T. Stegnera. – Gdansk, 1999.
39. Czas XX wieku – nie tylko w polskiej perspektywie. Zbiyr studiow pod redakcją Romana Wapieskiego. Gdansk, 2000.
40. Polska – Ukraina. Ludzie pojednania Ukraicy na Pomorzu w XX wieku / Pod red. T. Stegnera. – Gdansk, 2002.
41. Koko E. Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraickiej w latach 1918-1925. – Gdansk, 1991.
42. Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997.
43. Wiszka E. Prasa emigracji ukraickiej w Polsce 1920-1939. – Toruń, 2001.

44. Krotofil M. Ukraicka Armia Halicka 1918-1920. – Toruń, 2002.
45. Polska – Ukraina: historia, polityka, kultura. Materiaiy międzynarodowej konferencji naukowej / Red. S. Zabrowarny. – Szczecin; Warszawa, 2003.
46. Зашкільняк Л. Центр історичної полоністики у Львівському державному університеті ім.І.Франка // Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі. – Київ, 1999.
47. Інститут українознавства ім.І. Крип'якевича Національної академії наук України: Наукова діяльність, структура, працівники / Відп.ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2001.
48. Вісник НТШ. – Львів, 2000-2001. – Числа 23-25.
49. Трухан М. Українці в Польщі після другої світової війни 1944-1984. – Нью Йорк; Париж; Торонто; Сідней, 1990.
50. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. – Івано-Франківськ, 1997.
51. Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин XX століття. – Івано-Франківськ, 1999.
52. Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. – Київ, 1991.
53. Реєнт О., Лисенко О. Огляд видань Інституту історії України за останнє 10-річчя. – Київ, 1997.
54. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом Прем'єр-Міністрів України і Польщі. – Київ, 1999.
55. Зашкільняк Л. Історія Польщі та українсько-польських відносин у відображенні сучасної української історіографії (90-ті роки XX ст.) // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2000.
56. Гаврилук О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості // Stereotypy narodowościowe na pograniczu / Pod red. W. Bonusiaka. – Rzeszyw, 2002.
57. Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997-2007. – T. 1-10 (Української версії матеріалів поки що вийшло лише 7 томів, решта знаходиться в друці).
58. Tygiel narodyw. Stosunki spoieczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939-1953. – Warszawa; Londyn, 2002.
59. Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: Fakty i interpretacje / Redakcja naukowa G. Motyka i D. Libionka. – Warszawa, 2002.
60. Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – Київ, 2003.
61. Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. – Київ, 2003.

62. У пошуках правди. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”. Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / Упорядн. В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця, В.І. Гребенюк. – Луцьк, 2003.

63. Голос України. – 2003. – 12 липня, №128.

64. Голос України. – 2003. – 15 липня, №129.

65. Stosunki polsko-ukraïnskie w latach 1939 – 2004 / Pod redakcj№ Bogumiia Grotta. – Warszawa, 2004.

66. Волинь і Холмщина 1938-1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2003. – Вип. 10.

Всесвітня істо- *рія*

Іван Патер

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЯ

Український національно-визвольний рух початку ХХ ст. розвивався у контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи 1914-1918 рр. В той час набрали чіткого визначення програми політичних партій щодо реалізації ідеї незалежності і соборності України, що знайшла найбільш яскравий вияв у діяльності Союзу визволення України. Він був заснований наддніпрянськими політичними емігрантами 4 серпня 1914 р. у Львові. Союз, як безпартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українців Наддніпрянщини основним постулатом проголосив державність і соборність українських земель, виробив концепцію щодо ролі України в європейській політиці, а реалізацію своїх домагань пов'язував з поразкою Росії у війні [1, 1914, №1, 2].

Політична акція СВУ як у воюючих проти Росії країнах, так і в нейтральних, була однією з ланок його діяльності в роки Першої світової війни. Союз вважав за потрібне знати громадську думку цих країн щодо української проблеми та визволення інших поневолених народів російської імперії. Президія СВУ прагнула залучити до активної роботи якнайбільше чужинців з метою пропаганди українського питання та підтримки його на міжнародному рівні. Тому пропонувалося представникам Союзу публікувати в пресі цих держав комунікації й інформаційні статті про організацію, знайомитися з політиками, публіцистами та громадськими діячами, вияснювати їх ставлення до українців, організувати в колі чужинців комітети прихильників України, а найголовніше, зумовити їх виступи проти Росії [5, Vol. 7, File 44]. Центром цієї акції були Австро-Угорщина і Німеччина, з урядами яких увійшов Союз у відносини політичного співробітництва, як самостійна сторона. Ці держави стали опорними точками для акції Союзу в інших країнах.

Заручившись заявами відповідальних представників Центральних держав про їхнє прихильне відношення до тих цілей, які поставив собі Союз у зв'язку з війною та сформульованих у платформі, провід організації з перших же тижнів війни почав робити заходи

для популяризації українського питання в інших державах, передусім в Чорноморсько-Балканському просторі, для приєднання дотичних країн до тої позиції у справі війни, яку сам зайняв.

Першим кроком в цьому напрямі була публікація 25 серпня 1914 р. відозв "До громадської думки в Європі" і до окремих народів - румунського, болгарського, турецького, шведського.

У відозвах зверталася увага на загрозу з боку Росії для кожного з цих народів, робився історичний екскурс про взаємини українців з ними, що мали послужити підставою для дружніх відносин у такий складний час, з уваги на спільні інтереси оборони перед російським імперіалізмом.

Звертаючись до болгар, СВУ підкреслював злочинні наміри Росії у цій війні, яка під гаслами "слов'янської єдності та братерства" прагне до загарбання нових територій, підкорити слов'янські народи і "всім їм приготувати ту злу долю, яка спіткала народи, що мали нещастя опинитися в московській державі". Викривалася гнобительська політика Росії щодо України. Особливо наголошувалося, що Полтавська битва 1709 р. стала важким поворотним пунктом у долі українського народу, який з "слабкої Московщини зробив імперіалістичну Росію", що "була і є ворогом усякого поступу, могилою народів". "Ми, українці і, ви, болгари, мусимо рішучо виступити в сей великоважний момент! На нас спадає великий історичний обов'язок здемаскувати брехню московського панславізму! Бо остаточно рішається наша доля - бути чи не бути". Союз закликав болгар стати в один ряд з українцями проти Росії вірив, що їхні "геройські полки запишуть знову своє ім'я і ім'я болгарського народу на найзнаменитіших сторінках історії". Водночас СВУ від імені українського народу передавав болгарам "не слов'янські, а загально-людські, найтепліші братерські почуття" [1, 1914, №1, 4-5].

Відозви Союзу, по суті, були першими актами української закордонної політики і, взагалі, перший від часів мазепинської еміграції відкритий виступ на міжнародній арені української політичної організації. Але це були лише вступні кроки до інформаційно-дипломатичних акцій, розвинутих СВУ в різних країнах.

В цих акціях хотів Союз спопуляризувати українську справу серед відповідальних політичних чинників балканських і скандинавських держав, а також поміж широкої суспільності в такий спосіб, щоб спонукати ці країни до активної участі у війні на стороні Центральних держав і при тому прищепити погляд, що метою війни на Сході має бути відібрання від Росії українських земель і створення

самостійної української держави. Отже, тим самим назавжди усувалася б небезпека загарбницьких планів Росії супроти Балканів, тому балканські держави повинні б вважати українську справу своєю власною і висувати цей аргумент перед урядами Австро-Угорщини і Німеччини, як умову їх збройного виступу проти Росії.

Центральні держави також були зацікавлені закрити Росії всі дороги на Балкани і залучити на свій бік балканські країни. Тому в своїх дипломатичних ходах вони почали розігрувати й українську карту. Очевидно, з цього українцям треба було найповніше скористати і взяти найбільше політичних користей для української справи.

Така постановка питання участі балканських держав у війні проти Росії, забезпечуючи їхні власні інтереси, одночасно зміцнювало б позицію українських політичних чинників — Союзу визволення України і політичного представництва австрійських українців стосовно центральних держав, схиляючи їх уряди до вияснення свого відношення до українського питання та відповідного трактування практичних постулатів українських політичних організацій в справах надніпрянських земель, що евентуально будуть відбиті від Росії, так і західноукраїнських, що належали до Австро-Угорщини.

Крім того, чорноморсько-балканські країни розглядалися СВУ як важлива оперативна база для контактів з Україною й можливих воєнно-політичних дій на самій українській території у випадку вступу балканських держав на стороні Австро-Угорщини і Німеччини. Саме через це Президія СВУ відрядила наприкінці вересня 1914 р. двох своїх представників — М.Меленевського і Л.Ганкевича на Балкани. Вона доручила їм зав'язати з урядовими і громадськими чинниками чорноморсько-балканських країн, щоб викликати прихильне ставлення до українських визвольних змагань та дістати необхідну допомогу для розгортання своєї діяльності.

Болгарія стала після Румунії другою країною Чорноморсько-Балканського простору, куди Союз визволення України вислав своїх представників. Ще перед їх від'їздом за відозву “До болгарського народу” Президія СВУ отримала 14 вересня 1914 р. від Болгарського Національного Союзу в Софії за підписом його президента Т.Бойчева та секретаря Ст.Чоукова лист, в якому висловлювалася надія про утворення української самостійної держави. Цей лист свідчив, що накреслена Союзом акція на Балканах знайде в Болгарії добрий ґрунт, і громадськість країни психологічно до цього готова. У листі-відповіді СВУ подякував болгарам за доброзичливе ставлення до національних змагань українців [1, 1914, № 1, 7].

Приїзд М.Меленевського і Л.Ганкевича до Софії щиро привітала місцева преса, що відпоручники СВУ знайдуть в Болгарії братерське прийняття, оскільки є заступниками українського народу, спорідненого болгарам, який перебуває під нещадним гнітом російського царизму. Отож Росія повинна програти у війні, що зумовить національне визволення України [1, 1914, № 2, 10].

М. Меленевський 9 жовтня 1914 р. повідомляв Президію СВУ про його і Л. Ганкевича зустріч з урядовцями і діячами Стамбульської партії, зокрема з її керівником, колишнім міністром Генадієвим. Він офіційно пообіцяв підтримувати на політичному кону українську справу та регулярно виступати про неї у болгарській пресі. Більшість політиків, з якими розмовляли М. Меленевський і Л. Ганкевич, навіть ті, що належали до “опозиції” підтримували позицію Союзу, висловлювали своє бажання обстоювати інтереси українського народу. Лише т.зв. “широкі” (фракція соціал-демократії) негативно сприйняли акцію СВУ.

М. Меленевський інформував Президію СВУ про головні політичні партії в Болгарії, їх орієнтацію у зв'язку з війною та ставлення до українського питання. Він підкреслював, що болгарське суспільство ділиться на дві різко протилежні групи. Перша — це ліберальна, новоліберальна й народно-ліберальна партії, що складають урядову більшість і рішучо настроєні антиросійськи, особливо народно-ліберальна або стамбульська з її газетою “Воля” — офіційним урядовим органом. Антиросійську позицію займала й соціал-демократія, напрямку “вузьких” з органом “Робітничий Вєстник”. До другої групи належали партії т.зв. “об'єднаної опозиції” до уряду з більш-менш російською орієнтацією — народняки, поступові ліберали, радикали, демократи, “земледьци” (селянська партія — найбільш порядна з опозиції) і “широкі соціал-демократи з органом “Народ”. Русофілство здебільшого підтримувалося фінансово російським урядом. Тому не дивно, що прибічники першої групи партій, що з симпатією ставилися до українського питання, з презирством називали русофілів “зрадниками”, відмовляли їм права називатися болгарами” [1, 1914, № 2, 12].

Політичне становище Болгарії справді було сприятливе для розуміння значення української справи в збройному конфлікті двох коаліцій європейських держав і на відношення обидвох народів до воюючих сторін. Політика Росії на Балканах привела Болгарію до воєнних конфліктів з Румунією і Сербією, позбавила її здобутків переможної війни (1912 р.) з Туреччиною, дискредитувала ідею

балканської федерації і тим самим відзначала її місце в європейській війні. Але Болгарія стримувалася від вступу у війну, бо полагодження територіальних справ шляхом війни на стороні Центральних держав вимагало заперуки, що Росія назавжди буде позбавлена змоги втручатися у балканські справи.

Тому болгарський політичний світ позитивно поставився до національно-державницьких змагань російських українців, але хотів знати, за донесеннями М. Меленевського, відношення до української проблеми Центральних держав [5, Vol 7, File 35]. Тим часом урядові кола не виходили поза довірочні заяви й платонічні симпатії до українських визвольних змагань, стримуючись від офіційних меморандумів.

Стриманість Центральних держав стосовно українського питання не стала на перешкоді для розбудови і зміцнення українсько-болгарських відносин. “Грунт для цього, помимо тих “добродійств”, яких зазнавали обидва народи від Росії, і спільних їхніх політичних інтересів, — писав один із лідерів СВУ А. Жук, — лежав глибоко і ідентичності їхньої психіки, як результат старих культурних взаємин, так що представники обидвох народів розумілися з півслова і однаково реагували на всі явища життя” [5, Vol7, File 35]. Цікавими під цим оглядом є спостереження М. Меленевського. У статті “На Балкані. В Болгарії” він писав: “Не дивно, що нас, українців, тут відразу розуміють. Не дивно, що наш Шевченко, який був першим слов’янським поетом, з котрим болгари зазнайомилися, читається болгарами як рідний поет. Не дивно, що нашого Драгоманова привітали болгари як рідну людину. Македонське питання ще більше улекшує в сучасну добу це розуміння. Коли розкажеш, наприклад, як Росія заборонила українську мову в школах на Україні — болгарин все перебиває: еге ж, тож це ж так, як зробили з нами серби в Македонії. Як говорили, що цар з російським синодом знищив самостійність української церкви, — то це ж як з нами в Македонії, каже знову болгарин. І відразу його серце відкрите для вас, коли він не ходить до “господина Совинского” (російський амбасадор) і не годувє звітіля своїх політичних симпатій рублями. Але навіть ідейні русофіли, а не ті, що годуються за рублі, годяться з вами і обурюються на переслідування “братами” слов’янами українського народу” [1, 1914, № 3-4, 12].

Великий вклад у культурне життя Болгарії вніс М. Драгоманов, що від 1889 до 1895 р. очолював кафедру історії у Софійському університеті, “відкривши перед болгарською інтелігенцією широкі вид-

нокруги” [7, 1916, 25]. Після його смерті осередком болгарсько-українських культурних взаємин у Софії був професор І. Шишманов з дружиною Людмилою, дочкою М. Драгоманова. До них власне найперше вдалися представники СВУ і при їх допомозі почали нав’язувати зв’язки з болгарськими журналістськими і політичними колами. Професор Шишманов добре орієнтувався в українській справі, опублікував у болгарській пресі багато статей про Україну і, особливо, багато допомагав українцям у виданні матеріалів болгарською мовою, як перекладач, редактор, коректор і т.д. У Софії українська акція розвивалася на ґрунті, який підготував М. Драгоманов [5, Vol 7, File 35].

Налагодивши за допомогою Шишманових потрібні зв’язки, М. Меленевський виїхав для подальшої роботи до Константинополя, а Л. Ганкевич залишився у Софії. Його діяльність мала успіх: болгарська громадська думка, за винятком завзятих москвофілів, була за короткий час завойована для української справи.

Проте відповідальні болгарські політики спочатку відкрито не заявляли про своє ставлення до українського питання. Коли на початку листопада 1914 р. в Софії та Константинополі були галицькі політики Л. Цегельський і С. Баран, то офіційні болгарські та турецькі чинники цілком інакше, менш стримано поставилися до української справи, в пресі з’явилася офіційна інформація про порозуміння урядових чинників [5, Vol 7, File 35].

Поїздка на Балкани галицьких політиків посилила акцію СВУ шляхом приєднання впливових структур до ідеї незалежності української держави. Болгарський президент міністрів Радославов прийняв українських діячів на спеціальній аудієнції, на якій заявив, що “знає українську справу, признає її інтернаціональне значення, що він та його уряд, як тільки матимуть нагоду, якнайширше підіпруть змагання українського народу до національної самостійності”, а єпископ Кусевич з Македонії “благословляв українські змагання до відбудови держави св. Володимира [3, 1914, 14 листоп.]. С. Баран відзначав, що такі відомі діячі як д-р Радославов і д-р Генадієв у Софії, у Туреччині Енвер-Паша і Талаат-Бей та багато інших відомих політиків висловлювали тверду віру у тому, що “у теперішньої світової допомоги повстане над Чорним морем нова Українська держава, як охоронний мур проти російської навали на Балкани і Середземне море, якнайпевніша асекурація (страхування) їх власної державної самостійності, як певне забороло, яке здержить дальший похід російських орд на Європу [3, 1914, 21 листоп.]

Про візит представників Головної Української Ради і СВУ го-

лосно заявила місцева преса. Однією з перших була стаття Д. Гаджанова в “Камбані — “Малорускиять апель и фалитъть на русофил политика” з приводу оголошених перед тим в болгарській пресі відозв Союзу: “До громадської думки Європи” і “До болгарського народу”. Автор стверджував, що обидві відозви “зробили потрясаюче враження на болгарське громадянство” і “дуже збентежили москвофільські круги”. Майже в кожному числі “Камбана” публікувала більші чи менші статті, замітки, інформації про Україну, досить часто з’являлися передруки з “Ukrainische Nachrichten”. Газета навіть запровадила рубрику під заголовком “Україна” або “Руска Україна”, помістила карту України, назвавши її “Нова славянська держава”.

Напівурядова “Воля” (орган Геннадієва) в декількох номерах помістила переклад виданого Союзом короткого німецького “Огляду української історії” М. Грушевського — “Пръиедь на Украинската история”. Згодом цей болгарський переклад вийшов окремою відбиткою накладом Союзу. Ця ж газета опублікувала статтю В. Дорошенка “Політичні партії на російській Україні”, протест українських депутатів проти насильства росіян над свободою віри в Галичині. “Народи и Права” (урядовий орган президента міністрів Родославова) подали розділ з брошури С. Рудницького “Україна і Українці” про українську культуру — “За Україна”. “Дневникъ” (орган стамбулістів) у статті “Посльдници отъ войната. Украинскиятъ въпросъ” вітав змагання українців до національної свободи і самостійності і бажав їм здійснення цих прагнень [1, 1914, № 5-6, 11].

Газета “Единство” з приводу виданої СВУ болгарською мовою брошури Л. Цегельського помістила статтю професора Софійського університету під криптонімом Д. “Русия й Украина”. Автор, зокрема, наголошує: “Ми перечитали з великим зацікавленням брошуру Л. Цегельського “Як Росія визволяє Україну”. Слушно дано їй заголовок “Не освободителька, гнобителька народів”. Симпатичний борець за незалежність своєї вітчизни може надіятися на співчуття всіх чесно думаючи болгарів. Коли слов’янофіли щирі приятелі слов’янського братерства, а не тільки агенти панрусизма, той вони це підтвердять. Ми самі відчули солодощі російської управи в часі окупації, знаємо й всі російські змагання скомпроментувати молоде болгарське князівство, а потому царство, і тому ми віримо всім тим потрясаючим подіям з історії України та її теперішності, котрі характеризують систематичні зусилля центрального уряду задушити відродження того здатного до життя й численного

народу.” У своїх міркуваннях про брошуру Л. Цегельського автор висловлює надію на успішне завершення національно-визвольних змагань українців. “В інтересі культурної Європи і Болгарії, щоб українці осягнули свій ідеал! Українська держава заспокоювала б не тільки національні змагання того поневоленого народу, що хоче волі, яку має 5 млн. болгарів, а була б також охоронним валом проти всякого розширення Росії на захід і південь, а тоді обезпечені були б і балканські народи [1, 1917, № 5-6, 11].

Цілий ряд статей і заміток (паралельно українською та німецькою мовами) містила “Bulgarische Handelszeitung”, що виходила в Софії також і болгарською мовою — “Български Търговски Вѣстникъ”. Однією з перших була стаття “Українці”, а також передруки з “Ukrainische Nachrichten”, зокрема замітки про виступ Є. Левицького в Берліні, статті “Брехлива політика” (“Лъживати политика”), а також Болгарського Національного Союзу до СВУ,

відозва Союзу до турецького народу, рецензія на брошуру Л. Цегельського. Чимало заміток друкувалися не лише в органах, які симпатизували українцям, але й в русофільських.

Українська справа відбивалася живим відгомном у болгарській пресі. Софійський часопис “Дневникъ” 18 січня 1915 р. опублікував статтю, в якій обговорювалися змагання українців до самостійної держави. В ній, зокрема, зазначалося, що українські змагання повинні відкрити балканським державам очі на те, на чому тримається політика Росії. Російський деспотизм агресивний і непримиримий супроти своїх сусідів. Стосовно цього балканські держави повинні собі уявити, що станеться з ними, коли перемаже Росія. Утворення української держави віддалить Росію від Чорного моря і тим самим стане для Балкан охоронним муром перед московською небезпекою. “Тому, — підкреслювалося у статті, — утворення української держави є історичною необхідністю для всіх держав, існуванню яких загрожує Росія”. Висновки статті подали всі часописи Австро-Угорщини і Німеччини [1, 1915, № 9-10, с.17].

Найбільше популяризувала українську ідею серед болгарського народу “Камбана”, редактором якої був Христо Станчев, гарячий прихильник і приятель українців. Навіть у русофільській газеті “Пръпорецъ” (орган демократів) з’явилася стаття про українців болгарського поета С. Чилинчирова, а також його переклад деяких віршів Т. Шевченка. Орган болгарських робітничих синдикатів “Социалистически Пръгледъ” опублікував велику статтю Л. Ганкевича про український робітничий рух.

Не тільки часописи, але тижневики й місячники висвітлювали українське питання. У тижневику “Свободно Мнѣние” з’явилася стаття Людмили Шишманової про Михайла Павлика. Місячник “Читалище” (орган “Союзу болгарських читалень”) подав статтю професора Івана Шишманова про українські читальні та кооперативи в Галичині та рецензію редактора цього журналу Н.Станева на працю М.Грушевського “Огляд історії українського народу”.

Не відставала й провінційна преса. “Ратникъ” в Русуку, “Бургаски Гласъ” в Бургасі, “Зарница” в Пловдиві та багато інших писали про українські справи.

Українська тема знайшла своє місце в опублікованих книгах і брошурах, що вийшли на той час в Болгарії. У поважній праці А.Кермекчиева “Какъ заблуждають народа” автор присвячує цілий уривок історії українського народу, закликає підтримувати самостійність України.

У збірнику історичних і політично-економічних статей “Централнить сили и България” Л.Ганкевич помістив статтю про історію болгарсько-українських відносин до війни та під час війни, ставлення болгарського уряду до української справи, заяви відомих політиків й учених, ставлення болгарської преси до українців [1, 1915, №29-30, 19-20; 7, 1915, 11 Nowembers; 1, 1916, № 5-6, 46-47].

Після вступу у війну Болгарії на боці Центральних держав в часописі “Военні Вісти” була надрукована стаття, в якій обговорювалися відносини між Румунією та воюючими державами і зазначалося, що “на випадок тріумфу почвірного Союзу наступить по війні утворення самостійної української держави, яка відділить північний колос від балканських держав і цей момент румунські правлячі кола повинні мати на увазі” [5, Vol 7, File 35].

Русофільський табір у Болгарії слабо реагував на українську пропаганду. Його преса дуже рідко друкувала ворожі виступи проти українців. Зате галицький москвофіл-емігрант Я.Романчук, що працював професором у Варні, випустив брошуру проти українства під назвою «Європейската война и русско-украинския вопросъ». Вона спрямовувалась проти згаданої вище публікації Л.Цегельського. Автор, обстоюючи москвофільські позиції, заперечував окремішність українського народу, а українство, взагалі, вважав австрійським витвором і німецькою інтригою.

Л.Цегельський виступив з гострою критикою цих тверджень Я.Романчука, а заодно й болгарського русофіла Н.Бобчева, зокрема, за статтю про українську справу, написану в москвофільсько-

му душі й надруковану в книжці “Българска Сбирна”. Л.Цегельський опублікував як відповідь - полемічну брошуру “Украинство ньмска интрига ли е? Отговоръ на русофилитъ Я.Романчукъ и др. Н.Бобчевъ”, в якій викрив і заперечив наклепницькі вигадки цих авторів щодо українців та їхнього прагнення до незалежності. У виданні цієї брошури також допомагав І.Шишманов.

Брошури Л.Цегельського мали значний успіх. Їх високо оцінили болгарська, а також константинопольська преса. Надзвичайно прихильно оцінив ці публікації професор Т.Панов, який відзначав: “В народ понесли українську справу в Болгарії борці українського визвольного руху в Софії, передусім др. Цегельський, що своїми обома знаменитими писаннями познайомив болгарську читаючу публіку із станом справи [1, 1916, № 54, 572].

Пропаганда української справи на сторінках болгарської преси свідчила про великий інтерес до неї. Вона показувала багато повчального як в історичному розвитку, так і в сучасності. Болгари ставилися до неї з симпатією та бажали українцям побудувати незалежну державу.

Велике невдоволення в болгарській пресі та громадськості викликала промова в рейхстазі німецького канцлера Бетман-Гольвега 5 квітня 1916р. Про воєнні цілі Німеччини, в якій він говорив про розв’язку польського питання, не сказавши нічого про українську справу і Балкани. “Камбана” вважала виступ канцлера як “вступ до переговорів у справі миру, висловлювала сподівання, що його основою стануть Вільна Польща, Велика Болгарія, Албанія і Україна [1, 1916, № 37,310].

Українська справа у Болгарії набирала щораз більших масштабів. Її піднімали на народних вічах, які організовували переважно соціал-демократи з приводу війни. У Софії 24 січня 1915р. відбулося віче, у якому брало участь приблизно 5000 чол. На ньому прийнято ухвалу, спрямовану проти російського царизму, а також висловлено підтримку у справі здобуття повної самостійності українським народом.

Лідер групи незалежних соціал-демократів, посол до болгарського парламенту Н.Харлаков, об’їжджаючи країну, влаштовував робітничі збори, на яких згадував і про тяжку долю українців під пануванням російського царизму. Таким чином широкі болгарські маси знайомились з українським питанням.

На народному віче у Варні посол Г.Кирков підкреслив: “Росія загарбала Україну, щоб мати доступ до Чорного моря, а коли вона

тепер хоче “визволити” інші народи Європи, то нехай наперед визволить у себе вдома українців, поляків і т.д.”

Такі прояви братерського почуття з боку болгар до України, виступи широких народних мас на підтримку національних прагнень українців свідчили про великі масштаби діяльності Союзу визволення України.

Союз використовував будь-яку нагоду, щоб подякувати болгарам за прихильне ставлення до українських визвольних змагань та водночас показати свою найбільшу повагу до їх національних прагнень.

З приводу тридцятих роковин об'єднання Східної Румелії з болгарською державою у “Вістнику” було надруковано передову статтю “Українці - Болгарам!”. Союз наголошував, що між майбутньою незалежною Україною і “Великою Болгарією” завжди існуюватимуть братерські почуття [1, 1915, № 33-34, 1].

Після вступу Болгарії у війну на боці Центральних держав (14 жовтня 1915 р.), вона через два місяці зайняла Македонію. З цього приводу СВУ надіслав голові уряду В. Радославову вітальну телеграму, текст якої подали болгарські часописи і висловилися дуже прихильно про українські змагання до державної незалежності [1, 1916, № 5-6, 44].

При всій прихильності болгарської громадськості та урядових кіл до українських національно-визвольних змагань не можна ствердити, що українська пропаганда не зустрічала ніяких перешкод. Слід зазначити, що деякі русофільські органи болгарської преси об'єктом своїх нападом обрали представника СВУ Л. Ганкевича, домагаючись його видалення з Болгарії [5, Vol 7, File 35]. Російський кореспондент газети “Утро Росії”, колишній есдек Язвницький-Верус підкреслював, що Софія стала головним центром українського мазапінства, де СВУ видає шкідливі для болгарів газети і брошури. Проте ця кампанія проти Союзу була лише прикриттям агентурних дій російського уряду в Болгарії, яка привела до арештів за шпигунство на користь Росії цілий ряд болгарських громадян русофільського спрямування [1, 1916, № 29-30, 235]. Л. Троцький, займаючи в роки Першої світової війни центристську позицію у більшовицькій партії в питаннях війни і миру, різко виступав проти пропаганди Союзом української справи, вважаючи її “простими плітками” [8, 9].

Не дивлячись на антиукраїнську спрямованість російської шовіністичної преси, публікації на її сторінках проти Союзу визволення України мали й зворотний бік дії. Адже в такий спосіб широкий загал української суспільності дізнавався про велику роботу за

кордоном щодо української справи. Пропаганда українського питання на Балканах викликала нападки не тільки з російської сторони, але й польської.

Член СВУ М. Новаковський у звіті від 26 грудня 1914 р. до Президії Союзу про поїздку до Болгарії зазначав, що під час аудієнції Л. Ганкевича в австро-угорського посла у Софії графа Тарновського (поляка) відбулася розмова про стан української справи та прагнення українців і майбутні кордони самостійної України. Посол не дуже прихильно поставився як до самої ідеї незалежності, так і входження до складу майбутньої української держави Волині та Поділля. “Чи це не подобається графові Тарновському, передусім прилучення Волині й Поділля, як полякові, чи як австрійському дипломатові, чи ці психології і аспірації разом викликають у нього старі настрої”, — підсумовував М. Новаковський [5, Vol 7, File 35].

Краківська газета “Nowa Reforma “Propaganda Ukrai w w Bulgarii, Rumunii, Turcyi”, крім перекручень, неприхильності до українського руху, все-таки відзначила, що “українці вмінють агітувати як у середині краю, рівно ж і поза ним” [6, 1915, 5 stycz.]. Надзвичайно вороже і з явним денунціаторською метою писала про пропаганду Союзом української справи на Балканах і загальнопольська “Gazeta Warszawska” [1, 1915, №7-8, 17].

Таким чином, українська справа набирала все більшої ваги на політичній арені Європі. Об'єктивні обставини ставили її в центрі велетенської боротьби, що мала закінчитися знищенням “російської небезпеки” та утворенням незалежної української держави, як гаранту мирного європейського розвитку. Це розуміли численні політики, вчені, уряди держав, ворожих Росії.

В жовтні 1916 р. болгарські війська брали участь у воєнних діях проти Румунії, яка перед тим приєдналася до табору Антанти. В результаті удару німецько-болгарсько-турецьких військ по румунській армії до кінця грудня 1916 р. вся Добруджа до гирла Дунаю була зайнята болгарськими військами. Моральне значення румунсько-російських поразок для дальшого розвитку воєнних подій було дуже велике, але безмірно більше стратегічне. Росіяни не здобули Царгород, не зруйнували “непокірної” Болгарії, не відтягли Туреччини від Центральних держав. Навпаки, Почвірний союз здобув міцну охоронну лінію Дунаю, війська якого наблизилися до південної України, що тим самим усувало від неї небезпеку майбутнього нового наступу росіян. “Для українців, — зазначав член СВУ Микола Троцький, — перемоги в Добруджі мають не лише те

безпосереднє значення, що вони є поразками російського націоналізму. Для майбутнього національно-політичного життя українського народу сучасні воєнні події в Добруджі можуть мати значно більше значення, ніж спричинене ним тимчасове ослаблення російського націоналізму” [1, 1916, № 123, 718].

СВУ вважав, що у випадку захоплення Росією Добруджі та смуги болгарського і турецького узбережжя з Царгородом українці були б відрізані від інших країн на півдні, тому звільнення України з-під російського ярма відсулося б на невизначений період, якщо не стало би повною утопією, а Чорне море з окраїни Російської держави стало би етапом нової російської експансії на південь і південний схід.

Повалення царизму в лютому 1917 р. мало велике значення й для майбутньої долі Болгарії та всіх балканських народів. “Тому можна сподіватися, — писав член СВУ І. Бочковський, — що Балкани, здихавшись провокаторської царської “визвольної” опіки, перестануть бути у майбутньому політичним вулканом Європи, вибухи якого, можливі у кожній хвилині, загрожували спричинити всесвітню воєнну пожежу, подібну до тої, котра вже понад три роки лютує над нещасною людкістю” [1, 1917, № 167, 590].

Болгари з розумінням віднеслися до тих національно-політичних подій в Україні, що сталися у зв’язку з лютневою революцією та утворенням Центральної Ради. Софійська “Deutsche Balkanzeitung” від 24 квітня 1917 р. подала передову статтю під заголовком “Вулиця для волі!” з приводу ухвали Українського національного конгресу 19 квітня 1917 р. щодо національно-територіальної автономії України в федеративній Росії. Згадувалося й про працю під час війни над оволодінням громадської думки для відірвання України від Росії, зокрема про Союз визволення України з його програмою державної незалежності, зазначалося дуже добре розуміння болгарами змагання українців до волі й самостійності. Також наголошувалося, що вільна, незалежна Україна стане найкращим і найпевнішим причіпком для південно-східних земель і мостом народів від східних до західних країв. Автор статті підкреслював: “Ледве чи буде хоч один болгарин, для котрого був би сумнівним успіх тридцятимільйонного народу на шляху до самостійного державного й національного існування, коли піде ним поважно, згідно й рішуче. Бо такі ж прикмети проклали несподівано в короткому часі для такого багатого слабшого болгарського народу вулицю до волі, котрого він сміливо й певний промоги йде назустріч ясній і веселій будучині”.

9 лютого 1918 р. Україна підписала у Бересті мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, який мав покласти кінець страхіттям війни і встановити між ними дружні відносини в політичній, економічній і правовій сферах. За Болгарію договір підписали Президент Міністрів В. Радославов, послы А. Тошев та І. Стоянович, військовий повноважений П. Ганчев і Т. Анастасов [2, 149]. 15 липня 1918 р. Болгарія провела у Відні ратифікацію договору. Протокол про обмін ратифікаційними актами з боку Української Держави підписав посол В. Липинський, а від Болгарії заступник посла у Відні М. Джебаров.

Після ратифікації мирного договору між Україною та Болгарією були встановлені дипломатичні відносини. Болгарія першою прислала до Києва свого представника професора І. Шишманова, людину зв’язану з Україною надзвичайними сердечними симпатіями. Він кілька разів був на Україні, знав багатьох українських діячів, добре був поінформований щодо українського національно-визвольного руху, за успіхами якого стежив з великою увагою. “Трудно було знайти кращого представника Болгарії в Києві з погляду інтересів зміцнення приязних відносин між Болгарією і Україною, як професор Шишманов”, — зазначав Д. Дорошенко [4, 140].

Прихильно ставлячись до української держави, вважаючи Болгарію і Україну природними союзниками, І. Шишманов радів з того, що тепер замість імперіалістичної Росії сусідом Болгарії на північному березі Чорного моря є Україна. “Ціла Болгарія, — писала газета “Діло”, — з прихильністю поставилася до справи визволення України з-під московського ярма, а Шишманов заманифістував цю симпатію своєю роботою для Союзу визволення України [3, 198, 1 трав.]. Слід зазначити, що український посол О. Шульгин теж був тепло прийнятий у Болгарії.

Згодом, коли в Болгарії виникла невелика українська колонія, з ініціативи Шишманова і під його головуванням 26 березня 1920 р. у Софії було засноване Болгарсько-Українське Товариство, яке проіснувало до радянської займанщини у 1944 р. Після Другої світової війни культурні зв’язки між УРСР і Болгарією були дуже тісні. Однак повна підпорядкованість офіційній політиці значно зменшувала результати праці над українсько-болгарським зближенням.

Нині Українська держава докладає значних зусиль у справі дружніх відносин з Болгарією в усіх галузях економічного, політичного та культурного життя в контексті взаємин з країнами Європи.

Джерела та література

1. Вістник Союзу визволення України (Вістник). — Відень, 1914-1917.
2. Воляник С. Берестейський договір 9.II.1918. - Київленд, 1989.
3. Діло. — Львів, 1914-1918.
4. Дорошенко Д. Історія України. — Нью-Йорк, 1954. — Т.2.
5. National Archives of Canada (The Andry Zhuk Collection, MG 30, C.167).
6. Nowa Reforma. — Krakow, 1915.
7. Ukrainische Nachrichten. — Wien, 1916.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф.4405. — Оп.1. — Спр. 9.

Володимир Білодід

ПОГЛЯДИ АНГЛІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ТЕОРЕТИКІВ НА РОЛЬ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ТАНКІВ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1919-1939)

У Першій світовій війні Англія першою успішно застосувала танки у бойових діях і першою створила танкові з'єднання (бригади), які продемонстрували їх можливості. На кінець війни вона налагодила серійний випуск танків. Її танковий корпус налічував більше двох тисяч одиниць. Виходячи з того, що саме Англія отримала найбільший досвід у використанні танків протягом воєнного періоду, погляди її військових теоретиків з цих проблем мали вплив на розвиток і будівництво танкових військ між двома світовими війнами не лише на батьківщині, але й в усіх країнах світу.

Після того як на завершальному етапі Першої світової війни з допомогою танків було вирішено проблему прориву оборони, підготовленої в інженерному відношенні і насиченої кулеметами, необхідність дальшого будівництва та розвитку танкових військ не викликала жодних сумнівів. Особливо зрозумілим це виглядало для Англії, яка в ході війни навіть пробувала вирішувати оперативні завдання з їх допомогою. Але після закінчення воєнних дій вищі англійські генерали з числа колишніх кавалеристів та піхотинців, які доволі бездарно командували військами на континенті, кинулися виправдовувати свої дії, звинувачувати один одного і, звичайно, заперечувати роль танкових військ [2, 12-17].

Ті люди, які стояли біля витоків танкових військ, були усунені. Танковий корпус був скорочений, більшість танків віддали на металобрухт, залишивши тільки кілька десятків для проведення досліджень. Вище військове керівництво країни робило все аби зупинити подальший розвиток танкових військ. З цих причин і організатор танкового корпусу генерал Ернест Суїнтон виступив з своїми мемуарами лише у 1932 р., де повернувся до необхідності розвитку танкових військ [21, 6-27]. Його вихованець, командир танкового корпусу в часи війни генерал Х'ю Елліс (1880-1945), який

написав книгу “Танковий корпус”, організував на захист цього роду військ всіх своїх офіцерів.

Найбільш активним був колишній начальник штабу Танкового корпусу полковник Джон Фредерік Чарльз Фуллер. Перейшовши на викладацьку роботу, він не лише пропагував свої ідеї слухачам, але й активно виступав у військових виданнях. Його основні думки підхоплювалися на континенті військовими теоретиками різних країн. Уважно стежили за ними і в СРСР, де основні праці Фуллера відразу ж перекладалися російською мовою і видавалися в СРСР [11; 12; 13; 14; 15].

Ще під час війни Д.Фуллер був основним теоретиком танкових військ. У 1917 р. він написав “Настанову по підготовці танкових військ”, у 1918 р. – брошури “Взаємодія піхоти з танками” та “Принципи війни в додатку до кампаній 1914-1917 рр.” Він першим узагальнив досвід застосування танків у Першій світовій війні у праці “Танки в великій війні 1914-1918 рр.” (1919-1920), яка вийшла в СРСР (1923) [14]. Його роботи “Вплив танків на практику кавалерії” (1920), “Танки в майбутній війні” (1921), “Еволюція механічної війни” (1921), “Проблеми механізованої війни” (1922), “Реформація війни” (1923) [13], “Танкова армія” (1927), “Операції механізованих сил” (1931) [12] вплинули на розвиток ідей усіх без виключення танкових теоретиків і військових письменників того часу.

Д.Фуллер сформував технічні вимоги до танків, втілювати які взялися британські конструктори. Віддаючи данину ідеям французького танкового командира Ж.-Б.Естьєна стосовно “броньованих застрільщиків” по аналогії з легкою піхотою XVIII – XIX ст., він розгорнув її в працях “Легка британська піхота у XVIII ст.” (1925) та “Використання танкеток (легких танків)” (1927), ставши таким чином промотором реалізації ідеї танкетки. Його фундаментальна пізня праця “Друга світова війна 1939-1945 рр.” [16] також була однією з перших спроб узагальнення історії та досвіду цієї війни. Вона також перекладена і видана в СРСР [11], правда, із значними купюрами, які стосувалися якраз танкового розгрому 1941 р.

Виходячи з традиційної британської стратегії, Д.Фуллер підкреслював, що Великобританії потрібна невелика, але добре озброєна і навчена мобільна професійна сухопутна армія [13, 12-17]. Радянські критики побачили в цьому боязнь капіталістів утримувати масові армії через страх перед революцією [10, 148-149]. Зрозуміло, що ударною силою невеликої професійної армії мали бути мобільні війська. Такі війська мусили бути механізовані і моторизовані, бо

кавалерію вже усунула від цієї ролі потужністю вогню Друга світова війна. Тому, на думку Д.Фуллера, її роль перейшла до танків, а вже це він вважав ще одним аргументом на користь професійної армії. Бензиновий двигун, писав Д.Фуллер “не лише дозволяє зменшити чисельність армії (бо з його допомогою завдання, які вимагали великого числа бійців, можуть бути вирішені двома-трьома людьми в танку) і допускає безпосередній рухомий захист бронєю” [13, 74]. Тому подальший розвиток армій повинен іти “у напрямку збільшення не її чисельності, а її мобільності” [13, 75].

Танки, на думку Д.Фуллера, були потрібні двох типів – швидкісні (з великим запасом ходу, які у випадку прориву могли його розширити і розвинути удар в глибину) та – менш швидкі, з меншим запасом ходу, але міцнішою бронєю, які би були здатні здійснювати безпосередній супровід піхоти при прориві укріплених ліній. Танки першого типу належало групувати в великі з’єднання, танки другого типу – об’єднувати в батальйони та ескадрони підтримки, надаючи піхотним дивізіям. При цьому за чисто функціональними ознаками вони мали ділитися на три групи: розвідувальні, танки-винищувачі та бойові танки [12, 21].

Розуміючи, що танки, які ввійдуть у прорив для розвитку успіху, неминуче відірвуться від піхоти, а самотійно долати опір противника вони не зможуть, необхідно підсилювати танкові з’єднання моторизованими частинами (піхота, артилерія, сапери, зв’язківці), які могли би рухатися з такою ж швидкістю як танкові частини. Особливо наголошувалось на необхідності мобільності артилерії [12, 17], включаючи парк облогової артилерії [12, 80].

Д.Фуллер зовсім не переоцінював роль танків, як йому закидали радянські критики. У його працях скрізь підкреслюється роль інших родів військ, включаючи навіть кавалерію, яка з появою механізованих військ втратила своє значення, але ще залишалася у складі майже всіх армій. Вона зберігалася, як вважав військовий теоретик, поки механізація не досягнула потрібного рівня [12, 15]. Зрозуміло, що керівництво Червоної армії, де головну роль відігравали вихідці з Першої кінної армії, не могли сприймати подібні твердження.

Головним лейтмотивом роздумів Д.Фуллера виступає необхідність чіткої взаємодії всіх родів військ. Він виступав проти рукопашного бою і взагалі подібних зіткнень (більшість радянських авторитетів відстоювали достойства штикової атаки, цитуючи “Науку перемагати” О.В.Суворова (“Куля – дурна, а штик – молодець”). Піхота за Д.Фуллером, мала дещо оригінальну структуру і складалася з пер-

шолінійної (для бойових дій на танконедоступних напрямках) та друголінійної (для охорони зайнятої танками території) [12, 14]. Така піхота мала бути посилена моторизованими саперами з засобами протитанкової оборони (ПТО) [12, 70]. В обороні він вважав головною зброєю піхоти – кулемети ПТО (важкі кулемети, які пробивали броню тогочасних танків, були найефективнішим засобом протитанкової оборони, який змусив відмовитися від масового застосування танкеток) та міни ПТО [12, 100]. Стосовно використання протитанкових мін Д.Фуллер взагалі був піонером. Його висновки стали масово використовувати всі армії лише з 1942 р., прикриваючи танконебезпечні напрямки мінними полями.

Зроблений Д.Фуллером розрахунок кадрової армії для Англії у 18 дивізій можна вважати для того часу оптимальним. Він прекрасно розумів значення масової армії і навченого запасу, вважаючи, що все цивільне населення по спеціальностях повинно знаходитися на військовому обліку і з початком війни вважатися на службі [12, 82]. Підготований резерв мав поповнювати втрати кадрової армії і нести охоронну службу на зайнятій території.

Англія була великою колоніальною імперією з володіннями, розкиданими по всьому світі. Тому Д.Фуллер багато уваги приділяв бойовим діям в гірських, пустельних, лісових та річкових районах [12, 106-18]. Війна обмеженими ресурсами на непідготованих театрах бойових дій з нерозвинутою інфраструктурою була одним з його головних зацікавлень. Ним були розроблені багато важливих проблем використання мобільних сил, які не втратили свого значення досі. Наприклад: висунення військ з району зосередження; зближення з противником; зустрічний бій і зв'язання його мобільних сил (останнє він вважав однією з найважливіших складових успіху) [12, 33-34]; організація тилу (який він бачив у створенні захищених польових баз, між якими мали курсувати обозні механізовані колони) [12, 36]; розвідка (яка, на його думку, повинна була відбуватися безперестанно, що повністю ігнорували з різних причин радянські командири у 1941 р.) [12, 37-44]; бойова охорона на марші, при розгорненому бойовому порядку, на всіх стадіях бою, при відступі і т.д. (що також ігнорували з різних причин радянські командири у 1941 р.) [12, 51-56]; прикриття артилерії, транспортних колон, залізниць від нальотів авіації та повітряної розвідки; оборона (якій він також приділив велику увагу).

Д.Фуллер першим детально розробив основи танкового бою, в т.ч. бою танку з танком (який він вважав може трапитися рідко),

проблеми штурму укріплених позицій у взаємодії з піхотою, використання інженерних та мостових танків, машин для долання ровів, димових завес, організацію піхотних груп (партиї) для зачистки окопів і блокування ворожої піхоти і т. д. [12, 76-85]. Д.Фуллер також ставив питання транспортування танків морем та повітрям, конструювання танків-амфібій і спеціальних танкодесантних кораблів (по типу китобійних баз). В цих питаннях він також випереджав свій час.

Найбільш уважними читачами Д.Фуллера були німецькі фахівці, зокрема Г.Гудеріан. Англійські генерали, ще в більшій мірі, ніж їх радянські колеги, ставилися до ідей цього блискучого військового теоретика поборливо. Їх значення оцінили лише після страшних втрат і поразок протягом 1940-1941 рр.

Капітан Г. ле К.Мартель був призначений заступником начальника танкового корпусу, а потім був начальником оперативного відділення у штабі Д.Фуллера і закінчив війну в чині майора. Він був не лише теоретиком, але й практиком танкової справи, взявшись за організацію конструювань і випуску нових легких танків. Він також активно виступав у британській військовій пресі, пропагуючи танкову справу. У 1936 р. полковник Г.Мартель був на маневрах в Радянському Союзі і відразу ж почав тиснути на британський штаб стосовно розвитку танкових сил. Він став генерал-лейтенантом, командував бронетанковою дивізією (1940), бронетанковими військами (1942-1943) і очолював британську військову місію (1943-1945). Окремі його праці перекладалися і друкувалися в СРСР [8, 43-46].

Яскравим військовим письменником і теоретиком став капітан Б.Ліддел Гарт. Комісований з армії за здоров'ям у 1927 р., він міг дозволити собі писати вільно, не турбуючись про думку військового начальства. Його популярність як військового кореспондента у 1925-1935 рр. змусила керівництво навіть на короткий термін повернути його на службу, поставивши радником військового міністра у 1937-1938 рр. і дозволивши провести ряд із задуманих реформ. Але йому так і не вдалося перебороти спротив командування механізувати армію і наситити її засобами протиповітряної оборони (ППО). Він підтримував ідеї Д.Фуллера стосовно розвитку танкових військ, ратуючи також за розвиток авіації та інших технічних засобів війни. Основні його праці, такі як "Нові шляхи сучасних армій", були перекладені російською мовою і видані в СРСР [6]. Його блискучі дослідження про Першу [7] та Другу [3] світові війни, а також розробки стратегічних проблем ("стратегія непрямих дій") [4] стали класичними.

Більшість його ідей були здоровими і добре обґрунтованими [16; 17; 18; 19; 20], хоча гарячий і запальний Б.Ліддел Гарт прилучився до реалізації і інших ідей, зокрема, слідом за Г.Мартемом, захопившись дешевизною танкетки (“замість чотирьох двохмісних танків можна було утримувати сім одномісних” [6, 12-57]). При цьому завдяки дару журналіста і вмінню запалювати інших він справді чи не найбільше долучився до реалізації ідей броньованої піхоти на танкетках. Неспроможність цих ідей спростували військові конфлікти кінця 20-х – середини 30-х рр. Але тут слід враховувати те, що ці ідеї були першими. Загалом ідеї Б.Ліддел Гарта мали вплив на військових теоретиків інших країн не менше, ніж ідеї Д.Фуллера.

Важливе значення мала праця Ф.Мітчелла, у якій був ґрунтовно досліджений бойовий досвід використання танків у Першій світовій війні. Ця праця також була перекладена і видана в СРСР. Мітчелл одним з перших розглянув також питання ремонту танків [9, 59-61], основ комплектації танкових військ [9, 87-89], обґрунтував необхідність оснащення військ всюдиходами-грузовиками, танками-амфібіями, а також торкнувся різноманітних проектів, які висувалися тогочасними конструкторами, на зразок проекту танку з чотирма гусеницями [9, 91-97].

До розвитку ідей використання танків у міжвоєнний період спричинилися, активно виступаючи у військовій пресі, такі практики як підполковник (пізніше генерал-майор) Джордж Ліндсей, якому вперше вдалося у 1921 р. добитися взаємодії броньовиків з авіацією під час локальної колоніальної війни на Середньому Сході; генерал-майор Чарльз Ноель Френсіс Брод (1882-1976); генерал Джон Тредінк Крокер (1896-1963), який провів Першу світову війну в кулеметних частинах, пізніше служив в танковому корпусі (1923-1938), командував 3-ю бронетанковою бригадою (1940), 6-ю танковою дивізією (1940-1941) IX (1942-1943) та I корпусом (1944-1945) і брав участь в основних танкових битвах в Африці та на Західному фронті; генерал-майор Клегхорн Стенлі Хобарт, кращий експерт по танках у 1930-х рр., перший командир 7-ї танкової дивізії в Африці (1939), конструктор та організатор виробництва інженерних машин на базі танків при висадці в Нормандії у 1944 р.; полковник Альберт Поуп, учасник танкових боїв в Африці, палкий прихильник масованого застосування танків [16, 42-47]. Важливе значення мали статті А.Діка [1, 68-81] та інших, які також перекладалися і друкувалися в СРСР.

Англійські теоретики та військові письменники фактично розбудували військову думку і першими заклали теоретичні основи будів-

ництва і використання танків. Військові теоретики інших країн використовували їх висновки та ідеї. Але в самій Англії їм не вдалося подолати опір вищого державного керівництва країною і їх ідеї вітчизняна армія почала реалізовувати в ході війни, доганяючи інші країни. В Радянському Союзі старанно слідкували за основними розробками англійських військових спеціалістів в галузі використання танків, про що яскраво свідчать переклади їх праць, які видавалися невдовзі після виходу в Англії. Дослідження цих праць і їх впливу на розвиток і організацію танкових військ в міжвоєнний період в різних країнах видається перспективним напрямком в дослідженні історії танкових і механізованих військ.

Джерела і література

1. Дик А. Танк Штраусслера // Автобронетанковый журнал. – 1937. – №8.
2. Кохенгаузен Ф. Рождение войск. – М., 1937.
3. Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война. – М., 1976.
4. Лиддел Гарт Б. Устрашение или оборона. – М., 1962.
5. Лиддел Гарт Б. Энциклопедия военного искусства. – М., 1999.
6. Лиддел-Гарт Б. Новые пути современных армий. – М., 1930.
7. Лиддел-Гарт Б. Правда о войне 1914-1918 гг. – М., 1935.
8. Мартель Г.К. Британские образцы танков // Военный зарубежник. – 1937. – № 7.
9. Митчелл Ф. Танки на войне. История развития танков в мировой войне 1914-1918 гг. – М., 1935.
10. Тухачевский М.Н. Избранные произведения. – М., 1964. – Т.2 (1928-1937).
11. Фуллер Д. Вторая мировая война 1939-1945 гг. – М., 1956.
12. Фуллер Д. Операции механизированных сил. – М., 1933.
13. Фуллер Д. Реформация войны. – М., 1931.
14. Фуллер Д. Танки в великой войне 1914-1918 гг. – М., 1923.
15. Фуллер Д., Гудериан Х., Эймансбергер Л. Внимание, танки. – М., 2003. [перевидання праць, виданих до 1940 р.]
16. Fuller J.F.C. The Second World War. – London, 1948.
17. Liddell Hart B. Europe in arms. – London, 1937.
18. Liddell Hart B. The future of infantry. – London, 1933.
19. Liddell Hart B. Paris, or the future of war. – London, 1925.
20. Liddell Hart B. The remaking of modern armies. – London, 1927.
21. Suinton E.D. Eye-witness. – London, 1932.

Ольга Завадська

ВИДАВНИЧА РОБОТА ПОЛЬСЬКИХ КРАЄЗНАВЧИХ ТОВАРИСТВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Дослідження краєзнавчого руху, а саме, одного із його напрямків, форми діяльності краєзнавчих товариств – видавничої роботи у 1921-1939 рр. у Волинському воєводстві, здійснено на основі аналізу роботи загальнопольських краєзнавчих товариств чи їх відділів, що діяли на згаданій території. До них ми відносимо Польське краєзнавче товариство і його Волинський відділ [3; 22], Товариство приятелів наук [4], Товариство розвитку Східних земель [27]. Варто також звернути увагу при розгляді даного питання на діяльність молодіжних краєзнавчих об'єднань (кіл) при гімназіях [4; 15; 17-20]. Краєзнавчі товариства, що функціонували у міжвоєнний період на території Польщі і досліджували різні аспекти історії Волинського воєводства, результати своєї наукової роботи публікували у періодичних виданнях. Роботи дослідників формувались у збірки і члени товариств видавали на основі них часописи. Саме ці друковані органи краєзнавчих товариств є предметом нашого дослідження. Характеристика змісту часописів, прослідкування етапів їх видання, аналіз способу збору матеріалів, співпраця членів товариств у видавничій сфері є завданнями даної статті. Окремі відомості про видавничу діяльність краєзнавчих товариств на території Волинського воєводства знаходимо у В. Дмитрук [3], В. П'ясецького [5], О. Руй [6]. Зважаючи на недостатній рівень вивчення, що спричинило необхідність залучення широкого кола джерел для розгляду питання науково-дослідницької роботи краєзнавчих товариств, у статті використано архівні матеріали, проаналізовано зміст доступних номерів видань, подано характеристику друкованих праць, випущених завдяки роботі членів товариств.

Інформаційним органом Польського краєзнавчого товариства був щорічник “Ziemia” (“Земля”). Станом на 1922 р. вийшло друком 5 номерів, в які увійшов краєзнавчий матеріал першочергової важливості. У зв'язку з важким фінансовим становищем товариства ви-

© Ольга Завадська, 2008

дання часопису було перервано. Лише за допомогою Відділу науки Міністерства громадської освіти та віросповідань вдалося у 1922 р. відновити роботу над випуском чергового номеру “Ziemi”. Члени товариства намагалися підвищити якісний рівень видання, в результаті чого було створено редакційний комітет, до його складу увійшли відомі науковці Польщі [22, 4]. У збірнику були тематичні розділи: „Хроніка,” або „Поточні відомості,” де подавались туристичні і краєзнавчі новини, а саме, повідомлення про туристичні і краєзнавчі з'їзди, конгреси, урочистості; „Музейний огляд” – новини в музейній роботі, звіти по діяльності товариств та їх відділень, регіональних музеїв; „Новинки літератури,” де друкувались рецензії та анотації на видану нову літературу історичного характеру. Відділи товариства по регіонах мали свої інформаційні органи. Так, на території Волинського воєводства видавався з січня 1938 р. часопис “Ziemia Wojycska” („Волинська земля”). Редактором місячника був призначений Юліан Нец. Матеріали за результатами роботи дослідників друкувались у розділах: архітектура, етнографія, філологія, історія, географія, геологія, мистецтво, історія мистецтва. За словами В.П'ясецького: „Перший номер... вніс значне пожвавлення в дослідження і вивчення всіх аспектів минувшини Волині. В кожному номері журналу, крім популярних статей, було 1-2 матеріали саме дослідницького характеру. З ними виступали не тільки волинські науковці, але й запрошені дослідники з інших міст, як Габріель Леньсплук з Кракова, чи Маріан Мелушинський з Варшави...”[5, 12]. На сторінках „Ziemi” було опубліковано шість його статей, присвячених різним питанням історії середньовічного Луцька. Одна із таких статей „3 історії Луцького замку” була видана брошурою в 16 сторінок з двома ілюстраціями [5; 9]. У звіті за 1931 р. зазначено, що членами товариства започатковано видання хронології подій Волині. На сторінках „Шкільних зошитів,” одного з розділів часопису, розпочато опрацювання давньої топографії м. Луцька. Було також продовжено монографічне опрацювання народних промислів, зокрема, гончарства на території воєводства [2, 5].

На загальних засіданнях уряду товариства протягом 1931 р. було розглянуто питання про видання пам'ятного альбому старих портретів і картин, що знаходились на території Волині і тих, що походили з Волині. Також розглядалась справа видання монографії про городища на території Володимирського повіту, опрацювання якої займався інспектор староств п. Костьолек; прийнято рішення про видання спеціального номеру „Ziemi”. На цьому ж засіданні було обра-

но воєводський редакційний комітет, який мав би надавати допомогу і збирати потрібну інформацію для редакції „Ziemi”. З метою поширення ідей краєзнавства було створено спеціальну редакційну комісію з членів уряду товариства, метою якої було визначення опрацювання і збирання відомостей з історії Волині і розміщення їх у щоденній періодичній пресі [2,8]. В подальшому планувалось збирання і нагромадження етнографічного матеріалу з метою написання праці А. Яворчаком [1,7]. У лютому 1938 р. відбувся з'їзд делегатів відділу округу Волинського ПКТ, який був присвячений 10-річчю туристично-краєзнавчого руху на Волині [31, 15-16]. По закінченню засідання прийнято пропозицію Т. Гумінського та Ю. Неца про обов'язкову передплату всіма відділами друкованого органу товариства (ціна 2 злотих на рік). За рахунок вільних внесків планувалось видання “Географічного словника панства польського” [30, 16].

Протягом 30-х років ХХ ст. відбувається поступове становлення туристичної справи на Волині. Вже в 1930 р. на загальнопольській комунікаційно-туристичній виставці в Познані відбувся спеціальний «День Волині», в рамках якого широко представлялись туристичні проспекти по Волині. В 1934 р. Волинським відділом Польського краєзнавчого товариства, тиражем 10 тисяч примірників було видано пізнавальну брошуру про Волинь, написану тодішнім директором Волинського музею в Луцьку Ю. Дуткевичем. У тому ж році накладом товариства було видано нарис Й. Буткевича про Волинь. Тоді ж почалась робота над серією брошур про волинські річки Горинь, Стир та Ікву [5]. Варто зазначити, що плідною стала видавнича діяльність Волинського відділення Польського краєзнавчого товариства, коли його очолив в 1936 р. Т. Гумінський. За його пропозицією було залучено нові наукові сили до вивчення та дослідження минувшини Волині [5]. Накладом цього ж товариства, в 1937 р. було видано дві серії листівок по 20 і 15 штук з різними краєвидами Волині, зроблені фотографом з Вільнюса Я. Булгаком. Понад 4 тисячі таких фотографій було продано на Волинській ярмарці в Рівному (1937 р.) [3, 24-25].

Товариство Приятелів наук випускало щорічник „Rocznik Wołyński”, редактором якого був Якуб Гофман. За період існування товариства вийшло 8 томів часопису. Пропозицію про початок роботи над укомплектуванням щорічника було прийнято на з'їзді Союзу вчителів середніх шкіл у справах реалізації нових програм навчання, які передбачали, крім базових вимог, також ознайомлення з природою, географією, історією регіону. На тому з'їзді впер-

ше прозвучало спостереження Я. Гофмана про відсутність необхідних вчителям матеріалів, які б допомагали у виконанні державної освітньої програми і містили інформацію як про Волинь, так і про інші регіони Польщі. Потрібно було найближчим часом заповнити цей інформаційний вакуум. Після кількох обговорень з керівником волинського шкільного округу (куратором) п. Шеланговським задум вдалося реалізувати. З ініціативи куратора в приміщенні управління шкільного округу відбулося спеціальне засідання присвячене даному питанню. У дискусії, що зав'язалась під час зустрічі по вирішенню вище згаданого питання брав активну участь і барон Штейнгель, який прибув на зібрання з Городка біля Рівного. Внаслідок обговорення було прийнято рішення про створення редакційного комітету часопису науково-популярного характеру під назвою „Волинь.” До складу редакційного комітету входили воєвода Г. Юзефський, віце-воєвода Ю. Шлешинський, куратор п. Шеланговський, Й. Волошинський і Я. Гофман на посаді секретаря. За дорученням комітету секретар відіслав листи до кількох десятків професорів і громадських діячів з прохання про надсилання матеріалів та статей до часопису. Проте, в листах не зазначалась сума гонорару за написану статтю, тому на жоден лист не прийшла відповідь. Справа по випуску часопису призупинилась [13, 4].

Наступний крок по вирішенню даного питання був зроблений у 1928 р. на засіданні уряду „Волинської комісії” Союзу вчителів середніх шкіл. Цього разу йшлося про організацію у наступному році під час канікул регіональних курсів. Також, була затверджена програма навчання. Курси тривали 5 тижнів і відбувались частково в Ковелі, Острозі, Кременці. За умовами програми навчання відбувались мандрівки до Шацька, Піща, Городка, Берестовця. У курсах взяло участь близько 20-ти учасників – науковці, спеціалісти з різних галузей наук, державні службовці. Виголошені доповіді містили інформацію з історії Волині. Науковці подали відомості про природничо-кліматичні особливості регіону; також обговорювались питання зі сфери етнографії, мовознавства, охорони природи. Доповіді відзначались високим науковим рівнем, базувались на джерельних матеріалах, тому було прийнято рішення включити їх до часопису „Rocznik Wołyński” („Волинський річник”). За результатами з'їзду планувалось видати 5 обширних томів з матеріалами про Волинь, які б полегшили виконання шкільної програми. Перший том, за планом, мав включати матеріали з географії і природи Волині, другий присвячений історичним подіям, що відбувались

на території Волинського воєводства, третій - культурі і справам освіти, четвертий – питанням господарського розвитку, п'ятий вміщував інформацію суспільного характеру. Також досить важливим аспектом при укомплектуванні збірників було дотримання головної вимоги щодо написання статей, наголошувалось, що статті мали бути виконані у науково-популярному стилі. Передбачалось, що гонорар за статтю, яку подасть фахівець у своїй галузі, буде складати 100 злотих за сторінку, витрати на виплату гонорарів взяла на себе Польська академія наук. Була прийнята до уваги пропозиція про створення регіональної майстерні, завданням якої мало стати опрацювання бібліографії періодичних видань Волині. Проте, виникли труднощі у питанні фінансування проекту. На покриття початкових видатків організатори мали дрібні заощадження. Фінансову допомогу обіцяв надати Г. Юзефський, але не вказував конкретну суму. Вихід з даної ситуації був знайдений завдяки зусиллям професора Є. Смоленського і доктора В. Орміцького, які залагодили в краківських друкарнях фірми „Орбіс”, що перейшли у власність п. Савицької після смерті чоловіка, кредитний друк часопису. Вони отримали дозвіл на поступову сплату кредити залежно від швидкості розпродажу номерів часопису [13, 4].

Перший том був надрукований в 1930 р., проте збір матеріалів до нього розпочався ще в 1927 р. Матеріали були надіслані дуже швидко, тому в 1930 р. восени вийшов друком перший том „Rocznika Wołyńskiego.” Видання складалось зі 162 сторінок, 10 таблиць, не враховуючи ілюстрацій і карт у тексті. Куратор Шелянговський, як і воєвода, були здивовані результатом, а саме тим, що вдалося, не зважаючи на фінансові труднощі, видати том часопису. Від адміністрації воєводства було отримано надзвичайно малу суму на покриття видатків з друку – 600 злотих і, навіть, деякі члени уряду мали намір повернути кошти, проте, їх переконали у недоцільності такого вчинку. Від Скарбиці Міністерства народної культури було отримано 1500 злотих допомоги. Перший том річника вийшов у кількості 1500 екземплярів, які розповсюджувались не так швидко як планувалось спочатку. Значну частину видання було поширено між вчителями, решту віддали у варшавську гуртовню [13, 5]. Перший том „Rocznika Wołyńskiego” включав матеріали з фізичної [28, 4] та господарської географії [21, 18] і ботаніки [8] Волині, інформацію з народознавства, докладно описувались звичаї та традиції під час святкування різних релігійних свят [11]. Це був перший том, тому під час роботи було допущено ряд поми-

лок, яких намагались уникнути при виданні наступних номерів часопису.

Під час друку першого тому розпочалось нагромадження матеріалів до другого і третього тому „Rocznika Wołyńskiego.” Найважчим завданням було дотриматись затвердженої тематики проекту. Зважаючи на це, було вирішено в наступних томах друкувати дослідження з різних галузей наук, але, за умови, що вони безпосередньо будуть стосуватись Волині. Готуючи до друку другий і третій томи редактор часопису отримав слова подяки і заохочення від проф. Я. Чубка, проф. С. Кота, проф. Л. Бялковського. Проте, виникало багато труднощів з авторами-дописувачами, наприклад, з Я. Фіолком, до якого Я. Гофман звертався з проханням про написання статті на тему початку діяльності польського біскупства на Волині. Я. Фіолко відмовив, мотивуючи таке рішенням тим, що не має бажання співпрацювати з „соціалісткою Радлінською” і друкувати своє дослідження на тих сторінках, де друкуються роботи українських науковців – В. Липинського, Крип'якевича, Кордуби та інших, котрих прізвища внесені в список майбутніх авторів третього тому. Я. Гофман намагався пояснити йому, що Г. Радлінська готує матеріал про розвиток шкільництва на Волині перед створенням шкіл Комітетом народної освіти і що, як було визначено раніше, часопис має сприяти зближенню польських дослідників з українськими науковцями. Редактор, навіть, пригадав Я. Фіалку суд Жеромського, про результативну співпрацю з чеськими вченими, але так і не знайшов розуміння з боку дослідника [13, 6]. Переписка редактора з авторами статей, як українцями так і поляками, забиравала багато часу і енергії. Досить часто таке спілкування не приносило очікуваних результатів [13, 6-8]. Не зважаючи на несприятливі обставини і завдяки наполегливій праці, в 1934 р. вийшов другий том „Rocznika Wołyńskiego.” Цей том містив набагато більше інформації, ніж попередній. Він включав також дослідження з геології Волині [16, 18], розвитку літератури та культури краю [10, 20] Р. Якимовича.

Наступні томи часопису виходили регулярно і без таких великих труднощів, які виникали при виданні першого і другого номерів. Єдиною проблемою, що не зникла і до часу видання останнього тому часопису, було неякісне написання статей, що мали включатись до „Rocznika Wołyńskiego.” Дуже часто редакційний комітет повертав на доопрацювання надіслані матеріали [13, 8]. Видання третього тому часопису планувалось ще у 1932 р. Проте, через відсутність фінансування, а також, через нищівну критику попередніх

видань випуск щорічника змушені були відкласти. Після обговорення ситуації, що склалась і вирішення низки поточних питань, зокрема, по отриманню коштів з урядової скарбниці у справах державної культури, в 1934 р. було видано третій номер „Rocznika Wołyńskiego” [23]. З метою нагромадження якнайбільшої кількості статей наукового характеру здійснювалось листування з польськими і українськими фахівцями. Проте, українські науковці, посилаючись на постійну зайнятість, не надіслали своїх статей. На сторінках щорічника відзначено професора Я. Чубка, який не тільки цікавився справами редакції видання, але всіляко допомагав у пошуку і підборі неопублікованих документів, що стосувались історії Волині. Не зважаючи на хворобу, В. Липинський також надавав допомогу у комплектуванні часопису [23]. У 1935 р. вийшов четвертий том „Rocznika Wołyńskiego.” Цей том, як зазначено у передмові, був виданий за власні кошти редакції [24]. У 1937 р. був виданий п’ятий і шостий том щорічника [25], у 1938 – сьомий [26]. Робота над останнім номером щорічника розпочалась в 1939 р., проте початок військових дій перервав заплановане. Статті, що були надруковані в усіх номерах щорічника, за змістом можна поділити на тематичні збірки: економіка та господарство, освіта, етнографія, мистецтво, література, релігія, історія, археологія, географія, геологія, ботаніка, статистика. Окрема збірка статей М. Данілевичової присвячена діяльності Кременецького ліцею [10]. На сторінках збірників публікувались архівні документи, що мали наукову цінність, а також, бібліографія Волині, укладена Я. Гофманом [23-25]. В одному із номерів часопису була вміщена „Бібліографія наукових статей опублікованих в „Волинских епархиальных ведомостях” за 1867 – 1915 рр. [26]

Членами Товариства Приятелів наук було підготовлено до друку працю К. Пуласького „Хроніки польських родів Поділля, Волині і України”. Узгоджено термін видання „Пам’ятної книги на пошану Я. І. Крашевського” і заплановано наступного року видати найстарішу міську книгу м. Рівного та інвентар рукописів бібліотеки товариства [7, 9].

Значним виданням, якому вихід у світ забезпечило краєзнавче товариство був „Ілюстрований путівник по Волині” Мечислава Орловича, референта з питань туризму в Міністерстві робіт публічних у Варшаві, що вийшов друком у 1929 р. в Луцькій державній друкарні. М. Орлович у своєму „Путівнику” дотримується традиційного для такого видань згруповання пізнавального матеріалу навколо певних маршрутів. Проте, маршрути по території Волинського воєвод-

ства розміщені довільно, а не починаючи з адміністративного центру. Опису маршрутів передують декілька ґрунтовних нарисів, де автор розглядає різні аспекти пізнання Волині, подає інформацію про її історію, природу, населення, економічний розвиток, мистецтво. Саме аналіз і розгляд пам’ятників мистецтва на Волині – одна з сильних сторін „Путівника”. Тим більше, що найзначніші з них зображено на фотографіях. Слід зауважити, що автор більше уваги приділяє мистецтву мурованої архітектури, зокрема костельній, дерев’яній архітектурі, особливо народного житла. Це був перший путівник по Волині (в межах тодішнього Волинського воєводства), який подавав, крім іншого, певні туристичні маршрути. Так, протягом тижня пропонувалося відвідати Любомль, Луцьк, Олику, Клевань, Острог з Новомалином, Межиріч Острозький, Дубно і Мізоч, Кременець, Почаїв, Вишнівець. Тобто пропонувались міста і місцевості з чудовими пам’ятниками архітектури, мистецтва, волинської природи. В монографії був зроблений ґрунтовний аналіз пам’яток мурованої і дерев’яної архітектури, народного житла [3, 24-25].

Товариство розвитку Східних земель, завдяки підтримці свого Головного уряду, щороку видавало „Rocznik Ziemi Wschodnich” (“Річник Східних земель”), за редакцією Едварда Рюхлего. Часопис вважався найкращим інформаційним джерелом про ситуацію на Східних землях Польщі. Річник включав дослідження тогочасних науковців, що стосувались всіх сфер життя мешканців Східних земель та характеризував стан розвитку регіону, поширював інформацію про переваги відпочинку на вище згаданій території. На сторінках часопису висвітлювались питання, що стосувались економічного, демографічного, господарчого, культурного, освітнього стану розвитку воєводств Польщі. Він вміщував звіти щодо діяльності Інституту досліджень господарського стану розвитку Східних земель товариства розвитку Східних земель [27].

У 1937 р. зусиллями членів товариства було видано брошуру тиражем 12 000 екземплярів, яка включала список туристичних садиб, що знаходились на Східних землях. Завдяки безкоштовному поширенню вона набула популярності серед громадськості. Такі дії сприяли полегшенню планування літнього відпочинку великій кількості родин, внаслідок чого, збільшилось число туристів, які відвідали Волинь і Поділля під час своїх літніх подорожей [27, 223]. Туристів приваблювали неповторні краєвиди та гостинність місцевих мешканців.

Інформаційним вісником краєзнавчих об’єднань молоді був “Orli

Lot” („Орлиний політ”) – краєзнавчий місячник для молоді, який видавався зусиллями Міністерства релігійних визнань і публічної під редакцією Леопольда Вергжиновича [20,30]. У зверненні до молоді на першій сторінці лютого номера за 1921 р. можемо ознайомитися з метою і завданнями, які ставило перед собою товариство, випускаючи дане джерело інформації: “Вільна наша Батьківщина потребує світлих, учтивих, шляхетно мислячих і чутливих громадян, якщо вона має бути великою і сильною, забезпечувати всім громадянам волю і свободу розвитку” [20,3]. Для досягнення поставленої мети Малопольський союз молоді при Малопольському аграрному товаристві в Кракові спричинив появу молодіжних організацій, в яких сільська молодь змогла б продовжити навчання. Тому було прийнято рішення про видання інформаційного вісника “Młoda Polska” („Молода Польща”). Це інформаційне джерело молодіжних організацій, що виходило два рази в місяць, було присвячене вихованню молоді в різних аспектах. Тому, всі вільні дні молодь мала б присвячувати культурно – освітній праці.

З 1925 р. у Кременецькому ліцеї виходив часопис “Nasz widnokrąg” („Наш виднокрай”), в якому друкувались статті виключно краєзнавчого характеру. Перший номер був літографічним, наступні номери частково надруковані. “Nasz widnokrąg” спочатку виходив як періодичне видання Краєзнавчого кола (гуртка). Сюди свої статті подавала невелика частина гімназійної і семінарійної молоді, періодично долучалась до співпраці молодь з сільськогосподарської школи в Білокриниці та ремісничої школи у Смизі. Найважливішим завданням, яке поставила перед собою редакція було оголошення про зміну статусу, а саме, часопис ставав загальним виданням всіх ліцейних шкіл. Таким чином, намагались залучити якнайбільшу кількість учнів як гімназії, так і семінарії до роботи у науковій сфері [29, 1-5]. В 1935 р. виповнювалось 10 років з часу видання першого номеру інформаційного вісника “Nasz widnokrąg”.

Перші номери часопису, виконані на гектографі, були знищені. Залишились лише матеріали статей у п. Рискової, п. Мончака, п. Грошинського. На останніх номерах часопису знаходимо напис: „Часопис молоді Кременецького Ліцею”, це досить важливо, так як 10 років тому писали: „орган краєзнавчого кола.” Це означало, що часопис був інформаційним органом молоді не всього ліцею, але лише окремої групи. Дана ситуація пояснювалась низьким інтересом молоді у міжвоєнні роки у навчанні і дослідницькій роботі. Лише в 1925 – 1926 навчальному році ситуація дещо змінилась. Функціону-

вала організація, так звана, Братня допомога, до складу якої входили всі тогочасні організації, які називалися секціями. Серед них найвпливовішою була секція Краєзнавчого кола. Внаслідок чого було висунуто пропозицію про видання інформаційного вісника кола.

Перший номер часопису вмщував звіт про діяльність Краєзнавчого кола за 1925 – 1926 навчальний рік, відгуки з екскурсій до Вишнівця та інші матеріали. Відомості про краєзнавчий рух в Кременецькому повіті і за кордоном були розміщені на останній сторінці. Ситуація з другим номером була іншою. Перш за все, за змістом він був набагато більшим. „Наш виднокрай” був кварталником. Протягом трьох місяців краєзнавці знову підготували статті, вмістили їх в часопис, проте, подані дослідження не мали відповідної якості, що було зумовлено безвідповідальністю і недостатнім досвідом редакторів, тому другий номер, надрукований в кількох екземплярах на гектографі, пішов у небуття. Було прийнято рішення зробити “Nasz widnokrąg” загальнопольським молодіжним часописом краєзнавчого характеру. На вище згадану справу ліцей отримав субсидію. В результаті, з другої спроби, вийшов наступний (другий) номер під назвою: „Наш виднокрай. Орган краєзнавчого кола ім. д-ра Віллібальда Бестера, братньої допомоги молоді Кременецького ліцею” [17].

Третій номер за змістом та якістю статей не відрізнявся від попередніх. Навіть у відгуках з екскурсій, де було багато можливостей для творчої роботи, прослідковувалась поверховість у викладі матеріалу і, варто зазначити, що це лише одне повідомлення краєзнавчого характеру. В цьому номері було поміщено вірш Я. Румлової під назвою „Польщо! На морі твоє майбутнє лежить”. Вірш, судячи з назви, – програмний, якби не було римування, можна було б назвати білим. Проте, ця виголошена загальнопольська ідея прославила краєзнавче коло на всю Польщу, а з колом і ліцеєм. Внаслідок чого в кількох загальнопольських виданнях з’явилися рецензії на “Nasz widnokrąg”. Зокрема, знаходимо відгук у „Польському слові”: „Симпатичне видавництво намагається, аби мешканці східних земель зацікавились гарним, історичним містом і Волинськими Афінами... Часопис виходить поквартально і є виявом запалу, і праці симпатичної польської молоді, її любові до Батьківщини і улюбленого міста на кресах” [17]. Проте, все закінчилось виключно рецензіями. Ніхто з учнів інших шкіл не подав своєї статті до збірника. Загальнопольська ідея загинула в зародку. “Nasz widnokrąg” залишався кварталником до 1928 – 1929 навчального року і мав такий самий низький змістовний рівень, як на початку свого створення – вірші, відгуки з

екскурсій, але, варто зазначити, що в кожному номері розміщувались звіти про діяльність організацій, існуючих у ліцейних школах Кременця. 1927 р. був роком відзначення „свята ліцею”, тому наступний номер був присвячений постаті Тадеуша Чацького. Після публікації цього номеру настала велика перерва у виданні часопису. В той період відходить від справ п. Возновський, тодішній опікун кола і редакції. На його місце обирають професора Мончака. Перерва пояснюється фінансовими труднощами, через які видання часопису було призупинено [17].

Перший номер за 1928 р. вийшов вже як номер місячника. У статті „Від редакції” читаємо: „... від сьогодні „Widok” не буде присвячений тільки висвітленню справ краєзнавства, а буде дзеркалом, в якому повністю відображатиметься життя ліцею...” [12, 56] і в наступних номерах до 1930-1931 рр. описувалось ліцейне життя. Протягом дванадцяти місяців 1930 р. не було випусків місячника у зв'язку з призупинням роботи колишніх редакторів часопису [12, 61]. У номерах за 1932-1933 рр. знаходимо ще кілька публікацій краєзнавчого характеру, але уже в № 3 – 4 надрукована переважна більшість матеріалу літературного характеру, тобто часопис знову змінює напрям роботи [18]. За останні роки роботи над місячником молоді гімназії налагодила зв'язки зі своїми колегами з народного університету в Михалівці, з ціллі обміну інформацією на шпальтах часопису. Таким чином, вище згадане періодичне видання набуло загальноліцейного характеру [15, 34].

Підсумовуючи все вищесказане, можемо стверджувати, що видання часописів здійснювалось з перервами у зв'язку з фінансовими труднощами і недостатньою кількістю поданих до друку статей. Крім того, подані матеріали не завжди відповідали вимогам видань і часто потребували доопрацювання. Зміст надрукованих статей мав провладний характер. Проте, враховуючи вище названі недоліки у видавничій роботі членів товариств варто зауважити, що незважаючи на недостатнє фінансування з боку держаних органів, випуск часописів здійснювався і, як правило, за рахунок коштів членів товариств. Науково-дослідницька робота проводилась на всіх рівнях – починалась з центру, тобто Польського краєзнавчого товариства, і завершувалась на місцях – у колах волинської молоді.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.46. – Оп.4. – Спр.662.

4. ДАВО. – Ф.46. – Оп.8. – Спр. 707.

3. Дмитрук В. Зародження туристичного руху на Волині // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель 23-24 жовтня 2003 р. – Луцьк, 2003. – С. 24–25.

4. Завадська О. Журнал “Orli lot” як джерело вивчення молодіжного краєзнавчого руху на Волині в 1921 – 1939 рр. // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Луцьк, 2004. – С. 45 – 54; Завадська О. Формування музейних колекцій на Волині в міжвоєнний період // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народне мистецтво і духовність. Зб. наук. праць. Матеріали Другої Волинської обласної науково-етнографічної конференції. – Луцьк, 2005. – 12 – 13 травня. – Випуск 15. – С. 47 – 51; Завадська О. Напрямки краєзнавчої діяльності на Острозщині в 1918 – 1939 рр. // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі і на Волині. Наук. зб. – Острог, 2006. – Випуск 1. – С. 26 – 37; Завадська О. Діяльність музеїв на території Волинського воєводства в 1918-1939 рр. // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006. – Вип. 6. – С. 231 – 243; Завадська О. Поширення ідей краєзнавчого руху серед волинської молоді у 1921-1939 рр. // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – Вип. 8. – С. 255 – 270.

5. П'ясецький В. Видавничі діяльність Волинського відділення Польського краєзнавчого товариства в 1927 – 1929 рр. // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доповідей та повідомлень II регіональної „Велика Волинь” і IV обласної історико-краєзнавчої конференції 8-10 жовтня 1992 р. – Луцьк, 1992. – С. 5 – 12.

6. Руй О. Періодична преса шкільної молоді Острога в 30-х рр. XX ст. // Бюлетень товариства “Спадщина”. – Острог, 1998. – С. 7 – 9.

7. Предварительный бюджет, отчет о выполнении бюджета, баланс и другие материалы Товарищества Приятелей наук. Магистрат г.Луцьк. Финансовый отдел. – ВОДА. – Ф.158. – Оп.2. – Спр. 739. – Арк. 9.

8. Bobkowski A. Skład rośliny wociacskiej a zwyczajnie spadkowe na Wołyniu // Rocznik Wołyński. – Rywno, 1930. – Т. 1 – С. 11; Koczwart M. Geobotaniczne stosunki Wołynia // Rocznik Wołyński. – Rywno, 1930. – Т. 1 – С. 52; Panek J. Roślinność okolic Rywno // Rocznik Wołyński. – Rywno, 1930. – Т. 1 – С. 22.

9. Danelewiczowa M. Życie literackie Krzemieca w latach 1813 - 16. // Rocznik Wołyński. – Rywno, 1931. – Т. II. – С. 20.

10. Danilewiczowa M. Towarzystwo uczniw Liceum Wołyńskiego w latach 1818 – 1923. Rocznik Wołyński / red. J. Hoffman. – 1934. – Т. III. – С.36; Danilewiczowa

M. Wiadomość o bibliotece L.K. i onej porządku udzielona przez Pawia Jarkowskiego Joachimowi Lelelewowi w r. 1825. – 1935. – T. IV. – S. 24; Danilewiczowa M. Lustracje dybr L.K. w 1818 i 1824 r. – T. V–VI. – S. 35; Danilewiczowa M. Wspomnienia Krzemienieckie Domicjana Mieczkowskiego. – 1939. – T. VIII. – S. 34.

11. Dymnycz N. Obrzky i wierzenia ludowe w okresie swięt Bogo Narodzenia // Rocznik Woijcyski. - Rywne, 1930. – T. 1 – S. 12; Hoffman J. Pisanki Woijcyskie // Rocznik Woijcyski. – Rywne, 1930. – T. 1 – S. 40; Kostecki B. Chata wiejska na Woijnii // Rocznik Woijcyski. – Rywne, 1930. – T. 1 – S. 13.

12. Historia „Naszego widnokręgu” (b. c.) // Nasz widnokręgu. – 1935. – S. 56.

13. Hoffman J. Dzieje “Rocznika Woijcyskiego” pszedruk z „Kultury”. – Paryż, 1951. – S. 4.

14. Kulczycki Z. Zarys historii turystyki. -Warszawa, 1980. – 55 s.

15. Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej 1920- 1935. Opracowanie zbiorowe. Nakładem Liceum Krzemienieckiego. Krzemieniec, 1935. –Maj. – S. 34.

16. Maikowski S. Z geologii Woijnia // Rocznik Woijcyski. – Rywne, 1931. – T. 2 – S. 18.

17. Nasz widnokręgu. – 1926/1927. – № 1, 2 – 3.

18. Nasz widnokręgu. – 1932/33. – № 2 - 3, № 3 – 4.

19. Nasz widnokręgu. Organ Bratniej Pomocy Miodzieży Liceum Krzemienieckiego // Siowo Polskie, 1926. – № 352.

20. Orli lot. – 1921. – № 2.

21. Ormicki W. Z geografii gospodarczej Woijnia // Rocznik Woijcyski. - Rywne, 1930. – T. 1. – S. 18.

22. Piętnastolecie Polskiego Towarzystwa krajoznawczego // Ziemia. - Warszawa, 1922, № 1. – S. 2 – 8.

23. Rocznik Woijcyski / red. J. Hoffman. – Rywne. – 1934.

24. Rocznik Woijcyski / red. J. Hoffman. – Rywne. – 1935.

25. Rocznik Woijcyski / red. J. Hoffman. – Rywne. – 1937.

26. Rocznik Woijcyski / red. J. Hoffman. – Rywne. – 1938.

27. Rocznik Ziemi Wschodnich, 1938.

28. Smolecki J. Z geografii fizycznej Woijnia // Rocznik Woijcyski. - Rywne, 1930. – T. 1 – S. 4.

29. Wstęp // Nasz widnokręgu. Miesięcznik miodzieży liceum Krzemienieckiego. Krzemieniec, 1935 – 1936. – S. 1 – 5.

30. Zarząd Okręgu P.T.K. // Ziemia Woijcyska. – Rok 1. – 1938 r. – Marzec. – S. 16.

31. Zjazd delegatów Oddziałów Okręgu Woijcyskiego P.T.K. // Ziemia Woijcyska. – Rok 1. – 1938 r. – Luty. – S. 15 – 16.

Лілія Трофимович

ПОЛЬСЬКА ДИПЛОМАТІЯ У ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ 1938 Р.

Сім десятиріч тому була підписана сумнозвісна Мюнхенська угода, яка стала переломним моментом у розвитку ситуації, що безпосередньо призвела до початку Другої світової війни.

У зв'язку з цим посилюється інтерес науковців і громадськості до подій, пов'язаних з її походженням, а також до дипломатії європейських країн, зокрема Польщі, яка продовжує викликати численні дискусії і неоднозначні оцінки в історіографії.

Дана тема привертала увагу Г. Батовського, М. Вегеша, М. Войцехівського, Я. Гришина, С. Дембського, М. Камінського, Я. Куплінського, З. Ландау, В. Макаруча, М. Мельтюхова, С. Морозова, О. Терлецького, Я. Томашевського, Я. Худека, М. Швагуляка та інших істориків.

Спираючись на різноманітні джерела та історіографічний доробок, авторка здійснила спробу простежити основні дії польської дипломатії у зазначений період, з'ясувати їх справжні мотиви, вказати на фатальні за своїми наслідками акції.

Після аншлюсу Австрії наступною жертвою нацистської експансії мала стати Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої суттєво вплинуло на зростання й консолідацію античехословацького автономістського та сепаратистського руху як серед судетських німців, так і у Словаччині й Підкарпатській Русі [11, 425]. Крім Німеччини, свої територіальні претензії до неї висунули Угорщина та Польща. Перша здійснювала наростаючий тиск на Прагу, наполягаючи на відокремленні території, заселеної угорцями, і наданні словакам та закарпатським українцям права на «самовизначення». Між рядками цих дипломатичних формулювань виразно проступала кінцева мета офіційного Будапешта: приєднання усєї Словаччини й Закарпаття. Аби підкріпити свої зазіхання, він розгорнув на території Закарпатської України широку підривно діяльність [21, 300].

У розглядуваний період істотно активізував свої зусилля на

чехословацькому напрямку і польський уряд [детальніше про це: 33, 559]. Як зауважив С. Морозов, після заключення 2 травня 1935 року радянсько-французького договору про взаємну допомогу і смерті Ю. Пілсудського його наступники, насамперед міністр закордонних справ Ю. Бек, взяли курс на створення т. зв. „нейтрального блоку”, для якого їм понад усе потрібен був спільний польсько-угорський кордон, що передбачалось досягнути шляхом окупації Угорщиною Закарпатської України, розчленування Чехословацької Республіки і ліквідації її як незалежної держави. У цей блок під патронатом Варшави мали увійти держави між Балтійським і Чорним морями, зокрема Румунія, Угорщина, Югославія, і, можливо, Італія. У цій системі дружніх країн Ю. Бек вбачав „третю силу” в Європі, яка б зрівнялася з Німеччиною й могла протистояти Радянському Союзу. Він побоювався, що при посиленні німецьких впливів у регіоні Закарпатська Україна буде використана як плацдарм антипольської пропаганди й диверсійної діяльності [15, 114; 21, 300]. Паралельно з цим, на Вежбовій (назва вулиці в польській столиці, де розміщувалось міністерство закордонних справ) будувалися плани відриву від Чехословаччини Тешинської Сілезії, яку Рада послів Антанти в липні 1920 року, як вважали в Варшаві, несправедливо включила до складу Чехословаччини. Здійснювана західними країнами політика «умиротворення агресора», їхній шантаж Праги проблемою судетських німців навіювали польським керівникам думку, що вищенаведені розрахунки правильні [15, 114].

У свою чергу, нацистське керівництво всіляко намагалось використати античехословацький комплекс Варшави. Прибувши 14 січня 1938 року у німецьку столицю з візитом, Ю. Бек погодився з планами усунення Чехословаччини, а 16 лютого був поінформований Берліном, що після аншлюсу Австрії настане її черга. У цьому ж місяці у Варшаві побували керівник Угорщини М. Горті, що стало польсько-угорською античехословацькою демонстрацією, а також один з нацистських верховодів Г. Герінг, якого Ю. Бек попросив узгоджувати з Польщею подальші кроки стосовно Праги. Володіючи інформацією про підготовку Берліна до розв’язання чехословацького питання, Ю. Бек доручив своїм дипломатам у Празі встановити контакти з судетськими німцями і суттєво активізувати діяльність польської меншини в цій країні. Отже, з лютого 1938 року, як зауважив М. Мельтюхов, мова йшла про створення єдиного німецько-польсько-угорського античехословацького фронту [13, 152-153]. „У будь-якому випадку Рейх, Польща й Угорщина по-

винні задалегідь порозумітись і поділити сфери інтересів, — зазначалось у рапорті польського посла в Празі К. Папе про розмову з німецьким дипломатом 28 березня 1938 року стосовно приготувань по розмежуванню Чехословаччини.— Угорці повинні зрозуміти, що механічне вирішення словацької справи є вже неможливе. Це б нас „послабило”, адже мова може йти про майбутній спільний антиросійський фронт” [Цит. за: 35, 88].

Того ж дня генеральний консул Другої Речі Посполитої у Відні М. Грабінський повідомив у міністерство закордонних справ про розмову з німецьким дипломатом О. Стейном стосовно перспектив двосторонніх відносин. Останній нібито зазначив: „Мусимо вирішити: чи є приятелями чи ні. ... Повинні бути приятелями, оскільки маємо в Європі спільні цілі — побороення комунізму, уособлення якого є Радянська Росія”. Торкнувшись чехословацького питання, О. Стейн підкреслив необхідність територіальних змін на користь Німеччини (Судети), Польщі (округ Моравської Острави), Угорщини (Словаччина) [Цит. за: 35, 59].

29 квітня К. Папе мав розмову з угорським послом у Празі Я. Ветстеймом стосовно майбутнього Словаччини і Закарпаття. Характерно, що останній поцікавився у співрозмовника, чи Польща має територіальний інтерес стосовно Підкарпатської Русі. „Коли я рішуче заперечив, Ветстейм, відчутно заспокоївшись, висловив припущення, що угорці мусили б, очевидно, також і Підкарпатській Русі дати якусь автономію” [Цит. за: 35, 99].

До осені 1938 року античехословацька позиція Польщі посилюється. 19 вересня її посол у Берліні Ю. Ліпський поінформував своє міністерство закордонних справ, що запрошений на бесіду з А. Гітлером і затребував інструкцій на цей рахунок. Отримані ввечері того ж дня останні містили інформацію про рішучість Польщі розпочати найближчим часом воєнну акцію по розчленуванню сусідньої країни. „Чехословацьку Республіку, — нагадував йому Ю. Бек, — ми вважаємо штучним утворенням, що суперечить справжнім потребам і правам народів Центральної Європи” [Цит. за: 5, 136].

Інструктуючи посла, Ю. Бек розраховував на прихильність німецької сторони, а тому рекомендував йому розпочати переговори з нею з переліку заслуг Варшави у створенні умов для успішного розв’язання чехословацької проблеми. При цьому слід було вказати на те, що „польський уряд своєю позицією паралізував можливість інтервенції Рад у чехословацькому питанні, з допомогою тиску на Румунію сприяв її відмові від згоди на прохід радянських військ,

своїми маневрами на Волині створив сприятливу ситуацію, що розумілась Москвою як «попередження». [Цит. за: 5, 136].

Справа в тому, що напередодні зустрічі Ю. Ліпського з А. Гітлером на території Польщі розпочались найбільші в її історії військові маневри з участю усіх родів збройних сил поблизу радянського кордону, після яких був влаштований семигодинний парад військ у Луцьку. Вони ставили за мету продемонструвати військову могутність країни та готовність її збройних сил зупинити Червону Армію, якщо та прийде на допомогу Чехословаччині [5, 136].

Оскільки автори вищезазначеної інструкції були впевнені у тому, що запропонований ними спосіб розв'язання „чехословацької проблеми” був прийнятний і для Гітлера, то її восьмий пункт у завуальованій формі ставив участь Польщі в залежність від виконання Берліном трьох умов: угоди по Данцигу, гарантії її західних кордонів і продовження двосторонньої Декларації про незастосування сили від 26 січня 1934 року [15, 125; 28, XXI; 43, 452-453].

Однак зустріч з Гітлером наступного дня перекреслила сподівання „інструкторів з вербової”. Після того, як англійський і французький уряди висловилися за передачу Німеччині Судетської області, фюреру було не з руки воювати з Чехословаччиною — у нього з'явилися вагомі підстави бачити себе в ролі вершителя долі угорської і польської меншин, які в ній проживали [15, 125; 44, 457-458].

21 вересня К. Папе за дорученням свого уряду вручив міністру закордонних справ Чехословаччини К. Крофту ноту з вимогою невідкладного застосування до районів, заселених поляками, рішень, прийнятих Прагою стосовно німецької меншини. Варшава розірвала також польсько-чехословацький договір 1925 року, що регулював становище її меншини в цій країні [14, 124; 33, 567]. „Оскільки чехи здійснили вже важливі поступки на користь німецького населення... — зазначив Ю. Бек, — ми змушені були вимагати 21 вересня рівнозначної компенсації”. [40, 121].

Поспішливість польського керівництва диктувалася намаганням не опинитись осторонь від можливого зближення Англії, Франції, Німеччини та Італії, а також небажанням випрошувати Тешинську Сілезію в Гітлера. Отримавши ультиматум, Празький Град спробував справити тиск на Бельведер з допомогою Кремля, до якого звернувся за підтримкою [9, 256; 13, 156].

22 вересня президент Чехословацької Республіки Е. Бенеш підготував послання президенту Другої Речі Посполитої І. Мосціцькому, проте очікував з його відправленням, оскільки сподівався на завер-

шення розпочатого два роки тому будівництва стратегічної залізниці, через яку на випадок агресії мала прийти військова допомога СРСР, що дозволило б змінити тональність переговорів з Лондоном і Парижем, а, можливо, і перевести «німецьку стрілку» на поляків і таким чином уникнути національної ганьби. Малося на увазі завершення будівництва останніх кілометрів т. зв. буковинської залізниці, що повинна була зв'язати Чехословацьку Республіку та Радянський Союз через територію Румунії [14, 122; 15, 126]. Як впливає з документів, два дні перед тим французький посол у Варшаві Л. Ноель поділився з Ю. Беком офіційною інформацією, одержаною з Москви, про те, що якби справа дійшла до радянської допомоги, то ні авіація, ні Червона Армія не вторглися би на територію Польщі [32, 441]. Разом з тим, близько четвертої години ранку 23 вересня, після нічної наради в Кремлі, заступник народного комісара СРСР В. Потьомкін викликав польського дипломата Ф. Янковського, якому вручив ноту від імені уряду про те, що в разі вторгнення польських військ на територію Чехословаччини Радянський Союз денонсує пакт про ненапад від 1932 р. Одночасно Кремль вимагав від Польщі спростувати чутки про те, нібито вона планує збройний виступ проти ЧСР [8, 363-364; 30, 437; 33, 568]. Ввечері того ж дня Варшава дала гостру і категоричну відповідь: „Заходи, здійснювані у зв'язку з обороною польської держави, залежать винятково від уряду Польської республіки, який ні перед ким не зобов'язаний давати пояснення” [8, 364; 30, 437]. Водночас розросталась античехословацька пропаганда, в масову свідомість закидалися слова Ю. Пілсудського про те, що „штучно і потворно створена Чехо-Словацька республіка не лише не є основою європейської рівноваги, а, навпаки, є її слабкою ланкою” [4, 118].

23 вересня А. Гітлер надав прем'єр-міністру Великобританії Н. Чемберлену німецькі пропозиції у письмовій формі і карту з вказанням тих частин чехословацької території, що мали відійти до Німеччини, а також Польщі й Угорщини, з якими, мовляв, перша зв'язана дружніми відносинами. В сферу німецьких інтересів серед іншого був також включений і залізничний вузол Богумин, на володіння яким претендувала польська сторона [15, 126].

У вівторок, 27 вересня, з Вежбової до Праги надійшла чергова нота з вимогою підписати двосторонню угоду, яка б зафіксувала передачу Польщі т. зв. Заолзької Сілезії і проведення плесбітиту на теренах, заселених „значною мірою польською меншиною” [43, 138].

Пізно ввечері 27 вересня Ю. Ліпський одержав від Ю. Бека

інструкцію до запланованої наступного дня бесіди з статс-секретарем МЗС Німеччини Е. Вайцеккером. Тут, зокрема, зазначалось: „Повідомляю тобі винятково секретну інформацію, що в нашому розпорядженні є збройні сили, готові до виступу. В залежності від ситуації ми можемо діяти достатньо оперативно зараз же після виникнення німецько-чехословацького конфлікту” [23, 59].

Таким чином, як зауважив С. Морозов, цей маловідомий епізод з історії польсько-німецьких дипломатичних контактів проливає світло не лише на справжні плани польського керівництва стосовно Чехословаччини, а й показує, що саме їх характер став однією з причин проведення сумнозвісної мюнхенської конференції 29-30 вересня 1938 року. На його думку, суть цього епізоду полягає в тому, що рішучість поляків розв'язати воєнні дії проти сусідньої країни спонукала західні держави, окрім, звичайно, інших мотивів, зафіксувати в міжнародно-правовому документі мирний характер передачі Судетської області Німеччині [15, 127].

Про результати мюнхенської конференції міністр закордонних справ Німеччини І. Ріббентроп повідомив Ю. Ліпського 30 вересня, рекомендуючи Польщі поновити свою акцію стосовно Праги. Того ж дня, одержавши від посла інформацію, Ю. Бек запропонував найвищим керівникам країни висунути Чехословаччині ультиматум: протягом дванадцяти годин виконати умови, викладені в ноті від 27 вересня [30, 284; 33, 570]. За своєю лексикою ультиматум був чи не дослівною цитатою з арсеналу нацистського фюрера: „Польський уряд очікує недвозначної відповіді, в якій би приймалася чи відкидалася сформульована у цій ноті вимога до полудня 1 жовтня 1938 року. На випадок відмови чи відсутності відповіді польський уряд буде вважати чехословацький уряд єдиним відповідальним за наслідки” [3, 34].

МЗС Другої Речі Посполитої не помилялось, коли вважало, що Англія, Франція, всіляко намагаючись уникнути конфлікту з Третім рейхом, справлять серйозний тиск на Прагу, але побоювалось збройної протидії з боку Чехословаччини і СРСР. Прагнучи вияснити реакцію Берліна на можливий конфлікт з останніми, Ю. Бек у Варшаві, а Ю. Ліпський у Берліні 1 жовтня зустрілися відповідно з німецьким послом Мольтке, І. Ріббентропом і рейхсміністром Г. Герінгом. Як впливає з листа Ю. Ліпського до Ю. Бека, І. Ріббентроп виклав йому наступну позицію керівництва рейху:

«1. На випадок польсько-чеського збройного конфлікту уряд Німеччини збереже стосовно Польщі доброзичливу позицію.

2. На випадок польсько-радянського конфлікту уряд Німеччини

займе стосовно Польщі позицію більш, ніж доброзичливу. При цьому він дав ясно зрозуміти, що уряд Німеччини надав би допомогу.

3. Англійському, французькому та італійському урядам... І. Ріббентроп повідомить, що він сподівається, що справа не дійде до збройного конфлікту між Польщею та Чехословаччиною, особливо якщо Прага прийме вимоги Польщі. Він додасть, що при ситуації, яка створилась у Тешині, він не може давати поради польському уряду» [3, 38].

Разом з тим, варто зазначити, що конференція в Мюнхені засвідчила слабкість польської дипломатії: вимоги її уряду розглядалися чотирма державами в рамках обговорення сукупної чеської проблеми і без його представника. Тим самим відбулось публічне приниження одного з засадничих принципів санаційної політики: „Нічого, що стосується нас, не може бути здійснене без нас” [14, 132]. На думку М. Войцехівського, повідомлення про конференцію вилучило територіальні претензії Варшави до ЧСР зі сфери польсько-німецького співробітництва і тим самим ускладнили Вежбовій пов'язати їх з проблемою врегулювання двосторонніх відносин. Отже, з рук Ю. Бека вислизала можливість зруйнувати чехословацьку державу внаслідок польсько-німецької агресії і встановити тоді спільний кордон з угорцями [44, 481].

Польський ультиматум був прийнятий Прагою 1 жовтня. „Польща і Угорщина, — писав У. Шірер, — погрожуючи застосуванням військової сили проти беззахисної Чехословаччини, ніби падальники поспішили урвати свій шмат. Польщі за наполяганням міністра закордонних справ Юзефа Бека... дісталася територія в районі Тешина площею 650 квадратних миль з населенням 228 тисяч чоловік, з яких 133 тисячі були чехами” [22, 458].

Після зайняття Тешинської Сілезії Друга Річ Посполита опинилась у міжнародній ізоляції. „Восени 1938 р. польські політичні концепції опинились у трагічному конфлікті з воєнно-стратегічними, — зазначав М. Захаріас. — Останні передбачали рішуче втручання в хід подій на Дунаї і Влтаві (мається на увазі протидія аншлюсу і нацистським зазіханням у Судетах — Л. Т.), проте з політичної точки зору це було неможливим через небезпеку конфлікту з більш сильною Німеччиною в умовах міжнародної ізоляції” [45, 25]. На думку цього польського історика, в тодішній міжнародній ситуації найкращим виходом було би утриматись від будь-якої античехословацької акції.

Різкій критиці піддав позицію Польщі в 1938 році У. Черчилль, який пізніше у своїх мемуарах писав: „Лівою рукою вона підтри-

мувала антирадянські Прибалтійські держави. Однак, правою рукою вона допомагала пограбувати Чехословаччину в Мюнхені” [20, 176]. Подібну оцінку висловлював у своїх спогадах і тодішній посол Франції у Варшаві Г. Ноель [38, 188]. А кадровий дипломат Другої Речі Посполитої Я. Мейстович відверто визнавав, що дії його уряду проти оточеної Чехословаччини та їхні наслідки „викликали хвилю обурення у Франції, гостру критику у Великій Британії, злостиві гостроти і грікі докори серед зібраних у Женеві учасників XIX Зібрання (Ліги Націй —Л. Т.) Симпатії нам виявляли лише угорці, і, меншою мірою, югослави” [36, 35].

Як зазначалось вище, проти польської анексії Тешинської Сілезії рішуче протестувала Москва, але тоді у Варшаві не лише не звернули увагу на наростаючу кризу у двосторонніх відносинах, але й дещо пізніше заявили: „Польща у своїй зовнішній політиці завжди притримувалась тієї точки зору, що участь Радянського Союзу в європейській політиці зайва. Вона й сьогодні захищає цю точку зору” [7, 257]. Беручи до уваги зазначену позицію Другої Речі Посполитої, її участь у розчленуванні Чехословаччини (єдиного потенційного союзника СРСР у Центральній Європі), Москва, як слушно зауважив В. Макарчук, „не повинна була мати жодних sentimentів до Польщі” [12, 81].

Тепер, аналізуючи післямюнхенську міжнародну ситуацію і намацуючи шлях до взаєморозуміння з А. Гітлером, Й. Сталін неминуче повинен був звернути свій погляд на Польщу, чиє проміжне географічне положення між Німеччиною та Росією колишній польський президент А. Квасневський назвав „геополітичним прокляттям” [10]. У кожного з її могутніх сусідів був свій незакритий рахунок до неї. У Німеччини — це були Данциг, „коридор” і німецька меншина в Сілезії. СРСР же протягом міжвоєнного періоду розглядав Польщу як антирадянський форпост Заходу і як найбільш ймовірного воєнного противника. Оскільки ні Берлін, ні Москва не змирилися з відновленими в 1918-1919 рр. кордонами Речі Посполитої, це створювало передумови для ще одного німецько-радянського пакту антипольської спрямованості [16, 84-85]. У зв’язку з цим в історичній літературі неодноразово цитувались спогади французького посла в Москві Р. Кулондра, в яких він відтворював реакцію заступника наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкіна на рішення західних держав в Мюнхені, висловлену під час розмови дипломатів 4 жовтня 1938 року, тобто через кілька днів після конференції: „Не бачимо для нас іншого виходу, як піти на четвертий поділ Польщі” [29, 165; 16, 85; 19, 47].

Проте „полковники санаційної Польщі” вперто не бажали помічати навислої над ними небезпеки, яка їм загрожувала, і, навпаки, тріумфували, цілком розділяючи, очевидно, вельми схвальну оцінку рейхсміністра Г. Герінга їхнього ультиматуму Празі як „визначально сміливу акцію, проведenu у блискучому стилі” [3, 79]. Не випадково Ю. Бек після захоплення т. зв. Заолзя одержав вищу державну нагороду — орден Білого Орла, а також звання доктора „Honoris causa” відразу двох університетів [43, 238].

У період чехословацької кризи поширились чутки, що незабаром Польща вступить до Антикомінтернівського пакту. У зв’язку з цим тодішній французький посол у Варшаві згадував: «Кожного разу, коли я мав можливість запитати його про це, Бек відповідав: «Абсолютно про це і не думаю. Інші, дуже віддалені від Росії, можуть собі дозволити піти на підписання такого пакту. Ми є близько. Це б суперечило нашій незалежній політиці. Хочемо утримувати рівновагу між двома нашими великими сусідами, не об’єднуючись з жодним з них проти іншого» [39, 174].

Після мюнхенської конференції в чехословацькій кризі наступив новий етап: в епіцентр внутрішньополітичних колізій та складного міжнародного протистояння, як слушно зауважив М. Швагуляк, у цей час висунулась справа Закарпатської України [21, 300]. Польща і Угорщина з посиленою енергією стали добиватись територіального переділу в зоні Підкарпатської Русі, що входила до складу Чехословаччини, з тим, аби одержати спільний кордон, що „відрізав” би Чехословаччину від Румунії, її союзника по Малій Антанті [17, 295].

10-го жовтня 1938 року, тобто через тиждень після вступу польських військ на Заолзя, начальник Головного штабу збройних сил видав наказ про підготовку диверсійних дій на Закарпатській Україні. В основі польських прагнень до передачі цього краю Угорщині, на думку Я. Куплінського, лежало, насамперед, негативне ставлення до створеного тоді автономного уряду Закарпатської України і побоювання, що цей український осередок буде допомагати діям ОУН у Польщі. Проте прагнення до безпосереднього сусідства з дружніми угорцями не виникало лише з бажання ліквідації в зародку небезпеки утворення „українського П’ємонту” і запобігання обходження Польщі з флангу ворожими силами. Частково ці дії були викликані побоюванням використання української проблеми німцями.

Вирішальною, проте, мірою це випливало зі згадуваної вже концепції Ю. Бека стосовно створення бар’єру для німецької агресії з

допомогою «нейтрального блоку», названої пізніше концепцією „Третьої Європи” або „міжмор’я”. Спільний польсько-угорський кордон мав скласти істотний чинник впровадження її в життя [34, 65-66]. На переконання Ю. Бека, він являтиме собою „оборонний мур від німців” [Цит. за: 38, 163].

Справа спільного польсько-угорського кордону наштовхнула-ся, проте, на спротив не лише Чехословаччини, але й Румунії, яка на південному сході межувала з Україною. Будучи сусідом і союзником Чехословаччини, вона могла звідти безперервно доставляти зброю, вироблену воєнною промисловістю ЧСР. У разі анексії Закарпаття цей шлях був би перекритий. Крім того, румуни побоювались, що територіальні апетити Угорщини можуть поширитись і на їхню країну [25, 88; 30, 386; 34, 67]. Навіть Ю. Бек під час осіннього візиту в Бухарест не зміг змінити негативного ставлення румунських лідерів до ідеї спільного польсько-угорського кордону [24, 423-439; 26, 154-156; 34, 73-74].

Однак головною перешкодою на шляху до встановлення спільного польсько-угорського кордону була Німеччина. У рекомендаціях її МЗС від 10 жовтня зазначалося: „У карпато-українському питанні ми виявляємо стриманість. Ми не підтримуємо спільного польсько-угорського кордону, хоча й назовні не будемо проголошувати антиугорських чи антипольських гасел. ... Ми не розвиваємо в цьому питанні у даний час будь-якої особливої активності. Загальне гасло звучить „самовизначення» [21, 302].

Верховоди Третього рейху готувалися до поділу ЧСР на чеську і словацьку частини і їхніми союзниками у цьому питанні були словацькі націоналісти, які виступали категорично проти передачі Закарпатської України кому б то не було. У Варшаві відмову Берліна підтримати Другу Річ Посполиту було сприйнято як ознаку наявності в гітлерівців далекосяжних планів на сході Європи [17, 295]. Це частково засвідчила зустріч Ю. Ліпського і І. Ріббентропа 24 жовтня в Берліні, про що польський дипломат проінформував Ю. Бека. Так, у відповідь на чергову заяву посла про важливість приєднання Закарпаття до Угорщини, німецький міністр несподівано заявив: „... Якби польський уряд погодився з німецькою концепцією стосовно Данцига й автомобільної дороги, питання про Прикарпатську Русь було б розв’язане у відповідності з позицією по цьому питанню Польщі”. І. Ріббентроп запропонував Варшаві проводити з Берліном „спільну політику стосовно Росії на базі антикомінтернівського пакту” [18, 63-64; 32, 456; 41, 15-16]. На практиці це озна-

чало би входження Польщі до блоку агресивних держав і перетворення її в сателіта Третього рейху.

2 листопада міністри закордонних справ Німеччини та Італії І.Ріббентроп та Г. Чіано у присутності делегації угорського та чехословацького урядів (до складу останньої входив прем’єр-міністр Карпатської України А. Волошин) оголосили своє арбітражне рішення про передачу частини останньої, а також Південної Словаччини Угорщині. Карпатська Україна втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами, однак продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного польсько-угорського кордону, а, отже, змусило Варшаву і Будапешт активізувати свої дипломатичні зусилля, а також терористичні акції в країні. Причому, якщо Угорщина відверто зазіхала на все Закарпаття, то Польща і Румунія прагнули оволодіти окремими територіями в Словаччині і Закарпатській Україні [1, 121; 2, 139-141; 21, 301]. Про те, наскільки важливе значення Польща надавала приєднанню усього Закарпаття до Угорщини, а, отже, створенню з нею спільного кордону, свідчив запис бесіди радника посольства Німеччини в Варшаві Р. Шеллі з віце-директором політичного департаменту МЗС Другої Речі Посполитої М. Кобилянським 18 листопада 1938 р. Останній сказав: „Міністр не може говорити так відверто, як я можу говорити я. Питання про Карпатську Русь має для нас вирішальне значення. Ви бачите, який неспокій викликає це питання в наших українських областях. Ми придушували і будемо придушувати цей неспокій. Не робіть для нас неможливим проведення нашої політики. Якщо Карпатська Русь відійде до Угорщини, то Польща буде згідна пізніше виступити на боці Німеччини в поході на Радянську Україну. Якщо ж Карпатська Русь залишається осередком неспокою, то такий виступ ви зробите для нас неможливим. Пам’ятайте, про що йде мова” [3, 105; 18, 82].

Польську стурбованість зміцнювали і висловлювання західних діячів, які явно перебільшували роль Карпатської України в німецькій політиці. Так, лідер ліберальної партії, екс-прем’єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж заявив під час бесіди у парламенті 6 грудня з радянським послом І. Майським, що задум Гітлера полягає в тому, аби повернути Німеччині „коридор” і Сілезію і відірвати від Польщі її українську частину, об’єднати останню з Прикарпатською Україною і з обидвох створити васальну українську державу [3, 130; 6, 661-662].

Намагаючись розсіяти побоювання Варшави, ввести її в оману

стосовно власних подальших планів, в тому числі і щодо Карпатської України, а заодно перекопати, що „для Польщі в даний час існує лише одна велика держава, до якої вона може примкнути — це Німеччина”, МЗС останньої в кінці грудня підготувало документ „Директиви для бесіди Ріббентропа з Беком”, яка мала відбутись 6 січня наступного року. У них, зокрема, зазначалось: „Побоювання Польщі, нібито Німеччина намірена перетворити Прикарпатську Русь у зародок великоукраїнської держави, не має під собою ґрунту. Німеччина вже дала відповідні вказівки для того, аби не викликати подібного враження. Прикарпатська Русь збереже свою самостійність у рамках Чехословаччини і не буде відігравати жодної ролі в міжнародній політиці” [3, 164].

Таким чином, у період чехословацької кризи 1938 р., будучи впевненими, що Англія і Франція не воюватимуть за Чехословаччину, польські лідери і, насамперед, міністр закордонних справ Ю. Бек, вирішили скористатись сприятливим, як їм здавалося, моментом для розв’язання давньої суперечки з останньою за Тешинську Сілезію. Тодішні дії польської дипломатії, що значною мірою грала за „гітлерівськими” правилами, носили реваншистський характер, були спрямовані на здобуття великодержавного статусу, свідчили про неадекватність сприйняття дійсності, істотно погіршили її міжнародне становище, створили враження про союзницькі відносини з Німеччиною, довели країну до міжнародної ізоляції. В підсумку воєнно-стратегічне становище Другої Речі Посполитої катастрофічно погіршилось.

Джерела та література

1. Баран О. Малярська окупація Закарпаття в 1939 р. // Український історик. – 1995. – № 30.
2. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. – Львів; Хуст, 2004.
3. Год кризиса 1938 -1939: Докум. и матер. – М., 1990. – Т. 1.
4. Гришин Я. Путь к катастрофе. Польско-чехословацкие отношения 1932 -1938 гг. – Казань, 1999.
5. Гришин Я. Синдром русофобии. Россия и Польша: история взаимоотношений. – Казань, 1995.
6. Документы внешней политики СССР. – М., 1977. – Т. 21.
7. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. – 1937 -1939. – М., 1981. – Т. 1. (ноябрь 1937 - декабрь 1938 гг.).
8. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1963. – Т. 6.
9. Документы по истории мюнхенского сговора. 1937-1939. – М., 1979.

10. Известия. – 1995. – 21 ноября.
11. Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 2001.
12. Макачук В. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939 - 1945): історико-правове дослідження. – К., 2007.
13. Мельпохов С. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние, 1918 - 1939 гг. – М., 2001.
14. Морозов С. В. „мюнхенские дни” пилсудчики насторожили всю Европу и даже третий рейх // Международная жизнь. – 2006. – № 6.
15. Морозов С. Как пилсудчики „заложили” чехов // Международная жизнь. – 2005. – № 11.
16. Наджаров Д. СССР в послевоенной Европе. Октябрь 1938 г. - март 1939 г. // Отечественная история. – 2000. – № 2.
17. Системная история международных отношений: В 2-х томах. – М., 2006. – Т. 1.
18. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 - август 1939 гг.): Докум. и матер. – М., 1971.
19. Цернак К. Конец эпохи великих держав в европейской политике // Вопросы истории. – 1993. – № 5.
20. Черчилль У. Вторая мировая война. – М., 1991. – Кн. 1. – Т. 1-2.
21. Швагуляк М. Українське питання в міжнародних політичних кризах напередодні Другої світової війни (1938-1939) // Вісник Львівського університету. Сер. істор. – Львів, 2000. – Вип. 35-36.
22. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха: В 2-х томах. Пер. с англ. – М., 1991. – Т. 1.
23. Batowski H. Kryzys dyplomatyczny w Europie. – Warszawa, 1959.
24. Batowski H. Rumowska podryc Becka w pazdzierniku 1938 // Kwartalnik Historyczny. – 1958. – № 2.
25. Batowski H. Europa zmierza ku przepaści. – Poznac, 1969.
26. Beck J. Ostatni raport. – Warszawa, 1987.
27. Beck J. Przemyslenia, deklaracje, wywiady. 1931-1939. – Warszawa, 1939.
28. Chudek J. Wrzeshniowy kryzys czechoslowacki 1938 r. w raportach ambasadora Lipskiego // Zeszyty Historyczne Polskiego instytutu spraw miedzynarodowych. – Warszawa, 1960. – Z. 10.
29. Coulondre R. De Stalin a Hitler. – Paryż, 1950.
30. Diariusz i teki Jana Szembeka (1935 - 1945). – London, 1972. – Т. IV.
31. Document on British Foreign Policy. – London, 1954. – Ser. III. – Vol. II.
32. Druga Rzeczpospolita: Wybyr dokumentow. – Warszawa, 1988.
33. Historia dyplomacji polskiej. – Warszawa, 1995. – Т. IV. (1918-1939).
34. Kuplicski J. Polskie dziiania dywersyjne na Ukrainie Zakarpaciej w 1938 roku // Wojskowy Przegląd Historyczny. – 1996. – № 4.
35. Landau Z., Tomaszewski J. Monachium, 1938.
36. Meystowicz J. Wspomnienia ze sluzby zagranicznej // Przed

wrzeszniu i po wrzesniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1998.

37. Mackiewicz S. Polityka Becka. – Paryż, 1964.

38. Noël L. Agresja niemiecka na Polskę. – Warszawa, 1966.

39. Pamietniki J. Becka (wybór). – Warszawa, 1955.

40. Polska polityka zagraniczna w latach 1926-1932 (na podstawie testów min. Józefa Becka). – Paryż, 1990.

41. Polska w polityce międzynarodowej (1939-1945): zbiór dokum. – Warszawa, 1989.

42. Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna: wybór dokumentów. – Warszawa, 1958. – T. II.

43. Terlecki O. Pułkownik Beck. – Kraków, 1985.

44. Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemieckie. – 1933-1938. – Poznań, 1965.

45. Zacharias M. Józef Beck i „polityka rywnowagi” // Dzieje Najnowsze. – 1988. – №12.

Іван Шишкін

ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКИХ УРЯДІВ ЩОДО УКРАЇНЦІВ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Намагаючись вирішити українську проблему наприкінці 30-х рр. польський уряд зупинився на найрадикальніших методах її розв'язання. Переломним у зміні політики польської влади щодо українців став 1935 р., коли після смерті Ю. Пілсудського право-радикальні сили Польщі розпочали боротьбу за вплив у країні. Боротьба між прихильниками „державної асиміляції” українців та радикального розв'язання українського питання завершилась перемогою останніх. Після відставки 12 жовтня 1935 р. В. Славека з посади прем'єр-міністра у правлячому таборі фактично не було авторитетного лідера, який зміг би продовжити курс на „нормалізацію”.

Еволюція державного устрою Польщі у напрямку тоталітаризму завершилась утворенням у 1937 р. проурядової партії Табір національної єдності (ТНС). Прихильники авторитарних методів правління, об'єднавшись навколо Е. Риз-Смігли ставили за мету згуртувати польське суспільство навколо ідеї оборони держави. Для того, щоб раз і назавжди покласти край домаганням українців отримати незалежність, влада взяла курс на витіснення, а фактично на повне очищення „східних кресів” від українського населення шляхом його примусового виселення та поступової асиміляції і ополячення. За рахунок послаблення позицій української меншини на теренах Галичини та Західної Волині планувалося докорінне збільшення польського елемента в регіоні. Новий етап у національній політиці Польщі спрямований на створення однонаціональної держави розпочався екстермінаційними діями військових кіл. Особливо активно в цьому напрямку діяв, починаючи з 1937 р., Корпус охорони пограниччя (КОП).

Слід зазначити, що своєрідним підсумком польсько-українських стосунків у міжвоєнний період стала „Декларація Центрального Комітету УНДО в справі становища українського народу в польській державі” від 7-го травня 1938-го року [6, 2-4]. У ній зазначалося,

що політика нормалізації стосунків між польським та українським народами, яка проводилась УНДО впродовж трьох років, не призвела до позитивних наслідків. Провину за невдачу політики нормалізації Центральний Комітет повністю покладав на польський уряд, який за словами „Декларації...” не тільки не заважав, але й навпаки часто був співучасником негативних вчинків щодо українців [6, 2]. Серед них наводилися наступні: негативна політика щодо української церкви, намагання постійно внести розлад в консолідацію українського народу, ввівши поняття „русинів” та всіляко підтримуючи думку про існування різних племен, на кшталт лемків, гуцулів, волиняків, поліщуків, які, нібито, були зовсім різними окремими племенами, виключення українських селян з процесу парцеляції, особливо на прикордонних територіях, відбір права до навчання рідною мовою, недопущення українців до самоврядування та участі в політичному житті країни, постійні репресії щодо українського культурного життя тощо [6, 2-2а]. Водночас вже тоді, у 1938 р., УНДО попереджало, що така політика рано чи пізно призведе до використання її ворожими чинниками (СРСР та Німеччиною – І.Ш.), стане загрозою миру і може призвести до протистояння [6, 3].

Можна припустити, що ініціативу розробки радикальної програми спрямованої не лише на придушення українського національно-визвольного руху, але й взагалі проти розвитку національної свідомості та самобутності українського народу, схвалив Е. Ридз-Смігли [5, 20]. Вирішення українського питання планувалося здійснювати в двох напрямках. Перший – залагодження проблеми на міжнародному рівні, зокрема шляхом домовленості з Німеччиною, яка вміло використовувала українську карту для тиску на країни, у складі яких знаходились окремі українські території, й на Польщу в тому числі. Другий – радикальне розв’язання української проблеми безпосередньо в межах Речіпосполитої.

Польській дипломатії вдалося досягти домовленості з керівництвом Третього рейху про фактичну підтримку своєї політики щодо українців. Виношуючи плани війни з Польщею, Гітлер з легкістю підтримав процес вироблення спільної позиції в українському питанні для того, щоб приспати пильність офіційної Варшави. 5-го січня 1939 р. у розмові з міністром закордонних справ Речіпосполитої Ю. Беком він запевнив, що Німеччина за будь-яких обставин зацікавлена у збереженні сильної національної Польщі. В свою чергу польський міністр заявив, що „Україна” це польське слово, яке означає „східні прикордонні землі”, котрі „протягом десятиліть по-

значали території, розташовані на схід від їхніх (польських - І.Ш.) володінь вздовж Дніпра [1, 17].

Позицію Гітлера підтвердив і міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп. При обговоренні ставлення обох держав до „Великої України”, яке відбулося між ним і Ю. Беком 6-го січня 1939 р., він підкреслив, що розуміє занепокоєння уряду Польщі, пов’язане з наростанням українського руху, викликаним подіями в Карпатській Україні, і заявив, що є реальна можливість вирішити українське питання за умови їхнього тісного співробітництва [5, 21]. Позицію Німеччини він охарактеризував так: „Ми зацікавлені в радянській Україні, але підтримуючи контакти з російською Україною ми ніколи не мали жодних справ з польськими українцями. Навпаки, це суворо заборонялося фюрером, який вже виклав свою негативну позицію стосовно Великої України” [1, 21]. Заручившись обіцянками Третього рейху та з огляду на внутрішньополітичну ситуацію в країні, пов’язану з наростанням національно-визвольного руху, польський уряд взяв курс на тотальні репресії, асиміляцію та ополячення українців на їх власних етнічних теренах.

Напруга в польсько-українських стосунках вилилась в рішення офіційної влади розв’язати наболілу проблему радикальними методами. У Варшаві прийшли до висновку, що справа ліквідації українського питання в попередній час просувалася занадто повільно, а тому повноваження щодо її розв’язання потрібно перебрати на себе уряду.

На думку М. Сивіцького, поштовхом до такого рішення став меморіал від 28-го листопада 1938 р., прийнятий Секретаріатом порозуміння польських суспільних організацій. В ньому йшлося про необхідність захисту польської спільноти від переслідувань зі сторони української більшості на „східних теренах”. [16, 269]. Для того, щоб орієнтуватись у ситуації, було здійснено опрацювання національного складу 84 повітів на теренах „східних кресів”. Метою проекту було встановити на скільки потрібно збільшити чисельність поляків в тому чи іншому повіті, щоб вони там становили не менше 51% від загальної кількості населення [8, 148-159]. 25-28 січня 1939 р. відбулися засідання Ради міністрів на чолі з Е. Ридз-Сміглим. На них було прийнято рішення про те, щоб кожен міністр до 15-го лютого 1939 р. надав інформацію про кількість українців, що знаходяться у підпорядкуванні його міністерства і план ліквідації української проблеми в рамках підзвітної йому інституції [16, 270; 4, 243; 3, 116].

Дещо проливає світло на плани польської влади виступ директора Департаменту віровизнання при Міністерстві віровизнання та суспільної опіки Г. Дуніна-Борковського на нараді керівників східних воєводств, яка відбулася 14-го лютого 1939 р. Він заявив що метою діяльності влади на теренах східних воєводств має бути колонізація [10, 36].

15-го лютого 1939 р. міністр суспільної опіки Ж. Костялковський звернувся до Ради Міністрів з листом, у якому виклав пропозиції щодо „посилення польськості” на східних теренах. Він підкреслював, що одним з головних завдань є забезпечення працею безробітних поляків, а також надання виключно їм земельних ділянок. Це, на його думку, мало призвести до збільшення кількості добровольців на переселення до східних воєводств. З іншого боку, ним пропонувалось полегшити і усіляко підтримувати еміграцію українців за кордон [8, 21-34], а також поширити акцію, направлену на посилення польського „стану посядання” на інші терени Західної України, особливо на Волинь [8, 269].

На початку 1939 р. Міністерство справедливості видало ухвалу про залучення до роботи на східних теренах, конкретно мова йшла про Львів, польських адвокатів. З цією метою було вирішено заборонити вступ до адвокатських спілок на теренах Польщі, крім східних воєводств, де вступний внесок було зменшено з 800 до 500 злотих. У разі, якщо б і такі умови не спрацювали, пропонувалось застосувати примусове залучення польських юристів на роботу у східні воєводства. Причиною такої жорсткої позиції стало те, що, згідно з даними документу, п’ять-шість з десяти адвокатів повертається, не бажаючи там працювати [8, 90]. Серед причин, які вплинули на небажання поляків займатись адвокатською діяльністю на теренах Східної Малопольщі, називалися: висока конкуренція зі сторони євреїв та українців, а також побоювання терору з боку останніх [8, 269].

В руслі запланованої урядом акції Міністерством комунікації (ця інституція відповідала за шляхи, залізниці водний транспорт, пошту і телеграф) на початку 1939 р. було ухвалено документ „Посилення польського елемента в Східній Малопольщі”. Згідно з оперативними даними, які мало міністерство, 800 працівників-українців, котрі на залізниці обіймали більш-менш значні посади, були ненадійним елементом. В зв’язку з цим пропонувалось усунути їх від виконання обов’язків, а на звільнені місця призначити поляків [8, 334-335]. Подібного роду ухвалу було прийнято Міністерством економіки і торгівлі. В документі зазначалось, що успішне розв’язання україн-

ської проблеми напряму залежить від збільшення кількості польського населення на теренах Східної Малопольщі. Цифра ця мала становити більш як 50% на користь поляків. Поряд з перерахуванням методів, які застосовувалися владою для досягнення цієї мети (парцеляція, осадництво, ревідикація зрусифікованої загродової шляхти) відзначалось, що найкращі можливості для збільшення кількості польського елемента на „східних кресах” склалися у містах [8, 290]. Саме поява сильного міщанства, на думку діячів міністерства, мала суттєво допомогти закріпитись у регіоні. Вирішення проблеми ставилось в залежність від розв’язання єврейського питання. В документі зазначалось, що саме євреї займають панівні позиції у містах і „розв’язання єврейського питання на користь польського елемента в великій мірі впливає на досягнення чисельної переваги поляків” [8, 262].

На початку 1939 р. Міністерством закордонних справ було розроблено таємний проект „Головні напрямки еміграційної політики на територіях Львівського, Тернопільського і Станіславівського воєводств.” Зокрема, в документі пропонувалось посилити дії, щодо створення сприятливих для еміграції українців умов. Вже на початковому етапі, на території від Збруча і аж до етнічно польських теренів, передбачалось створити коридор на якому переважатиме польський елемент. Лінією, що буде стрижнем цих територій називалась залізниця Краків – Ярослав – Перемишль – Тернопіль [8, 148-264]. Згідно з „Головними напрямками...”, еміграція мала бути двох типів: закордонною і континентальною. Перший з них пропонувалось застосувати до українців, при одночасній забороні на виїзд до інших країн на постійне місце проживання полякам. Другий – це так звана тимчасова або „заробкова” еміграція, яку дозволялось застосовувати в першу чергу по відношенню до польського елемента [8, 292].

Поряд з еміграцією, як один із заходів спрямованих на збільшення чисельності поляків на територіях Західної України, Міністерством закордонних справ було прийнято рішення про пропаганду і роз’яснення своєї політики на міжнародній арені. Тут, стосовно країн Західної Європи, пропаганда мала здійснюватись в двох напрямках. Перший – про нереальність українських прагнень, щодо незалежності, які базуються на отриманні її за рахунок від’єднання східних земель від Польщі. Другий – про помилковість переконання світового співтовариства, що Німеччина виношує плани направлені лише на експансію у східному напрямку і звернення уваги західних держав на такі ж проблеми з їхніми колоніями, з якими, на думку представників

міністерства, вони обов'язково зіткнуться [8, 94].

Зазначалась також необхідність у налагодженні контактів з Ватиканом, який не підтримував репресивних дій щодо греко-католицької церкви. З цією метою до Риму було направлено віце-міністра Я. Шембека, на якого було покладено проведення переговорів на дану тему. Для успішності цієї акції передбачалась координація дій Міністерства закордонних справ і Міністерства релігійних визнань і суспільної опіки [8, 94]. Висловлювалось переконання й про те, що експансія на схід спокон віків робила Польщу могутньою державою. У міжвоєнний період ця концепція, хоч і частково, була представлена військовою колонізацією, а тому, на думку авторів документу, вона повинна продовжуватись, проте потрібно модернізувати форми та методи експансії [8, 94].

Слід зазначити, що перераховані вище ухвали лягли в основу „Проекту закону Ради міністрів в справі акції, направленої на посилення польського елемента у Східній Малопольщі”, прийнятого в березні 1939 р. на засіданні Ради міністрів [8, 390-477]. Згідно з „Проектом...”, головною метою у політиці уряду було тісне об'єднання Східної Малопольщі як з точки зору культури, так і економіки з теренами Речіпосполитої. В контексті запланованих дій передбачалося:

1. В галузі безпеки – збільшення кількості поліційних відділів та їхнє кількісне і технічне підсилення, воєнізація служби лісництва і звільнення з посад лісників-українців, розширення комунікаційної сітки, зокрема телефонної мережі, з метою швидкого реагування на можливі безпорядки.

2. У віданні Міністерства комунікації - звільнення українців з посад на пошті та телеграфі, а також зі служб, функціонування яких пов'язане з розкладом руху поїздів, діяльністю важливих залізничних вузлів і т.д.

3. У містах – фінансова підтримка різного роду польських громадсько-політичних організацій, суворий контроль при підборі кандидатів на посади у адміністрації, критеріями якого були не лише професіоналізм, але й яскраво виражена пропольська позиція.

4. У галузі освіти – на територіях на захід від Сяну українські, а також двомовні школи переводились виключно на польську мову викладання.

5. На культурно-освітню акцію (читаємо: акцію, направлену на колонізацію освіти і культури – І.Ш.) в межах Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств планувалося перерахувати у 1939/40 рр. 50 тис. зл., у 1940/1941 і в 1941/1942 рр. – по

65 тис. зл. З тією ж метою у бюджет Міністерства суспільної опіки на 1939/40 рр. передбачалося закласти 29,5 тис. зл. На 1940/41 рр. – 33 тис. зл. і в бюджет 1941/42 рр. – 36 тис. зл. [8, 396]

Акція, запланована ще в січні 1939 р. під назвою „Зміцнення польського елемента”, була спрямована на придушення прагнень українців до незалежності і стосувалась теренів Східної Малопольщі, проте на думку А. Хойновського, є всі підстави вважати, що подібного роду політику уряд збирався запровадити на територіях усіх східних воєводств [13, 238].

Важливим для розуміння глибинних причин, що впливали на майбутні стосунки між польською та українською сторонами, є аналіз дій останньої щодо українських національно-патріотичних сил, безпосередньо перед початком війни з Німеччиною. Зокрема, спецслужби намагались слідкувати за діяльністю українців не лише в самій Польщі але й за кордоном [10, 7]. Не дивлячись на це, польська офіційна влада не мала достовірної інформації про українсько-німецьку співпрацю, не мали поляки й своїх інформаторів з-поміж провідників ОУН. Проте, ще перед початком Другої світової війни, в липні – червні 1939 р. було проведено низку арештів серед провідних діячів ОУН, які потенційно могли б співпрацювати з німцями. Було ув'язнено близько 30-ти чоловік – активістів організації. В серпні 1939 року в польській пресі з'явився циркуляр Міністерства юстиції, в якому вказувалося на необхідність арешту „ненадійного українського елемента” з-поміж міської і сільської інтелігенції і ув'язнення його в таборі Береза Картузька [2, 14-15].

З 31-го серпня на 1-ше вересня 1939 року влада інтернувала кілька тисяч українців, що користувалися повагою та авторитетом в своїх колах. В основному це були представники греко-католицької церкви. Більшість з них було звільнено вже на початковому етапі військових дій, інших тримали в Зломові та Бережанах аж до 17 вересня 1939 р. [17, 73]. Невідомо, наскільки ця акція допомогла в припиненні антипольських настроїв, які мали місце в вересні 1939 р., проте з впевненістю можна сказати, що вони викликали в широких колах українців не тільки страх, але й ненависть [17, 76].

Наслідком таких дій стали спорадичні напади на відступаючі польські частини, а також намагання помститися тим полякам, які кривдили українців до початку війни. Це явище не набрало масового характеру, проте окремі такі випадки мали місце. Наприклад, напад українців на загін польського війська 17-го вересня 1939 р. в маєтку Романівка Луцького повіту [15, 74].

Відбувалися також напади як на представників місцевої адміністрації, так і на їхні родини, яким українці намагалися помститися за попередні кривди. Так, у вересні 1939 р. українцями було замордовано 28 польських родин у Славетині та Трошанці Бережанського повіту [12, 7-8]. Хаотичні антипольські виступи припинились через кілька тижнів після початку війни. На думку польського історика Б. Мусяла, протистояння припинила радянська влада, яка намагалася спрямувати агресію українців лише проти польської інтелігенції [14, 40]. Водночас, не слід забувати, що українці, перебуваючи у стані очікування позитивних змін, які мали відбутись після приходу більшовиків, були вкрай розчаровані політикою нової влади, а тому, вже на початку 1940 р. прослідковувалися тенденції до налагодження взаємовідносин з поляками [6, 133].

Отже, слід зазначити, що за час міжвоєнного двадцятиліття польський уряд не зміг розв'язати наболілої української проблеми, хоча такі спроби робились неодноразово. Невдала політика, котра стала однією з причин складної соціально-економічної ситуації та репресії стосовно незадоволених політикою уряду українців призвели до загострення двосторонніх відносин у передвоєнні роки. Реакцією офіційної влади на незалежницькі прагнення українців стали дії спрямовані на колонізацію, а також репресії, арешти, наступ на українську освіту і культуру, що ще більше додало агресії у ставленні до поляків. Репресії та арешти провідних українських діячів, здійснені безпосередньо перед початком війни, не згасили національно-визвольних прагнень, як цього очікувала польська влада, а навпаки, привернули ще більшу кількість українців до лав повстанського руху.

Джерела та література

1. Документы и материалы по истории советско-польских отношений (1939-1943) / под ред. С. Фалькович, Э. Басинского. - М.: Наука, 1973.
2. Ільющин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів. - К.: Інститут історії України НАН України, 2000.
3. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944 // Календар-альманах „Новий шлях”. - 1993. - С. 114-121.
4. Сивіцький М. Польсько-український конфлікт 1943-1944 рр. // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. - К.: Либідь, 1993. - С. 241-248.
5. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої

світової війни: витоки та наслідки. Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2003.

6. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). – Armia Krajowa (AK). – sygn. 202/III-197.
7. AAN. – Delegatura Rządu RP na Kraj (DRRP). - sygn. 202/II-6.
8. AAN. – Prezydium Rady Ministrów (PRM). – sygn. 148-264.
9. AAN. – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW). – sygn. 1108.
10. AAN. – Ministerstwo Wyznania Religijnego i Opieki Społecznej (MWRiOP). – sygn. 350.
11. AAN. – Delegatura Rządu RP na Kraj (DRRP). – sygn. 202/II-6.
12. Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Główniej Opiekunów 1943-1944 / Wstęp i opracowanie L. Kulicka, A. Rolicki. - Kraków: Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, 2003. - T. 1.
13. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządu polskich w latach 1921-1939. - Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. - 262 s.
14. Musiał B. Rozstrzeliż elementy kontrewolucyjne! Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku. - Warszawa: Fronda, 2001. - 352 s.
15. Prawdziwa historia Polaków. Pustrowane wypisy trydionowe 1939-1945 / oprac. D. Baliszewski, A. Kunert. - Warszawa: RYTM, 1999. - T. 1 (1939-1942).
16. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. - Warszawa: Tyrsa, 1992. - T.I.
17. Sowa A. Stosunki Polsko-Ukraińskie 1939 – 1947. - Kraków: Towarzystwo sympatyków Historii, 1998.

Володимир Баран

ПРИЄДНАННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ЧАСТИНИ БЕССАРАБІЇ ДО УРСР

Початок Другої світової війни викликав значне занепокоєння і розгубленість в політичній верхівці Румунії. З одного боку, провідники країни всіляко прагнули уникнути військового протистояння і зберегти територіальну цілісність держави. З іншого боку, ще навесні 1939 року Румунія одержала англо-французькі гарантії і підтримувала союзницькі відносини з Польщею, які накладали відповідні зобов'язання. За таких умов румунський уряд опинився перед складним вибором, що не допускав тривалого зволікання і не давав можливості для ефективного маневру.

Представник румунського закордонного відомства – А. Крецяну згодом зазначав, що на початку війни його країна могла обрати один з трьох шляхів: приєднатися до англо-франко-польського блоку, перейти на бік гітлерівської Німеччини чи проголосити абсолютний нейтралітет, який означав би відмову від англо-французьких гарантії. 4 вересня 1939 року уряд А. Калинеску опублікував комюніке, в якому говорилося про рішучість Румунії “зберегти і надалі мирну позицію, якої вона дотримувалась до цього часу, досягаючи згоди з усіма сусідніми країнами”. Офіційний орган румунського уряду – газета “Роминія” писала: “Ми нічого ні від кого не вимагаємо... Ми нічого нікому не винні; ми нічого нікому не віддамо” [1, 17, 23].

Однак така заява не задовольнила нацистське керівництво. Німецький посол в Бухаресті В. Фабриціус висунув вимогу, щоб румунський уряд більш чітко визначив свою позицію. Італійський посланник П. Гіджі доповідав у Рим, що німецькі дипломати здійснювали тиск на Румунію. 6 вересня 1939 року на засіданні Коронної ради, скликаної королем Каролем II, відбулося обговорення політичного становища, в якому опинилася Румунія. Наступного дня з'явилося чергове комюніке, в якому наголошувалось: “Рада одноголосно вирішила суворо дотримуватись правил нейтралітету, визначених міжнародними конвенціями, стосовно воюючих країн, що беруть участь в нинішньому конфлікті” [1, 22; 11, 389].

© Володимир Баран, 2008

У той же час румунський уряд з розумінням поставився до прохань, висловлених керівництвом Польщі. 9 вересня 1939 року на нараді в короля було ухвалено рішення, що дозволяло приймати польських біженців. Це стосувалося насамперед дітей, поранених, політичних діячів, а також військових, які підлягали роззброєнню та інтернуванню. Ще через кілька днів румунський уряд розглянув прохання польської сторони про транспортування польського золотого запасу, вартість якого оцінювалась в 463 млн злотих або близько 87 млн доларів. 13 вересня 1939 року машини зі скарбом прибули з Варшави, Бреста і Замостя до прикордонного Снятина, де золото переклали в залізничні вагони, а вже найближчої ночі вивезли до Констанци [13, 104–108].

Вступ Червоної армії на територію Польщі змусив Румунію вдатися до певних дипломатичних кроків. Уряд країни надіслав інструкцію своєму посланнику в Москві Н. Діану, в якій говорилося про прагнення Румунії зміцнити економічні зв'язки з СРСР. Уряд пропонував посланнику наголосити, що “зараз, коли небезпека німецько-радянського конфлікту посилилася, у нас є можливість поліпшити наші сусідські відносини і з'ясувати наші спільні інтереси на суші і в Чорному морі”. В той час у правлячій верхівці країни обговорювалась пропозиція про підписання з СРСР договору про ненапад, однак згодом від неї відмовилися.

В офіційному комюніке, опублікованому 18 вересня 1939 року, вказувалось: “Особливі умови, в яких відбувалися події 17 вересня в Польщі, і та обставина, що польський уряд звернувся з проханням до румунського уряду виявити гостинність главі держави та його міністрам, які перейшли на нашу територію, вказали Румунії на необхідність дальшого дотримання суворого нейтралітету щодо нинішніх воюючих країн”. Під час зустрічей з представниками Франції, Англії, а потім Німеччини та Італії прем'єр-міністр Румунії А. Калинеску висловлював надзвичайну стурбованість радянською загрозою, прагнучи “уникнути неприємностей з боку Росії” і “знайти підтримку великих держав” [1, 29–33].

З початком війни на територію Румунії ринула величезна кількість біженців з Польщі. За даними міністерства внутрішніх справ, станом на 4 жовтня 1939 року в країні налічувалось 49,5 тис. втікачів, з них 23,6 тис. військових. Ці люди були розпоршені по всій Румунії, в лютому 1940 року вони розмішувалися в 93 осередках. Найбільша кількість біженців перебувала в Плоешті, Бухаресті, Калараші, Пітешті та ряді інших міст. Уже в середині жовтня 1939 року румунська

влада почала надавати матеріальну допомогу польським біженцям, яка сягала 100 лей на день для дорослих і 50 лей для дітей, але не більше 12 тис. лей щомісяця на сім'ю [12, 11–15].

Частина втікачів відразу покинула Румунію, щоб дістатися в Західну Європу, зазвичай у Францію. Чимало біженців повернулося до Польщі, зайнятої Німеччиною та Радянським Союзом. Найбільш сприятливі умови для виїзду з країни склалися за прем'єрства А. Калинеску і Г. Татареску, які дотримувалися прозахідної орієнтації. На початку 1941 року загальна кількість польських біженців заледве перевищувала 3 тис. осіб, переважна більшість з яких тепер мешкала компактно. На цей час майже 2,5 тис. біженців проживали на південних придунайських землях, в історичній області Олтенії – в Крайові, Карабії, Каракалі, Калафаті, Слагіні, Турну-Северині та інших містечках [12, 13, 27, 28].

Дальша експансія в Європі, розгорнута сталінським керівництвом, ще більше насторожила румунську владу. У вересні–жовтні 1939 року СРСР підписав договори про взаємну допомогу з Естонією, Латвією та Литвою. В Москві відбулися радянсько-турецькі переговори за участю міністра закордонних справ Туреччини Ш. Сараджоглу, що також викликали неабияку тривогу румунських політиків. 30 листопада того ж року СРСР здійснив напад на Фінляндію, розв'язавши так звану Зимову війну, яку поет О. Твардовський іронічно назвав “незнаменитою”. Дипломати багатьох країн в один голос твердили, що черговою жертвою Радянського Союзу може стати Румунія, а точніше – приєднана до цієї країни в 1918 році Бессарабія [14, 154].

У всіх містах і селах УРСР відбувалися мітинги і збори, на яких трудящі гнівно таврували “білофіннів”. Газети і журнали рясніли войовничими заголовками, які переконували в неминучості легкої перемоги: “Наближається година розплати”, “Треба провчити авантюристів”, “Зітремо ворогів з лиця землі”, “Знищити мерзенну банду”, “Відрубати руку, занесену над містом Леніна”, тощо. Проте протистояння з Фінляндією виявилось значно складнішим, ніж нещодавній похід проти Польщі. Зимова війна поглинала колосальні матеріальні ресурси, поглиблюючи паливні і продовольчі проблеми в СРСР. Червона армія потребувала постійного кадрового поповнення, зазнаючи болісних і непомірних людських втрат. В грудні 1939 року Рада Ліги Націй прийняла резолюцію про виключення СРСР з цієї міжнародної організації, різко засудивши агресію проти Фінляндії.

Без сумніву, румунське керівництво відчувало загрозу радянсь-

кого вторгнення, а тому докладало зусилля для зміцнення оборони країни. За вересень–грудень 1939 року чисельність румунської армії зросла з 0,8 млн до понад 1,2 млн осіб. Розгорнуто будівництво оборонних споруд на території Бессарабії, щоб стримати наступ потенційного противника. Під час перебування в Кишиневі Кароль II з ентузіазмом заявив, що цей край “був, є і завжди буде румунською землею”. Проте реальний стан справ не вселяв подібного оптимізму, оскільки в армії відчутно бракувало озброєнь, продовольства, країна не володіла належним військово-промисловим потенціалом.

Влітку 1940 року, спираючись на таємні домовленості з Німеччиною, Радянський Союз гостро поставив питання про приєднання Бессарабії. 21 червня цього року В. Молотов у розмові з італійським послом А. Россо наголосив, що згадане питання має бути розв'язане невідкладно. 23 червня під час зустрічі з німецьким послом Ф. фон Шуленбургом нарком закордонних справ СРСР повторив радянські вимоги, заявивши про нові домагання – на Буковину, “в якій проживає українське населення”. Подібна претензія СРСР не була передбачена серпневою угодою, а тому стала предметом обговорення і дискусії.

На черговій зустрічі з німецьким послом нарком В. Молотов сказав, що “Буковина є останньою, якої не вистачає, частиною єдиної України”. Тому радянське керівництво надає важливе значення “вирішенню цього питання одночасно з бессарабським”. Зі свого боку, німецька сторона пропонувала СРСР відмовитися від Буковини, “яка ніколи не належала навіть царській Росії...” 26 червня, зваживши всі аргументи, радянське керівництво прийняло рішення “обмежити свої домагання північною частиною Буковини з містом Чернівці” [3, 200–202, 205–207, 210–211].

Згідно з офіційною статистикою, в кордонах Румунії на території Бессарабії проживало понад 2,8 млн осіб, з них 1,6 млн. румунів (56,2%), 352 тис. росіян (12,3%), 314 тис. українців (11%), 205 тис. євреїв (7,2%) та ін. На території Буковини мешкало 853 тис. осіб, з яких 379 тис. румунів (44,5%), 236 тис. українців (27,7%), 92,5 тис. євреїв (10,8%), 75,5 тис. німців (8,9%) та ін. За таких умов політичне керівництво Румунії вважало за можливе розпочати переговори з СРСР про підписання договору про дружбу або договору про ненапад, а також обговорити питання про обмін населення. Політичні лідери Румунії категорично відкидали можливість передачі СРСР Бессарабії, створення на своїй території радянських військових баз чи укладання договору про взаємодопомогу.

У зв'язку з цим В. Молотов під час бесіди з послом Ф. фон Шуленбургом висловив сподівання, що німецький уряд “невідкладно порадить румунському урядові в Бухаресті підкоритися радянським вимогам, так як в іншому випадку війна неминуча”. 26 червня нарком закордонних справ СРСР вручив румунському посланнику Г. Давидеску ультимативну ноту, в якій ставилася вимога повернення Бессарабії і передачі СРСР Північної Буковини – “населення якої в своїй переважній більшості пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного складу” [3, 211; 10, 19, 20].

Наступного дня в Бухаресті безперервно засідала Коронна рада, в якій брав участь король Кароль II. Увечері посланник Г. Давидеску передав В. Молотову відповідь румунського уряду, що прийняв вимоги СРСР. У ніч з 27 на 28 червня радянське керівництво запропонувало: починаючи з 14-ої години 28 червня, впродовж чотирьох днів вивести румунські війська та установи з Бессарабії і північної частини Буковини. Згодом термін евакуації румунської армії з названих територій було продовжено – до 14-ої години 3 липня.

У цей же час завершилась підготовка військової операції проти Румунії. До складу Південного фронту, яким командував генерал армії Г. Жуков, входили три армії – 5-а (78,5 тис. осіб), 9-а (267,4 тис. осіб) та 12-а (233,7 тис. осіб). На їх озброєнні знаходилося майже 2,3 тис. літаків, 2,5 тис. танків, 9,4 тис. гармат і мінометів, 28,1 тис. автомашин тощо. За даними радянських військових спеціалістів, “система оборони румунської армії в Північній Буковині і Бессарабії не була завершена і, за винятком природних водних перепон р. Дністра, р. Черемоша і р. Прута, серйозної перешкоди для наступаючої армії не становила” [2, 332, 340].

28 червня 1940 року, о 14-й годині, радянські війська ввійшли на територію Північної Буковини і Бессарабії. Цього ж дня вони зайняли Чернівці, Хотин, Бельці, Кишинів, Аккерман. Командувач Південного фронту генерал армії Г. Жуков доповідав наркомові оборони СРСР маршалу С. Тимошенку, що радянські частини “просувалися на хвостах виступаючих колон румунської армії, а на окремих напрямках випередили румунські війська і вийшли на р. Прут раніше, ніж румуни”. За словами Г. Жукова, “частина румунських військ розбіглася, кинувши зброю” [10, 72]. Щоправда, в діях Південного фронту також бракувало належної взаємодії та організації.

У поході в Румунію брали участь оперативно-чекістські групи, на які покладалися важливі політичні завдання. На чолі груп сто-

яли О. Мартинов (Північна Буковина), М. Казін (Бессарабія) та М. Сазикін (південний напрям). Станом на 3 липня 1940 року ці групи заарештували відповідно: 142 особи (Чернівці – 55, Хотин – 45, Бельці – 42); 121 особу (Кишинів – 51, Сороки – 47, Орґеєв – 23); 227 осіб (Кагул – 53, Бендери – 47, Комрат – 42, Аккерман – 38, Ізмаїл – 36, Болград – 11). Крім того, в прикордонних селах заарештовано ще 270 осіб – в порядку “вилучення всієї агентури”.

3 липня 1940 року закінчився час, визначений для виведення румунських військ. З 14-ої години новий кордон закрили, а всіх румунських вояків, які не встигли евакуюватися, затримали і обеззброїли. Згідно з планом, попередньо затвердженим радянським командуванням, передбачалося розгортання шести приймальних пунктів військовополонених: у Снятині, Кам'янці-Подільському, Могильові-Подільському, Рибниці, Тирасполі та Овідіюполі. В тому ж плані вказувалися місця утримання військовополонених румунської армії, а саме: табори в Козельську, Путивлі і Старобельську. На зайнятій території обеззброєно 7,4 тис. румунських вояків, у тому числі 106 офіцерів, 243 унтер-офіцерів і майже 7,1 тис. солдатів [2, 305, 388; 4, 205–207].

В перших числах липня 1940 року Політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло ряд питань, що стосувалися приєднаних територій. За рішенням найвищого політичного керівництва, в десять повітів Бессарабії і північної частини Буковини створювалися партійні та виконавчі комітети. Склад цих органів доручалося сформувати ЦК КП(б)У, а інформацію про них – опублікувати в місцевих газетах. 3 липня Політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад повітових виконавчих комітетів (Кишинівський – дев'ять осіб, інші – по сім осіб), а 4 липня – повітових комітетів КП(б)У (Кишинівський – сім осіб, інші – по п'ять осіб).

На чолі повітових виконавчих комітетів стали: Аккерманського – Г. Кононенко, Бельцевського – П. Полозов, Бендерського – Я. Томашевич, Ізмаїльського – М. Михонько, Кагульського – В. Колбінев, Кишинівського – Т. Константинов, Орґеєвського – М. Сологор, Сорокського – І. Орап, Хотинського – М. Розумій, Чернівецького – В. Очеретяний. Повітові комітети КП(б)У очолили відповідно: В. Горба, П. Орленко, С. Антонюк, О. Овчаренко, Г. Кулигін, С. Зеленчук, І. Пожидаєв, М. Наконечний, В. Чучукало, І. Грушецький. Того ж місяця Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язало обкоми партій України відібрати і направити на постійну роботу в Бессарабію і Північну Буковину 4970 партійних, радянських, господарських і технічних працівників [8, 42, 43, 45–47, 65].

Уже 7 липня 1940 року відбулося перше засідання Чернівецько-

го повітового комітету КП(б)У, на якому порушувались актуальні політичні питання. На засіданні наголошувалось, що у всіх волостях працюють уповноважені виконавчого комітету, а також агітатори військових частин. При цьому партійні керівники вказували, що “в багатьох селах населення не знає про встановлення Радянської Влади”. Вороги “намагаються залякати батраків, бідняків, середняків, сіючи серед них паніку і розгубленість”. Члени комітету обговорили проблему біженців, які прибували з Румунії, налагодження роботи волосних комітетів, сільських рад, прийняли рішення про утворення районів у м. Чернівцях та ін.

На наступних засіданнях говорилося про завдання в сільському господарстві, організацію МТС і радгоспів, безкоштовне надання борошна “туцьольському бідняцькому населенню прикарпатських волостей” (з цією метою виділялося 30 т борошна); про роботу кіно, музичних і театральних установ, реорганізацію системи освіти і заснування середніх, неповних середніх та початкових шкіл (всього заплановано відкрити 406 шкіл, з них українських – 293, молдавських – 94, німецьких – 7, польських – 5, російських – 4, єврейських – 3) [9, 2, 3, 7, 9, 19–22].

У липні 1940 року, згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б), відбувся перехід на радянську валюту. У всі банки регіону призначено комісарів Державного банку СРСР. Вони забезпечували належну діяльність фінансових установ і поточне кредитування господарських підприємств. Румунські леї без обмежень приймалися від державних і кооперативних організацій, приватних осіб, але в обіг не надходили. Виплата коштів по вкладах і поточних рахунках не могла перевищувати 200 крб в місяць, вона здійснювалась за особистим дозволом комісара банку (1 румунська лея дорівнювала 2,5 коп.). Будь-які операції із закордонними банками заборонялися, а виплати та перерахунки в іноземній валюті не допускалися [5, 9, 10].

Політичне керівництво ухвалило рішення про переобладнання залізничних колій – з вузької (європейської) на широку (радянську) та про відбудову кількох мостів через Дністер. Для цього було виділено вісім відновлювальних поїздів, три мостобудівельних поїзди, наркомат оборони СРСР відрядив на допомогу залізничникам 5 тис. червоноармійців. У серпні 1940 року Політбюро ЦК ВКП(б) постановило здійснити націоналізацію банків, промислових і торговельних підприємств, залізничного і водного транспорту, засобів зв’язку, а також землі. Того ж місяця прийнято рішення про податки на населення, з селянських господарств, заробітну плату і соціальне страхування

робітників, службовців та інженерно-технічних працівників, обов’язкові поставки державі зерна, кукурудзи, соняшника, сої та ін.

За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б), ухваленим 6 серпня 1940 року, створено Чернівецьку та Аккерманську області в складі УРСР. У першу з них включено територію Північної Буковини і Хотинський повіт Бессарабії, а в другу – Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії (в грудні 1940 року назву області змінено – з Аккерманської на Ізмаїльську). Першим секретарем Чернівецького обкому КП(б)У призначено І. Грушецького, Аккерманського обкому партії – М. Кузнецова, головами обласних виконавчих комітетів стали відповідно А. Коликов і Г. Куликов. У жовтні 1940 року в складі названих областей створено райони, а в січні 1941 року проведено вибори від цих областей до Верховної Ради УРСР, а також до Верховної Ради СРСР [5, 20; 6, 37, 38, 63–66, 80–82; 7, 15, 18]. Таким чином, розгорнувся складний і суперечливий процес приєднання Північної Буковини і частини Бессарабії до УРСР, який супроводжувався радянською політизацією всіх сфер життя краю.

Джерела та література

1. Колкер Б.М., Левит И.Э. Внешняя политика Румынии и румынско-советские отношения (сентябрь 1939 – июнь 1941). – М., 1971.
2. Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – М., 2006.
3. Оглашени подлжит: СССР–Германия. 1939–1941: Документы и материалы – М., 2004.
4. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. – Т. 1. Накануне. Кн. первая (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – М., 1995.
5. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1025.
6. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1026.
7. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 1028.
8. РДАСП. – Ф. 17. – Оп. 22. – Спр. 2969.
9. РДАСП. – Ф. 17. Оп. 22. – Спр. 3566.
10. Пакт Молотова–Риббентропа і его последствия для Бессарабии: Сборник документов. – Кишинев, 1991.
11. Demel Juliusz. Historia Rumunii. – Wrocław, 1986.
12. Dubicki Tadeusz. Polscy uchodźcy w Rumunii 1939–1945. Studia i materiały. – Warszawa, 1995.
13. Kastory Agnieszka. Rozbiór Rumunii w 1940 roku. – Warszawa, 2002.
14. Kastory Andrzej. Ziowrogie sNesiedztwo. Rosyjska polityka wobec europejskich państw ościenych w latach 1939–1940. – Kraków, 1998.

Андрій Кошельник

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ НА ХОЛМЩИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Польсько-український конфлікт на теренах Холмщини є невід'ємною складовою загального польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни та розглядається в контексті українсько-польських стосунків даного періоду. Актуальність проблеми полягає в необхідності глибоко з'ясувати всі “білі плями” міжнародного конфлікту, оскільки в його дослідженні польськими і українськими науковцями досі не вироблено єдиного комплексного підходу, спільного бачення його причин та генези, не розкрито етапи і ескалацію конфлікту.

Дана тема привертає увагу істориків як України, так і Польщі, хоча залишається повністю не висвітленою. Виключно польсько-українським національним стосункам на Холмщині в роки війни присвячені праці Ю. Макара “Холмщина і Підляшшя у першій половині ХХ ст.”, В. Сергійчука “Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947рр.” і М. Сивіцького “Dzieje konfliktu polsko-ukraïnskich”, де також міститься джерельна інформація [11, 16, 27]. Слід відзначити праці дослідників Р. Тожецького “Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej”, А. Щесняка і В. Шоти “Droga do nikad”, у яких автори наголошують на суперечливих сторонах розвитку польсько-українських стосунків 20-их – 40-их рр. ХХ ст., а відповідальність за “братовбивчу” війну покладають на ОУН і УПА, які, на їх думку, могли припинити кровопролиття, але не зробили цього [28, 29].

Важливі проблеми причин і перебігу холмського конфлікту, діяльності українського і польського підпілля на Закерзонні, участі у протистоянні третіх сторін (Німеччини і СРСР) розглядають у своїх працях Г. Бухало, Я. Дашкевич, Р. Дрозд, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич, З. Карпус, Ю. Киричук, З. Конєчний, В. Косик, С. Кульчицький, М. Кучерепа, М. Литвин, Г. Мотика, Ч. Партач, В. Трофимович і М. Ясяк [1, 3, 5, 7, 8, 12, 18].

Метою дослідження є визначити головні особливості перебігу

© Андрій Кошельник, 2008

конфлікту на Холмщині, показати погляди українських і польських науковців щодо основних аспектів розвитку польсько-українських стосунків на терені.

Конфлікт стався в регіоні, який межує з етнічно польськими землями і в міжвоєнні роки зазнав жорстких утисків з боку польської влади, що зумовило певні особливості його перебігу. Зокрема, загальновідомо, що саме на землях Холмщини, Підляшшя і Надсяння перші втрати були з української сторони.

В українській історіографії утвердилась думка, що конфлікт на Холмщині (територія Холмщини в міжвоєнний період входила до складу Люблінського воєводства, а після 1939 р. – до Генерал-Губернаторства) розпочався з листопаду 1941 року, коли боївки народовців почали ліквідувати в Генеральному Губернаторстві українських громадських діячів [10, 404].

Натомість польські автори переважно вказують на 1942 – початок 1943 року, коли події на Холмщині носили характер одиничних вбивств. Повторюються твердження, що це була “відплата за діяльність української поліції і її колаборацію” [25, 40].

Гжегош Мотика наполягає на тому, що знущання над українцями Холмщини розпочалися восени 1943 року, коли вже сталися криваві чистки поляків на Волині і “були вони зрештою відповіддю на починання бандерівців” [12, 24].

Існують розбіжності між українськими і польськими істориками стосовно періодизації польсько-українських стосунків 1941-1944 рр. на Холмщині. Володимир Сергійчук польсько-український конфлікт в краї пов'язує з акцією винищення українського населення, що проводилась в два етапи. Перший етап цієї акції (1942-1943) обіймав знищення провідницького активу, а другий (1943-1944) знищення цілих сіл [16, 160].

Натомість польські науковці, акцентуючи на інтенсивній двосторонній боротьбі між поляками і українцями Холмщини, виділяють три періоди перебігу конфлікту:

– перший період – з весни 1941 р. по осінь 1942 р., коли мали місце окремі випадки вбивств польським підпіллям українських національних діячів і українців, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою;

– другий період – з осені 1942 р. по літо 1943 р. У цей період була організована самооборона польського і українського населення, відбулося багато стихійних відплатних акцій, пов'язаних з виселенням окупантами польського і в меншому масштабі українського населення;

– третій період – з осені 1943 р. по літо 1944 рр. У цей час відбулася братовбивча польсько-українська війна, а відплатні акції набувають організованого характеру. На думку польських авторів це було спричинене прибуттям на Холмщину сотень УПА навесні 1944 року [6, 199].

Однак, ще в 1941 році на Холмщині і Підляшші з'являються польські боївки, не менше 30-ти, що тероризували місцеве населення [11, 43]. Водночас проходило структурно-адміністративне оформлення польського націоналістичного підпілля. Згідно з планом відтворення польських збройних сил, восени 1941 р. був заснований інститут інспекторатів (inspektoraty rejonowe), які поділялись на області (obwody), що охоплювали терен повіту. Інспекторати зв'язували область з керівництвом округу (komenda okręgu). Головним їх завданням була підготовка і проведення збройних акцій на території повітів [26, 109].

Територіально землі Холмщини охопили 3 інспекторати ЗВЗ-АК Люблінського округу: “Холм” (області Холм, Красностав, Володава), “Радинь” (області Радинь, Біла Підляська, Луків) та “Замостя” (області Замостя, Томашів, Білгорай і Грубешів) [22, 6].

На початку 1942 року на території Люблінського округу зосереджувалось 234 підпільних взводи (plutony) Армії Крайової, а весною 1943 року їх кількість зросла до 389 [20, 316, 446]. Чисельний склад аківських формувань у кінці 1941- на початку 1943 рр. налічував 21 тис. чоловік [19, 136].

Не слід забувати, що в межах округу поряд з націоналістичним підпіллям діяли загони Батальйонів Хлопських і Армії Людової. Вони також знищували українців по селах Холмщини. У 1944 р. їх чисельність досягла 55 тис., в тому числі в загонах БХ – 40 тис., АЛ – 15 тис. [23, 188, 355].

У такій ситуації українське населення на Холмщині залишилось беззахисним перед польським підпіллям, яке через німецьку окупаційну політику вважало українців в Губернії якщо не колаборантами, то принаймі своїми ворогами. Вище зазначалось, що початково терор на Холмщині спрямовувався проти окремих осіб, а саме проти тих, які були найактивнішими громадськими діячами. Впродовж лютого-вересня 1942 року “невідомими” вбито десять мужів довір'я Українського допомогового Комітету в ряді сіл Грубешівського повіту – в Малицях, Которові, Жулицях, Броніславці, Телятині, Мірче, Стрільцях, Гостинному. Крім того, відомі випадки вбивств вчителів у повітах Біла Підляська і Тарноград [13, 668-672].

Щоб протидіяти подібним польським акціям полковник Яків Войнаровський-Гальчевський, зібравши п'ять старшин на таємну раду 16 червня 1942 року, запропонував створити штаб організації української Самооборони. На новостворені, доволі не численні (всього 225 воїнів і 175 осіб резерву на початку 1944 р.), загони Самооборони покладалося завдання охороняти Український центральний комітет і Українські допомогові комітети, громадських діячів і всіх інших осіб, яким загрожувала небезпека від польських бандитів [14, 273]. Зауважу, що польське підпілля вороже поставилось до створення УЦК на чолі з Володимиром Кубійовичем. Більше того, вони звинувачували останнього в намаганні усунути поляків і євреїв з українських етнічних територій [8, 161].

Ситуацію загострила проведена німецькою адміністрацією переселенська акція в листопаді 1942 – лютому 1943 рр. – так звана “німецька провокація”. Згідно з рішенням рейхсфюрера Г. Гімлера, прийнятого влітку 1942 року, передбачалося виселити з Люблінського і Замостського повітів 110 тисяч осіб, а на їх місце поселити 50 тис. етнічних німців з Центральної і Східної Європи. Від 27 листопада 1942 року і до середини лютого 1943 року загалом виселено 116 сіл з повіту Замостя, Томашівщини і Грубешівщини [24, 505].

Наприклад, операція переселення польського населення в Грубешівському повіті під кодовою назвою “Ukraineraktion” охопила 63 села, у яких мешкало 14 тисяч поляків. Села, з яких виселялись поляки, а потім заселяли українцями, мали утворити захисну смугу навколо німецьких поселень [18, 212].

Показово є депеша шефа поліції відомства з проведення переселень до Голови уряду безпеки Генрал Губернаторства А. Ейхмана, датована 29 грудня 1942 р., де повідомлялось: “для поселення в Грубешівському повіті українців, переселених з Замостського повіту, необхідно виселити 3-4 тисячі поляків” [24, 600].

Повністю реалізувати план переселення не вдалось. Тим не менше, акція викликала гострий протест з польської сторони, яка вважала, що в 1942-1943 роках поляки стали жертвами етнічної чистки, проведеної німцями за допомогою виселень, співвиконавцем й ініціатором, якої була українська еліта, а саме члени УЦК [7, 358].

“Акцію проводить гестапо, переважно руками українців” – повідомляло в Лондон Керівництво громадянської боротьби польського еміграційного уряду. До того ж в ході переселень траплялись випадки вбивств цивільного населення, зокрема, в польському селі Кідув було вбито 170 селян [20, 394].

Тоді польське підпілля, не будучи в змозі помститися німцям, перенесло свій гнів на українців, знищуючи їхні села “за співробітництво з окупантами, за зраду польського підпілля, за особисті кривди і образи” [18, 211].

Загалом, у січні-березні 1943 року на Холмщині з рук польських боївків загинуло дев’ять представників громад (війти, старости, солтиси, їх заступники), вісім поліцейських, сотні селян [14, 493]. Особливе враження справило вбивство діячів УДК, налаштованих на співпрацю з поляками: 1 березня 1943 року командира Холмської самооборони Якова Войнаровського-Гальчевського, 19 березня голови УДК в Грубешові Миколи Струтинського, 20 і 29 березня його помічників Михайла Новосада та Тимофія Стахурського, врешті в травні 1943 року колишнього сенатора Івана Пастернака [13, 668].

Слід зауважити, що до весни 1943 р. на Галичині і Волині подібних замахів на життя політичних діячів високого рівня з польського чи українського боку не було. Поширення цих замахів на Холмщині навряд чи пов’язане лише з колаборацією, оскільки в Галичині і Волині українських колаборантів було не менше. Ярослав Ісаєвич, український історик, схиляється до думки, що в Галичині поляки звикли до існування здавна українського національно-культурного руху, натомість поява такого руху на Холмщині, яка до війни видавалась їм майже колонізованою, стала для них особливо прикрою [5, 41].

Ще більшого терору з боку польського підпілля зазнали холмські села. 25 квітня 1943 року поляки поширили у Грубешівському повіті листівку, у якій погрожували, що за кожне виселене польське село сплять два українських. Як наслідок, на протязі травня у повіті було здійснено грабівницькі напади на села Моложів, Стрільці, Тухані, Мірче, Молодятичі, а в сусідньому Замостському повіті спалено села Стенятин і Набрж [27, 99].

Відповіддю на польські ексцеси стала участь української допоміжної поліції в пацифікаціях польських населених пунктів. Прикладом цього є акція на село Сохи в гміні Тересполь 1 червня 1943 р., внаслідок якої загинуло 183 поляки. Знищень зазнали Скоморохи, Оборовець, Ціхобож, Моложув, Набрж, Тшебінь, Майдан Новий [7, 366].

Небезпідставно, від грудня 1942 року Армія Крайова і Батальйони Хлопські вели цілеспрямовану акцію нападів на станиці української поліції. Згодом 27 липня підрозділи АК напали на с.Пісочне в Грубешівському повіті, а на с.Бересть протягом червня-липня напали тричі [27, 109].

У відповідь українці на базі груп Самооборони створили боївку ОУН-УНС. В Грубешівському повіті 2 вересня 1943 р. в околицях сіл Зосин і Стрижів українські націоналісти поширили листівки з закликом до польського населення залишити Грубешівський і Холмський повіти до 10 вересня. В разі невиконання наказу всі поляки мали бути знищені. В кінці листівки був напис: “Abo bude Ukraina, abo laska krow po kolina” [28, 182].

Акції і контракції приводили до ескалації напруги. В кінці лютого 1944 року на нараді в Замостському інспектораті АК вирішено організувати лінії протиукраїнської оборони і підготувати масовий наступ на українців [3, 337].

Найкривавішими стали атаки АК на Сагринь, Турковичі, Шаховичі, Пасіки, Малиці, Стрижовець, Ласків і ряд інших сіл околиці в ніч з 9 на 10 березня 1944 року. Очевидці тих акцій зазначають про нечувану жорстокість їх проведення. Колишня жителька села Сагринь згадує: “Тоді в Сагрині, на нашій рідній землі нас, українців, загинуло, кажуть, близько 800 чоловік. Серед них – жінки, діти, старі. Дітей брали за ніжки і розбивали їм голівки об дерева, інших кидали в вогонь живими. 800 – це тільки відомі сусідам загиблі мешканці села. А крім них ще було дуже багато людей із навколишніх сіл. Так що там прийняло мученицьку смерть десь близько півтори тисячі душ... Це була широко закроена акція – не сутичка з боївками сільської самооборони, а планомірне винищення українців Холмщини...” [17, 729].

26 березня аківці підступом взяли Бересть, де вбито понад 200 селян. У квітні спалено Новосілки, Крупє, Телятин, Жулиці [27, 127, 128]. Всього за ці дні спалено понад 20 сіл, в яких загинуло 1500 українців.

Слід зауважити, що подібні акції, неодноразово поєднувані з масовим фізичним терором, проводились протягом усієї першої половини 1944 року. Польсько-українське протистояння на Холмщині поступово набрало характеру постійних збройних дій, переважно з польської сторони.

Український дослідник В. Сергійчук зазначає, що “метою польського підпілля було не тільки винищити український елемент, а й відрізати Холмщину від Галичини широкою смугою випалених сіл” [16, 172]. З цим твердженням можна погодитись, оскільки знищенню і грабежам підлягали виключно українські села. До того ж численні вбивства чинились за національною ознакою. Підтвердженням цього є свідчення Миколи Кухарчука, члена Української Поліції на Холмщині, якому осінню 1943 року вдалось перехопити

зошит, “у якому виписані були ім’я й прізвище, дата народження, місце проживання і праці... усіх українців з цілого Грубешівського повіту, призначених до страти! Біля багатьох прізвищ стояв хрест, а дані обведено червоною лінією. То були вже зліквідовані. Підписаний під цим списком був комендант Грубешівської Округи АК поручник Антоні Рихель (“Ангел”)” [4, 78-79].

У Варшаві, згадував український підпільник Тадей Гордон, “поляки вбили понад сотню українців за те тільки, що були вони українцями. Між іншими вбили теж Голову Українського допомогового комітету на місто Варшаву” [2, 84].

В кінці березня 1944 р. підрозділи АК у Грубешівському повіті отримали наказ “очистити передпілля, знищити Гонятичі й Гонятички, усунути українців з Вакійова...недопустити до оселення українців у тамтешніх місцевостях...очистити глибоко передпілля, хоча б навіть треба було досягти замостських теренів” [27, 55].

Керівництво польського підпілля своїми антиукраїнськими заходами і далі намагалось довести місцевих українців до того, щоб вони покинули свої споконвічні землі і перебиралися за Буг. Зокрема, командир 21 роти АК з Томашівського повіту М. Пілярський (“Гром”) передав підлеглим загонам розпорядження керівництва округу “сувати життя всім українцям, щоб вони з цього терену якнайшвидше відійшли за Буг чи на інші терени” [27, 55].

Подальшим підтвердженням такого напрямку ставлення до місцевих українців може служити спеціальний наказ від 13 квітня 1944 року командира Томашівського округу АК В. Щепанкевича (“Другак”, “Лось”) своїм підлеглим, в якому говорилося, що вони повинні негайно приступити до виселення українців з теренів, які контролюють, в східному напрямку (Грубешівщина).

Виконуючи наказ, місцеві командири повинні були:

“1) Перекрити всі шляхи на захід, щоб не дозволити українцям відходити в західному напрямку;

2) Мати загони, які увійдуть до українських сіл і вручать листівки (попередження про залишення села)... Зібрати всіх на збірних пунктах, сповістити їм напрямок відходу і вивести їх далеко в грубешівському напрямку;

3) Тих, хто чинить опір, ліквідувати” [27, 56].

В такій ситуації українське населення Холмщини залишалось майже беззахисним. Тому великі надії українці покладали на УПА, перші відділи якої (“Талайда”, “Тигри”) з’явилися на теренах Холмщини лише в середині березня 1944 року. З половини квітня з Во-

лині було перекинуто загін УПА імені Богуна (ком. Острівський), курінь командира Наливайка, з Карпат “сіроманців” командира Яструба. Всі збройні сили були об’єднані командуванням Холмського фронту під проводом Степана Новицького. [1, 85]. Починаючи з 28 березня 1944 р., ці відділи повели наступ на села Острів, Жаники, Посадів, Стенятин, які були базою польських боївків. 15-20 квітня відділи УПА проводили бойові операції в південній Грубешівщині, де було очищено від Армії Крайової територію до р.Гучви [15, 175].

Поряд українське підпілля завдало ряд ударів по загонах Батальйонів Хлопських. На початку літа 1944 р. упівцям вдалось відтиснути з Грубешівського повіту в Замостський відділ БХ “Рись” [21, 386].

Внаслідок весняних сутичок сформувалась своєрідна лінія фронту довжиною біля 100 км. Г. Мотика вважає, що головною метою цього “Холмського фронту УПА” було блокування, на випадок війни, просування польських сил на Львів [12, 27]. Хоча не слід забувати, що це дало змогу захистити українське населення Холмщини від численних жертв, з одного боку, і закріпити терени за українською підпільною мережею, з другого.

В липні 1944 року через терени Холмщини пройшов німецько-радянський фронт. У Холмі польські ліві діячі на чолі з Вандою Василевською формують тимчасовий промисловський польський уряд – Польський Комітет Національного Визволення. 21 липня ПКНВ підписує таємну угоду з СРСР про спільний кордон по лінії Керзона, а 9 вересня угоду з УРСР про “обмін населенням”, який на практиці звівся до примусових депортацій у чотирикутнику Белз-Варяж-Забужжя-Кристинопіль. В краї продовжились антиукраїнські акції не лише з боку АК, а й міліції (МО), Війська Польського. Зокрема, в лютому-квітні 1945 року прокотилась хвиля пацифікацій сіл в Надсянні. 3 березня 1945 року підрозділ колишніх партизан АК під командуванням полковника Бісса (“Вацлава”) напав на село Павлокому, де було вбито 365 людей. У квітні внаслідок нападу польської банди загинуло 900 українців села Піскорівці. Тоді ж загинуло 170 українців в с.Малковичі [27, 216].

Більшість нападів дуже часто проводились за подібним сценарієм. “Банда, поділена на групи по 10-15 осіб, оточувала по кілька хат, швидко грабували, а чоловіків, котрі не встигли втекти чи сховатись, вбивали на місці. Місцеві поляки виконували подвійну роль: самі мордували і вказували на українське помешкання. Було, що поляк вбивав свого сусіда-українця. Щоб залишитись невідомими вони прикривались масками” [27, 300].

Часто польські бандити проявляли варварство, жахливо мордували жінок, старців і дітей, як це сталось в українському селі Верховина неподалік від Холму. 6 червня 1945 р. диверсійний підрозділ підпільного воєнізованого формування Народові Збройні Сили (НСЗ) під командуванням Станіслава Секула (“Сокола”) вбив 202 мешканця села, причому жінкам відрубували голови, чоловіків катували розпеченими залізними прутами [15, 279].

Про розмах польського терору весною 1945 року свідчать наступні документи: 6 квітня 1945 року заступник Миколи Підгорного, головного уповноваженого уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі, Кальненко повідомив до Києва, що лише за березень, за неповними даними, аківцями спалено 959 українських господарств, пограбовано – 500, вбито і поранено 925 українців [27, 379].

Всього ж впродовж березня-червня 1945 р. від рук польських підпільних формацій загинуло більше 1500 українців [27, 419].

Великих втрат зазнали села Люблінєць Старий і Люблінєць Новий (170 жертв), Гораєць (200 жертв), Малків (116), але виконавцями облав на ці села стали солдати ВП і міліція [3, 338].

За словами очевидців “від осені 1944 року до початку 1945 не було дня, щоб до села не вдиралась міліція, щоб когось не заарештувати. А кого брали, той вже не повертався...Хапалися за зброю і стріляли у мирних людей на подвір’ї й у помешканні” [27, 195].

На таке безчинство з боку збройних структур Польщі УПА відповіла терором караючих і самооборонних акцій.

27 березня 1945 року підрозділи УПА здійснили напад на пост міліції у Любачівському і Ярославському повітах. Вбито 30 польських міліціонерів і 43 цивільних осіб. 17 квітня ті ж підрозділи в селі В’язівниці вбили 91 особу. 21 квітня загоном української самооборони спалено село Боровницю, як відплату за участь його мешканців в нападі на Павлокому. Вбито щонайменше 27 осіб [27, 399]. За це саме сотні УПА “Троменка”, “Бурлаки” 3 жовтня спалили села Дильонгова, Бартікова, Лончкі, Сельниця, а також Павлокому, яка після винищення українців була заселена поляками. 18 травня підрозділи УПА напали на села Радків, Ляховці, Жеплін і Посадів, де спалено більшість будинків і вбито близько 60 осіб [9, 339].

У зверненні українських повстанців Закерзоння до польського населення з поясненням причин відплатних акцій (квітень-травень 1945 р.) вказується:

“Одначе ми не піднімали... і не будемо піднімати боротьби проти

польського мирного населення та проти польських патріотів, які так як і ми, ведуть боротьбу проти більшовицьких окупантів.”

І далі: “Ми розігнали польську міліційну банду в Грьозовій, яка почала грабувати й побивати українське населення та покарала тих поляків, які з бандитами співпрацювали; ми спалили Борівницю (там зліквідовано і бандитську міліцію) і покарала поляків того села за участь в мордуванні українців в Павлокомі, Явірнику і других селах; ми обстріляли міліцію з Риботич..., Тисової, Вільшан та польське військо в Конюші і Берендьовичах тільки за те, що вони грабували наше населення. Коли б згадана міліція і військо повелися з населенням належно, то цього не було б...” [16, 423].

Акції українського підпілля в регіоні “на окремі постерунки треба трактувати як відплату, застосовану там, де перейдено вже межу можливості. Ми б’ємо і будемо бити всіх тих, хто знищує український народ” [27, 391]. Такою була відповідь ОУН і УПА на репресії над цивільним українським населенням Холмщини, Засяння і Лемківщини.

Це був останній спалах взаємних протиборств на Холмщині. Закінчення війни значною мірою зняло напругу у протистоянні та поставило польський і український націоналістичні рухи в патову ситуацію, оскільки Радянський Союз і комуністичний уряд Польщі не мав наміру рахуватися з існуванням в сфері своїх інтересів ідейних противників. Можливість ведення боротьби на два фронти не влаштовувала ні українські, ні польські повстанські сили (в той час польське підпілля представляла збройна організація “Вольносьць і неподлеглоць”, яка постала після розформування АК ще в січні 1945 р.), тим більше, що явна перевага була на стороні Москви і Варшави. Відповідно, це послугувало стимулом до примирення обох підпілля, відмови від взаємного застосування зброї і терору як методу впливу один на одного. Зрештою свою роль у припиненні польсько-українських міжусобиць в регіоні зіграло переселення українців Закерзоння до УРСР протягом вересня 1945 - листопада 1946 рр.

Джерела та література

1. Бухало Г. Українська Повстанська Армія на Закерзонні // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. – Львів, 1998.
2. В ясині лева. Українець у польському підпіллі (на підставі записок і матеріалів Тадея Гордона) / Списав З. Книш. – Торонто, 1958.
3. Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та

Лемківщині в 1944 – 1947 рр. // Волинь і Холмщина 1938-1947рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003.

4. Закерзоння. Спомини вояків УПА / за ред. Б. Гука. – Варшава, 1998. – Т. 4.

5. Ісасвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938-1947рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003.

6. Карпус З. Холмщина (Люблінський дистрикт) у роки німецької окупації (1939-1944) // Україна – Польща: важкі питання. – Луцьк, 2004. – Т.9.

7. Конечний З., Партач Ч. Перебіг українсько-польського конфлікту на Холмщині в 1939-1943 рр. // У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько – польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк 20 – 23 травня 2003. – Луцьк, 2003.

8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

9. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т.38.

10. Макар Ю. Українсько-польський міжнаціональний конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє // Україна – Польща: важкі питання. – Луцьк, 2004. – Т.9.

11. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ ст. – Львів, 2003.

12. Мотика Г. Антипольська акція ОУН – УПА // Волинь 1943. Боротьба за землю. – Львів: незалежний культурологічний часопис “І”, 2003.

13. Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя: історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т.2.

14. Пастернак Є. Нариси історії Холмщини і Підляшшя (новітні часи). – Вінніпег, Торонто, 1989.

15. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.

16. Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947рр. / Зб. документів. – К., 2004.

17. Спогади // Волинь і Холмщина 1938-1947рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003.

18. Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т.4.

19. Armia Krajowa: szkice z dziejów sii zbrojnych Polskiego Panstwa Podziemnego / pod. red. Kr. Komorowskiego. – Warszawa, 2001.

20. Armia Krajowa w dokumentach. - Londyn, 1973. – Т.2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943.

21. Banach K. Z dziejów Batalionów Chłopskich. Wspomnienia, rozważania, materiały. – Warszawa, 1968.

22. Caban I. Ludzie Lubelskiego okręgu Armii Krajowej. – Lublin, 1995.

23. Mackowski Z. Miedzy Wisia a Bugiem 1939-1944. – Lublin, 1982.

24. Okupacja i Ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939-1945. – Warszawa, 1970. – Т.1: 1939-1942.

25. Partacz Cz., Joda K. Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941-1943 // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: Fakty i interpretacja. – Warszawa, 2003.

26. Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojny światowej. – Londyn, 1950. – Т.3: Armia Krajowa.

27. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1994.

28. Szczyński A., Szota W. Droga do nikad. – Warszawa, 1973.

29. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993.

Марія Васильченко

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Громадська діяльність українців Чехословаччини після Другої світової війни не мала простору діяльності, як це було у міжвоєнний період. Після вступу до Праги Радянської армії частина місцевих українських установ були ліквідовані. Ті діячі української культури, які не встигли (або не захотіли) емігрувати на Захід, були насильно депортовані до Радянського Союзу, де їх засудили, або без суду заслали в Сибір. Між ними був і останній ректор УВУ та Президент Карпатської України професор Августин Волошин, який помер у 1946 р. в одній із московських в'язниць. Комуністична влада Чехословаччини не допускала існування чи створення нових українських організацій у Празі та інших недавніх центрах скупчення українських політичних емігрантів. На тлі такого ставлення до української діаспори у Чехословаччині істотно вирізнялась Пряшівщина, де ставлення щодо економічного, культурного й національного піднесення автохтонного українського населення було загалом позитивним. Власне, становище українського населення Чехословаччини після 1945 року діаметрально відрізнялось від стану у домюнхенській республіці.

Метою даної статті є проаналізувати діяльність українських громадських організацій на території Чехословаччини, зокрема Пряшівщини, і прослідкувати напрямки їхньої діяльності та взаємозв'язку з чехословацьким урядом.

Коли в 1944 році розпочався наступ радянської армії, Чехословаччина, зокрема її східний регіон – Пряшівщина, опинилася в нових політичних та економічних умовах. На звільненій від німецьких військ території утворювалися українські національні комітети в Нижній і Вишній Яблінці, Телелівцях, Зубному, Нехваль-Полянці. Ці комітети, які склалися з селян і робітників, домагалися національної рівноправності для українського населення Пряшівщини. Коли в лютому 1945 року відбулася обласна конференція Комуні-

© *Марія Васильченко, 2008*

стичної Ради Чехословаччини в Кошицях, вона підтримала вимоги українців [9;14]. Депутат Національної Ради ЧСР Густав Гусак говорив, що Чехословаччина повинна стати слов'янською державою трьох братніх народів – чехів, словаків і карпатських українців [1;28].

У цей час, у загальних настроях українців в Чехословаччині, зокрема Пряшівщини, домінували прагнення до взаємозв'язку з Україною та рідним народом, що й зумовлювало їх значну громадсько-політичну активність.

Доказом нового становища українців у Чехословаччині стало виникнення Української Народної Ради Пряшівщини (далі УНРП), з діяльністю якої тісно пов'язаний розвиток українського національного питання у 1945-1946 роках. Спочатку УНРП орієнтувалася на вирішення долі українців Пряшівщини в рамках всього Закарпаття (приєднання до УРСР), пізніше погодилася з приналежністю краю до Чехословаччини, в рамках якої намагалася боронити інтереси української меншості. Намагання УНРП визначити законом її статут як національно-політичного представницького органу та здобути національно-культурну автономію не були вдалим. Проте УНРП була визнана де факто центральним урядом у Празі та Словацькою Національною Радою (далі СНР). УНРП проводила з'їзди; її діяльністю керувала президія, у складі якої були секції, а по округах діяли окружні комітети, вона також координувала масову освітню діяльність на місцях. Головою УНРП було обрано В.Карамана, генеральним секретарем І. Рогаль-Ількова. Відомими діячами були В. Капішовський, П. Бабей, П. Жидовський, Д. Ройкович, С. Бунганич.

По суті, Українська Народна Рада Пряшівщини виступала як національна і культурна репрезентація. Вона складалася з представників Комуністичної партії Словаччини, Демократичної партії та безпартійних. Вже на першому етапі розвитку, УНРП кооптувала по 5 своїх членів у депутати до Словацької Народної Ради у Братиславі та тимчасових національних зборах у Празі [7;18]. 3 18 березня 1945 року була розпочата робота друкованого органу УНРП – газети «Пряшевщина». Всупереч технічним і кадровим труднощам, вона друкувалась на 4 сторінках формату А-4. Редакція та адміністрація газети працювала в Пряшеві по вулиці Й. В. Сталіна (нині Словацької Республіки Рад) № 66. Вже у першому році видання газети, її виконавчим редактором став Федір Лазорик, проте лише в останньому річнику його наведено як головного редактора (хоча й практично, він був ним вже з 1 квітня 1945 року). Хоча УНРП і включила до своєї назви слово «українська», але дуже

скоро відступила від послідовного дотримання змісту цього слова, таким чином «Пряшевщина» почала виходити російською мовою. Проте, у квітні 1945 року почали з'являтися матеріали українською мовою – журналістські статті Ф. Лазарика, який був прихильником української мови і хотів у двомовній «Пряшевщині» в «підвищеній мірі» друкувати матеріали українською мовою. Однак, прагнення журналіста не знайшли палкої підтримки, тому що більшість представників УНРП були орієнтовані на російську мову [12;3].

З самого початку свого створення, Українська Народна Рада Пряшівщини намагалась вирішити українське питання в Чехословаччині шляхом возз'єднання україномовних північно-східних районів Словаччини з Закарпатською Україною в складі УРСР. В зв'язку із цим, голові Ради Міністрів УРСР була надіслана телеграма відповідного змісту. Однак, коли Київ проігнорував прагнення українців Словаччини і не відповів на висловлене прохання, позиції УНРП дещо змінились: стверджуючи приналежність словацьких українців до великого українського народу та схвалюючи рішення Карпатської України щодо возз'єднання з Україною, сама УНРП, однак, висловлюється щодо залишення Пряшівщини в рамках Чехословацької республіки [11;94]. 22-го квітня 1945 року Українською Народною Радою Пряшівщини було підготовлено меморандум, який був надісланий компетентним державним установам Словаччини, зокрема й до Словацької Національної Ради – найвищого словацькому установчого органу в Братиславі.

У цьому меморандумі зазначалося, що УНРП буде з усіх сил підтримувати новий чехословацький уряд і СНР у справі відбудови спільної батьківщини, оскільки вірить, що цим допоможе своєму народові. Крім того, висловлено бажання УНРП співпрацювати з урядом та СНР у вирішенні всіх політичних і культурних питань, які торкаються українського населення Словаччини. Погодившись із Кошицькою урядовою програмою, УНРП від імені українського населення пред'явила Словацькій Національній Раді такі вимоги:

1. Пропорційне представництво українців у Словацькій Національній Раді.
2. Пропорційне представництво українців в центральних державних органах, в судах та інших інституціях державного управління, особливо в округах з українським населенням. Надання можливості утворювати при центральних державних органах, а також структурних одиницях СНР, в залежності від потреби, окремі відділення.

3. В округах з українським населенням в потрібній кількості відновити українські і російські школи всіх типів.

4. Уможливлення українцям налагодження якнайширших зв'язків з Україною, зокрема, із Закарпатською Україною і направлення українських студентів на навчання до УРСР [9;15].

На розгляді меморандуму, який відбувся у СНР 26 травня 1946 року, йому було надано загалом позитивну оцінку. Зокрема, у відповіді на меморандум, яка була надіслана за підписом Густава Гусака, зазначалось: «З великою радістю і щирим зацікавленням слідкуємо за історично ще не завершеним об'єднуючим процесом другого найбільшого слов'янського народу – українського... У словацькому і чехословацькому державному ставленні до українського населення раз назавжди повинно зникнути яке-небудь шовіністичне і фашистське прагнення, щоб денационалізувати українців або перешкодити плеканню української національної свідомості серед українського населення Словаччини» [11;94].

Також у протоколі пленарного засідання СНР від 26 травня 1945 року зазначалося, що «Словацькій Національній Раді завжди залежить на тому, аби ставлення словацького народу до українців було якнайширшим. Щоб ні в одному українському серці не мала місця гірота кривд, заповідяних українцям» [9;16].

В цілому, за результатами розгляду меморандуму УНРП, Словацька Народна Рада до вимог УНРП схвалила такі рішення:

1. В СНР має бути забезпечено для українців, що живуть в Словаччині, відповідне число місць для представників, делегованих УНРП.

2. СНР доброзичливо ставитиметься до тих, що бажають вступити на державну чи публічну службу незважаючи на їх українську національну приналежність.

3. У спеціально уповноваженому урядовому органі з питань шкільництва й виховання буде створено українське відділення.

Слід додати, що розгляду питанню способів і форм розв'язання питань шкільництва і виховання СНР було приділено особливу увагу. Так, наприкінці відповіді на меморандум УНРП зазначалося: «Відкидаємо дотеперішню національну політику в шкільних справах, яка вела до денационалізації українсько-русинського населення Словаччини ...» [11;95].

Як бачимо, не зважаючи на доволі різкий характер звернення і вимог УНРП вони, в цілому, одержали схвальну реакцію з боку СНР. Однак, у контексті тогочасної громадсько-політичної ситуації

та з огляду на подальшу зміну відношення щодо українського питання у Словаччині, вважаємо, що надання політичною верхівкою Словаччини позитивної відповіді на вимоги активу української діаспори не слід переоцінювати. Оцінюючи такий акт керівного органу Словаччини, на нашу думку, слід погодитись із поглядами окремих дослідників, які вказують, що такий «позитив» аж ніяк не свідчить про дійсне прийняття зазначених вимог. Так, В.Шандор зазначає, що згадані гарантії культурних і національних прав СНР для русинів-українців Пряшівщини потрібно розуміти лише як «свідectво доби після руїни Другої світової війни», а також як побоювання, що Пряшівщина може висловитися за приєднання до України, як це сталося з Карпатською Україною [11;95]. Інший дослідник – М.Марунчак, досліджуючи життя українців в Чехословаччині в контексті даної проблеми зазначає, що СНР насправді не акцептувала вимог УНРП, а протягом тривалого часу лише їх толерувала [9;16]. На підтвердження цієї позиції свідчить той факт, що неодноразові спроби втілити висловлене на III з'їзді УНРП (1948 рік) гасло – «Домагаймося узаконення цієї Ради і в новій конституції ЧСР» так і не мали успіху, так само як і боротьба УНРП за культурно-національну автономію українців у Словаччині [4;5].

Аналізуючи діяльність УНРП у цей період, в першу чергу, слід відзначити розгорнення широкої високопрогресивної діяльності щодо організації шкільництва та молодіжного життя віцілому, організації охорони здоров'я населення, налагодження після Другої світової війни щоденного економічного та культурного життя краю, в якому проживало українське населення [2;68]. У програму УНРП, ухвалену на її першому з'їзді, була внесена вимога видавати власну пресу, яка буде віддзеркалювати життя українців, його проблеми та інтереси.

УНРП зберігала відносно сильні позиції до 1948 року, а після відходу радянської армії її права стали обмежуватися. Найбільшим ударом була ліквідація відділу українських шкіл та скасування учительської академії. Подальше послаблення до національних рядів українців в цілому та УНРП зокрема, було зумовлено виїздом до УРСР близько 10 тис. так званих оптантів, тобто осіб українського походження, які виявили бажання проживати на території своєї історичної батьківщини. Так, з серпня 1951 року було припинено видавництво газети «Пряшівщина», а вже у грудні 1952 року УНРП самоліквідувалася. Дослідник української діаспори М. Марунчак вважає, що відповідне рішення виніс навіть не Пленум, а лише Президія УНРП і це було зроблено під тиском вимог партійних органів Браті-

слави [9;16]. Щодо причин ліквідації УНРП, В.Шандор припускає, що справжні причини припинення діяльності УНРП ніколи не були публічно оприлюднені. Як головний аргумент дослідник наводить той факт, що УНРП і після перемоги «над реакцією в УРСР у лютому 1948 року» присвоювала собі право захищати інтереси русинів-українців. Тому неможливо, щоб окрім комуністичної партії існувала ще якась інша установа для оборони національних прав [11;95].

Отже, Українська Народна Рада Пряшівщини визнавала себе найвищою і єдиною всенародною представницею українського населення Чехословаччини. Спроби УНРП були спрямовані не лише для створення культурної автономії українсько-руського населення на території Пряшівщини, але також на те, щоб були репрезентатором політичних прав українського населення Чехословаччини.

Із втратою позицій УНРП, на перший план вийшла нова організація із дещо відмінною структурою та завданнями – Культурна спілка українських трудящих (далі КСУТ). Передумови до створення цієї організації виникли ще у 1950 році, однак лише у першій половині 1951 року було організовано підготовчий комітет для заснування КСУТ. Установча конференція КСУТ відбулася у Пряшеві 29-30 травня 1954 року за участю 400 делегатів і гостей від 274 первинних організацій. Конференція обрала перший склад Центрального комітету КСУТ, ухвалила статут, визначила рамки і компетенцію діяльності.

Характеризуючи цю організацію, слід зазначити, що вона мала досить розгалужену структуру. Первинні організації КСУТ могли виникати в селах, школах, заводах, підприємствах, урядах тощо і об'єднувалися вони в окремі комітети тих округів, де компактно проживають русини-українці, а саме: Бардівський, Гуменський, Меджилабірський, Пряшівський, Свидницький, Старолюбівнянський та міський комітет у Кошицях. З 1974 року діяли також комітети у Бардієві, Гуменному, Меджтлабірцях, Свиднику. З перервами діяли організації КСУТ у Братиславі та Празі. В різний час кількість організацій була від 240 до 280, які нараховували від 6 700 до понад 10 тис. членів. Окрім оплачуваного виконавчого апарату (ОК та ЦК КСУС), усі інші посади були виборними і робота на них здійснювалась на громадських засадах [7;19].

КСУТ розгорнула широку культурно-освітню роботу (особливо із організації художньої народної творчості), заклала основи сьогоднішніх традиційних фестивалів у Свиднику, Меджтлабірцях, Кам'йонці, Бардієві, Снині, Стащині та ще близько 20 окремих свят куль-

тури і спорту у так званих центральних селах українського регіону.

Крім того, активно розвивалася видавнича справа. Були поширені такі видання як газета «Нове життя», журнал «Дружно вперед», літературні альманахи «Дукля», «Репертуарний збірник», «Наукові записки», серію науково-популярної бібліотеки та ін. В середині 60-х рр. Культурна спілка українських трудящих ЧССР значно активізувала свою діяльність. На сторінках її друкованих органів, серед інших політично загострених проблем ставилися питання становища греко-католицької церкви в Україні, Чехословаччині, інших країнах радянського блоку [5;3]. Також проводилась масова позашкільна робота серед дорослих людей.

У зв'язку з державною перебудовою Чехословацької Республіки, яку з першого січня 1969 року можна вважати дуалістичною державою, українці ЧСР змушені були створити окрему організацію, яка мала назву «Український культурно-освітній Союз» (УКОС). Центром цієї організації стала Прага [9;23].

Починаючи із другої половини 80-х років громадсько-політичне життя українців Чехословаччини значно пожвавилася. Так, наприкінці 1989 року було засновано Громадянський форум українців (ГФУ) у Чехії. Як його програмні цілі було визначено розвиток шкільництва українською мовою, створення мережі гуртків українознавства, художньої самодіяльності, дослідження та збереження місцевих пам'яток української історії та культури, з'ясування долі втрачених архівних і бібліотечних матеріалів, налагодження зв'язків з іншими україно-русинськими осередками в ЧСФР, з Україною та українською діаспорою.

У той же час (наприкінці 1989 р.), у Пряшеві було створено Координаційну раду ініціативних груп українців-русинів Чехословаччини. Одним з перших кроків її діяльності стало видання відозв до всіх українців, які проживають на території Чехословаччини та про співпрацю з активістами об'єднання Громадянський форум українців для успішного розв'язання посталих перед країною проблем [6;205].

На подібній платформі стояли й низка інших громадських організацій, які виникли в цей самий період: Спілка українських письменників Словаччини, Асоціація українців Словаччини, Рух на Словаччині, Союз скаутів «Пласт», Союз молоді Карпат, Товариство ім. А.Духновича у Словаччині, Руський клуб у Пряшеві, Ініціативна група «Маковиця» в Кошиці тощо [10;204]. Також, як філії чехословацьких установ, діяли товариства української молоді і товариства жінок.

Таким чином, в результаті позитивних демократичних змін у суспільстві після 1989 року виник ряд організацій, рухів, товариств зі своїми власними (хоча й досить подібними) програмами і платформами. Незважаючи на позитивні сторони розширення кількості громадських організацій української діаспори у Чехословаччині, діяльність окремих із них викликала занепокоєння пражських дослідників, які стверджували, що деякі із цих організацій діяли у деструктивному напрямі, наприклад, організація «Русинська оброда», яку вважають шкідливою ідейно-політичною орієнтацією в культурному житті русинів-українців Східної Словаччини [11;95]. У своїй основі ця організація спирається на русинську ідентичність, русинську мову та русинську культуру і сферу своєї діяльності поширює на організаційну сферу, шкільництво, пресу, культуру аматорську та професійну, українські інституції. Професор Торонтського університету П.Р. Магочий вважає, що спочатку ініціативні комітети спробували перетворити (демократизувати) українські організації, але коли цього досягти не вдалося, то заснували свої власні русинські організації та видавництва [8;107]. На думку пражських дослідників В. Шандора, Ф. Ковача, І. Ваната та деяких інших, недобросовісна пропаганда русинської національності, яка здійснювалася «Русинською обродою» та подібними їй організаціями, переросла на сьогодні у політичну проблему, яка призводить до сепаративних настроїв в середовищі українців Чехії та Словаччини. Подібні думки висловлювали Б. Лановик, М. Траф'як, які вважають, що згадана організація носить деструктивний характер і її діяльність веде, як би цього не приховувало її керівництво, до повної асиміляції українців Словаччини [3;220].

На початку 90-их років спостерігається процес «старіння» українського населення в Чехії. Сучасне громадське життя українців у Чеській Республіці концентрується в основному навколо двох організацій, що функціонують у Празі: Об'єднання українців у Чеській Республіці (ОУЧР) (голова — Ярослав Бабюк) та Української ініціативи в Чеській Республіці (УІЧР) (голова — Лідія Райчинець). ОУЧР має також регіональну організацію в місті Острава, натомість, УІЧР видає єдиний у Чехії україномовний часопис — журнал «Пороги». Також, у Чехословаччині діють Українське лікарське товариство в Чеській Республіці, Жіноча громада, Союз ветеранів-антифашистів.

У січні 1990 року відбувся позачерговий з'їзд КСУТ, завданням якого було проаналізувати діяльність організації, сформувати

новий зміст і напрям подальшої роботи. У програму з'їзду було також включено реформу апарату Союзу. В результаті організація набула нової назви – «Союз русинів-українців Чехословаччини». З'їзд прийняв тимчасовий Статут, схвалив Меморандум українців-русинів ЧСФР Федеральним зборам ЧСФР, Словацькій народній раді й Уряду, в якому викладена програма діяльності Союзу в нових умовах [6;204].

Значна роль у поширенні в чеському суспільстві інформації про Україну належить Чеській асоціації українців (ЧАУ), заснованій 1991 р. в Празі, яку очолив відомий славист, професор Карлового університету Вацлав Жидлівський. Дана асоціація, що нараховує нині кілька десятків членів, об'єднує вчених, педагогів, перекладачів та публіцистів для поширення в Чехії знань про Україну і її культуру.

Отже, аналізуючи громадсько-політичну діяльність українців Чехословаччини в цілому можна зробити наступні висновки. Уряд Чехословаччини сприяв розвитку національно-культурного та громадського життя українців на територіях проживання. Найкращими ці умови виявилися для українців Східної Словаччини, де певний період діяли громадські організації.

Українська Народна Рада Пряшівщини визнавала себе найвищою і єдиною всенародною представницею українського населення Чехословаччини. Спроби УНРП були спрямовані не лише для створення культурної автономії українсько-руського населення на території Пряшівщини, але також на те, щоб були репрезентатором політичних прав українського населення Чехословаччини. Важливою ланкою у розвитку громадської діяльності була Культурна Спілка Українських Трудящих, яка займалася громадською та культурною діяльністю.

Загалом громадська діяльність мала позитивні наслідки для розвитку життя українців. Створення та рівень цих установ свідчить про високий рівень національної свідомості та культури українського населення Чехословаччини.

Джерела та література

1. 15 років на службі народу. – Пряшів, 1966.
2. Бача Ю., Ковач А., Штець М. Чому, Коли і Як? Запитання і відповіді з історії і культури русинів-українців Чехословаччини. – Пряшів; Київ, 1992.
3. Внесок української еміграції у розвиток національної та світової культури: Навч. посібник / Б.Д. Лановик, М.В. Траф'як та ін. За ред. проф. Б.Д. Лановика. – Тернопіль, 2000.

4. Гайдош М., Конечни С. До питання про політико-правове становище русинів-українців у Словаччині (1944—1948 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.5. – К., 1995. – С.97-106

5. Дмитрук В.І. Реакція українського суспільства на події 1968 р. в Чехословаччині: громадська думка, форми протесту, позиція владних структур: Автореф. дис. ... кандидата істор. наук / Харківський національний у-тет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002.

6. Зарубіжні українці. Довідник. – К., 1991.

7. Краєзнавчий словник русинів-українців Пряшівщини / Союз русинів-українців Словацької Республіки; о. Павло Алеш та ін. – Пряшів, 1999.

8. Магочий П.Р. Русинське питання // Політична думка. – 1995. № 2-3 (6). – С.105-115.

9. Марунчак М. Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі, Югославії. – Вінніпег, 1969.

10. Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999.

11. Шандор В. Русини-українці і словаки // Пам'ятки України. – 1992. – № 1. – С. 85-99.

12. Fedir Lazoryk – •urnalista / Mбria Follrichovб. In: Naukovi zapysky. – Pельов, 1985. – S. 65-76.

Тетяна Сидорук

СПІВПРАЦЯ УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У РАМКАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА

Стратегічним напрямком зовнішньої політики України є курс на повномасштабне приєднання до Європейського Союзу. Однак, процес реалізації європейського вибору виявився для нашої держави дуже тривалим, складним і неоднозначним, і поки що Україна змушена задовольнятися взаємодією з Євросоюзом у рамках Європейської політики сусідства (далі – ЄПС), яка не має на меті інституційної інтеграції сусідів до Союзу, в силу чого неодноразово ставала предметом дискусій та критики в середовищі українського політикуму, журналістів та науковців. Питання адекватності політики сусідства національним інтересам України до сьогодні залишається відкритим, що, поряд із фрагментарністю наукового дослідження цієї проблематики (це лише частково компенсують публікації Г. Друзенка, О. Пристайко, Р. Шпека [5; 11; 16]), і зумовлює актуальність розглядуваної теми. Метою даної статті є аналіз співпраці України з Євросоюзом в межах ЄПС з точки зору історичного аспекту впровадження та еволюції концепції ЄПС, а також оцінка ефективності та результативності цієї політики стосовно України.

Дослідження побудоване на аналізі концептуальних документів Європейського Союзу стосовно ЄПС, спільних документів України та ЄС, прийнятих у рамках політики сусідства, а також матеріалів засобів масової інформації, періодичних видань, що містять позиції європейської та української сторін у питаннях співпраці України та Європейського Союзу.

«Батьками» ЄПС можна вважати Великобританію та Швецію, керівники зовнішньополітичних відомств яких у квітні 2002 р. запропонували новий підхід до стосунків Європейського Союзу з новими (після очікуваного розширення) сусідами на Сході [5; 16]. Ця ініціатива стосувалася насамперед України та Молдови, які на той час вже проголосили євроінтеграцію одним із основних напрямків свого розвитку, а також потенційно Російської Федерації

© Тетяна Сидорук, 2008

та Білорусі. У серпні 2002 р. ідею політики сусідства підтримали та розвинули Верховний представник з питань зовнішньої та безпекової політики ЄС Хав'єр Солана та тодішній комісар ЄС з питань зовнішніх відносин Кріс Паттен, які оприлюднили спільного листа до Ради ЄС «Ширша Європа». Основними цілями, які вони ставили перед ЄПС на цьому етапі, було запобігання виникненню нових розділових ліній у Європі та використання можливостей співпраці, що виникнуть після розширення ЄС. Європейські лідери пропонували ЄПС як концепцію стосунків із східними сусідами на середньострокову перспективу у 10 років, протягом яких ЄС мав адаптуватися до нових реалій після чергового розширення, а пострадянські країни Східної Європи остаточно визначитися з парадигмою свого подальшого розвитку [5]. Адже на той час ні Україна, ні Молдова, попри євроінтеграційну риторичку, не демонстрували однозначної відданості демократичним і ринковим стандартам західного світу в цілому, і Європейського Союзу зокрема.

Характерною ознакою зовнішньої політики України 90-х – початку 2000-х рр. залишалась політика маневрування між Росією і Заходом, що отримала назву “багатовекторності” [2, 37], яка навіряд чи сприяла реалізації її європейських прагнень. Слабка євроінтеграційні позиції України були також закономірним результатом непослідовності та зволікання у здійсненні реформ. Роки тупцювання на місці залишили Україну далеко позаду тих країн Центральної і Східної Європи, які наполегливо здійснювали складні ринкові перетворення і, як результат, є сьогодні повноправними членами об'єднаної Європи. Занепокоєність з боку ЄС викликали і загальмованість процесу демократизації політичного життя, контрольованість владою засобів масової інформації, переплетення бізнесу і влади, закономірним наслідком чого була корупція.

Відсутність суттєвого поступу у проведенні необхідних перетворень не давала підстав Європейському Союзу прийняти рішення про надання Україні статусу асоційованого члена. Натомість ЄС, який все ж змушений був виробити спільну позицію щодо пострадянських країн Східної Європи, винайшов нову формулу відносин з цими країнами, яка дозволяла розвивати з ними тісні партнерські відносини, але водночас чітко вписувалась у парадигму навмисної невизначеності щодо перспективи їх приєднання до Союзу.

Черговим етапом на шляху формування ЄПС став висновок Ради ЄС із загальних питань та зовнішніх зносин від 18 листопада 2002 р., в якому ЄС чітко висловив бажання запровадити політику, яка б

допомогла «посилити його відносини зі східноєвропейськими сусідами: Україною, Молдовою та Білоруссю». Наголошувалося, що «ЄС потребує сформулювати амбіційний довгостроковий та інтегрований підхід відносно зазначених вище країн з метою розвитку демократії та сприяння економічним реформам, сталому розвитку і торгівлі, допомагаючи таким чином забезпечити більшу стабільність та процвітання в та поза рамками нових кордонів ЄС» [16]. Однак, наприкінці 2002 р. первинний варіант концепції ЄПС було переглянуто: Франція та Італія, спираючись на підтримку Єврокомісії, яку на той час очолював італієць Романо Проді, змогли пролобіювати рішення поширити ЄПС на всіх (старих і нових сусідів), включаючи неєвропейських [5]. І саме цей широкий підхід, ідея «кола друзів ЄС» «від Касабланки до Мурманська», знайшли своє відображення в основних концептуальних документах, які стали основою ЄПС.

На думку фахівців, саме консенсусний характер ЄПС і став її слабким місцем. Навряд чи таке широке коло країн, з різними політичними, економічними та культурними особливостями, різними цінностями та амбіціями, як і з відмінними кінцевими цілями розвитку відносин з ЄС, мали із задоволенням прийняти «єдиний гребінець» політики сусідства. Це й підтвердила Росія, відмовившись вважати себе учасником ЄПС [16].

Остаточний варіант концепції ЄПС був викладений у Повідомленні Європейської Комісії до Європейського Парламенту та Ради ЄС «Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин із нашими південними та східними сусідами» (березень 2003 р.) та Повідомленні Комісії «Європейська політика сусідства. Стратегія» (травень 2004 р.) [7, 43-44; 18]. У цих документах акцентувалося, що нова політика ЄС має на меті створити на південь і на схід від нових кордонів розширеного Європейського Союзу зону стабільності, миру та добробуту завдяки налагодженню тісних довготривалих відносин із сусідніми країнами. ЄПС спрямовувалась на те, щоб не допустити виникнення нової лінії розподілу між розширеним ЄС та його сусідами і дати їм змогу брати участь у різних видах діяльності ЄС шляхом тіснішої політичної, економічної, культурної співпраці та взаємодії в галузі безпеки [18]. Результатом впровадження ЄПС мало стати зменшення асиметрії між рівнями розвитку ЄС та країн-сусідів. Перетворення цих країн із джерела небезпеки та бідності на стабільні демократичні держави декларувалося одним із шляхів подальшого підтримання рівня безпеки і процвітання самого ЄС. Це й пояснює зацікавленість ЄС в успішності демок-

ратичного реформування пострадянських держав Східної Європи [11, 49].

Концепція ЄПС охоплювала 16 країн: Алжир, Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Молдову, Марокко, Сирію, Туніс, Україну і Палестинську автономію. Вона не зачіпала питання потенційного членства, а лише пропонувала сусіднім країнам привілейовані відносини, які повинні будуватися на взаємному визнанні і зобов'язанні дотримуватися спільних цінностей головним чином у сфері верховенства права, належного державного управління, дотримання прав людини, принципів ринкової економіки та стабільного розвитку. Вказувалося, що глибина цих відносин залежатиме від того, наскільки ефективно втілюватимуться спільні цінності [7, 43-44; 18]. Першочерговим завданням було визначення з країнами партнерами пріоритетних цілей, виконання яких наблизить їх до ЄС. Їм належало увійти до спільно погоджених Планів дій, які поширюватимуться на ключові сфери, у яких будуть здійснюватися відповідні конкретні заходи. Йшлося, зокрема, про такі сфери: політичний діалог і реформи; торгівля та заходи, спрямовані на підготовку партнерів до поступової участі у внутрішньому ринку ЄС; правосуддя та внутрішні справи; енергетика, транспорт, інформаційне суспільство, охорона довкілля; соціальна політика та культурно-освітні контакти між людьми [18].

Україна погодилась на використання інструменту Плану дій і відповідний документ був схвалений 21 лютого 2005 р. на позачерговому засіданні Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС. Він передбачав «нові перспективи для партнерства, економічної інтеграції та співробітництва», зокрема перспективу просування за рамки партнерства до значного рівня інтеграції, включаючи участь у внутрішньому ринку ЄС, розширення рамок та поглиблення політичної співпраці, відкриття економік одна одній та подальше зменшення кількості торговельних бар'єрів, збільшення фінансової підтримки з боку ЄС, підтримку наближення законодавства України до норм і стандартів ЄС, вивчення доцільності створення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною після вступу України до СОТ і, зрештою, можливість укладення нової посиленої угоди, «рамки якої буде визначено за результатами досягнення цілей цього Плану дій та загального розвитку відносин Україна-ЄС» [8]. У більш конкретному вимірі План дій передбачав перелік завдань, які Україна та ЄС повинні були виконати протягом наступних трьох років у таких галузях: політичний діалог та реформування; еко-

номічні і соціальні реформи та розвиток; торгівля, ринкові та регуляторні реформи; транспорт, енергетика, інформаційне суспільство та навколишнє середовище [8].

Переважна частина завдань виконання Плану дій покладена на саму Україну, що чітко визначено у його тексті: «швидкість прогресу у відносинах буде повністю залежати від зусиль України та конкретних досягнень у виконанні зобов'язань щодо спільних цінностей» [8]. У процесі реалізації положень документу Євросоюз брав на себе функції «спостерігача» перебігу реформ та заохочення до їх подальшого здійснення.

Відсутність у ЄПС стимулу перспективи членства для тих країн-сусідів, які бажають повноправного членства в ЄС, неодноразово піддавалась критиці від самого початку її впровадження як і в самому Євросоюзі, так і в країнах-сусідах, однак це не вплинуло на офіційну позицію Брюсселя [11, 50]. Зокрема, представник України при ЄС Р. Шпек підкреслює, що «на практиці переважна більшість положень Плану дій складається із зобов'язань української сторони за аналогією до передвступних документів між ЄС та країнами-кандидатами. Участь ЄС зводиться, як правило, до фінансової та технічної допомоги. Якщо ЄС не готовий в обмін на реформи запропонувати перспективу членства, то на якій підставі він може наполягати на їх точному та неухильному виконанні?» [16]. Водночас, Р. Шпек справедливо підкреслює, що всі внутрішні реформи Україна здійснює і продовжуватиме здійснювати виключно для себе, заради підвищення благополуччя власного народу, незалежно від існування тих чи інших документів у рамках ЄПС, але політична воля європейської сторони сприяла б швидшому руху Україною курсом реформ [16]. Зрозуміло, що чітка, документально зафіксована перспектива членства для України дуже важлива, насамперед для мобілізації влади та суспільства, впевненості в успішності кінцевого результату.

Не зважаючи на критику ЄПС як усередині ЄС, так і за його межами, вона і до сьогодні розглядається Євросоюзом як єдина адекватна політика стосовно країн, що його оточують. Зокрема, ця позиція залишилась незмінною у Повідомленні Європейської Комісії для Ради ЄС та Європейського парламенту «Про посилення Європейської політики сусідства» від 4 грудня 2006 р.: «... зміцнення та поглиблення відносин якнайкраще відповідає взаємним інтересам як ЄС, так і його сусідів. ЄПС і надалі відрізняється від питання розширення ЄС – значне посилення співпраці наших партнерів з

ЄС є абсолютно можливим без конкретно визначеної перспективи вступу до Європейського Союзу, а для тих сусідніх країн, які є європейськими, також без визначення наперед способу розвитку їхніх відносин з ЄС у майбутньому...» [9; 17]. Водночас, можливість майбутнього членства не виключалась: «ЄПС інколи називають «альтернативою розширенню». Однак, це не так. І насправді для тих країн-партнерів за ЄПС, що розташовані в Європі, ЄПС жодним чином не заперечує можливості майбутнього розвитку відносин з ЄС відповідно до Договору про заснування ЄС» [9; 17].

У Повідомленні про посилення ЄПС викладено основні переваги та недоліки цієї політики і пропозиції з її вдосконалення, до нього також додаються звіти про здобутки у виконанні перших семи Планів дій [9; 12]. У звіті, який стосується України, міститься інформація про виконання Плану дій Україна-ЄС з часу його прийняття у лютому 2005 р. Зокрема вказано, що з підготовкою і проведенням в цілому вільних і чесних парламентських виборів у березні 2006 р., які супроводжувались їх вільним обговоренням у пресі, Україна «посилила прорив» у здійсненні демократичного виборчого процесу, який розпочався після Помаранчевої революції. Відзначено також, що значного прогресу досягнуто у посиленні дотримання прав людини та верховенства права, початкові кроки зроблено у протидії корупції та реформі судової структури, «які є особливими викликами в цій країні». Зроблено акцент і на високому рівні співпраці між ЄС та Україною у сфері зовнішньої політики завдяки приєднанню України до позицій ЄС з багатьох питань, на факті проведення успішних переговорів щодо угод про спрощення візового режиму та реадмісію, відзначено успіхи в різних торгових питаннях, включаючи кроки, зроблені Україною на шляху вступу до СОТ. Водночас, у звіті вказано, що потрібні дальші реформи для покращення бізнес-клімату в Україні та «необхідно зробити більший прогрес у питаннях ядерної безпеки» [12].

Серед пріоритетів посиленої ЄПС у повідомленні від 4 грудня 2006 р. передбачено наступні кроки: поширення у середньостроковій перспективі «глибоких і комплексних угод про вільну торгівлю», спрощення візового режиму, усунення перешкод для поїздок, що здійснюються з діловою, освітньою, туристичною чи офіційною метою, вирішення питань реадмісії, освітні, молодіжні та інші обміни, налагодження розширеного багатостороннього діалогу з партнерами ЄПС з різних питань (оскільки раніше ЄПС мала здебільшого двосторонній характер), посилення політичної співпраці, зокрема

приєднання партнерів у рамках ЄПС до заяв ЄС з питань зовнішньої політики, більш активна роль ЄС у зусиллях із вирішення регіональних конфліктів, посилення регіонального співробітництва, зокрема постійний діалог з країнами ОЧЕС [9; 18].

Українські експерти констатують, що переважна більшість кроків, запропонованих Європейською Комісією для посилення ЄПС, стосовно України вже виконана або реалізується у відносинах з ЄС [16]. Зокрема, ще в жовтні 2006 р. Україна та ЄС парафували угоди про спрощення візового режиму та реадмісію. Ще у 2005 р. на замовлення Єврокомісії було здійснено дослідження економічних передумов створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС і передбачено, що це питання буде винесене на розгляд у рамках переговорів щодо нової рамкової угоди між Україною та ЄС. Так само й щодо можливості приєднання країн-партнерів по ЄПС до заяв і позицій ЄС з регіональних та міжнародних питань: Україна на час публікації Повідомлення про посилення ЄПС вже отримала таке право. Отже, значної доданої вартості і нових важливих перспектив посилення ЄПС для України не містить.

Для матеріально-фінансового забезпечення діяльності в рамках ЄПС з січня 2007 р. на період 2007-2013 рр. було запроваджено механізм Європейського інструменту сусідства і партнерства (далі – ЄІСП), що замінив програми технічної допомоги TAFIS (простір Східної Європи, Кавказу, Центральної Азії та Росії) і MEDA (простір держав Середземномор'я). У рамках ЄІСП на період 2007-2013 рр. було виділено понад 12 мільярдів євро, що на 32 % більше, ніж у попередньому бюджетному періоді (2000-2006 рр.) [9]. Однак, не зважаючи на зростання абсолютних цифр допомоги країнам-сусідам, розподіл коштів залишився незмінним: приблизно 70 % коштів призначено для країн Середземномор'я, і лише 30 % – для країн Східної Європи, залучених до ЄПС [11, 52]. Посиленню ролі ЄС у сприянні реформам в Україні більшою мірою сприяло б підвищення обсягів фінансування країн Східної Європи.

У рамках ЄІСП було розроблено також Національні індикативні програми на 2007-2010 рр. Згідно з українською програмою, основними пріоритетами якої визначено сприяння розвитку транспортних та енергетичних мереж, охороні навколишнього середовища, прикордонному та міграційному менеджменту, митній справі, культурному обміну, боротьбі з організованою злочинністю та ін., ЄС в період 2007-2010 рр. планує надати Україні 494 мільйони євро на підтримку подальшого процесу реформ, тобто 123,5 мільйони на

рік. Це суттєве збільшення допомоги порівняно з періодом 2004-2006 рр., коли із запропонованих 212 мільйонів євро, Україна отримувала в середньому 70,7 мільйона на рік [4]. Однак ця допомога не відповідає потребам України щодо інтенсифікації політико-правового та соціально-економічного наближення України до рівня Євросоюзу, для чого необхідне, перш за все, зростання обсягів іноземних інвестицій в українську економіку та ін. Зокрема, і сам Євросоюз визнає, що «рівень фінансування, що буде надано з метою підтримки реформ у межах ЄПС, все ще буде порівняно скромним» [9].

Відтак, ЄПС у її сучасному вигляді не може служити основою відносин України з ЄС, для якої повномасштабна інтеграція в ЄС, а не сусідство з ним, визначено стратегічною метою зовнішньої політики. До сьогодні актуальними залишаються міркування Президента В. Ющенка, висловлені під час виступу у Європарламенті в лютому 2005 р.: «Політика сусідства не сприймається нами в якості адекватної основи для подальших відносин з ЄС. Формат наших відносин повинен виходити з визнання України невід'ємною частиною об'єднаної Європи» [16].

Як слушно підкреслив представник України при ЄС, посол Роман Шпек, Україна більше цікавить не «європейська політика сусідства», а «європейська політика інтеграції» [16]. За його ж словами, Україна не може вважати ЄПС в її сучасному вигляді адекватною своїм національним інтересам та прагненням, зокрема курсові на європейську інтеграцію. Лише ґрунтовний перегляд ЄПС з максимальним врахуванням потреб і прагнень її партнерів міг би сприяти її підтримці Україною. Йдеться насамперед про чітку диференціацію між різними групами країн ЄПС з визнанням перспективи членства її європейських учасниць та про відповідну адаптацію її механізмів [16].

Високопосадовці ж Євросоюзу хоч і здійснюють кроки у напрямку посилення ЄПС, все ж не поспішають адаптувати її до конкретних вимог України. Так, Європейський комісар у справах зовнішніх зносин та європейської політики сусідства Беніта Ферреро-Вальднер, яка перебувала у складі делегації ЄС у Києві на 11 саміті Україна-ЄС 14 вересня 2007 р., в інтерв'ю газети «День» відзначила, що ЄПС – це дуже «сильна» пропозиція Європейського Союзу і радила Україні використовувати її, «розглядаючи речі в позитивному дусі, а не сприймати їх у дусі, що склянка є напівповною, а не напівпорожною, а не сприймати її» [1]. Разом з тим, комісар підкреслила, що ЄПС не є політикою для членства в Євросоюзі [1].

Хоча треба відзначити, що й всередині самого ЄС існують прихильники диференційованого підходу до країн-партнерів по ЄПС, які навіть згодні надати перспективу членства для її європейських учасниць. Зокрема, 15 листопада 2007 р. Європейський парламент схвалив доповідь групи народних партій Великобританії і групи соціалістичних партій Іспанії, якою висловився за посилення ЄПС та її диверсифікацію на 2 напрямки: східний і південний. Депутати висловили переконання в тому, що східні сусіди ЄС, які, “чітко ідентифікуються як європейські країни і які поважають верховенство права, можуть, в принципі ... просити членства в ЄС” [6]. Зрозуміло, що впровадження цієї ініціативи в життя повністю відповідало б інтересам України, однак поки що вона не знайшла практичного втілення.

В таких умовах єдиним шансом на включення положення про перспективу членства України в ЄС є нова посилена угода між Україною та ЄС (термін дії Угоди про партнерство і співробітництво, підписаної 1994 р., закінчується на початку 2008 р.), щодо якої триває переговорний процес. ЄС та Україна розпочали неформальні консультації щодо нової посиленої угоди у травні 2006 р. Офіційні переговори були започатковані під час візиту Трійки ЄС до Києва 6 лютого 2007 р. [10]. Ці переговори є важливими і випробувальними для України, оскільки їх результати закладають основи подальших відносин з Європейським Союзом на довгострокову перспективу.

Позиція України у питанні майбутньої угоди загальновідома – за своїм змістом це повинна бути угода про асоціацію з ЄС європейського типу з обов’язковою згадкою про майбутнє членство. У своєму виступі на самміті Україна – ЄС в Хельсінкі у жовтні 2006 р. Президент України В. Ющенко зазначив: “Суть нового базового договору між Україною та ЄС – перехід від партнерства і співробітництва до політичної асоціації і економічної інтеграції. Для України дуже важливо, щоб новий договір не перетворився в модернізований договір про партнерство і співробітництво. Документ повинен містити конкретні цілі і засоби їх досягнення” [3].

Певного оптимізму українській стороні додала та обставина, що у липні 2007 р. Європейський парламент прийняв резолюцію, в якій зафіксовано заклик до надання чіткої європейської перспективи Україні в зазначеній угоді. Однак, резолюції Європейського Парламенту не мають жодних юридичних наслідків. Для членства в ЄС чи навіть для статусу кандидата, що відкриває європейську перспективу, існує необхідність отримання одностайного рішення Ради ЄС. Але в даний момент такої одностайності стосовно Украї-

ни немає. Директиви, які отримала Європейська Комісія від Ради ЄС на ведення переговорів з Україною, визначили позиції Євросоюзу в питанні майбутньої угоди наступним чином: «нова посилена угода не вирішує долю розвитку відносин України з ЄС; угода спрямовується на побудову поступової економічної інтеграції та поглиблення політичної співпраці» [11, 51].

Європейські чиновники не поспішають запевнювати Україну формулюваннями про майбутнє членство. Як правило, вони обмежуються тезою “двері відкриті і процес розширення не завершений”. Ангела Меркель, канцлер Німеччини, держави, яка головує в Євросоюзі в першому півріччі 2007 р., неодноразово заявляла, що новою формою відносин ЄС з Україною могла б стати “тісна співпраця”, яку вона розуміє як проміжну фазу між діючою нині політикою сусідства і повноправним членством в ЄС. Але і на цій стадії, за словами Меркель, не варто давати Києву будь-які обіцянки чи визнавати його перспективним кандидатом в ЄС [13]. Представники країн Євросоюзу пропонують Україні інтегруватися з допомогою конкретних проектів, модернізовану політику сусідства тощо, але вперто заперечують проти того, щоб теза про членство була зафіксована у майбутній угоді. Заспокоюючи українців, президент Фінляндії Т. Кааріна Халонен образно зазначила, що “ранні заручини зовсім не передбачають швидкого весілля”, навівши, як приклад, досвід Туреччини [14].

Позиція Євросоюзу у питанні майбутньої угоди з Україною співзвучна із загальною позицією щодо можливості дальшого розширення. Тут варто пригадати заяви президента Єврокомісії Жозе Мануеля Барозу, що після прийняття Румунії і Болгарії Євросоюзом варто зайнятися інституційними реформами і Ангели Меркель, що в найближчому майбутньому Європа нікому не буде давати обіцянок стосовно вступу до ЄС [13]. Можливо, під впливом інституційної кризи та останніх розширень у Євросоюзі останнім часом заговорили про так звану “абсорбційну спроможність”, тобто спроможність ЄС приймати і “перетравлювати” нових членів [15]. Йдеться про недостатність відповідності країн-кандидатів «копенгагенським критеріям» для набуття членства, а й про внутрішню готовність ЄС до подальшого розширення.

Таким чином Європейська політика сусідства відповідає реальній зацікавленості Євросоюзу у сприянні реформам в Україні і водночас невизначеності його позиції щодо майбутнього місця України в об’єднаній Європі. З огляду на останнє, ця політика не повністю відпо-

відає національним інтересам України, оскільки не містить чіткої перспективи приєднання до ЄС. Тим, не менше, вона загалом відповідає поступальному характеру розвитку відносин України з ЄС, оскільки в ситуації коли подальше розширення ЄС у короткостроковій та середньостроковій перспективі є малоімовірним з огляду на необхідність абсорбції Євросоюзом нових членів та проведення відповідних інституційних реформ, концепція ЄПС дає можливість хоча б частково почати користуватися перевагами європейського економічного простору. Водночас основним завданням сьогодні є укладення нової базової угоди, яка повинна створити міцний тривалий фундамент для досягнення стратегічної мети – членства в ЄС.

Джерела та література

1. Беніта Ферреро-Вальднер: Європейська політика сусідства – дуже “сильна” пропозиція ЄС // День. – 2007. – 15 вересня.
2. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 35–48.
3. Гетьманчук А. Євроінтеграція замедленого действия // Зеркало недели. – 2006. – 28 октября.
4. Григорєць Т., Гуцал С. Європейська політика сусідства та потенціал нової посиленої угоди Україна–ЄС як чинники європейської інтеграції України // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/November/4htm>
5. Друзенко Г. Європейська політика сусідства: підсумки та перспективи для нового українського уряду // <http://uspsparlament.org.ua>
6. Евросоюз хочет принять Украину, но не сразу // <http://for-ua.com/ukraine/2008/01/19/114112/html>
7. Європейський Союз. Словник-довідник / Ред. М. Марченко. – К.: “К.І.С.”, 2006.
8. План дій Україна – Європейський Союз // <http://www.mfa.gov.ua/data/apload/publication/mfa/ua/2820/plan.doc>
9. Повідомлення Європейської Комісії для Ради ЄС та Європейського Парламенту про посилення Європейської політики сусідства // <http://www.kraina2.org.ua/ru/material/1341/>
10. Прес-реліз представництва Європейської Комісії в Україні від 8 лютого 2007 р. “Покладено старт перемовинам про укладення розширеної угоди між ЄС та Україною” // http://www.delukr.ec.europa.eu/press_releases_ukr.html
11. Присгайко О. Роль ЄС у сприянні виконанню Плану дій Україна–ЄС // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 2(86). – С. 49–52.
12. Робочий документ Європейської Комісії. Додаток до: Повідомлення Європейської Комісії для Ради ЄС та Європейського Парламенту

про посилення Європейської політики сусідства // http://www.me.gov.ua/file/link/99722/Overall_assessment_Ukr.doc.

13. Сагайдачний Й. Осторожно: двери закрываются. После Румынии и Болгарии Евросоюз временно приостановит прием новых членов // Зеркало недели. – 2006. – 30 сентября.
14. Силина Т. Тарья Каарина Халонен: “ЕС не будет ставить точку в дальнейшем расширении Союза” // Зеркало недели. – 2006. – 21 октября.
15. Сушко О. Європейська “абсорбція” і українські перспективи // Дзеркало тижня. – 2006. – 24 червня.
16. Шпек Р. Європейська політика сусідства очима європейського сусіда // 2000. Еженедельник. – 2007. – 2 марта.
17. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on strengthening the European Neighborhood Policy. Brussels, Desember 4, 2006 // http://www.ec.europa.eu/world/enp/pdf/com06_726_en.pdf.
18. Council Conclusions: European Neighborhood Policy. – doc. 10189/04, June 14, 2004.

